

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

3/2-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ғәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

3/2-сан 2026

май-июнь

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЪДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Муратбай АЛЛАЯРОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ

Шохиста БЎРАНОВА
Акмал БОЛТАЕВ
Раўаж БАУЕТДИНОВ
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Борибай ДАВЛЕТМУРАТОВ
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Абдиманап ЖОЛДАСБЕКОВ
(Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Ринат ЖУМАМУРАТОВ
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз, Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ

Амангелди КАМАЛОВ
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Аман МАТЖАНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Джавдод ПЎЛАТОВ
Искендер ПИРНИЯЗОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Мукаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Сансызбай САПАРНИЯЗОВ
Светлана СМЕРНОВА
(Москва, Россия)

Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Ўқтамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Мухиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уқтамжон ФАРМООНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРҒАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТЎРБИЯ

Jumabaeva P. Qaraqalpaq xalıq dóretpeleri arqalı kishi mektep oqıwshılarınıń sóylew tilin rawajlandırıw	145
Алламбергенова М.Х., Султанова Ж.К. Артикуляцион гимнастиканинг нутқ товушларини тўғри талаффуз қилишдаги аҳамияти	150
Utegenova D.A. O'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirish shakllari	154
Ne'matova M.O'. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ona tili mashg'ulotlarida interfaol metodlardan foydalanish	159
Ne'matova M.O'. Ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlarda grammatik-didaktik o'yinlar metodikasining modulli ta'lim texnologiyasi	162
Abdurashidov A.A., Ne'matova Sh.L. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirishda zamonaviy metodlardan foydalanish	167
Abdurashidov A. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishining pedagogik asoslari	171
Saburova S., Baltabaeva B. O'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining ro'li	176
G'ofurova G. Boshlang'ich sinf matematika darslarida interaktiv metodlardan foydalanish	182
Ashurova T.E. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi markazlar integratsiyasini ta'minlash metodikasi	187
Mamatqulova D.Yu. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashning zamonaviy yondashuvlari	196
Yo'ldoshev N. Raqamli asrda husnixat o'qitish: an'anaviy yondashuvlar va innovatsion metodlar integratsiyasi	204
Жолдасбаева А.М. Духовно этическое воспитание с акцентом на толерантность в современном обществе	208
Бекманова Ж.А., Сапарбаева М.А. «Исцеляющее творчество»: интеграция арт-, игро- и сказкотерапевтических методов в воспитательный процесс современной детской организации	214
Бекманова Ж.А., Абдижалалова Х. Проблемы интеграции детей с тяжелыми нарушениями речи в общеобразовательных школах	219

СЎЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ХАМ МУЗЫКА

Юсупбаев М.Г. Қарақалпақстанда кино қалай жаратылды: дәслепки қәдемлер, машқалалар, жетискенликлер	223
Qutlimuratova A., Baxiyeva B. Akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyorlıq mánerin rawajlandırıwdaǵı kompleksli tásirı	227
Sattarova A.A. Tasviriy san'at ta'limida virtual muzey texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari	231
Nurmetov M.R., Kalliklishov Sh.O. Chizmachilik mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plami mazmunini shakllantirish va tayyorlashni o'rgatish	237
Yurdanidze M.X. Oliy ta'lim talabalarining ranglar dinamikasiga oid kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari	250
Уразимова Т.В. Художественное образование Республики Узбекистан: вчера и сегодня	254

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Musurmonkulov O.U. Milliy-madaniy markazlarning ijtimoiy-pedagogik faoliyati: nazariy asoslar va zamonaviy yondashuv	262
Musurmonkulov O.U. Mahalla pedagogikasida oila instituti transformatsiyasi, z/alpha avlod muammolari, "Oila pedagogikasi" mexanizmlari	269
Maxmudov A.X., Xodiyeva G.H. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda 4k modeli asosidagi pedagogik yondashuvlar	276
Qodirqulov N.H. O'quvchilarni xalq og'zaki ijodi namunalari vositasi orqali vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mexanizmlari	284
Tabinbaev B.A., Urakbaeva A. Ta'lim menejmentida xalqaro baholash tadqiqotlari natijalaridan foydalanish: PISA tajribasining O'zbekiston uchun ahamiyati	290
Urunova S.H. Bo'lajak muhandislarni ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi	296
Kazaxbaeva J.A. Raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rni va rivojlanishi	304
Avazov Sh., Allaberganov H.A. Tabiiy-ilmiy ta'lim mazmunidagi "Katta g'oyalar"	314
Tulishov G'R. Talabalarining kreativ faoliyatini rivojlantirishda raqamli transformatsiyani o'rni va ahamiyatining falsafiy asoslari	318
Хуррамов Н.Н., Джобборов Б.Т., Ахмадкулова С.А. Оценка экологического состояния почвенного и растительного покрова на территории Ангренского угольного месторождения	324

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲАМ СПОРТ

Genjemuratova G.B. 14-15 yoshli maktab o'quvchilarini yengil atletika sport turiga tanlash usullarini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari	329
Sadullayev T.X. "Besh tashabbus olimpiadasi" doirasida futbol musobaqalarini tashkil qilish qoidallari	335
Ганиева Ф.В. Влияние занятий баскетболом на развитие ловкости у детей младшего школьного возраста	343
Эрдонов О.Л. Значение государственной политики республики узбекистан в сфере физической культуры и спорта	351
Эрдонов О.Л. Применение цифровых технологий в учебном процессе студенческой молодежи по физической культуре и спорту	356
Ниязов А.Т. Акмеологический подход в подготовке будущих учителей физической культуры	361

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

BOLAJAQ JURNALISTLERDİN SÓYLEW MÁDENIYATIN QÁLIPLESTIRIWDİN PEDAGOGIKALIQ FAKTORLARI

Xojanazarov A.M.

*Qori Niyaziy atındaǵı Tárbıya pedagogıkası milliy instituti
Qaraqalpaqstan filialınıń erkin izleniwshisi*

Tayanch so'zlar: nutq madaniyati, jurnalistika, professional kompetensiya, ommaviy axborot vositalari, muloqot, til normalari.

Ключевые слова: культура речи, журналистика, профессиональная компетенция, средства массовой информации, коммуникация, языковые нормы.

Key words: speech culture, journalism, professional competence, mass media, communication, language norms.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak jurnalistlarda nutq madaniyatining rivojlanishi, uning nazariy asoslari va amaliy muammolari tahlil qilinadi. Unda jurnalistikada nutq madaniyatining ahamiyati, uning professional kompetensiyalarni rivojlantirishdagi roli va ta'lim jarayonida qo'llaniladigan samarali usullar ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются вопросы формирования культуры речи будущих журналистов, ее теоретические основы и практические задачи. Освещается значение культуры речи в журналистской деятельности, ее роль в развитии профессиональных компетенций и эффективные методы, используемые в образовательном процессе.

SUMMARY:

This article analyzes the issues of forming the speech culture of future journalists, its theoretical foundations, and practical tasks. The importance of speech culture in journalistic activity, its role in developing professional competencies, and the effective methods used in the educational process are highlighted.

Jámıyettiń rawajlanıwında ǵalaba xabar qurallarınıń ornı sheksiz. Ásirese, globallasıw sharayatında informaciya jedelligi hám isenimliligi menen bir qatarda onıń durıs, ráwan hám tásirsheń jetkeriliwi úlken áhmietke iye. Sol sebepli bolajaq jurnalistlerdiń sóylew mádeniyatın qálıplestiriw zamanagóy bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı wazıypalarınan biri esaplanadı.

Sóylew mádeniyatı hám onıń áhmiyeti haqqında belgili alım S.Siddiqovtıń tómendegishe pikiri bar: «Sóylewdiń durıslıǵı, logikalıqlıǵı hám ádep-

ikramlıq normalarğa sáykesligi qarım-qatnastıń túsiniqliligini, durıslıgını hám nátiyjeliligini támiyinleydi» [1, 34]. Álbette, sóylew mádeniyatı – bul til qağıydalarına ámel yetken halda pikirdi anıq, rawın, logikalıq hám tásirli kórsete alıw sheberligi. Jurnalist ushın bolsa bul kásiplik sheberliginiń tiykarǵı normalarınan biri bolıp esaplanadı.

Jurnalisttiń sóylew mádeniyatı haqqında jáne bir qansha ilimpaz hám izertlewshiler ózleriniń pikir hám tallawların keltirip ótken. Máselen, izertlewshi N.Dosımbetova bul haqqında óz dissertaciyasında: «Jurnalistika kásibinde sóylew mádeniyatı hám kásipke akciologiyalıq qatnas ayrıqsha áhmietke iye bolıp, ol hár bir baǵdarlama, reportaj hám materialda ayqın kórinedi, bul arqalı jurnalisttiń waqıyalarǵa hám adamlarǵa múnásibeti kórsetiledi», - dep atap ótedi [2, 11].

Sóylew mádeniyatı til bilimi, psixologiya hám pedagogika pánleriniń kesilispesinde qalıplesken ilimiy túsiniq. Ol tómendegi táreplerdi óz ishine aladı:

- 1) ádebiy til normalarına ámel etiw;
- 2) aytılw hám orfoepikalıq qağıydalardı biliw;
- 3) metodikalıq muwapıqlıqtı támiyinlew;
- 4) logikalıq izbe-izlik;
- 5) kommunikativlik maqsetke muwapıqlıq.

Jurnalistika teoriyasında sóylew mádeniyatı jámiyetshilik penen nátiyjeli baylanıs júrgiziw quralı sıpatında da qaraladı. Atap aytqanda, YUNESKO informaciya mádeniyatı hám media sawatlılıqtı zamanagóy bilimlendiriwdiń áhmietli baǵdarlarınan biri sıpatında tán aladı. Bul bolsa jurnalistlerdiń til hám sóylew mádeniyatına bolǵan talaplardı jáne de arttıradı.

Bolajaq jurnalistler sóylew mádeniyatına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplarǵa tómendegiler kiredi:

1) Anıqlıq hám qalıslıq.

Jurnalisttiń sózi faktlerge tiykarlangan, anıq hám tekserilgen maǵlıwmatlarǵa súyeniwi kerek. Subyektiv bahalaw hám anıq emes ańlatpalardan paydalanbaw kerek.

2) Tezlik hám túsiniqliligi.

Material keń auditoriya ushın mólsherlengenı sebepli, quramalı terminler artıqsha qollanılmawı, pikirler ápiwayı hám túsiniqli bayan etiliwi zárúr.

3) Logikalıq izbe-izlik.

Informaciya xronologiyalıq yamasa mazmunlıq tártipte, ishki baylanıstı saqlaǵan halda jetkeriliwi kerek.

4) Stillik sáykeslik.

Informaciyanıń janrı, auditoriyanıń jası hám temasınan kelip shıǵıp, usıl durıs tanlanıwı talap etiledi (informaciyalıq, analitikalıq, publicistikalıq hám t.b.).

5) Ádep-ikramlılıq normalarına ámel etiw.

Jurnalisttiń sózi milliy qádiriyatlar hám ulıwma insaniylıq principiǵe qayshı kelmewi shárt.

Sóylew mádeniyatın qalıplestiriw ushın tómendegi tiykarǵı wazıypalardı orınlaw kerek:

1) Teoriyalıq bilimlerdi bekkemlew.

Studentlerge ádebiy til normaları, metodika, ritorika hám jurnalistlik sheberlik tiykarları tereń úyretilgen bolıwı kerek.

2) Ámeliy shinigiwlar sistemasın jolǵa qoyıw.

- 1) Tekst analizi;
- 2) Reportaj hám intervyu tayarlawdı shınıǵıw;
- 3) Teleradioda shıǵıp sóylewlerge shınıǵıw;
- 4) Improvizatsiya kónlikpelerin rawajlandırıw.

Soday-aq, media ortalıqta studentlerdiń belsendi qatnasıwın támiyinlew sóylew mádeniyatın qalıplestiriw hám rawajlandırıwdıń tiykarǵı faktorlarınan biri. Studentlerdi redakciyalarda ámeliyat ótewge tartıw, blog hám podkastlar júrgiziwge baǵdarlaw da sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwına xızmet etedi.

Sın kózqarastan pikirlewdi qalıplestiriw boyınsha ótkerilgen sabaqlar hám shınıǵıwlar da bolajaq jurnalistlerdiń sóylew mádeniyatınıń ósiwine tiykar boladı. Sın kózqarastan tallaw, informaciyanı saylap alıw hám qayta islew qábileti sóylewdiń mazmunlılıǵın támiyinleydi.

Zamanagóy informaciyalıq texnologiyalar menen islesiw, olardan nátiyjeli paydalanıwdıń nátiyjesi de oǵada joqarı. Sebebi, zamanagóy jurnalist sanlı platformalarda da durıs hám sawatlı shıǵıp sóyley alıwı kerek.

Joqarıdaǵı talap hám kónlikpelerdi qalıplestiriw ushın bilim beriw procesinde qanday nátiyjeli pedagogikalıq usıllardan paydalanıw múmkin? Álbette, bul máseledegi eń áhmiyetli sorawlardan biri. Bul boyınsha tómendegi pedagogikalıq usıl hám texnologiyalar nátiyje beredi:

- 1) Interaktiv shinigiwlar;
- 2) Keys-stadi usılı;
- 3) Debat hám pikir talaslar;
- 4) Master-klasslar;
- 5) Mediamateriallar analizi;

Bul usıllar studentlerde erkin pikirlew, sóylew aktivligi hám dóretiwshilikti rawajlandıradı.

Juwmaqlap aytqanda, bolajaq jurnalistlerdiń sóylew mádeniyatın qáiplestiriw – bul tek ǵana til qaǵıydaların úyretiw emes, al olarda joqarı kásiplik juwappershilik, ádep-ikramlılıq poziciyası hám kommunikaciyalıq kompetenciyanı tárbialaw degen sóz.

Zamanagóy málimleme mákanında básekige shıdamlı jurnalistti tayarlaw ushın bilimlendiriw procesinde teoriya hám ámeliyattıń úylesimliligin támiyinlew, interaktiv usıllardan paydalanıw hám media sawatlılıqtı rawajlandırıw ayrıqsha áhmietke ie. Solay etip, sóylew mádeniyatı joqarı bolǵan jurnalist jámiette qalıń informaciya tarqatıw, jámietlik pikirdi qáiplestiriw hám ruwxıy ortalıqtı salamatlandırıwda áhmietli wazıypanı atqaradı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Сиддиқов С. Педагогик маҳорат ва коммуникация. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – 34 б.
2. Дўсимбетова Н.Б. Бўлажак журналистларнинг ахборот хавфсизлик компетентлигини ривожлантириш. Дисс... автореферати. – Тошкент: 2025. – 11 б.
3. Қудратхўжаев Ш. Журналистика назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
4. Расулов Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Фан, 2016.
5. Маҳмудов Н. Ўзбек тили нутқ маданияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2013.
6. ЮНЕСКО. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. – Paris, 2013.
7. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
8. Леонтьев А.А. Психология общения. – Москва: Смысл, 1999.
9. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.

FOLKLOR RUWXIY MÁDENIYATIMIZDÍŇ BIYBAHA ĠÁZIYNESI

Purxanov Yu.E.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

Tayanch so‘zlar: folklor, doston, maqol-matal, ertak, jirov, ta’lim, tarbiya, pedagogika.

Ключевые слова: фольклор, эпос, пословица, сказка, сказитель, образование, воспитание, педагогика.

Key words: folklore, epic, proverb, fairy tale, jyrau, education, pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada qaraqalpaq folklorining o‘rganilish tarixi, folklorshunos olimlarning ishlari, shuningdek folklor asarlarining yosh avlodning ma’naviy kamolotidagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассказывается об истории изучения каракалпакского фольклора, трудах фольклористов, а также о значении фольклорных произведений в духовном развитии молодого поколения.

SUMMARY:

The article discusses the history of Karakalpak folklore research, the works of folklorist scholars, and the significance of folklore works in the spiritual development of the younger generation.

Hár bir xalıq ózine tán úrp-ádet dástúrleri, sociallıq turmısı, mádeniyatı menen basqa xalıqlardan ajıralıp turadı. Qaraqalpaq xalqı basqa xalıqlar qatarında óziniń bay ruwxıy mádeniyatına iye. Usı ruwxıy mádeniyatımızdın biybaha ġáziynesi folklor esaplanadı. Qaraqalpaq folklorı - qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatınıń bay túri bolıp, onıń úlgileri uzaq dáwirlerden házirgi kúnimizge shekem jetip kelgen. Folklor dıń qalıplesiwi erte dáwirlerge barıp taqaladı. Sebebi, folklor materiallarında áyyemgi hám orta ásirlerdegi xalqımızdın turmısın sáwlelendiriwshi etnografiyalıq maǵlıwmatlardı ushıratamız. Folklor atamasınıń ózi xalıqtın kórkem awızeki dóretpesi degen túsinikti ańlatadı. Ótken dáwirlerde qaraqalpaq xalqı óziniń kórkem awızeki dóretpelerin - dástanlar, qıssalar, jumbaqlar, qosıqlar, ertekler, naqıl-maqallar, aytıslar hám basqa atamalar menen júrgizgen.

Folklor dóretpelerinde xalıqtın danalıǵı, tapqırılıǵı, sheberligi, qaharmanlıǵı, jaqsılıq hám jamanlıq haqqındaǵı túsiniikleri, sonday-aq, adamgershilik pazıyletler júdá anıq, mazmunlı hám ápiwayı formada berilgen. Xalqımız usı awızeki

dóretpelerdegi kórkem, ushırma sózlerdi, naqıl-maqallardı házil-kúlki sıpatında paydalanğan. Hátteki ayırım qatıqulaq adamlar kópshilik dástan, naqıl-maqallardıń bir neshe variantların yadтан bilgen. Belgili qazaq ilimpazı Sh.Walixanov qaraqalpaqlardıń poeziyasına oǵada joqarı baha berip: "Mınlaǵan ertekler, povestler, qosıqlar hám súykimli namalar tariyxın esaplap sansız qaraqalpaqlar yadında saqlaǵan...Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar yamasa qosıqshılar bolıp esaplanadı"-dep jazǵan edi [1;391]. Haqıyqattan hám xalıq arasınan jıraw-baqsılar, qıssaxanlar, shayırlar jetisip shıǵıp toylarda, bayram seyillerinde sheberliklerin kórsetip xalıqqa xızmet etken.

Izertlewshi folklorist ilimpazlar qaraqalpaq folklorınıń payda bolıwın b.e.sh. X-VII ásirlerde jasaǵan sak-massaget qáwimleri menen baylanıstıradı. Folklor úlğileriniń uzaq saqlanıp biziń kúnimizge shekem jetip keliwinde baqsı-jırawlardıń xızmetleri úlken. Jıraw-baqsılar dástanlardı yadтан atqarıwı arqalı, olardı áwladтан-áwladqa jetkerip kelgen. Qıssaxanlar xatqa túsirilgen shıǵarmalardı xalıqqa namaǵa salmastań oqıp bergен. Olardı da xalıq úlken dıqqat penen tınlaǵan. XVIII ásir ortalarınan baslap rus ilimpazları qaraqalpaq folklorları materiallarına qızıǵıp, jıynalǵan geypara úlğileriniń tıp nusqasın russha awdarmada basıp shıǵaradı. Rus izertlewshileri Muravin hám Gladishevler 1740-1741-jılları Orskiden Xiywaǵa ketip baratırǵanda jol boyı qaraqalpaqlar arasında etnografiyalıq jazıwlar júrgizedi. 1857-58-jılları belgili qazaq ilimpazı Sh.Walıyxanov qaraqalpaqlar arasında bolıp, bir neshe folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alıwı menen qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq ónerin joqarı bahalaydı. Rus xudojnigi N.Karazin "Hayallar patshalıǵı haqqında" ertegin Shımbayda jasawshı bir kempirden jazıp alıp onı rus tilinde 1875-jılı "Древняя и новая Россия" jurnalınıń III tomında basıp shıǵaradı [2;15 b].

Folklor úlğileri esaplanǵan usı erteklerdegi sıyıqlı waqıyalar balalarda dúnya, álem, qaharmanlıq, doslıq, aqlıy bilim kóz-qaraslarınń qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye. Sonday-aq, ertektegi waqıyalar balalarda óz ara doslıq, sadıqlıq, haqıyqatlıq, janzatlarǵa miyrim-shápáat bolıw sıyaqlı pazıyletlerdi qalıplestiriwde tárbiyalıq áhmiyeti joqarı esaplanadı. Folklor shıǵarmalarınń xalıq arasınan jıynap jazıp alınıwında sırt el ilimpazlarınń da úlesi bar ekenligin ayıp ótiw lazım. Máselen, qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan "Yusup-Axmed" dástanınıń Xorezm variantı vengriyalı ilimpaz X.Vamberi tárepinen jazıp alınıp, 1911-jılı nemis tilinde baspadan shıǵarılgan. Al, qaraqalpaq folklorın birinshi ret óz qolı menen jıynaǵan Peterburg universitetiniń studenti I.A.Belyayev boldı. Ol Shımbayda Bekimbet jırawdan "Edige" dástanın, Qońırat rayonı aymaǵınan (Nurabulla bolıw kerek) "Shejireni" jazıp alǵan [2;16]. I.A.Belyayev xalıq arasında júrip bir neshe folklor materialların jıynaǵanlıǵı tariyxıy derekler tastıyıqlaydı. Kóplegen folklorist ilimpazlar Belyaevtıń miynetlerin joqarı bahalaydı. Haqıyqatında da qaraqalpaq folklorın ilimiy kóz-qarastan birinshi bolıp I.Belyayev izertledi.

Sunday-aq, 1926-jılı Moskva universiteti tariyx-etnologiya fakultetiniń studenti N.A.Baskakovta Qaraqalpaqstanǵa kelip, bir qansha folklor shıǵarmaların, etnografıyalıq maǵlıwmatlardı jıynaǵan. 1926-29-jılları Qaraqalpaqstanda bolıp bir qansha folklor shıǵarmaların jıynaǵan S.E.Malovtıń ózi de qaraqalpaq folklorın izertlewshi N.A.Baskakov miynetlerine joqarı baha bergen [3;10]. Qaraqalpaq folklorı hám qaraqalpaq ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmaların xalıq arasınan jıynaw máselesine jazıwshılar jámiyeti ayrıqsha itibar qarattı. A.Begimov, N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurovtıń baslaması menen folklor úlğilerin hám shayırlardıń dóretpelerin jıynaw qolǵa alındı. Folklor shıǵarmaların jıynaw máselesine biraz adamlar jumsaldı. Olardıń ishinde ayrıqsha kózge túsken folklor hám ádebiyat úlğilerin jıynawshılar Sadırbay Máwlenov hám Shamshet Xojaniyazovlardıń miyneti úlken boldı [2;21]. Folklor tanıwshı ilimpaz Q. Maqsetovtıń pikirinshe folklor shıǵarmaların jıynalıwı hám dástanlardıń jırawlardan jazıp alınırıwında S. Máwlenov hám Sh. Xojaniyazovlardıń xızmetleri úlken ekenin aytıp ótedi. Máselen, S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazov penen birgelikte Qurbanbay jiraudan "Qırıq qız," "Qurbanbek," "Shiyin sheker," "Jer Qosay," "Hajı Gerey" hám basqa da dástanlardı, Ábdimurat jiraudan "Máspatsha," Qarajan baqsıdan "Dáwletiyarbek" dástanların jazıp alǵan. Sunday-aq, A.Begimov folklor úlğilerin jıynawda bir qansha miynet etken bolsa, Q.Ayımbetovtı xalıq "janlı folklor" dep ataytuǵın bolǵan. Ol jaslayınan folklorǵa qızıǵıp, sheber atqarıwshı qatı qulaq adam bolǵan. Ilimpazdıń barlıq izertlew jumsları qaraqalpaq folklorın izertlew menen baylanıslı ekenligin aytıp ótiw orınlı. Q.Ayımbetov Ogiz jırawdan "Alpamıs" 1937-jılı birinshi ret Moskvada baspadan shıqtı. Al Erpolat jırawdan bolsa "Edige" dástanların jazıp alıp 1937-jılı baspadan shıǵarǵanı belgili. XX ásirdiń 30-40-jılları Q.Ayımbetovtıń folklor shıǵarmaların jıynaw, baspadan shıǵarıw jumsları belgili ádebiyatshı O.Kojurov penen birge alıp barılǵan.

1940-jılı Q.Ayımbetov hám O.Kojurovlar tárepinen jıynalǵan folklor hám ádebiyat shıǵarmaları "Qaraqalpaq xalıq dóretiwshiligi" degen at penen baspadan shıǵarıladı. Folklor shıǵarmaların ilimiy jaqtan analizlep úyreniliwinde N.Dáwqaraevtıń miyneti ayrıqsha orınǵa iye. N.Dáwqaraev 1951-jılı Moskvada "Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri" degen temada doktorlıq dissertaciyasın qorǵaydı. Ilimpazdıń usı dissertaciyasınıń birinshi bólimi qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerine tiykarlanǵan. N.Dáwqaraev usı miynetinde folklordıń qaraqalpaq materialları tiykarında qosıqlarǵa, erteklerge, naqıl-maqallarǵa, aytısqa, diniy folklorǵa, dástúr jır, tolǵawlar, dástanlarǵa talqılaw jasap, qaraqalpaq folklorın eki úlken janrǵa-lirikalıq hám epikalıq janrlarǵa bóldi [4]. Bul ilimpazdıń qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında folklor shıǵarmaların birinshi márte ilimiy jaqtan klassifikaciyalawı boldı dewimizge dálil bola aladı. Demek, qaraqalpaq folklorınıń ilimiy jaqtan úyrenilip, janrlarǵa bóliniwi N.Dáwqaraevtıń atı menen baylanıslı.

Hár bir folklor izertlewshi ilimpazdın usı miynetine itibar bermewi múmkin emes. Eger folklor shıǵarmaların jazıp alınıwına itibar bersek, ásirese dástanlardın bir qansha variantları xalqımız jırawlarınan jazıp alınǵanınıń gúwası bolamız. Máselen, "Edige," "Alpamıs," "Máspatsha," "Qoblan," "Sháryar" hám basqa da kóplegen dástanlar Ógiz jıraw, Erpolat jıraw, Qıyas jıraw, Qurbanbay jıraw hám basqalardan jazıp alınǵan. Máselen, Q.Ayimbetov "Alpamıs" dástanın 1934-jılı Ógiz jırawdan jazıp alǵan bolsa, "Edige" dástanın 1934-jılı oktyabr ayında Shımbay qalasına etnografiyalıq ekspediciyaǵa barǵan waqıtları Erpolat jırawdan jazıp alǵanın aytadı. Onıń pikirinshe dástandı jazıp alıwda úlken qıynshılıq bolǵanlıǵın aytadı. Sebebi dástan qobızda jırlanǵanda basqa, al awızeki ayılǵanda basqasha ayılıp, sózlerdiń bir-birine sáykes keliwi tárepinen ádewir qıynshılıq payda etkenin aytıp ótedi. Solay bolsa da qanshama qıynshılıqlar menen xalıq dástanları folklor izertlewshileri tárepinen jazıp alınıp, jazba ádebiyat úlgileri sıpatında biziń kúnimizge shekem jetip kelgen. Tariyxıy dereklerge súyenetuǵın bolsaq, folklor shıǵarmaların jıynalıp kitap formasında baspadan shıǵıwında kóp ǵana ádebiyatshılardıń miynet etkenligi belgili. 1967-jılı folklorist ilimpaz Q. Maqsetov tárepinen qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵın baspadan shıǵarıw boyınsha respublika basshılarına usınıs qoyıladı. Usınıs maqullanıp 1977-jıldan baslap "Qaraqalpaq folklorı" kóp tomlıǵı baspadan shıǵa basladı. Búgingi kúnde xalqımız folklorǵa qızıǵıwshı oqıwshılar hám usı tomlıq folklor kitaplarınan oqıw orınları hám de mámleketlik kitapxanalarda paydalanıw imkaniyatına iye bolıp kelmekte. Folklor shıǵarmaların oqıp, tereń ózlestiriw tiykarında hár bir insan ómirdegi hár qıylı mashqalalardı jeńip shıǵıwda ózine qúsh taba aladı dep oylaymız. Sebebi folklor ata-babalarımızdın ómir tájiriybesi.

Ulıwma alǵanda folklor shıǵarmaların úyreniw jas áwlad tálim-tárbiyasında úlken áhmiyetke iye. Sebebi, folklordaǵı eń jaqsı teberik sózler - pátiya, alǵıslar da úlken tárbiyalıq tásir kúshine iye. Folklor shıǵarmaları tikkeley xalıq pedagogikası menen tıǵız baylanıslı. Xalıq pedagogikası ayırım shaxslar yaqı belgili bir jámaát tárepinen jaratılmagan. Onı xalqımız ásirler dawamında óziniń bay turmıslıq tájiriybeleri, perzentlerdiń kamalǵa keliwi baǵdarında tutqan tutımları, háreketleri, jol-jobaları, aqıl-parasatı menen jaratqan. Solay etip, folklor ata-babalarımız uzaq ótmishte jaratqan hám kóz qarashıǵınday qásterlep saqlap kelgen ata miyrası esaplanadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Қарақалпақстан АССРы тарийхы. «Қарақалпақстан», 1975. 391 б.
2. Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки доретпелери. Нөкис, «Билим» -1996.
3. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966. 10 б
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977.

K. KARIMOV TINI "BERDAQ" ROMANINDA PROTOTIP HÄM QAHRAMAN OBRAZI

Turdibaeva A.T.

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 1-kurs tayanish
doktoranti*

Tayanch so'zlar: prototip, badiiy obraz, tarixiy roman, adabiy tahlil, Berdaq obrazi, badiiy talqin.

Ключевые слова: прототип, художественный образ, исторический роман, литературный анализ, образ Бердака, художественная интерпретация.

Key words: prototype, literary character, historical novel, literary analysis, image of Berdaq, artistic interpretation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada yozuvchi K. Karimovning "Berdaq" romanida prototip va badiiy qahramon obrazining yaratilish jarayoni tahlil qilinadi. Asarda tarixiy shaxs bo'lgan Berdaqning hayoti, ijodi hamda ijtimoiy faoliyati badiiy talqin orqali yoritilgan. Tadqiqot davomida tarixiy-biografik, qiyosiy hamda badiiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijalari romanda Berdaq obrazining real prototip asosida yaratilganini, biroq yozuvchi tomonidan badiiy umumlashtirish, dramatik tasvir va psixologik yondashuv orqali boyitilganini ko'rsatadi. Natijada qahramon obrazi nafaqat tarixiy shaxs sifatida, balki xalq manfaatlarini ifodalovchi badiiy timsol sifatida talqin etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется процесс создания прототипа и художественного образа героя в романе К. Каримова «Бердак». В произведении художественно освещаются жизнь, творчество и общественная деятельность исторической личности - Бердака. В ходе исследования были использованы историко-биографический, сравнительный и художественный методы анализа. Результаты анализа показывают, что образ Бердака в романе создан на основе реального прототипа, однако обогащён автором посредством художественного обобщения, драматического изображения и психологического подхода. В результате образ героя интерпретируется не только как историческая личность, но и как художественный символ, выражающий интересы народа.

SUMMARY:

This article analyzes the process of creating a prototype and a literary character in K. Karimov's novel "Berdaq." The work artistically portrays the life, creative activity, and social role of the historical figure Berdaq. The study employs historical-biographical, comparative, and literary analysis methods. The results show that the image of Berdaq in the novel is based on a real prototype, but it is enriched by the author through artistic generalization, dramatic depiction, and a psychological approach. As a result, the character is interpreted not only as a historical figure but also as a literary symbol representing the interests of the people.

Ádebiyatta tariyxıy shaxslar obrazın jaratıw quramalı kórkem process esaplanadı. Bunday shıǵarmalarda jazıwshı real tariyxıy shaxstı tiykar etip alıp, onıń ómiri hám iskerligin kórkem súwretlew quralları járdeminde keńnen túsindiredi. Bul proceste prototip túsiniǵı úlken áhmiyetke iye. Prototip - kórkem shıǵarmadaǵı qaharman ushın tiykar bolıp xızmet etken real shaxs yáki turmıslıq derek.

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy-biografiyalıq romanlar áhmiyetli ornı iyeleydi. Xalıq shayırı Berdaqtıń ómiri hám dóretiwshiligi kóplegen ilimiy hám kórkem izertlewlerde úyrenilgen. Ol tek shayır emes, al xalıq turmısındaǵı mashqalalardı óz dóretiwshiliginde sáwlelendirgen aǵartıwshı shaxs sıpatında da tanılǵan. Onıń obrazı milliy romansılıǵımızda K.Sultanovtıń “Ájiniyaz”, T.Qayıpbergenovtıń “Túsiniksizler”, “Qaraqalpaqnama”, K.Mámбетovtıń “Bozataw”, H.Ótemuratovanıń “Húrliman” hám A.Sadiqovtıń “Bostansız búlbúl” romanlarında jasaldı. Ayılǵan romanlardıń dáslep kilerinde Berdaq obrazı epizodlıq obraz sıpatında kórilgen bolsa, sońǵı “Bostansız búlbúl” romanı Berdaqtıń ómiri hám dóretiwshiligine arnalǵan dáslepki tariyxıy-biografiyalıq roman bolıp tabıladı.

Jazıwshı K.Karimovtıń "Berdaq" romanı mine usı tariyxıy shaxstıń ómirin kórkem formada súwretlewge baǵıshlangan áhmiyetli shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı. Romanda shayırdıń balalıq dáwiri, dóretiwshilik qalıplesiwı, xalıq turmısı menen baylanıslı kózqarasları jáne jámiyetlik gúresleri súwretlenedi. Shıǵarmada tariyxıy haqıyqatlıq penen kórkemlik talqılaw úylesip, qaharman obrazınıń tereń ashılıwına xızmet etedi.

Usı maqalanıń tiykarǵı maqseti romanda Berdaq shaxsınıń prototipi hám kórkem qaharman obrazı arasındaǵı qatnastı tallaw hám jazıwshı tárepinen tariyxıy shaxstı kórkemlik talqılawı qalay ámelge asırılǵanın anıqlawdan ibarat.

Izertlew procesinde ádebiyattanıwdıń bir qatar ilimiy metodlarınan paydalanıldı. Dáslep, tariyxıy-biografiyalıq metod qollanıldı. Bul metod járdeminde Berdaqtıń real ómiri haqqındaǵı tariyxıy maǵlıwmatlar menen romandaǵı súwretlewler óz-ara salıstırıp úyrenildi.

Ekinshiden, salıstırmalı tallaw metodı járdeminde prototip hám kórkem obraz arasındaǵı uqsas jáne ayırmashılıq tárepleri anıqlastırıldı. Bul metod jazıwshınıń tariyxıy haqıyqatı qay dárejede saqlap qalǵanın anıqlawǵa járdem beredi.

Sonday-aq, kórkem analiz metodınan da paydalanıldı. Bul metod arqalı romandaǵı obraz dóretiw quralları - dialog, psixologiyalıq súwretlew hám syujet elementleri úyrenildi.

Bul metodlar romandaǵı qaharman obrazınıń qalıplesiw procesin tereńirek talqılaw imkaniyatın berdi.

Romanda Berdaq obrazın ashıp beriwde jazıwshı shayır haqqındaǵı tariyxıy faktler hám onıń qosıqlarınan sheber paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Roman shayırdıń jas óspirimlik dáwirinen qartayǵan waqtına shekemgi dáwirin súwretlegen. Avtor shayır poeziyasınan onıń kórkem obrazın jaratıwda keńnen qollanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Bul haqqında H.Ótemuratovnıń “Shayır obrazın beriw ushın avtor onı tek jeke adam retinde ǵana súwretlep qoymadan, onıń shıǵarmalarınń dóretiliwin de, yaǵnıy qosıqlarınıń dúnyaǵa keliwin de sáwlelendiriwi zárúr boladı” - degen edi. Romanda “Ógizim” Berdaqtıń dáslepki jazǵan qosıǵı sıpatında kórsetiledi hám bul shıǵarmada eki qaharman arasındaǵı konflikttiń kelip shıǵıwına alıp keledi. Sebebi Berdaqtıń bul qosıǵı onıń dostı Tasimbetke kútá unaydı hám onda qızǵanış sezimlerin payda etedi. Bul Berdaq hám Tasimbet ortasında konfliktti payda etedi hám konflikt romannıń sońına shekem dawam etedi.

Shayırdıń “6 qız” qosıǵınıń shıǵıw tariyxı romanda qızıqlı etip beriledi. Avtor tárepinen bul waqıyaǵa biraz ózgerisler kirgizilgen. Mısalı, qosıqtaǵı Qosimbet taz atlı jigit óziniń awıllası hám dostı Tasimbet ekenligi hám shayır qosıǵında onıń atın ózgartirgenligin, Berdaq bunı Tasimbetti qapa qılıp almaw ushın solay islegenligin aytadı. Romanda “Salıq” qosıǵı arqalı avtor sol zamannıń awırlıǵın, shayırdıń xalıq dártin óz kózi menen kórip, olardıń muńı menen jasap atırǵanlıǵın kórsetedi. Berdaqtıń “Salıq” qosıǵın jazıwı anıq bolǵan waqıyalar tiykarında kelip shıqqan. Bul haqqında anıq tariyxıy materiallar gúwalıq beredi. Mine usı maǵlıwmatlardan avtor óz romanında paydalanǵan. Bul arqalı biz tariyxıy waqıyaların kórkem shıǵarmada óz kórinisin tapqanın kóremiz.

BerdAQtıń tariyxıy waqıyalar tiykarında jazǵan “Aydosbiy”-poemasınıń romanda qalay jazılǵanlıǵı ayıladı hám biz onı izertlewshilerdiń ilimiy hám tariyxıy faktleri menen salıstırsaq uqsaslıqlardı kóriwimizge boladı. Saǵitov hám Tilewmuratov Berdaqtıń tariyxıy shıǵarmalarınń jazılıwı hám olardıń real waqıyalar menen uqsaslıqların salıstıra kelip tómendegi juwmaqqa kelgen: “Soǵan qaraǵanda bul shıǵarmada Berdaq xalıqtıń tariyxıy oyların shayırlıq yosh arqalı sheber jır menen qalıplestirip, qaraqalpaq xalqınıń sol bir uzaq, xalıqtıń esinde kóp waqıtlar boyı saqlanıp kiyatırǵan tariyxın poeziyalıq til menen jazǵan dep ayta alamız. “Poemadaǵı tiykarǵı waqıyalar-dep jazadı filologiya ilimleriniń doktorı I. Saǵitov, - xalıq awzındaǵı ańız áńgimelerge, Aydos tuwralı xalıqtıń kóz qarasarına tolıq muwapıq keledi. Al Berdaq birdeyine derlik óz shıǵarmalarında xalıqtıń kóz qarasarın, tilek ármanların bildirip kelgenligi málim”. “Solay etip, Aydos tuwralı jazılǵan Berdaqtıń

mağlıwmatları-bul xalıq mağlıwmatları, Berdaq shayır - xalıq shayırları sıpatında usı xalıq mağlıwmatların shıǵarmasınıń tiykarǵı materialı etip alǵan. Tariyx ilimi qaraqalpaq xalqınıń bul kóterilisın úyrenen eken, bul xalıq materialına názer awdarmawı kemshilik bolıp esaplanadı.” Mine usı pikirlerdi eskere otırıp romanda da Berdaq xalıq awzınan esitkenlerin qaǵazǵa túsirgenligin aytadı: *“Úlken bir dástan qılsam”, degen qıyal payda boldı. Aydos biy tariyxı uzaq sábbe, taǵı qıyır-shıyır waqıyalarǵa oǵada bay, jáne hár kim hár túrli etip aytar, birazı aqılǵa uǵras kelse, birazı aqıl-esi jayında turǵan adamnıń iseniwi, sanaǵa sıydırıwı qıyıniraqtay bolıp kóriner edi. “Misalı, Aydosnıń óz inisi Mirjıqtı óltiriwdi Arzı batırǵa tapsırǵan jeri”... Bunday tariyxtnıń aq-qarasın ayırıwda ele óziniń az bi- letuǵının abayladı. “Kóp biletuǵınlardıń gúrrińin kóp tınlamaq dárkar eken...”. Báribir, aqsaqallı Aydos babanıń sırlı kelbeti kóz aldınan ketpes edi. «Ol aldın boljap biletuǵın kisi bolǵan», desedi. Sonda qalay Tóremurat biy, Turım biy, xan tárepinen duzaqlar qoyılǵanın abaylamaǵan? «Kel baba ótińiz tóрге, Haq yaratqan názerkárda», Duwtarın ornına qıstırıp, sıyasawıt penen qaǵazdı alıp, xantaxta ústine qoydı. “Qaǵazǵa jazıp qaldırmaǵım dárkar. Kelesi áwladlar oqıp, ibrat alsın”.*

Tariyxıy romanda tariyxıy shaxslar prototip sıpatında qatnasadı. K.Karimovtnıń “Berdaq” roman dilogiyasında birqansha prototipler tiykarında jartılǵan obrazlar bar. Tiykarǵa qaharman Berdaq obrazı hám onıń obrazın ashıp beriw ushın onıń dáwirinde jasaǵan zamanlas bolǵan tariyxıy shaxslar Ájiniyaz, Kúnxoja, Ótesh shayırlar, Aqımbet baqsı, Muwsa baqsı, Húrliman t.b. obrazları bar.

Berdaq shıǵarmada xalıqshıl, miynetkesh, ádalatlılıq jırshısı, tariyxtı keleshekke qaldırıwǵa háreket etken sózi ótkir shayır, talantlı baqsı sıpatında súwretlengen. Berdaq zaman teńsizligine qarsı shıǵıp óz qosıqlarında onı jarıtadı. Xalıq óz dártin Berdaqtnı qosıqlarında kórip onı tez yadlap aladı hám toy merelerde Berdaqtan qosıqların aytıp beriwdi kóp ótingen. Romanda Berdaq jasaǵan zamanda bolıp atırǵan sıyasıy waqıyalarǵa biyparq bolmaydı. Ol qaraqalpaqlardı birlestirgen Aydosbiy haqqında dástan jazadı. Adosbiydiń qanday kúshli, aqıllı, kósem, xalıqtıń birligi ushın islegen erliklerin keleshek áwladlarǵa durıs jetkeriw kerekligin túsiniw jetedi hám onı óz moynına alıp dástandı jazıwǵa kirisedi. Berdaq sonıń menen birge shıǵarmada baqsı sıpatında da kózge taslanadı. Ol Aqımbet baqsıdan sabaq aladı. Degen menen Berdaqtnı baqsıshılıq talantı shıǵarmada tolıq jarıtılıp berilmegen. Aqımbet baqsıǵa shákirt túsip barǵan waqtında Berdaqtı avtor biraz tómenletip, qolınan duwtar shertiw kelmeytuǵınday, albirap qanday nama shertip atırǵanlıǵın bilmegen dep súwretleydi. Berdaq mektep kórgen , Qarqum iyshan medresede oqıǵan.

Bul súwretlew bolsa oqıwshı aldında Berdaqıy ullı shayırdıń uqıpsız, sawatın tómén etip kórsetkendey: *“Berdaq ulım, qáne duwtarındı al, dedi waqtı xosh kóringen Aqımbet qonaqlar atlanıp ketkennen soń. Berdaq ornınan turıp ketip, óziniń ójiresinen duwtarın alıp keldi. Ádep penen saqqa júginip, ustazdıń aldında otırdı. Duwtar sazlangan edi, sonda da ustaz húrmeti ushın tardı qálpine keltirip, “Ílgaldı” shaldı. Jumanazar menen birge qılğan mashıqları bosqa ketpegen eken. “Báribir Jumanazar kibi shala almadım”, dep ókindi. Umit penen ustazdıń júzine baqtı. Ishara bolğannan keyin ekinshi saz “Qara jorǵa”nı shalıwǵa kiristi. Ustazdıń júzi jılıǵan, oyshań kózlerinde qanaatlanıwshılıq ushqınları payda bolǵanın kórgen Berdaq, sál ózine kelip, duwtardıń dástesinen uslap, hámir kutti. Azǵana mashıq qılǵanın bayqaldı. Qáne, qaysı qosıqtı bileseń? Berdaqıń sanasına birneshe qosıqlardıń atı birden kelip qaldı, tarnawǵa tıǵılǵan seń kibi soqlıǵıstı. Maqtumqulı sózi menen ayılatuǵın, “ishki sırın aytpa hesh bir namártke” dep baslanatuǵın qosıqtıń sózin tolıq bilmeydi, awıldaǵı toyda baqsıdan tınlaǵan bir-eki qosıqtıń ya atın, ya namasın tolıq bilmeituǵın bolıp shıqtı. Tolıq biletuǵını óziniń “Qara ógizim” jáne “Gúljan qız” qosıqları ǵana eken.*

- Bilgenimdi aytayın ba?

- Maqtumqulınıń qosıqların bilmeyseń be? -Berdaq únsiz tómén qaradı.

Berdaq shayırdıń Ájiniyazdı ózine ustaz kórip onıń menen kórisiwdi qálewi, onıń menen pikir alısıp sáwbetlesiw ármanında júrgenligi shıǵarmada jaqsı beriledi. Dásep Ájiniyaz shayırdıń abıroyınıń joqarı ekenligi hám onıń qazaq aqın Qızmeńesh penen qalay aytısıp qalǵanlıǵı aytıladı. Bul aytıs qazaq hám qaraqalpaqlar arasında taralıp ketedi. Bunı esitken Berdaqıń Ájiniyazǵa bolǵan húrmeti jáne de artadı. Onı izlep tappaqshı boladı. Sol waqıtta Shimbay bazarında Berdaq penen Ájiniyaz kórisip qaladı. Berdaq ómiri dawamında Ájiniyazı kórmegen hám onıń sharbazar ortasında aldınan kiyatırǵan adamdı kórip bul Ájiniyazǵoy dep birden tanıwı hám Ájiniyazdıń da Berdaqı birden tanıwı biraz reallıqqa tuwra kelmeydi. Avtor Ájiniyaz obrazın jaratıwda avtor onı ilimi tálip, medresede bilim alǵanlıǵın, el arasında abırayı bar, qazaq eline barıp bilim bergenligin, Qız Meńesh penen aytısıp onı jeńgenligin, eldi jaw shwıp xalqın qul qılıp alıp ketkende olar ishinde bolıp, xalqı menen súrginlerde qıynalıp “Bozataw” shıǵarmasın dóretken dep súwretleydi. Ájiniyaz Iran shaxı aldında bolıp onıń sorawlarına juwap berip óz xalqın qullıqtan azat etedi. Bul bolsa Ájiniyazdıń xalıqshıl hám márt insan ekenligin kórsetken.

Shıǵarmada Kúnxoja shayır obrazı jaqsı jaratılǵan. Ol Berdaq penen jaqsı múnasibette bolǵan. Berdaq onı toyda baqsı sıpatında shaqırtırılǵan waqtında kórip onıń menen sáwbetles boladı. Kúnxoja da Berdaqı baqsı sıpatında

aldinnan el arasında táriyplərđi esitip júrgenligin aytadı. Berdaq Kúnxojanı úyine shaqırıp óz qosıqların oğan oqıttıradı. Kúnxoja Berdaqtıń qosıqların esitip oğan baqsışılıǵınan kóre xalıq Berdaqtı shayır sıpatında tanıw kerekligin aytadı. Berdaqtıń shayırlıq talantın joqarı bahalaydı:

“Báribir, aytıp ketpesem bolmas... Berdaqjan, esit sózimdi.

-Tıńlayman, ustaz. Lábbáy. -Baqsılıqta kemıń joq... Biraq keleshekte sen xalıqqa Berdaq shayır bolıp tanılasań. Inshalla solay bolǵay. Jay qolındı... Sóziń xalıqtıń kewlinen shıǵıp, atıń álemge máshhúr bolǵay. Ilaha áwmin! Berdaqtıń qolları jayılp, tiline alla sóz berdi.

- İlâha áwmin! Aytqanıńız kelsin, ustaz. ”-mine usı dialogtan keyin Berdaq óziniń shıǵarmaların qoljazba etip keleshek áwladlarǵa qaldırmaqshı boladı. Tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı shıǵarmalar jaza baslaydı.

Romanda Berdaqtıń jolın dawam ettirgen qızı Húrlimanniń baqsı bolıwdaǵı qıymshılıqları, oğan Qutlıqxoja iyshanniń qarsı bolıwı, Berdaqtıń onıń aldına barıp ruxsat alıwı, qızına baqsışılıqtı miyras etip qaldırıwı súwretlengen.

Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń kórnekli wákilleri Berdaq Ğargabay ulı hám Ótesh Alshınbay ulı arasındaǵı dóretiwshilik baylanıslar ishinde olardıń aytısı ayrıqsha ilimiy áhmiyetke iye. Avtor óz shıǵarmasında bul kórkem hádiysege toqtalıp, eki shayırdıń intellektuallıq dárejesin, sóz baylıǵın hám sol dáwirdegi sociallıq máselelerge bolǵan kózqarasların salıstırmalı túrde analizleydi. Shıǵarmadaǵı bul syujetlik liniya tek ǵana biografiyalıq maǵlıwmat beriw menen sheklenbesten, bálki qaraqalpaq aytıs janrınıń poeziyalıq tábiyatın hám milliy mánis-mazmunın ashıp beriwshi tiykarǵı dereklerdiń biri bolıp xızmet etedi. Shıǵarmada Berdaqtıń Ótesh penen dayılı-jiyenli házil dálkek aytısı arqalı qaraqalpaq milliy etnografiyalıq dástúrin kórsete alǵan.

Berdaq obrazı - romanda turaqlı rawajlanıwda bolǵan, ishki dúnyası bay hám ádil shaxs sıpatında kórsetiledi. Berdaq balalıǵınan-aq átiraptaǵı waqıyalarđı júregine jaqın alatuǵın, ótkir zeyinli. Onıń qosıq shıǵarıwı - tek ermek emes, bálki ishki tolǵanıslarınıń nátiyesi. Ol óz haqıyqatın biyler yamasa xanlar aldında da qorıqpay ayta aladı. Psixologiyalıq jaqtan ol altruist (ózinen göre ózgeniń, xalıqtıń mápin joqarı qoyatuǵın) shaxs. Shayırdıń eń úlken psixologiyalıq sınadı - xalıqtıń awır turmısı hám jaqınlarınıń satqınlıǵı. Ol bul azapları qosıqqa aylandırıw arqalı ózin emleydi. Ol ózin xalıqtan joqarı qoymaydı, kerisinshe, "xalıq ushın jan beriwge tayar búlbúl" sıpatında sezinedi.

Romanda tariyxıy shaxslar menen birge toqıma obrazlar da qatnasqan. Bular ishinde Tasımbet obrazı toqıma obraz bolıp, ol unamsız qaharman sıpatında súwretlenedi. Tasımbet - Berdaqtıń eń jaqın dostı bolıwına qaramastan, onıń tiykarǵı antogonisti. Onıń obrazı "kóre almawshılıq" psixologiyası ústine

qurılǵan. Tasımbet - Berdaqtıń talantına ashıqtan-ashıq qızǵanadı, biraq bul qızǵanıw onda "men de sonday bolsam" degen umtılıstı emes, "ol nege menen artıq?" degen kúnshilikti oyatadı. Berdaqtıń kózine dos bolıp kórinedi, biraq ishinen onıń hár bir jetiskenligin kóre almaydı. "Ógizim" qosıǵınan baslanǵan sol kishigirim kúnshillik waqıt óte kele úlken satqınlıqqa aylanadı. Tasımbet ózin Berdaqtıń kóleńkesinde qalǵanday sezinedi. Bul onı jaman islerge, dushpanlıqqa iytermeleydi. Eger Berdaq xalıq qayǵısı menen jasasa, Tasımbet tek óziniń "men" in qandıırıw hám Berdaqtan ozıp ketiw jolında hár qanday tómenlikke baradı.

Izertlew nátiyjeleri romanda Berdaq obraziniń prototipi real tariyxıy shaxs ekenligin kórsetedi. Jazıwshı shayırdıń ómirlik iskerligin tiykar etip alǵan halda, onıń xarakterin kórkemlik jaqtan keńirek ashıp bergen.

Birinshiden, romanda Berdaq xalıqshıl etip súwretlenedi. Ol jámiyettegi ádalatsızlıq hám teńsizliklerge qarsı shıǵatuǵın, xalıqtıń máplerin qorǵaytuǵın shaxs sıpatında kórsetiledi. Bul tárep tariyxıy dereklerde de ushırasadı.

Ekinshiden, shıǵarmada qaharmannıń ishki dúnyası keńnen súwretlengen. Jazıwshı qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri, turmısliq kózqarasları hám dóretiwshilik izlenislerin psixologiyalıq tallaw arqalı ashıp beredi.

Úshinshiden, romanda kórkem toqıma elementleri de bar. Ayırım waqıyalar, dialoglar hám dramalıq saxnalar jazıwshınıń kórkem oy-pikiriniń jemisi sıpatında dóretilgen. Bul bolsa qaharman obrazın jáne de janlı hám tásirsheń etiwge xızmet etedi.

Tórtinshiden, romanda Berdaq tek shayır sıpatında ǵana emes, al xalıqtıń ruwxıy jetekshisi sıpatında da súwretlenedi. Bul bolsa qaharman obrazınıń ulıwmalasqan kórkem tımsalǵa aylanıwına alıp keledi.

Tariyxıy-biografiyalıq romanlarda prototip hám kórkem obraz arasındaqı baylanıslıqlıq áhmiyetli máselelerden biri bolıp tabıladı. Prototip real tariyxıy shaxs bolsa, kórkem obraz bolsa jazıwshınıń estetikalıq kózqarasları hám kórkem maqsetleri tiykarında jaratıladı.

K.Karimov romanda Berdaq obrazın jaratıwda tariyxıy haqıyqatlıqqa sadıq qalıwǵa háreket etken. Biraq jazıwshı qaharmannıń xarakterin jáne de tereńirek ashıw ushın kórkem ulıwmalastırıw hám de dramalıq súwretlew usıllarınan paydalanadı. Máselen, qaharmannıń xalıq turmısına bolǵan múnásibeti, ádillik ushın gúresi hám aǵartıwshılıq ideyaları romanda oraylıq orındı iyeleydi. Bul arqalı jazıwshı Berdaq obrazı tek ǵana tariyxıy shaxs emes, al jámiyetlik ideal insan tımsalı sıpatında da kórsetedi. Bunday qatnas tariyxıy romanlarǵa tán bolǵan áhmiyetli kórkemlik ózgesheliklerden biri bolıp esaplanadı. Sebebi

jazıwshı real tariyxıy waqıyalardı kórkem talqılaw arqalı oqıwshıǵa jáne de tásirshen túrde jetkeredi.

Juwmaqlap aytqanda, K.Karimovtıń "Berdaq" romanında prototip hám kórkem qaharman obrazı óz ara únles halda súwretlengen. Shıǵarmada Berdaq real tariyxıy shaxs sıpatında tiykar etip alınǵan bolsa da, jazıwshı onıń obrazın kórkemlik jaqtan bayıtıp, tereń ruwxıy-aǵartıwshılıq qaharman dárejesine kótergen.

Roman arqalı jaratılǵan Berdaq obrazı xalıqtıń turmısın, onıń arzu-niyetlerin jáne jámiyetlik gúreslerin sáwlelendiriwshi ulıwmalasqan kórkem tımsal sıpatında kórinedi. Bul bolsa shıǵarmanıń ádebiy hám tariyxıy áhmiyetin jáne de arttıradı. Degen menen romanda elede problematika bosań, onı ótkir konfliktler dúziw arqalı, personajlardıń xarakterleri isenimli situaciyalar arqalı beriw kewildegidey emes.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Генжемуратов Б. Бердақ.//Бердақ дүньясы (илимий-публицистикалық мақалалар).-Нөкіс, 2008
2. Каримов К. Бердақ. Роман дилогия -Ташкент: Adabiyot. 2025
3. Өтемуратова Х. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Монография.-Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997
4. Тилеумуратов М. Бердақ шығармаларындағы тарийхый дереклер.-Нөкіс: Қарақалпақстан. 1968

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE ATAWISH BAYANLAWISHLI GÁPLER

Sipatdinova A.I.

*Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Tayanch soʻzlar: atov kesimlar gapning semantik va konstruktiv yaxlitligi, turkiy tilshunoslik va qoraqalpoq tili, sifat, son, olmosh, ravish va modal soʻzlar.

Ключевые слова: наречия, семантическая и конструктивная целостность предложения, тюркская лингвистика и каракалпакский язык, прилагательные, числительные, местоимения, наречия и модальные глаголы.

Key words: adverbs, semantic and constructive integrity of a sentence, Turkic linguistics and the Karakalpak language, adjectives, numerals, pronouns, adverbs and modal verbs.

PEZIOME:

Hozirgi qoraqalpoq tilida atov kesimlar gapning semantik va konstruktiv yaxlitligini taʼminlashda muhim sohalaridan biriga aylanmoqda. Maqolada hozirgi qoraqalpoq tilidagi atov kesimlarning grammatik xususiyatlari va ularning yasalish yoʻllari oʻrganilgan. Turkiy tilshunoslik va qoraqalpoq tilidagi mavjud nazariy qarashlarga tayanib, atov kesimlarning faqat otlar bilan chegaralanmasligi, balki sifat, son, olmosh, ravish va modal soʻzlar orqali ham yasalishi isbotlangan. Maqolada keltirilgan misollar atov kesimlarning grammatik jihatdan keng imkoniyatlarga ega ekanligini koʻrsatadi.

PEZIOME:

В современном каракалпакском языке именные сказуемые становятся одной из важных областей в обеспечении семантической и конструктивной целостности предложения. В статье рассматриваются грамматические особенности именных сказуемых в современном каракалпакском языке и способы их образования. Опираясь на существующие теоретические взгляды в тюркском языкознании и каракалпакском языке, доказано, что именные сказуемые образуются не только существительными, но и прилагательными, числительными, местоимениями, наречиями и модальными словами. Приведенные в статье примеры показывают, что именные сказуемые обладают широкими грамматическими возможностями.

SUMMARY:

In the modern Karakalpak language, nominal predicates are becoming one of the important areas in ensuring the semantic and constructive integrity of the sentence. The article examines the grammatical features of nominal predicates in the modern Karakalpak language and the ways they are formed. Based on the existing theoretical views in Turkic linguistics and the Karakalpak language, it has been proven that nominal predicates are not limited to nouns, but are also formed by adjectives, numerals, pronouns, adverbs, and modal words. The examples given in the article show that nominal predicates have broad grammatical possibilities.

Turkiy til biliminde gáptiń bas aǵzası bayanlawısh hám onıń dúziliw jolları haqqında mashqala erteden til ilimpazlarınıń dıqqatın ózine orınlı túrde awdarıp kelmekte. Bayanlawıshlar qanday sóz shaqabınan bildiriliwine qaray, feyil bayanlawısh hám atawısh bayanlawısh bolıp ekige bólinedi. Feyilden basqa sóz shaqapları arqalı ańlatılatuǵın bayanlawıshlar atawısh bayanlawısh delinedi. Bular feyil sóz shaqabına salıstırılǵanda bayanlawısh xızmetinde siyrek qollanıladı.

“Ózbek tiliniń grammatikası”nda atawısh bayanlawıshlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh hám atawısh dizbekleri sózler menen ańlatılıwına qaray toǵız túri kórsetilgen [1]. Jáne de, A.Ğ.Ğulomov hám M.A.Asqarovalardıń avtorlıǵında “Өзбек тилиниң грамматикасы”нда atawısh bayanlawıshlar atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq hám ráwısh sózler arqalı bildiriletuǵınlıǵı ayılǵan [2].

“Қазақ тили грамматикасы”нда atawısh bayanlawıshlar xızmetinde tek atawısh sózler qollanıladı dep qaraydı [3]. Bul pikirge qosılıwımızǵa bolmaydı. Sebebi, qaraqalpaq tilinde atawısh sózler tórtke bólinedi. Olar atlıq, kelbetlik, sanlıq hám almasıq. Bayanlawıshlardı atawısh toparına ajıratqanda usı tórt sóz shaqabı menen sheklenip qalıwımızǵa bolmaydı. Óytkeni, ráwısh, modal, eliklewish sózler de bayanlawısh xızmetinde qollanıladı [4].

“Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” sabaqlıǵında atawısh bayanlawıshlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh, modal hám eliklewish sózler arqalı bildiretuǵınlıǵı durıs kórsetilgen [5].

Házirgi qaraqalpaq tilinde atawısh bayanlawıshlar atlıq hám basqa da atawısh sózler toparına kiretuǵın barlıq sóz shaqaplarınan boladı. Bayanlawıshtıń bul túri orın tártibi jaǵınan, kóbinese baslawıshqa jaqın, onıń menen qatar qollanıladı hám eki bas aǵzanıń arasında pauza islenedi: Ladan dostan aqıllı dushpan jaqsı. Óner – jasırın ǵáziyne. (“Atalar sózi”) Ashıw – araz, aqıl – dos. (Bunday siyrek ushırasatuǵın atawısh bayanlawıshlardı jazıwshı Muratbay Nızanovtıń “Hawa kemesindegi ekew” shıǵarması misalında kórip shıǵamız.)

Atlıqtan jasalǵan bayanlawıshlar baslawıshtıń belgisin, kim yamasa ne ekenligin bildiredi. Mısalı: - Aytım-aw! Men ózi jolı bolǵan nasharman! Kúyew tappay kóziń qarawıtıp júrgen nasharsañ. – Qoyshı, men bir ertekshi kempirmen be?! Onıń ústine muǵallım – qonaq. Meniń bala qálbim menen sol waqıtta sezgenim – atızdıń sáni de jigit penen qız eken. Sın-sımbatı kelisip qalǵan kúlse jarasatuǵın-aq nashar. “Bári” degende sońǵı ret izinen barıp esitken bir-eki awız sózden basqa hesh nársе bilmeymen, biraq, sonda da bul gáp úlken abay-siyasat edi. – Aǵa, men usı awılда kómekte bolǵan qızlardıń muǵallımimen, - dedi ol aǵama sál ónmeni menen eńterilińkirep. Qurttay

boy sozayın dese dógereginiń bári digirmanday kesek. Iyninde sur ireńli, tós qaltalı penjek. Basında sportshılar kiyetuǵın ala sızıqlı toppı, penjektiń ishinde futbolka. Alqımınla altın halqalı shınjır.

Menshikli atlıqtıń bayanlawısh xızmetinde qollanılıwı shıǵarmada ushırasadı:

- Atıńız kim? – dedi bir waqta muǵallım ájapama

- Begzada, - dedi ol áste.

Qudamızdıń atı Ubaydulla, qudaǵayımızdıń atı Azima eken.

Tartım jalǵawı arqalı bildirilgen atlıq bayanlawıshlar baslawıshtı menshikleydi. Máselen: Bul samolyottıń kondicioneriniń dawısı. Barı-joǵı sol biziń muhabbatımız. Ol biziń jezdem dá! Bul – Shazada táriplegen qulaǵı awır orıs kempirdiń dawısı edi. – Usı awıldıń “paxta mashını”. Ol tabelshik bala emes tabelshiktiń balası edi. Nókis biziń awıldıń adamlarınıń “dayı jurtı”. Bul házirgi dáwirdiń modası, - depti jańaǵı ministr. Ásirese, qonaqtıń kóbisi jezdemdiki. Biraq, bul – hayal muhabbatınıń shpionı. Bul meniń adam sınawdaǵı jeke pikirim. Ol máńgi ózińniń ornıń!

Kóplik jalǵawlı atlıq sózler de bayanlawısh xızmetinde jumsaladı. Mısalı: Olar menen házir ǵana tanısqañ edi, Shabatlı Mátniyaz benen Xalima degen erli-zayıplılar edi olar. Atızda bolsa qızıl-jasıl kiyingen qızlar. Olar júdá ór kókirek hayallar edi. Keyin bilsem, olar jabayı, udı taw eteklerinde ósip-órshiytuǵın janiwarlar eken.

Házirgi qaraqalpaq tilinde bayanlawısh gáp aǵzası ádette ataw seplik formasında boladı. Sonday-aq shıǵarmada orın sepligindegi atlıq bayanlawıshlardıń qollanılǵanın kóremiz:

- Siziń awıldıń Ǵaribi kim edi?

- Esi dártiń Ǵarıpte! Brenjesi de bir ireńde. Bilemen, onıń ókpesi qızında edi.

Kelbetlik sóz shaqabınan bildirilgen atawısh bayanlawıshlar baslawıshtıń belgisin ańlatadı. Bayanlawısh wazıypasında sapalıq kelbetlikler kóbirek qollanıladı. Mısalı: – Qaraqalpaqtıń jigitleri dáli, qızları sózge sheshen. Onıń ústine, basshı bolıwına qaramastan kishipeyil edi. Ekinshi qabatta da biraz bólmelerdiń esigi ashıq. Qız balanıń tezirek úy bolǵanı jaqsı. Lekin qasına jaqın barmasań tuw anadaydan kimniń kim ekenin ayırıw qıyın edi. Direktorımızdıń orınbasarı kóp jıldan berli nawqas edi. Ol qoramızdaǵı tawıqtıń eń úlkeni edi. Ózinen boladı hár saparı, nápsı jaman. Hayalı ózine qaraǵanda ádewir jas eken. Tuwrısı jigirma tórt jas kishi. Qullası, eki jaqtıń awızbirshiligi jaqsı. Quda jay, qudaǵay tınısh. Sál náirsege tásirlenesiz, esheyin náirsege quwanasız, qapa bolıwıńız da ańsat.

Qatnaslıq kelbetlikler de bayanlawış boladı. Mäselen: Ol meniñ izinen jetip kelgenimnen biyxabar eken. Qullası olar menen júriw zerigerli edi. Seniñ ókpelegeniniñ de mağan súykimli. Awılда hámme nárse basqasha. Hayalı kewilli edi.

Jup kelbetlikler de bayanlawış xızmetinde keledi: – Ózi uzın boylı, iri deneli, iri bolğan menen mendey bıdım-bıdım emes. Bir bólme bir bólmege usamaydı, ondağı tósekler de mebellер de basqa-basqa edi.

Bayanlawış kelbetliktiñ arttırıw dárejesi arqalı bildiriledi. Mısalı: Ájapam bolsa awzına suw urtlap alğanday tım-tırıs. Sorpa ıp-ıssı eken. Qarasa hayalı jáp-jas. Hátte qasları, kirpikleri de qap-qara edi olardıñ.

Sanlıq sóz shaqabınıñ bayanlawış bolğanlıgın shıǵarmadağı mısallardan kóriwimizge boladı. Mäselen: Dúnyada erkek birew edi ol ushın! Meniñ bolsa náresteliginde ólip ketken qızım on ekide, onnan keyingi qızlarımniñ birewi segizde, birewi tórtte edi. Ákeñizdiñ kóshirmesisiz – ájapañ ekewiñiz.

Almasıqlardıñ bayanlawış wazıypasında qollanıwı hár qıylı. Betlik, siltew soraw almasıqlarınıñ bayanlawış xızmetinde jumsalğan. Mısal ushın: Áne, qan basım-ám sonday! – Sonda adamlardıñ júrisi qanday? Mağan da keregi usı edi. Sonıñ ushın húkimet soramaytuğın tek men. Jaratılıstıñ ózi sonday. Miynettiñ bári seniki, shabazım. Lamalardıñ da keliw tariyxı sonday.

Ráwishten bildirilgen atawış bayanlawış is-hárekettiñ hám belginiñ belgisin bildirip keledi. J. Eshbaev: “Ráwishler gáp ishinde bayanlawış xızmetinde de keledi. Bayanlawış funkciyasın orın, muǵdar-dáreje, teñew ráwishleriniñ atqarıp keliw jaǵdayları jiyirek ushırasadı” [6] – deydi. Mısalı: Qudaydıñ kúni kóp. Doktorım qasımda, minekey. Awılда qatnasıp otırğan qatınların kóp. Haqıyqatında da, olardıñ ózli-ózi otırğan waqtı shende-shen.

Modal sózler ayılğan pikirge isenim bildiriw, gúman etiw, boljaw, shamalaw, maqullaw yamasa tastıyıqlaw hám t.b mánilerdi bildiredi hám gápte bayanlawış boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde de modal sózler bayanlawış xızmetinde jiyi qollanıladı. Mäselen: “Óz úyinde bektey bolıp júredi” degen usı shıǵar. Doktordıñ tımsallap aytıwına qaraǵanda ekinshi bótekemde shikaslıq bar bolsa kerek. – Erkek adam jas baladay boladı, oǵan bárháma kútim gerek. – Mağan unağan-unamağanıñ biliw sonshelli zárúr me?

Bul shıǵarmada bar, joq sózleri de atawış bayanlawış boladı. Mısal ushın:– Qan basımıñ túwe báleñ-ám joq. – Birewdiñ muhabbatınıñ birewge ne qızıǵı bar? – Bizler-ám kóppiz, áne, awıldın hayalları bar, tabelshikler bar... Meniñ bul jerde uyalatuğın heshkimim joq. Sonıñ ushın sógisiniñ baqırısıñ kúshi joq. Onıñ nege búytip otırǵanın tek men bilemen, úydegilerdiñ xannan xabarı joq. – Áwmiyin eteyik haw... “Úyinde atası joq, asınıñ pátıyası joq” bolmasın.

Bildim, heshqanday da qıyrap atırǵan shóǵirtek joq oyaqta. Kirgen jerde úlken áywan bar. Lap bolmasın, biziń rayondaǵı baqshanın yarımında bar. Sonı oń qulaǵın menen de, shep qulaǵın menen de esitip al – seniń endi eki atań, eki anań bar.

Sonday-aq, bar, joq sózleri kómekshi feyil hám tolıqsız feyilller menen dizbeklesiwi arqalı máhállik mánige iye boladı hám is-hárekettiń belgili bir waqıtta bolıp ótkenligin bildiredi. Máselen, ... Olardıń arasında biraz jas parıq bar edi. Ministrlikten birden sorap qaldı, bolmasa sizlerdi qıynaw niyetim joq edi, - degen waqıtta túni menengi óz oylarınan uyalıp ketedi. Onda kimgedur úmitli názer menen tigilip turǵan jumbaq súwret bar edi. Onıń aytqanı menen Nurjamaldıń, al bulardıń tınlaǵan-tınlamaǵanı menen kempirdiń isi joq edi. Jek kórgen adamın “nemis” dep aytatuǵın ádeti bar edi apamnıń. Qayta sol waqta ákelgenime de qayılshılıǵı joq edi. Toyǵa barǵanımızda olar joq edi.

Juwmaqlap aytqanda, bayanlawısh baslawısh gáp aǵzası arqalı bildirilgen adam, zat hám hádiyselerdiń is-háreketin, hal-jagdayın, sın-sıpattın hám qásiyeti sıyaqlı belgilerin ańlatatuǵın gáp aǵzası esaplanadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde atawısh bayanlawısh gáplerdiń hár túrli sóz shaqapları arqalı ańlatılıwın mısallar arqalı kórip óttik. Atawısh bayanlawıshlı gáppler tek ǵana atlıq sóz shaqabında emes, bálkim, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh hám modal sózler arqalı jasaladı. Bul bolsa atawısh bayanlawıshlardıń grammatikalıq jaqtan keń imkaniyatlarǵa iye ekenligin kórsetedi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ўзбек тили грамматикаси II т. Синтаксис. - Тошкент.: Фан, 1976.
2. Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек тили адабий тили. Синтаксис. - Тошкент.: Ўқитувчи, 1965.
3. Балақаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. - Алма-ата, 1959.
4. Утемуратов. Б.Қ Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги баянлаўыштың структура-семантикалық түрлері. - Нөкіс – 2008.
5. “Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis”. - No’kis.: Bilim – 1996
6. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinde rawish. – Nókis.: Qaraqalpaqstan, 1976

RAWAJLANGAN MÁMLEKETLER TÁJIRIYBESINDE BILIMLENDIRIW PROCESIN JOYBARLAW KOMPETENCIYALARIN QÁLIPILESTIRIW MODELLERI

Joldasbaeva A.R.
NMPI doktranti

Tayanch sozlar: ta'lim jaraʼnini loyixalash, kompetencyalarни shakllantirish modellari, rivojlangan davlatlar tajribasi, zamonaviy ta'lim, pedagogik loyixalash, kasbiy kompetencya, ta'lim tizimi.

Ключевые слова: проектирование образовательного процесса, модели формирования компетенций, опыт развитых стран, современное образование, педагогическое проектирование, профессиональная компетенция, система образования.

Key words: educational process design, competence development models, experience of developed countries, modern education, pedagogical design, professional competence, education system.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада ривожланган давлатлар тажрибаси асосида таълим жараёнини лойиҳалаш компетенцияларини шакллантириш моделлари таҳлил қилинган. Замонавий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг лойиҳалаш қўникмаларини ривожлантиришнинг асосий ёндашувлари ва хорижий илғор услублар ёритилган. Тадқиқот натижасида таълим сифатини оширишга хизмат қилувчи самарали педагогик моделлар бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются модели формирования компетенций проектирования образовательного процесса на основе опыта развитых стран. Освещены основные подходы и передовые зарубежные методики развития навыков проектирования у будущих специалистов в современной системе образования. В результате исследования разработаны рекомендации по внедрению эффективных педагогических моделей, способствующих повышению качества образования.

SUMMARY:

This article analyzes models for developing educational process design competencies based on the experience of developed countries. It highlights the main approaches and advanced foreign methodologies for fostering design skills among future specialists in the modern education system. As a result of the study, recommendations have been developed for implementing effective pedagogical models that contribute to improving the quality of education.

Jáhán bilimlendiriw sistemasında pedagoglardıń bilimlendiriw procesin joybarlastırıw kompetenciyların qalıplestiriw máselesi bilimlendiriwdiń sapasın

támiyinlewdiń áhmietli faktórı sıpatında qaralmaqta. Ásirese, rawajlangan mámleketlerde pedagogtıń kásiplik tayarlıǵı bilimlendiriw mazmunın ózlestiriw menen sheklenip qalmastan, bilimlendiriw ortalıǵın joybarlastırıw, bilimlendiriw texnologiyaların tańlaw hám oqıwshılardıń bilimlendiriw jumısın basqarıw qábiletlerin qalıplestiriwge qaratılǵan. Sol sebepli AQSH, Finlyandiya, Singapur, Qubla Koreya hám Avstraliya sıyaqlı mámleketlerdiń tájiriyesin tallaw bolajaq pedagoglarda bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciya ların rawajlandırıwdıń aldınǵı tendenciya ların anıqlaw imkaniyatın beredi.

AQSH tájiriyesinde bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciya ların qalıplestiriw.

AQSH pedagogikalıq bilimlendiriwinde bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciya sı bolajaq oqıtıwshılar tayarlıǵınıń áhmietli quram bólegi esaplanadı. Bul mámlekette pedagoglardı tayarlaw bagdarlamalarında Instructional Design teoriyasına tiykarlangan arnawlı kurslar hám ámeliy shinigiwlar keń qollanıladı. AQSH bilimlendiriw sistemasında keń tarqalgan modellerden biri Backward Design esaplanadı. Onıń avtorları Grant Uiggins hám Jay MakTayg bilimlendiriw procesin rejelestiriwdi bilimlendiriw nátiyjelerin anıqlawdan baslaw kerekligin atap ótedi. Bul model úsh basqısttan ibarat:

Kútilgen nátiyjelerdi belgilew;

Nátiyjelerdi bahalaw kriteriya ların islep shıǵıw;

Bilimlendiriw iskerligin rejelestiriw.

Bul qatnas pedagoglardıń strategiya lıq pikirlew hám bilimlendiriw maqsetlerin anıq belgilew kompetenciya ların rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

AQSHta keń qollanılatuǵın jáne bir model ADDIE esaplanadı. Bul model analiz, joybarlaw, islep shıǵıw, engiziw hám bahalaw basqıshlarınan quralǵan bolıp, pedagoglardıń bilimlendiriw procesin sistemalı shólkemlestiriw qábiletin qalıplestiredi. Bolajaq oqıtıwshılar usı model tiykarında sabaqlar, moduller hám bilimlendiriw kursların islep shıǵıwdı úyrenedi. Sońǵı jılları AQSH pedagogikalıq bilimlendiriwinde TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli de áhmietke iye bolmaqta. Mishra hám Kyoler tárepinen islep shıǵılǵan bul model texnologiya lıq bilimler, pedagogikalıq bilimler hám pán tarawı bilimleriniń integraciya sına tiykarlanadı. Tallawlar sonı kórsetedi, TPACK modeli bolajaq pedagoglarda sanlı bilimlendiriw ortalıǵın joybarlastırıw kompetenciya ların rawajlandırıwda nátiyjeli qural esaplanadı.

Sonday-aq, AQSHta pedagoglardıń sanlı kompetenciya ların bahalaw hám rawajlandırıw ushın ISTE Standards for Educators standartları qollanıladı. Onda pedagogtıń liderlik, sanlı puqaralıq, bilimlendiriw dizaynı, birge islesiw hám innovaciya lıq jumıs tarawlarındǵı kompetenciya ları belgilengen. Bul standartlar

pedagogti bilimlendiriw ortalıǵınıń dizayneri sıpatında qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı menen áhmiyetli.

Finlyandiya tájiriyesinde bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciyların qalıplestiriw.

Finlyandiya bilimlendiriw sisteması dúnyadaǵı eń nátiyjeli bilimlendiriw modellerinen biri sıpatında tán alınadı. Bul mámlekette pedagog kásibi joqarı statusqa ie bolıp, oqıtıwshılar bilimlendiriw mazmunın erkin joybarlaw huqıqına ie. Finlyandiya bilimlendiriw sistemasında sońǵı jıllarda keń tarqalǵan jantasıwlardan biri Phenomenon-Based Learning (hádiyselerge tiykarlanǵan bilimlendiriw) esaplanadı. Bul jantasıwda bilimlendiriw ayırım pánler emes, al turmıslıq mashqalalar hám real waqıyalar tiykarında shólkemlestiriledi. Bul pedagogtan pánleraralıq integraciyaǵa tiykarlanǵan bilimlendiriw ortalıǵın joybarlastırıwdı talap etedi. Finlyandiya pedagogikalıq bilimlendiriwde Curriculum Design kompetenciyasına ayrıqsha itibar qaratıladı. Bolajaq pedagoglar bilimlendiriw standartları tiykarında óz betinshe oqıw bagdarlamaları, oqıw materialları hám bahalaw quralların islep shıǵıwdı úyrenedi. Bul jaǵday pedagogtıń bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciyların erte basqıstın qalıplestiriw imkaniyatın beredi.

Singapur tájiriyesinde pedagogikalıq dizayn kompetenciyların rawajlandırıw. Singapur bilimlendiriw sisteması da dúnyada joqarı nátiyjeler kórsetip atırǵan mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. Mámlekette pedagoglardı tayarlaw hám kásiplik rawajlandırıw Milliy bilimlendiriw institutı (NIE) tárepinen ámelge asırıladı. Singapurda pedagoglardıń kásiplik rawajlanıwı Teacher Growth Model tiykarında shólkemlestiriledi. Bul model pedagogtıń kásiplik ósiwi, innovaciyalıq iskerligi hám bilimlendiriw procesin jetilistiriw qábiletlerin qamtıp aladı. Model sheńberinde pedagoglar bilimlendiriw procesin rejelestiriw, sanlı bilimlendiriw ortalıǵın shólkemlestiriw hám oqıtıwshılardıń bilimlendiriw talapların tallaw kónlikpelerin ileydi. Teacher Growth Model pedagoglardıń refleksiv iskerligine de úlken áhmiyet beredi. Bul bolsa bilimlendiriw procesin joybarlastırıw hám onı turaqlı jetilistiriw kompetenciylarınıń qalıplesiwine xızmet etedi.

Qubla Koreya tájiriyesinde sanlı bilimlendiriw dizaynı. Qubla Koreya sanlı bilimlendiriw tarawındaǵı aldınǵı mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. Mámlekettiń bilimlendiriw sistemasında sanlı texnologiyalardan paydalanıw hám bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıw mámleketlik siyasat dárejesinde qollap-quwatlanadı. Bul mámlekette pedagoglardıń sanlı kompetenciyların rawajlandırıw ushın Digital Teacher Framework modeli engizilgen. Bul model pedagoglardıń sanlı texnologiyalardan paydalanıw, elektron bilimlendiriw resursların islep shıǵıw hám sanlı bilimlendiriw ortalıǵın joybarlastırıw qábiletlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

Digital Teacher Framework sheńberinde bolajaq pedagoglar sanlı bilimlendiriw platformaları, jasalma intellekt quralları, virtual bilimlendiriw ortalıqları hám elektron bahalaw sistemalarinan nátiyjeli paydalanıw boyınsha arnawlı tayarlıqtan ótedi. Bul jaǵday olardıń bilimlendiriw procesin sanlı ortalıq talapları tiykarında joybarlaw kompetenciyların qalıplestiriw imkaniyatın beredi.

Avstraliya tájiriybesinde bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciyları. Avstraliya pedagogikalıq bilimlendiriwinde kásiplik standartlar áhmiyetli orin tutadi. Mámlekette bolajaq pedagoglardı tayarlaw Australian Professional Standards for Teachers tiykarında ámelge asırıladı. Bul sistemada ásirese Graduate Teacher Standards ayrıqsha áhmetke ie bolıp, ol pedagoglardıń kásiplik jumıs baslawında ielewi kerek bolǵan kompetenciyların belgilep beredi. Standartlarda bilimlendiriw procesin rejelestiriw, bilimlendiriw ortalıǵın shólkemlestiriw, bahalaw quralların islep shıǵıw hám sanlı texnologiyalardan paydalanıw boyınsha talaplar ayrıqsha kórsetilgen.

Avstraliya tájiriybesiniń áhmiyetli ózgesheligi sonda, bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciyaı pedagogtıń óz betinshe kompetenciyaı sıpatında bahalanadı. Bul bolsa pedagoglardıń kásiplik jumısında dizayn mádeniyatın qalıplestiriwge xızmet etedi.

Solay etip, rawajlangan mámleketler tájiriybesiniń analizi sonı kórsetedi, bilimlendiriw procesin joybarlaw kompetenciyların qalıplestiriw pedagogikalıq bilimlendiriwdiń tiykarǵı baǵdarlarınan biri esaplanadı. AQSHta Backward Design, ADDIE, TPACK hám ISTE standartları, Finlyandiyada Phenomenon-Based Learning hám Curriculum Design, Singapurda Teacher Growth Model, Qubla Koreyada Digital Teacher Framework hám Avstraliyada Graduate Teacher Standards pedagoglardıń bilimlendiriw procesin joybarlastırıw kompetenciyların qalıplestiriwdiń nátiyjeli modelleri sıpatında qullanılmaqta. Bul tájiriybelardıń ulıwma tárepi pedagogtı bilimlendiriw ortalıǵınıń belsendi dizayneri sıpatında tayarlawǵa qaratılǵanlıǵı menen túsindiriledi. Bul juwmaqlar 7K modeli tiykarında bolajaq pedagoglarda bilimlendiriw procesin joybarlaw kónlikpelerin qalıplestiriw mexanizmin islep shıǵıw ushın áhmiyetli teoriyalıq hám ámeliy tiykar bolıp xızmet etedi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Муслимов Н.А. ва бошқалар. Бўлажак ўқитувчиларни касбий компетенцияларини шакллантириш технологиялари. – Тошкент: Фан ва технология, 2013.
2. Ишмухаммедов Р.Ж. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2010.
3. Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. – М.: Издательство «Эйдос», 2013.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
5. Branch R. M. Instructional Design: The ADDIE Approach. – New York: Springer, 2009.
6. Wiggins G., & McTighe J. Understanding by Design (2nd ed.). – Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 2005.

ХАЛҚАРО ТАЪЛИМ АМАЛИЁТИДА «XXI АСР КЎНИКМАЛАРИ» КОНЦЕПЦИЯСИ

Жолдасбаева А.Р.
НДПИ докторанти

Tayanch sozlar: «XXI asr ko'nikmalari», kompetensiyalar modeli, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqot, hamkorlik, madaniyatlararo muloqot, raqamli savodxonlik, kasbiy va shaxsiy rivojlanish.

Ключевые слова: "Навыки XXI века," модель компетенций, критическое мышление, креативность, коммуникация, сотрудничество, межкультурное общение, цифровая грамотность, профессиональное и личностное развитие.

Key words: "21st-Century Skills," competency model, critical thinking, creativity, communication, collaboration, intercultural communication, digital literacy, professional and personal development.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада «XXI аср кўникмалари» (21st Century Skills) концепцияси ва унинг шаклланиш тарихи ва аҳамияти тўғрисида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлена информация о концепции «навыков XXI века», ее истории и значении.

SUMMARY:

This article provides information about the concept of "21st Century Skills" and its history and significance.

XXI аср бошларидан жаҳон таълим тизимида таълим натижаларини қайта кўриб чиқиш ва замонавий жамият талабларига мос компетенциялар тизимини шакллантиришга қаратилган тадқиқотлар кенг қулоқ ёйди. Илмий-техник тараққиётнинг жадаллашуви, рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши, меҳнат бозорининг трансформацияси ҳамда глобаллашув жараёнлари анъанавий билимга асосланган таълим моделининг имкониятларини чеклаб қўйди. Шу муносабат билан таълимнинг асосий вазифаси ўқувчиларни маълум билимлар билан қуроллантиришдан кўра, уларни ҳаёт ва касбий фаолиятда муваффақиятли иштирок этиш учун зарур бўлган универсал компетенциялар билан таъминлашдан иборат бўлиб қолди.

Мазкур жараёнлар натижасида халқаро таълим амалиётида «XXI аср кўникмалари» (21st Century Skills) концепцияси шаклланди. Ушбу концеп-

циянинг назарий асослари иқтисодиёт, психология, педагогика ва меҳнат бозори соҳаларида олиб борилган тадқиқотлар билан боғлиқ бўлиб, унинг асосий мақсади инсоннинг ўзгарувчан жамият шароитида муваффақиятли фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган компетенциялар тизimini белгилашдан иборатдир.

XXI аср кўникмалари концепциясининг ривожланишида халқаро ташкилотлар ва илмий марказлар муҳим ўрин тутди. Хусусан, АҚШда ташкил этилган Partnership for 21st Century Learning (P21) консорциуми мазкур соҳадаги дастлабки йирик ташаббуслардан бири ҳисобланади. P21 Framework моделида таълимнинг асосий мақсади ўқувчиларда ҳаёт ва касбий фаолият учун зарур бўлган кўникмаларни ривожлантириш деб белгиланган. Ушбу модель доирасида танқидий фикрлаш, мулоқот, ҳамкорлик ва ижодкорлик кўникмалари марказий ўринни эгаллайди.

P21 Framework таълим тизимида билимлар, кўникмалар ва инновацион фаолиятни ўзаро интеграциялаштириш ғоясини илгари сурди. Мазкур ёндашувга кўра, замонавий инсон фақат маълумотларни ёдлаб олувчи эмас, балки уларни таҳлил қилувчи, баҳоловчи ва янги билимларни ярата олувчи субъект бўлиши лозим. Шу сабабли мазкур модель кейинчалик 4К ва 7К моделларининг шаклланиши учун муҳим назарий асос вазифасини бажарди.

XXI аср кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган яна бир муҳим ташаббус OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) томонидан амалга оширилди. OECDнинг «Future of Education and Skills 2030» дастурида келажак жамияти учун зарур бўлган компетенциялар тизими ишлаб чиқилди. Мазкур дастурда ўқувчиларда мустақил қарор қабул қилиш, мураккаб муаммоларни ҳал қилиш, ижтимоий масъулият ва ҳаёт давомида ўқиш қобилиятларини шакллантириш муҳим вазифа сифатида белгиланган.

OECD экспертлари томонидан ишлаб чиқилган компетенциялар моделида билим, кўникма, муносабат ва қадриятлар интеграциясига алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу ёндашув кейинчалик компетенциявий таълим назариясининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди ҳамда 7К модели таркибида акс этувчи бир қатор компетенцияларнинг назарий асосларини шакллантирди.

XXI аср кўникмаларини баҳолаш ва ривожлантириш соҳасидаги муҳим халқаро лойиҳалардан бири Assessment and Teaching of 21st Century Skills (ATC21S) ҳисобланади. Мазкур лойиҳа Cisco, Intel ва Microsoft компаниялари ҳамкорлигида амалга оширилган бўлиб, XXI аср кўникмаларини

баҳолаш ва таълим жараёнига интеграция қилиш механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган.

АТС21S тадқиқотлари натижасида XXI аср кўникмалари тўрт асосий гуруҳга ажратилди:

- фикрлаш усуллари;
- ишлаш усуллари;
- иш куруллари билан ишлаш;
- жамиятда яшаш кўникмалари.

Ушбу тасниф кейинчалик кўплаб мамлакатларда таълим стандартларини модернизация қилиш жараёнида методологик асос сифатида қўлланилди.

XXI аср кўникмалари концепциясининг ривожланиши жараёнида аввал 4К модели шаклланди. Ушбу модель замонавий таълимнинг тўрт асосий компетенциясини ўз ичига олган:

- Critical Thinking (танқидий фикрлаш);
- Creativity (ижодкорлик);
- Communication (мулоқот);
- Collaboration (ҳамкорлик).

Мазкур компетенциялар таълим ва меҳнат бозорида муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун зарур бўлган универсал кўникмалар сифатида баҳоланади. Айниқса, танқидий фикрлаш ва ижодкорлик инновацион иқтисодиёт шароитида муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Кейинчалик рақамли технологияларнинг ривожланиши ва глобаллашув жараёнларининг кучайиши натижасида 4К модели кенгайтирилди ва 6К модели пайдо бўлди. Унда юқоридаги компетенцияларга қўшимча равишда:

- Cross-cultural Understanding (маданиятлараро мулоқот);
 - Computing/Digital Literacy (рақамли саводхонлик)
- компонентлари киритилди.

Бу ўзгаришлар замонавий инсоннинг турли маданият вакиллари билан самарали мулоқот қилиш ва рақамли муҳитда фаолият юритиш қобилиятларига бўлган эҳтиёжнинг ортиши билан изоҳланади.

Сўнгги йилларда халқаро таълим амалиётида мазкур модел янада такомиллаштирилиб, 7К модели шаклланди. Ушбу модель таркибига олдинги олти компетенция билан бир қаторда:

Career and Self-development (касбий ва шахсий ривожланиш) компоненти ҳам киритилди.

Мазкур компетенция инсоннинг ҳаёт давомида ўқиш, ўз устида ишлаш, касбий ўсиш ва ўзгарувчан муҳитга мослашиш қобилиятларини ифодалайди. Бугунги кунда мазкур компетенция меҳнат бозоридаги тезкор ўзгаришлар шароитида алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Халқаро амалиёт таҳлили шуни кўрсатадики, 7К модели АҚШ, Канада, Финляндия, Сингапур, Австралия, Жанубий Корея каби мамлакатларнинг таълим стратегияларида кенг қўлланилмоқда. Мазкур давлатларда педагог кадрлар тайёрлаш дастурлари ҳам айнан XXI аср компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган. Айниқса, бўлажак педагогларнинг рақамли компетенциялари, танқидий фикрлаш қобилияти ва таълим муҳитини лойиҳалаш кўникмаларини ривожлантириш устувор вазифалар сифатида қаралмоқда.

Педагогик таълим нуқтаи назаридан 7К модели алоҳида аҳамиятга эга. Чунки мазкур компетенциялар нафақат педагогнинг касбий фаолиятини самарали ташкил этишга, балки таълим жараёнини лойиҳалаш, инновацион таълим муҳитини яратиш ва ўқувчиларнинг компетенцияларини ривожлантиришга ҳам хизмат қилади. Шу сабабли 7К модели бугунги кунда XXI аср педагогининг интегратив компетенциялар тизими сифатида баҳоланмоқда.

Демак, 7К модели XXI аср кўникмалари концепциясининг эволюцион ривожланиши натижасида шаклланган бўлиб, унинг назарий асосларини P21 Framework, OECD Future Skills ва ATC21S лойиҳалари ташкил этади. Ушбу модель замонавий таълим тизимида бўлажак педагогларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш ҳамда таълим жараёнини лойиҳалаш кўникмаларини шакллантиришнинг муҳим методологик асосларидан бири ҳисобланади.

7К моделининг таркибий компонентлари ва уларнинг мазмуни

7К модели XXI аср таълимида шахснинг касбий ва ижтимоий фаолиятини таъминловчи универсал компетенциялар тизими сифатида эътироф этилмоқда. Мазкур модел таркибига кирувчи компетенциялар инсоннинг интеллектуал, коммуникатив, ижтимоий ва касбий салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қилади. Бўлажак педагогларни тайёрлаш жараёнида ушбу компетенциялар алоҳида аҳамият касб этади, чунки замонавий педагог фақат муайян фан соҳаси бўйича билимларга эга бўлиши эмас, балки таълим жараёнини лойиҳалаш, ташкил этиш ва бошқариш қобилиятига ҳам эга бўлиши лозим.

Critical Thinking (Танқидий фикрлаш)

Танқидий фикрлаш ХХІ асрнинг энг муҳим интеллектуал компетенцияларидан бири ҳисобланади. Ричард Пол ва Линда Элдер танқидий фикрлашни ахборотларни таҳлил қилиш, баҳолаш, хулоса чиқариш ва асосланган қарор қабул қилиш қобилияти сифатида тавсифлайдилар. Мазкур компетенция инсоннинг воқеликка танқидий муносабат билдириши, далиллар асосида фикр юритиши ва муаммоларга нисбатан рационал ёндашувни шакллантириш имконини беради.

Психологик нуқтаи назардан танқидий фикрлаш аналитик тафаккур, мантиқий фикрлаш, диққат ва рефлексия жараёнлари билан боғлиқ ҳисобланади. Д.Б.Эльконин ва В.В.Давыдовларнинг ривожлантирувчи таълим назариясига кўра, юқори даражадаги фикрлаш қобилиятлари муаммоли вазиятларни ҳал қилиш жараёнида шаклланади.

Педагогик жиҳатдан танқидий фикрлаш таълим мазмунини таҳлил қилиш, педагогик қарорлар қабул қилиш ва таълим жараёнини баҳолаш имконини беради. Бўлажак педагог учун мазкур компетенция таълим мақсадларини белгилаш, таълим мазмунини саралаш ва таълим натижаларини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Creativity (Ижодкорлик).

Ижодкорлик инсоннинг янги ғоялар, инновацион ечимлар ва оригинал маҳсулотлар яратиш қобилиятини англатади. Э.Торранс ижодкорликни муаммоларни ноанъанавий усулларда ҳал қилиш қобилияти сифатида баҳолайди. Замонавий жамиятда инновациялар ва янгиликлар иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланганлиги сабабли ижодкорлик муҳим компетенция сифатида қаралмоқда.

Психологик нуқтаи назардан ижодкорлик дивергент тафаккур, тасаввур, интуиция ва когнитив мослашувчанлик билан боғлиқдир. Дж.Гилфорднинг тадқиқотларида ижодий фикрлаш инсоннинг бир муаммо бўйича турли вариантларда ечим таклиф қилиш қобилияти сифатида изоҳланган.

Педагогик нуқтаи назардан ижодкорлик таълим жараёнини инновацион ташкил қилиш, янги технологиялардан фойдаланиш ва таълим муҳитини бойитиш имконини беради. Бўлажак педагог учун ижодкорлик дарс сценарийларини ишлаб чиқиш, таълим ресурсларини яратиш ва таълим жараёнини индивидуаллаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Communication (Мулоқот).

Мулоқот компетенцияси инсоннинг бошқалар билан самарали ахборот алмашиши, фикр билдириши ва ижтимоий муносабатлар ўрнатиш қобилиятини ифодалайди. Замонавий жамиятда коммуникация инсоннинг

касбий ва ижтимоий муваффақиятини белгиловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Психологик жиҳатдан мулоқот шахснинг нутқий фаолияти, эмоционал интеллект ва ижтимоий идрок жараёнлари билан боғлиқдир. Д.Гуулман эмоционал интеллектнинг ривожланганлиги самарали коммуникациянинг муҳим шарти эканлигини таъкидлайди.

Педагогик фаолиятда коммуникация таълим жараёни иштирокчилари ўртасида самарали ҳамкорликни таъминлайди. Бўлажак педагог учун мазкур компетенция ўқувчилар, ота-оналар, ҳамкасблар ва жамоатчилик билан самарали мулоқот қилиш имконини беради. Таълим жараёнини лойиҳалашда коммуникация таълим муҳитидаги ахборот алмашинуви тизимини ташкил этиш учун муҳим ҳисобланади.

Collaboration (Ҳамкорлик)

Ҳамкорлик компетенцияси жамоада ишлаш, умумий мақсадларга эришиш ва биргаликда қарор қабул қилиш қобилиятини ифодалайди. Замонавий меҳнат бозорида жамоавий фаолият муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли мазкур компетенция ХХІ аср кўникмаларининг асосий таркибий қисми сифатида баҳоланади.

Психологик нуқтаи назардан ҳамкорлик ижтимоий ўрганиш назарияси билан боғлиқ. А.Бандура инсоннинг кўплаб билим ва кўникмалари ижтимоий муҳит таъсирида шаклланишини таъкидлайди. Шу сабабли жамоада ишлаш жараёни шахс ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади.

Педагогик нуқтаи назардан ҳамкорликда ўқитиш технологиялари талабаларнинг билиш фаоллигини оширади ва ижтимоий кўникмаларини ривожлантиради. Бўлажак педагог учун мазкур компетенция таълим лойиҳаларини ишлаб чиқиш, касбий ҳамжамиятларда иштирок этиш ва жамоавий қарорлар қабул қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Cross-cultural Understanding (Маданиятлараро мулоқот)

Глобаллашув шароитида маданиятлараро мулоқот компетенцияси муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. У инсоннинг турли миллат, дин ва маданият вакиллари билан самарали муносабатлар ўрнатиш қобилиятини англайди.

Психологик нуқтаи назардан мазкур компетенция толерантлик, эмпатия ва ижтимоий қабул қилиш жараёнлари билан боғлиқ. Г.Олпортнинг ижтимоий муносабатлар назариясига кўра, турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги самарали мулоқот стереотиплар ва зиддиятларни камайтиради.

Педагогик нуқтаи назардан маданиятлараро компетенция инклюзив таълим муҳитини шакллантириш, миллий ва умуминсоний қадриятларни

уйғунлаштириш ҳамда ўқувчиларда бағрикенгликни тарбиялаш имконини беради. Бўлажак педагог учун мазкур компетенция кўп миллатли муҳитда самарали ишлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Computing / Digital Literacy (Рақамли саводхонлик).

Рақамли саводхонлик XXI аср педагогининг муҳим касбий компетенцияларидан бири ҳисобланади. У рақамли технологиялардан фойдаланиш, ахборотларни таҳлил қилиш, рақамли ресурслар яратиш ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш қобилиятларини қамраб олади.

Психологик нуқтаи назардан рақамли саводхонлик когнитив фаоллик, ахборотни қайта ишлаш ва рақамли муҳитга мослашиш жараёнлари билан боғлиқ. Замонавий инсоннинг билим олиш жараёни тобора рақамли муҳит билан интеграциялашиб бораётганлиги мазкур компетенциянинг аҳамиятини оширмоқда.

Педагогик жиҳатдан рақамли саводхонлик электрон таълим ресурсларини яратиш, рақамли платформалардан фойдаланиш ва масофавий таълимни ташкил этиш имконини беради. Бўлажак педагог учун мазкур компетенция таълим жараёнини рақамли муҳит талаблари асосида лойиҳалашнинг асосий шарти ҳисобланади.

Career and Self-development (Касбий ва шахсий ривожланиш)

Замонавий меҳнат бозори шароитида инсоннинг касбий фаолияти доимий равишда янгиланиб бориши талаб этилади. Шу сабабли касбий ва шахсий ривожланиш компетенцияси 7К моделининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Мазкур компетенция инсоннинг ўз фаолиятини таҳлил қилиш, ўзини баҳолаш, мақсад қўйиш ва ҳаёт давомида ўқиш қобилиятларини қамраб олади. Дональд Шённинг рефлексив амалиёт назариясига кўра, мутахассиснинг касбий ўсиши унинг ўз фаолиятини мунтазам таҳлил қилиши билан бевосита боғлиқ.

Психологик нуқтаи назардан мазкур компетенция мотивация, рефлексия ва ўзини ўзи ривожлантириш механизмларига асосланади. Педагогик нуқтаи назардан эса у педагогнинг касбий маҳоратини мунтазам такомиллаштириб бориш имконини яратади.

Бўлажак педагог учун мазкур компетенция айниқса муҳимдир. Чунки таълим тизимидаги доимий ўзгаришлар, янги технологиялар ва таълим стандартларининг жорий этилиши педагогдан узлуксиз касбий ривожланишни талаб қилади.

Шундай қилиб, 7К моделининг ҳар бир компоненти замонавий педагогнинг касбий фаолиятини таъминловчи муҳим компетенция ҳисобланади.

Мазкур компетенциялар ўзаро интеграциялашган ҳолда бўлажак педагогнинг таълим жараёнини лойиҳалаш, ташкил этиш ва баҳолаш бўйича касбий тайёргарлигини шакллантиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаева Ш.А. Педагогиканинг замонавий тенденциялари ва инновациялари. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2021.
2. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. – 2005. – № 4. – С. 23-30.
3. Иванова Е.О., Осмоловская И.М. Теория обучения в информационном обществе. – М.: Просвещение, 2011.
4. Мавлонова Р.А. ва бошқалар. Педагогика. – Тошкент: Ўқитувчи, 2018.
5. Муслимов Н.А. Касбий шаклланиш моделлар тизими. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2015.
6. Турғунов С.Т. Педагогик жараёнларни бошқариш сифати ва касбий компетенция. – Андижон: Ҳаёт, 2019.
7. Trilling, B., & Fadel, C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009.
8. Voogt, J., & Roblin, N. P. A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences // Journal of Curriculum Studies. – 2012. – Vol. 44, No. 3. – P. 299-321.

БУГУНГИ ЁШЛАРНИНГ РАҚАМЛИ ОДОБ-АХЛОҚ МАСАЛАЛАРИ ЗАМОНАВИЙ МЕДИАСАВОДХОНЛИК МИСОЛИДА

Шодмонов Ш.А.

*ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети,
“Педагогик таълим” кафедраси катта ўқитувчиси, (PhD)*

Таянч сўзлар: медиа, таълим, тарбия, шахс, жамият, ижтимоийлашув.

Ключевые слова: медиа, образование, воспитание, личность, общество, социализация.

Key words: media, education, upbringing, personality, society, socialization.

РЕЗЮМЕ:

Замонавий медиамаданиятнинг долзарблиги ва муҳимлиги туфайли бугунги кунда бутун дунё ёшлари бир-бири билан боғлана олиб, дунёнинг энг чекка минтакалардан уларга керакли бўлган маълумотларни олиш имкониятига эгадирлар. Бу имкониятлар ўз навбатида маълум қарама –қаршиликларни ҳам келтириб чиқариши ҳам табиий ҳол. Ушбу мақолада бу муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уни ечиш йўллари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ:

Благодаря важности современных средств массовой информации в информационной системе, у молодёжи со всего мира появилась возможность общаться друг с другом и получать необходимую им информацию из самых отдалённых регионов мира. Естественно также, что эти возможности, в свою очередь, вызывают определенные противоречия. В этой статье мы рассмотрим причины возникновения этих проблем и пути их решения.

SUMMARY:

Due to the importance of modern mass media in the information system, young people from all over the world have the opportunity to communicate with each other and receive the information they need from the most remote regions of the world. It is also natural that these possibilities, in turn, cause certain contradictions. In this article, we will look at the causes of these problems and ways to solve them.

Ҳозирда интернет, ижтимоий тармоқлар ва сунъий интеллектнинг катта ахборот ролини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий, сиёсий, маданий ва дунёқараш соҳаларида, анъанавий маданиятлар ва қадриятларни янги моделларга алмаштиришга уринишлар қилинмоқда ва бу жараёнда интернет умумэтироф этилган меъёрлар ва қадриятларни ўзгартириш ва трансформация қилиш омили сифатида чиқмоқда. Бугунги ўқувчилар интернет

билан бирга ўсиб боришмоқда ва замонавий ахборот-коммуникация дунёсида ўзларининг ва бошқа жамиятларнинг маданияти, қадриятлари ва нормаларининг катта қисмини интернетдан олишмоқда. Бошқача қилиб айтганда, ахборот асри ва ахборот-коммуникация жамияти деб аталган замонавий дунёда ёшларнинг ижтимоийлашуви асосан интернет орқали рўй бермоқда. Интернет шу қадар таъсирчан бўлдики, баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ақлий ва ҳатто ҳуқ-атвор устуворликлари оммавий ахборот воситалари томонидан белгиланади. Интернет ёшларга қандай ўйлашни, фикрлашни ўргатади. Жамиятдаги интернет медиаларининг самарали ролини, айниқса уларнинг ўқувчи ёшларга таъсирини инобатга олиб, биз маданият, қадриятлар ва меъёрларни узатишда **интернет медианинг** ролини ўрганишга ҳаракат қилдик. "Медиа" атамаси хабарни жўнатувчидан ёки жўнатувчилардан адресатга ёки адресатларга узатиш воситаси маъносини англатади ва газета, журнал, китоб, радио, телевидение, йўлдошлар, янги ахборот коммуникация технологиялари, интернет ва бошқаларни қамраб олади. Ушбу воситалар нотаниш қабул қилувчилар, жадал суръатлар ва хабарларни тарқатиш каби хусусиятларга эга.

Медиа нормалар (media norms) - бу ҳар бир аниқ вазият учун адекват хатти-ҳаракатни белгилайдиган умумий фойдаланувчилар ёки медиа (медиа контент ёки медиа маҳсулот) яратувчилари томонидан ишлаб чиқилган ва кейинчалик вақт ва тажрибалар натижасида сайқалланиб муайян шакл-шамоилга келган медиа қадриятлар ҳисобланади. Айнан нормалар маълум бир жамиятда ва муайян вазиятда ёшларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайди, масалан, кийим шакли, никоҳ муносабатларига кириш усули ва бошқалар. Қадриятлар эса нормаларнинг бир кўриниши, яъни, оқсоқолларни ҳурмат қилиш каби яхши, тўғри ва мақбул бўлган нарсалар тўғрисидаги кенг жамоатчиликнинг фикри деб ҳисоблаш мумкин.

Луғат маъносида **медиа нормалар** авлодлар орасидаги тафовут (ажралиш, тарқоқлик) "дўстдан ёки кимлардандир ажралиш ва бегоналашиш" деган маънони англатади. Ёшлар орасидаги узилиш - бу икки ёки уч авлоднинг бир биридан аста-секин, доимий географик, ҳиссий ва ғоявий-маънавий қиймати, "Ёшларнинг масофалашиши" тушунчаси ёшлар ўртасидаги узилиш билан синоним бўлиб, икки авлод ёшлари ўртасида тажриба, қадриятлар, меъёрлар масалаларида жиддий тафовутлар мавжудлигини англатади ва умуман олганда икки авлод ёшлари ўртасида маданий узилиш мавжудлигидан далолат беради.

Девид Райзман (Raizman), америкалик назариётшунос олим "Бир тўда таналар" асарида жамият ривожланиши ва трансформациясини алоқа

воситаларининг трансформацияси билан боғлайди. У инсониятнинг ҳаётини уч босқичга ажратди, уларнинг ҳар бирида медиа анъаналарнинг ўзгаришида ва авлодлараро узилиш пайдо бўлишида ўз ролини ўйнаган. У биринчи босқични "Анъананинг устунлиги босқичи" деб номлади. Ушбу босқичда урф-одатлар маданиятни етказди ва ҳар бир авлод олдинги авлодлар билан боғлиқлиги ва идентиклигини таъминлайдиган анъаналарнинг умумийлиги туфайли олдинги авлодлар билан ўзаро боғлиқлигини топади. Анъаналар ва воситалар сифатида ҳаракатлар усули ва ота-боболар мероси муқаддасдир ва бу уларга нисбатан ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Келажак йўлининг ушбу босқичида ҳам, асрлар давомида аввалги авлодлар худди шу йўллари босиб ўтган. Анъанавий устуворлик даврида қандайдир анъаналарга асосланган ижтимоий тартиб одамларнинг хатти-ҳаракатларини мувозанатли ва прогноз қилиб бўлмаган қилган ва уларга тинчлик ва барқарорликни таъминлаган.

Райзманнинг фикрича, индивидуал тарбия биринчи босқичда одамга оғзаки равишда етказиладиган эпик баёнлар, эртаклар ва мифологиялардан фойдаланиш туфайли амалга оширилади. Ушбу шаклдаги тарбиянинг аҳамияти шундаки, у анъаналарнинг аҳамиятини таъкидлаб ва қандай қилиб буюк ва тенгсиз қаҳрамонлар абадий бўлиши мумкинлигини кўрсатди.

Иккинчи босқич - бу ички дунёнинг устунлиги босқичидир. Бу анъаналар маъносининг заифлашиши билан бошланди бу эса ҳуқуқ атироқ ва ҳаракатларнинг ўхшашлигини заифлаштиришга олиб келди. Шу вақтда жамиятнинг барча аъзолари жамоат ҳаётида ягона мисол намунага амал қилмайди; индивидуаллик ривожланади ва ҳар бир киши ўз елкасига жавобгарлик ва ўз қилмишининг юкини олади.

Учинчи давр - бу бошқаларнинг устунлиги даври ва телебошқарув, бутсимонларга сиғиниш, нарсалар буюмларнинг бошқаруви ва шахснинг инқирози, каби воқеалар билан белгиланадиган оммавий коммуникация воситаларининг пайдо бўлиши даври. Бу даврда бир тўда одамлар ОАВнинг сеҳрли кучидан фойдаланадилар, оммага таъсир қилиб, ўзларининг махсус мафкуравий ва ижтимоий моделларини сингдиришади. Одамлар анъанавий, барқарор оилавий, қариндошчилик, қўшничилик муносабатлари ва узоқ муддатли дўстликни йўқ қилиш ҳақида ўйлашади. ОАВ, уларнинг қудратли воситачилари ва улар билан боғлиқ қўрқув олдида одам жиддий заифликни ҳис қилади.

Ўқувчи ёшларнинг индивидуал ва умумий қадриятларини ўзгартиришдаги интернет-медиянинг роли билан боғлиқ ҳолда 60-70-йилларда интернет медиаси қадриятларни ўзгартириш учун мотор сифатида кўриб

чиқилган алоқа ва ривожланиш соҳасидаги доминант парадигмалардан бири эканини таъкидлаш мумкин. Ушбу концепцияга кўра, интернет-медиа новаторлик, ҳаракатчанлик, ютуқлар ва истеъмолни қўллаб-қувватлайдиган айнан шундай кадрият тизимини тарқатишни қўллаб-қувватлайди. Ушбу позицияни эгаллаган америкалик социолог Даниель Лернер жамиятдаги анъанавий кадриятларни ўзгартириш ва янги кадриятларнинг илдиз отишида медианинг аҳамиятини таъкидлайди.

У ўзининг "Анъанавий жамиятдан ўтиш: Ўрта Шарқнинг модернизацияси" номли китобида медиа модернизация учун тўсиқ бўлган анъанавийлик бузилишига туртки беришга қодир эканлигини таъкидлайди. Бунга кутишнинг ўсиши, янги уфқларнинг очилиши, аҳолининг фантазия қилишга қобилияти, шахсий ва оилавий ҳаётини яхшилаш истаги каби омиллар ҳамроҳ бўлади.

Аслида, энг катта душман ҳар доим, ҳар сония, ҳар соат ўзгариб кучайиб борадиган душман ҳисобланади. Бунақа душман билан курашиш ўта қийин бўлгани учун, у билан бўладиган жангда кучингиз ҳар доим, ривожланиб бориши керак. Ижтимоий тармоқлар туфайли ўқувчилар ўзларининг асосий ишларини эртанги кунга қолдириб боради, чунки ижтимоий тармоқлар ўқувчиларнинг кунлик информацион нормасини тўлдириб қўяди ва бу ҳар кун такрорланади.

Нега бугунги кун ўқувчилари китоб кам ўқийди? Чунки бугун чалғитувчи омиллар жуда кўп ва жуда яқинда жойлашган, аввал эса бу омиллар нисбатан кам бўлган. Аввалги даврда чалғитувчи омиллар бугунги кундагидек осон эга бўладиган ва жуда катта доирада бўлмаган, шунинг учун аввал кўп китоб ўқилган. Демак, бугун биз китоб ўқишни кўпроқ тарғиб қилишимиз керак. Албатта бугунги замонда қоғоз китобни ўқишга мажбур қилиш қийин, шундай экан биз китобларни, керак бўлса (эксперимент тариқасида) дарсликларни электрон кўринишда чоп қилишга ўтишимиз керак.

Одатда, 17 ёшдан 30 ёшгача бўлган давр психологлар томонидан ёшлик даври сифатида белгиланади ва у олий таълимга тайёргарлик вақти ва мантиқий фикрлаш билан кўпроқ танишиш вақти сифатида қабул қилинади. Ушбу давр ўқувчиларнинг бошқа хусусиятлари: ташвиш ва руҳий ташвишга қарши чоралар кўриш, ҳуқуқлар, имтиёзлар, маънавий жавобгарлик ва жамиятга аъзолиги билан белгиланади.

"Ёш" тушунчаси асосан физиологик тушунчадир, аммо у ижтимоий тушунчани ҳам англатади. Ёшликнинг турли хил таърифлари шахснинг ёшига қараб касб, дам олиш вақти, оилавий ҳолат, тенгдошлар билан жа-

моавий алоқалар ва авлодлар ўртасидаги қарама-қаршиликларни ҳисобга олган ҳолда берилади.

Баъзи олимлар ёшликни биологик ўсиш босқичи ва болаликдан кейинги ва ўрта ёшгача ривожланиш босқичи деб билишади. Бу ёшга ўйламай хатти-ҳаракат ва узоқни кўра олмаслик (танқидий босқич) характерлидир. Ёш одам ўзини ва бошқаларни қанчалик кўп англаса, унинг эҳтиёжлари ва умидлари шунчалик кўпаяди, чунки ўз-ўзини билиш билан параллел равишда, унинг ҳаёт фалсафаси ўзгаради ва натижада, у балоғат ёшига мос келадиган мақсадларни қўяди.

Ижтимоий таълим жамият учун жуда муҳим нарса, чунки айнан у ўқувчиларни жамиятнинг фойдали ва муносиб аъзосига айлантиради. Тадқиқот натижалари, социологлар ҳам, психологлар ҳам, ижтимоийлашув инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатмоқда.

Ахборот узатиш ва бошқаларни хулқ-атвор усулига ишонтириш деб номланади. Одатда ишонтириш объекти онгсиз равишда ишонтирувчи томонидан амалга оширилади. Ишонтириш вербал шаклга эга бўлиши мумкин, бу ҳолда тил самарали восита деб ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, вербал ишонтиришда, маданий ўзаро боғлиқлик асосан тил воситасида амалга оширилади. Ишонтириш шунингдек расмлар (расмлар, образлар) ва воситалар ва бошқалар орқали амалга оширилиши мумкин. Ишонтириш вояга етганларга ва катталарга кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳокимият ва жамият турли хил ишонтириш воситаларини қўллайдилар. Байрамлар, диний маросимлар, ёдгорликларни ўрнатиш, тижорат рекламаси, санъат, адабиёт ва ҳк. бу турли хил ишонтириш усуллариининг кўринишидир.

Ташқаридан инсонни меъёрлар ва қадриятларга риоя қилишга ундайдиган ишонтиришдан фарқли ўларок, тақлид (имитация) бу шахснинг ўзи томонидан бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларини тақлид қилиш ва уларнинг вазифалари бажарилишини тақлид қилиш учун қилинган ҳаракатдир. Шунинг учун ҳам замонавий жамиятда ижтимоий тармоқлар ўқувчи ёшларни ижтимоийлаштириш ва дунёқарашларини ривожлантиришда самарали омилдир. Аммо бу жараён **замонавий медиасаводхонликка оид билим ва кўникмалар**сиз ёшларда меъёрлар ва қадриятларни нотўғри шаклланишига ёки ривожланиши олиб келиши мумкин.

Сўнгги йилларда бутун дунёда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам интернет ва ижтимоий тармоқларнинг улкан суръатлар билан ривожланаётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Бугун медиа қурилмалар ва воситалар орқали ахборотга эга бўлиш анча осонлашган. Бу жараён ахборотни тезкор қабул

қилиш имкониятини ошириши билан бирга, уни таҳлил қилиш, манбасини баҳолаш ва ишончилигини аниқлаш малака ва кўникмаларини талаб қилмоқда.

Медиа соҳадаги изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, ёшлар орасида босма нашрларга, хусусан, китоб ўқишга бўлган қизиқиш сезиларли даражада пасайган. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси маълумотларига кўра, 18-25 ёшли ёшлар орасида босма китобхонлик 2010 йилларга нисбатан икки барабар камайган. Бу эса танқидий фикрлаш, тил бойлигини ривожлантириш, ахборотни таҳлил қилиш ва мустақкам дунёқарашни шакллантиришда маълум бир муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Медиасаводхонлик даражасининг пастлиги фейк янгиликлар тарқалиши учун энг қулай муҳитдир. Хусусан, ижтимоий тармоқлар, айниқса, Telegram мессенжери орқали тарқалаётган хабарларнинг манбаси ва ишончилигини текширмасдан уларни оммавий равишда тарқатиш ҳолатлари ҳамон учраб турибди. Бугунги кунда мамлакатимизнинг қатор олий таълим муассасаларида медиасаводхонликни ривожлантиришга қаратилган фанлардан ўқув машғулоти ташкил этилмоқда.

Ахборот оқими сония сайин ортиб бораётган бу глобал замонда медиасаводхонлик ҳар бир инсон, айниқса, ёшлар учун нафақат билим манбаи, балки ҳаётий эҳтиёж сифатида қаралиши лозим. Китоб ўқиш маданиятини янада ривожлантириш, ҳар қандай ахборотга танқидий ёндашиш замонавий ёшларнинг кундалик одатига айланиши керак. Фақат шундагина замонавий хуружлардан ҳимояланган, мустақил ахборотни саралай оладиган соғлом фикрли авлодни тарбиялашга эришамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Young K. What makes the Internet Addictive: potential explanations for pathological Internet use // CyberPsychology and Behavior. - 1999. - № 1. - P. 56-60.
2. Абдуазимова Д.Ф., Кучукбаев Ф.М., Джураев Р.Х., Диванова М. Руководство по обеспечению информационной безопасности детей в условиях глобализации телекоммуникационных систем (часть вторая – Интернет). – Т.: УзНИИПН, 2014.
3. Абдукадыров А., Тайлаков Н., Болтаев Б. и др. Основы информатики и вычислительной техники. 9 класс. Учебник. - Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2006. - С. 128.
4. Абдукодиров А., Пардаев А., Педагогик технологияларга оид атамаларнинг изоҳли луғати. - Т.: Фан ва технологиялар, 2012. - 44 б.
5. https://uza.uz/ru/posts/mediasavodxonlik-zamon-talabi_761667

PEDAGOGIK FAOLIYAT KOMPONENTLARI

Sadikova Sh.

O'zMU katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: pedagogik faoliyat, pedagogik faoliyat modellari, pedagogik faoliyat mazmuni, pedagogik faoliyat tuzilishi, pedagogik faoliyat komponentlari.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, модели педагогической деятельности, содержание педагогической деятельности, структура педагогической деятельности, компоненты педагогической деятельности.

Key words: pedagogical activity, models of pedagogical activity, content of pedagogical activity, structure of pedagogical activity, components of pedagogical activity.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada pedagogik faoliyat ilmiy tahlil qilingan bo'lib, pedagogik faoliyat modellarini tizimli yondashuv tamoyillarini asosida o'rganilgan. Shuningdek, xorijiy olimlarning pedagogik faoliyat mazmuni va tuzilishi borasidagi fikrlari keltirilgan. Pedagogik faoliyatni tahlil qilishda umumiy tizimlar nazariyasini qo'llashning beshta tarkibiy komponentlari ajratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье научно проанализирована педагогическая деятельность, изучены модели педагогической деятельности на принципах системного подхода. Также приведены мнения зарубежных ученых о содержании и структуре педагогической деятельности. Выделены пять структурных компонентов применения общей теории систем в анализе педагогической деятельности.

SUMMARY:

The article scientifically analyzes pedagogical activity, studies models of pedagogical activity on the principles of a systematic approach. The opinions of foreign scientists on the content and structure of pedagogical activity are also given. Five structural components of the application of the general systems theory in the analysis of pedagogical activity are distinguished.

Pedagogik faoliyatning mohiyati va tuzilishi, uning samaradorlik qo'rsatkichi pedagogika fani va amaliyotining eng dolzarb masalalaridan biridir. Odatda bu muhim hodisalarni ilmiy tahlil qilish pedagogik san'at haqidagi umumiy munozaralar bilan almashtiriladi.

Albatta, pedagogik faoliyatni ilmiy tahlil qilish har bir o'qituvchining ijodiy usulining o'ziga xosligini e'tirof etadi, lekin uning o'zi tavsiflarga emas, balki qiyosiy tadqiqot, sifat va miqdoriy tahlil tamoyillariga asoslanadi. Pedagogik

faoliyat modellarini tahlil qilish va qurishda tizimli yondashuv tamoyillarini qo'llash bilan bog'liq yo'nalish ayniqsa istiqbolli hisoblanadi.

Pedagogik tizimdagi o'zgarishlar, pedagogik jarayonning qaysi elementiga o'zgartirish kiritilayotganligi bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni moddiy bazani mustahkamlash, ta'lim mazmunini yaxshilash, o'qituvchining moddiy ahvoli haqida g'amxo'rlik qilish va boshqalar. Xususan, kasbiy malaka darajasi muammosini hal qilish uchun jamiyat kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirishning turli darajadagi pedagogik tizimlarini yaratadi. Bu esa pedagogik tizimlar va jamiyat o'rtasidagi ajralmas bog'liqlikni va pedagogik faoliyat modellarini yanada rivojlantirishning dolzarbligini belgilaydi.

Pedagogik faoliyat - bu ijtimoiy tajriba, moddiy va ma'naviy madaniyatning avloddan avlodga o'tishi amalga oshiriladigan inson faoliyatining mustaqil turidir. Ushbu ta'rifga asoslanib, faoliyat turlari ajratiladi. Demak, moddiy mahsulot yaratishga qaratilgan faoliyat odatda amaliy faoliyat, ong sohasidagi o'zgarishlarga qaratilgan faoliyat odatda ma'naviy faoliyat, deb ataladi. Bu faoliyatning bir-biriga bog'langan shakllari bo'lsa-da, nisbatan mustaqildir.

“Pedagogik faoliyat” tushunchasining talqiniga to'xtalamiz. Har qanday faoliyat turining mazmunini tahlil qilish uning psixologik asosining mavjudligini ko'rsatadi, chunki faoliyatning asosiy xususiyatlari ob'ektivlik - u bevosita nima bilan bog'liqligi (har qanday moddiy yoki ideal ob'ekt) va sub'ektivlik hisoblanadi, chunki u muayyan shaxs tomonidan amalga oshiriladi. (A.N. Leontiev, S.L. Rubinshteyn va boshqalar)

Pedagogik faoliyat kasbiy va noprofessional (N.V.Kuzmina, E.M.Ivanova va boshqalar) turiga bo'linadi. Noprofessional pedagogik faoliyatga oilada bolalarni tarbiyalash faoliyati yoki korxona rahbarlari tomonidan olib boriladigan faoliyat misol bo'la oladi. Kasbiy pedagogik faoliyat davlat yoki xususiy ta'lim va ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi va uni amalga oshiruvchi shaxslarning kasbiy malakasini, ma'lum darajadagi maxsus ta'limni talab qiladi.

V.A.Slasteninining fikricha, "o'qituvchi-pedagog faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra turli sinflar va darajadagi tipik va o'ziga xos pedagogik vazifalarning son-sanoqsiz to'plamini hal qilish jarayonidan boshqa narsa emas. Demak, pedagogik muammolarni yuqori mahorat darajasida hal qilishga tayyorlik bir qator kasbiy va pedagogik mahorat bilan belgilanadi.

Ta'riflangan xususiyatlarda pedagogik faoliyat tushunchasini aniqlashning ikkita yondashuvini ajratib ko'rsatish mumkin

Birinchisi, o'zining funktsional vazifalarini bajaradigan va kasb talablariga javob berishi kerak bo'lgan aniq ta'lim, umumiy ta'lim dasturini amalga oshiruvchisi bo'lgan o'qituvchining etakchi rolini tan olish bilan tavsiflanadi.

Ikkinchi yondashuvda o'qituvchi talabalar va tashqi dunyo o'rtasida vositachi bo'lib, u o'quvchi bilan muloqotda teng huquqli sherikdir.

Ushbu tasnifning asosini aloqa turi - monolog yoki dialog tashkil qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, monologik turdagi pedagogik faoliyatning barcha xususiyatlarida muloqot turiga yo'naltirilganlik shakli mavjud bo'lib, talaba faoliyat sub'ekti sanaladi.

Pedagogika va pedagogik psixologiyaning fan sifatidagi markaziy ilmiy vazifasi tizim tarkibiy qismlarining bir-biriga qanday bog'liqligini aniq tasvirlashdan iborat.

Pedagogik faoliyat muammosini ishlab chiqishda N.V.Kuzmina o'qituvchi faoliyatining tuzilishini aniqladi. Ushbu modelda beshta komponent belgilangan:

- **Gnostik komponent** - o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini, o'z shaxsini hamda o'tilayotgan fanning mazmunini bilish va tushunishni anglatadi.
- **Loyihalash komponenti** - o'qitish va tarbiyalashning istiqbolli vazifalarini, ularga erishish strategiyalarini oldindan belgilash.
- **Konstruktiv komponent** - o'qituvchining dars, mashg'ulot yoki tadbir jarayonini rejalashtirishi, o'quv materiallarini tanlashi va uni maqsadga muvofiq qayta ishlashi.
- **Tashkiliy komponent** - belgilangan reja va vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarni faollashtirish hamda ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli boshqarish.
- **Kommunikativ komponent** - pedagog va o'quvchilar (yoki jamoa) o'rtasida o'zaro ishonchga asoslangan muloqot o'rnatish, ma'lumotlarni samarali yetkazish hamda ijobiy psixologik muhit yaratish.

Yuqoridagi keltirilgan o'qituvchi faoliyatidagi u yoki bu komponentning ustunligi o'qituvchining shu komponent turiga ega ekanligini ko'rsatadi va o'qituvchi faoliyatining kasbiy, psixologik va pedagogik bilimlarini, kasbiy pedagogik mahoratini, o'qituvchining kasbiy psixologik pozitsiyasini va munosabatlarini, kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashni ta'minlaydigan shaxsiy xususiyatlarini quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik faoliyatni tahlil qilishda turli modellardan foydalanish, modellarni tanlash va qo'llash asosiy nazariy yoki amaliy kontseptsiya, shuningdek, tadqiqotchi yoki amaliyotchi tomonidan qo'yilgan aniq vazifalar bilan belgilanadi. Bunday izchillikning eng yuqori mezon nafaqat o'qituvchilarning o'zaro hamkorligi, balki o'quvchilarning ta'limga burch va mas'uliyati, axloqiy sifatlarni shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Слостёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н., Педагогика: второе издание, учебник для Вузов/– М.: Издательский центр «Академия», 2016 – 380 с.
2. Коджаспирова, Г. Педагогика: Учебник для вузов. - 4-е изд., перераб. И доп. - М.: Издательство Юрайт, 2023. — 711 с.

PEDAGOGIK JAMOANING KASBIY-MA'NAVIY MUHITINI SOG'LOMLASHTIRISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Karaboyeva M.Q.

TPMI tayanch doktranti

Tayanch soʻzlar: pedagogik jamoa, kasbiy-ma'naviy muhit, ta'lim tizimi, o'qituvchi mahorati, axloqiy tarbiya, innovatsion yondashuvlar, pedagogik hamkorlik, malaka oshirish, ta'lim sifati, "Yangi O'zbekiston" tashabbusi, shaxs rivojlanishi, zamonaviy ta'lim.

Ключевые слова: педагогический коллектив, профессиональная и духовная среда, система образования, квалификация учителя, нравственное воспитание, инновационные подходы, педагогическое сотрудничество, повышение квалификации, качество образования, инициатива «Новый Узбекистан», личностное развитие, современное образование.

Key words: teaching staff, professional and spiritual environment, education system, teacher qualifications, moral education, innovative approaches, pedagogical cooperation, advanced training, quality of education, New Uzbekistan initiative, personal development, modern education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogik jamoaning kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirishning zamonaviy mexanizmlari tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchining kasbiy mahorati, shaxsiy fazilatlarini hamda axloqiy qadriyatlarini shakllantirishdagi o'rni yoritib beriladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, pedagogik hamkorlik va professional rivojlanishning ahamiyati ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются современные механизмы улучшения профессиональной и духовной среды педагогического коллектива. Подчеркивается роль учителя в формировании профессиональных навыков, личностных качеств и нравственных ценностей в образовательном процессе. Также раскрывается важность инновационных подходов, педагогического сотрудничества и профессионального развития в современной системе образования.

SUMMARY:

This article analyzes modern mechanisms for improving the professional and spiritual environment of the teaching staff. It emphasizes the role of teachers in developing professional skills, personal qualities, and moral values in the educational process. It also explores the importance of innovative approaches, pedagogical collaboration, and professional development in the modern education system.

Bugungi kunda ta'lim jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, axloqiy tanlovni ongli amalga oshirish kabi kompetensiyalarni

shakllantirishni ham talab etmoqda. Bu esa ta'limni natijaga yo'naltirilgan tizim sifatida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ayniqsa, o'quvchilarning kognitiv, amaliy, kommunikativ va mafkuraviy kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularni axloqiy muammolarni mustaqil hal etishga tayyorlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish masalasi alohida e'tiborni talab etadi. Yurtimizda ushbu masala yuzasidan qator qonunlar va qarorlar ishlab chiqilmoqda. Jumladan, PF-6108-son farmoni, ta'lim sifatini oshirish o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan[1] hamda PQ-4884-sonli qarorida zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish yuzasidan vazifalar belgilangan. [2]

Shaxsning axloqiy fazilatlari asosan maktabda shakllanadi va bu jarayonga o'qituvchining kasbiy mahorati katta ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim sohasidagi fanlarda bu tushunchaning aniq ta'rifi yo'q, ammo turli tadqiqotchilar u yoki bu tarzda o'qituvchilarning shaxsiga e'tibor qaratish, faol bitiruvchining ongli shakllanishi va natijaga yo'naltirilganlik kabi elementlarni ta'kidlashadi. XXI asr jamiyatida bitiruvchining samaradorligi o'qituvchilarga bog'liq. Bu g'oyalarning tasdig'ini zamonaviy ta'lim adabiyotlarida topish mumkin. Hozirgi maktabning ta'lim standartlarini hisobga olgan holda: "Taklif etilayotgan standartlar loyihasi talabalarga o'quv yuklamasini optimallashtirish, ta'lim faoliyatini tartibga solish, rejalashtirilgan o'quv natijalarining yangiligi va ularning zamonaviy jamiyat muammolariga muvofiqligi nuqtai nazaridan baholanadi. [5] Hozirgi kunda ta'lim tobora ko'proq o'qituvchilarning muammoning o'z kognitiv, amaliy, kommunikativ, mafkuraviy yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish sifatida qaralmoqda. Lekin, eng muhimi, o'quvchilarni axloqiy muammolarni mustaqil hal qilishga, axloqiy tanlov vaziyatida to'g'ri pozitsiyani topishga tayyorlashdir. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish ta'limning asosiy maqsadi deb belgilaydigan axloqiy jihat shu.

Rus olimi N. Moiseev ham shu fikrni ta'kidlaydi: "Dunyo shunday bir chegaradan o'tdiki, undan keyin bizga yangi axloq, yangi bilim, yangi mentalitet va yangi qadriyatlar tizimi kerak". O'qituvchi uni yaratmoqda... O'qituvchi millatning jamoaviy bilimlarini, axloqini va xotirasini shakllantirish, saqlash va rivojlantirish, pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish to'plangan ma'lumotlarning barchasini keyingi avlodga va o'z kelajagi va millatining kelajagi uchun ruhiy tashvish elementlarini qo'sha oladigan barcha odamlarga o'tkazish tizimini yaratayotgan shaxsdir. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-

ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish o'qituvchilar uchun eng muhim ko'rsatmalar zamonaviy ta'limning asosiy toifalariga aylanadi. Ta'lim siyosati davlat siyosatining eng muhim tarkibiy qismi, shaxsning asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlash, shuningdek, ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy va texnologik rivojlanish sur'atini oshirish, jamiyatni insonparvarlashtirish va madaniy yuksalish vositasidir. Ushbu iqtibos XXI asrda ta'limining asosiy maqsad va vazifalarini bayon qiladi. Bizning fikrimizcha, bu yerdagi kalit so'zlar "shaxs", "rivojlanish", "insonparvarlashtirish", "madaniyat" va biz o'qiydigan satrlar orasida "zamonaviylik" so'zlari. Shaxsiy rivojlanish, shuningdek, umuman jamiyat rivojlanishi, insonparvarlikka asoslangan munosabatsiz imkonsizdir. millat madaniyati va an'analari aslida bu o'qituvchilarning axloqiy qadriyatlarini shakllantirish uchun asosdir.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish uchun ishlab chiqilgan yana bir muhim hujjat "Yangi O'zbekiston" maktabi Milliy ta'lim tashabbusidir. Tashabbusni amalga oshirishning asosiy choralari loyiha va dastur amaliyotiga aylanishi kerak. "Yangi O'zbekiston" maktabi tashabbusiga ko'ra, milliy o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun ma'naviy va moddiy rag'batlantirish tizimini joriy etish zarur. Xususan, davlat tomonidan "Ta'lim" milliy loyihasi doirasida tashkil etilgan "Yilning eng yaxshi o'qituvchisi", "Shaxsni tarbiyalang", "Men yuragimni bolalar uchun beraman" va boshqa o'qituvchilar tanlovlari zamonaviy o'qituvchilar ishining ta'lim salohiyatini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi. "Prezident maktabi" va "Yangi O'zbekiston" maktabi ta'lim tashabbusining faol ishlaydigan o'qituvchilar uchun eng muhim qoidasi quyidagicha: "eng yaxshi o'qituvchilarning tajribasi pedagogik ta'lim tizimiga va o'qituvchilarning malakasini oshirishga kiritilishi kerak". Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirishda talabalar uchun professional amaliyot, shuningdek, faol ishlaydigan o'qituvchilarni o'qitish o'zlarining innovatsion dasturlarini muvaffaqiyatli amalga oshirgan, kuchli ta'lim salohiyatiga ega maktablarda o'tkazilishi kerak. O'qituvchilarning malakasini oshirish va eng yaxshi professional jamoalar bunga e'tibor qaratish sharti bilan eng yaxshi amaliyotlarni rivojlantirish muhimdir. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish o'qitish innovatsiyalari seminarining dolzarbligi, o'z vaqtida va ahamiyatini asoslash uchun boshlang'ich nuqta sifatida qaralishi kerak.

Hozirgi kunda ta'lim hamjamiyati o'qituvchilarning malakasini oshirish, o'quvchilarning bilimini oshirish, ilg'or o'qitish texnologiyalarini targ'ib qilish va joriy etish, shuningdek, ta'lim muassasalarini samarali boshqarish va rivojlantirishda professional uyushmalarning ahamiyatini to'liq anglaydi. Fan o'qituvchilarining maktab va tuman metodik uyushmalari an'anaviy holga aylandi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan ko'plab virtual professional hamjamiyatlar va o'qitish resurs markazlari, fanlar bo'yicha ham, bolalarning yoshi bo'yicha ham paydo bo'ldi. Va barcha o'qituvchi hamjamiyatlarining faoliyati, albatta, ta'lim jihatini o'z ichiga oladi. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish shakllanish hodisasiga murojaat qilishlari tabiiy. Bizning fikrimizcha, ushbu mavzu bo'yicha eng muhim va mustahkam ta'lim hamjamiyatlarining an'anaviy shakllarini umumlashtiradi va eng zamonaviylarini aniqlaydi. Yuqorida aytib o'tilgan tasnifga muvofiq, biz pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish o'qitish innovatsiyalari ustaxonasini o'qituvchilar professional hamjamiyatining innovatsion shakli sifatida ko'rib chiqamiz.

Darhaqiqat, seminar amaliyotchilar va tadqiqotchilar o'rtasida an'anaviy va zamonaviy pedagogika bilan bog'liq barcha jihatlar bo'yicha faol muloqot g'oyasini o'zida mujassam etgan. Biz maktab ehtiyojlari haqidagi ma'lumotlarni alohida tadqiqotlarda qayta ishlashga harakat qilamiz va boshlang'ich va yuqori ta'limning ta'lim dasturlarining uzluksizligini qo'llab-quvvatlaymiz. Seminar o'qitish mazmuni va usullarini yangilashga, amaliyotda innovatsion texnologiyalarni qo'llashga va o'z kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan ishlaydigan o'qituvchilar tashabbusi bilan tashkil etilgan. Yana bir tomon o'qitish mazmunini yangilashda ishtirok etayotgan universitet professorlari tomonidan taqdim etiladi. Bu turli ta'lim dasturlarining turli fan yo'nalishlarida ishlaydigan manfaatdor o'qituvchilarning ixtiyoriy va norasmiy birlashmasini tashkil etish maqsadga muvofiq. Seminarining asosiy maqsadi umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish o'qitish innovatsiyalarini taqdim etish uchun umumiy axborot makonini yaratishga ko'maklashish, "Yangi O'zbekiston" maktabi tizimidagi barcha ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni yaxshilash, o'qitish jarayoniga fundamental va amaliy tadqiqotlarni integratsiyalash, o'qituvchilar ishini rag'batlantirish va ta'lim sohasidagi mutaxassislarning kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirishdir. O'zaro ta'sir shahar universitetlari bilan barqaror aloqa orqali ta'minlangan

va ilmiy maslahatlardan tortib, seminar tadbirlarida faol ishtirok etishgacha bo'lgan turli xil yo'nalishlarni qamrab oladi. Seminar amaliyotida Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti hamda Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya Pedagogikasi Milliy instituti va Pedagogika kafedrası mutaxassislari bilan faol hamkorlik qiladi, maktab o'qituvchilari uchun ochiq ma'ruzalar o'qiydi va dolzarb masalalar bo'yicha maslahatlar beradi. Seminar natijalari o'qituvchilar tomonidan yuqori saviyada qo'llab-quvvatlanadi. Hozirgi vaqtda muhim maqsad shahardagi boshqa universitetlar (iqtisodiy, texnik va ilmiy) bilan yaqinroq hamkorlikni o'rnatish, zamonaviy talabalar qanday insonlar bo'lishi kerakligi va o'qituvchi ularni kelajak hayotga tayyorlaganligi haqidagi savolni berishdir.

Ta'lim jihatidan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish, bu o'qituvchilar va o'quvchilarni o'z ichiga olgan guruhlarining ta'lim jarayonini boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan loyiha faoliyatini nazarda tutadi. Masalan, "Maktab jamoasi" loyihasi texnikasi "qiyinchilik" holatini yaratishga yordam beradi, rivojlanish, o'qitish va yaratishga turtki beradi. Bunday loyihalarining maqsadlari quyidagilardir:

- Loyiha, tadqiqot yoki ijtimoiy sohalarida qo'shma faoliyat asosida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida samarali hamkorlik shakllarini rivojlantirish;
- Bolalarni jamoada ishlashga o'rgatish;
- umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik

jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish o'qituvchilar jamoasi investitsiya istiqbollari va maktabning ijobiy imidjini yaratishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish seminarining raqobatbardosh faoliyati faqat 2025-yilning oxirgi choragida boshlangan edi, ammo u maktab o'qituvchilarida katta qiziqish uyg'otdi. Shunday qilib, ishtirokchilar soni quyidagicha: "Derazadan tashqaridagi dunyo" - 83 kishi, "Mening dunyom maktab" - 56 kishi. Kelgusi tanlovlarga arizalar qabul qilinmoqda va ishtirokchilar sonining ko'payishi ijobiy tendentsiyasi allaqachon sezilgan.

Seminarining raqobatbardosh faoliyati o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishning takomillashtiruvchi shakllaridan biridir; bu o'qituvchilar jamoasida muloqotni rag'batlantiruvchi vositadir. Talabalar uchun esa bu belgilangan mavzu bo'yicha o'zlarining ma'naviy va axloqiy mulohazalarini ifoda etish usulidir. Seminarining ushbu raqobatbardosh darsdan tashqari

faoliyati, shuningdek, o'qituvchilar va o'qituvchilarning faoliyati, bizning fikrimizcha, sog'lom fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim jarayonida axloqiy rivojlanishning eng muhim rag'batlantiruvchi vositasidir.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirishni rivojlantirish dinamikasi ijobiy. Ish shakllari tadqiqotchilar uchun ham, ishlaydigan o'qituvchilar uchun ham qulaydir. Barcha ishtirok etgan tomonlardan ijobiy fikrlar olindi. Rivojlanish istiqbollariga kelsak, ular mavjud, ular kelajakdagi uchrashuvlar uchun mavzularni taklif qilgan o'qituvchilar tomonidan aniqlanadi. Shunday qilib, 2026-yilda biz ishlaydigan o'qituvchilar o'rtasida "O'qitish mahoratini oshirish yo'llari" so'rovini o'tkazdik. Farg'ona, Jizzax, Toshkent shahar tumanidagi o'rta maktablar (50 respondent). Ushbu maqola uchun eng qiziqarlisi respondentlar aytib o'tgan pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish va rivojlanish yo'nalishlari. An'anaviy ravishda ularni to'rta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Zamonaviy ta'limga muvofiq kasbiy kompetensiya doirasini aniqlash "Prezident maktabi" tashabbusi kontekstida darsga qo'yiladigan talablar, zamonaviy o'qituvchining tadqiqot faoliyati, o'qituvchilarni sertifikatlash va ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida kengaytirilgan ta'lim.

2. Maktab va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning realliklari zamonaviy ta'lim jarayonida oilaning roli, o'qituvchi va o'quvchining shaxsiyati, maktab va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, oliy ta'lim mutaxassislari va maktab o'qituvchilari o'rtasidagi amaliy hamkorlik.

3. Innovatsion o'qitish yondashuvlari va ularning an'anaviy o'qitish bilan aloqasi (o'qitish jarayonida multimedia resurslari, zamonaviy ta'lim tadqiqotlari va ularni amaliy qo'llash, o'qituvchilarning tadqiqot faoliyati).

4. O'qitish usullarining maxsus bandlari.

Ushbu so'rovnoma o'rtacha ma'lumotlari, avvalo, ishlaydigan o'qituvchilar "axborotga chanqoqlik"dan aziyat chekayotganini ko'rsatadi. O'qituvchilar rivojlanishga intilishadi, vaqtni sozlashga harakat qilishadi, o'zlarining professional bilim va ko'nikmalarini oshirishga tayyor, ammo afsuski, ular ko'pincha yangi ko'nikmalarni qanday va qayerdan olishni bilishmaydi. Shuningdek, pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish o'qituvchilarning maktab va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirga oid ta'lim masalalarini ko'rib chiqish zarurligini aniqlashimiz kerak. Kelgusi uchrashuvlardan biri axloqiy tarbiya va bu jarayonda o'qituvchilarning roli masalalariga bag'ishlanadi.

Shubhasizki, o'qitish innovatsiyalari ustaxonasining yetarli va samarali rivojlanishi ko'plab odamlar, ta'lim va boshqaruv mutaxassislari, tadqiqotchilar, o'qituvchilar va O'zbekiston maktablari talabalarining sa'y-harakatlarini safarbar qilishni talab qiladi. Biz barcha qiziqqan va qiziqqan odamlarni ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va rivojlantirish, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa a'zolarining kasbiy-ma'naviy muhitini sog'lomlashtirish mamlakatimizdagi ta'lim jarayonining axloqiy asosini shakllantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga qo'shilishga taklif qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.
3. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь Разума. – Москва: Языки русской культуры, 2000.
4. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність. – Київ: Вища школа, 2008.
5. Сластенин В.А. Педагогика. – Москва: Академия, 2013.
6. Podlasiy I.P. Pedagogika. – Moskva: Yurayt, 2017.
7. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. "Yangi O'zbekiston maktabi" konsepsiyasi. – Toshkent, 2023.
8. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.

FANLARARO INTEGRATSIYANING O‘ZIGA XOS XUSUSITATLARI

Sulaymonova D.I.

Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti

Tayanch so‘zlar: fanlar integratsiyasi, integratsion ta’lim, integratsiya darajalari, loyihaviy integratsiya, ta’lim mazmuni, modernizatsiya, amaliy faoliyat, metodologik yondashuv.

Ключевые слова: интеграция наук, интеграционное образование, уровни интеграции, проектная интеграция, содержание образования, модернизация, практическая деятельность, методологический подход.

Key words: integration of disciplines, integrated education, levels of integration, project integration, educational content, modernization, practical activity, methodological approach.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogika institutlarida bo‘lajak o‘qituvchilarni yangicha metodologik asosda tayyorlashda metodologik yondashuvlardan biri fanlar integratsiyasi haqida fikr yuritilgan. Bbunda o‘zaro uzviy bog‘langan, mantiqan izchil va yaxlit tizim sifatida tashkil etish zaruratidan kelib chiqib, integratsion ta’lim mazmunini rivojlantirishning ahamiyati keltirib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается интеграция дисциплин как один из методологических подходов к подготовке будущих учителей в педагогических институтах на новой методологической основе. При этом подчеркивается важность развития содержания интеграционного образования, исходя из необходимости его организации как взаимосвязанной, логически последовательной и целостной системы.

SUMMARY:

This article discusses the integration of disciplines as one of the methodological approaches in preparing future teachers in pedagogical institutes on a new methodological basis. Based on the need to organize it as an interconnected, logically consistent, and integrated system, the importance of developing the content of integrated education is highlighted.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan t’lim islohotlari pedagogika institutlarida bo‘lajak o‘qituvchilarni yangicha metodologik asosda tayyorlashni zarur qilmoqda. Shunday metodologik yondashuvlardan biri fanlar integratsiyasi hisoblanadi. Fanlar integratsiyasi turli fanlar o‘rtasida mazmuniy, strukturaviy va metodo logik birlikni ta’minlash orqali ta’lim sifatini tubdan oshirishga xizmat qiladi.

Fanlar integratsiyasining darajalari haqida pedagogika adabiyotida turli tasniflashlar mavjud. Eng keng tarqalgan tasnifga ko'ra uch daraja ajratiladi: birinchi daraja - fanlararo aloqalar, unda turli fanlar o'rtasida faqat alohida mavzular yoki tushunchalar darajasida bog'liqlik o'rnatiladi, asosiy dastur o'zgarishsiz qoladi; ikkinchi daraja - fanlararo muvofiqlashtirilgan o'qitish, bunda ikki yoki undan ortiq fanlarning dasturlari bir-biri bilan muvofiqlashtirilib, ular ketma-ket yoki parallel o'qitiladi; uchinchi daraja - to'liq integratsiya, bunda bir nechta fanlar bitta yaxlit kurs sifatida birlashtiriladi va yangi mazmuniy butunlik hosil bo'ladi. Gorizontaal integratsiya bir xil o'quv yilida o'qitiladigan fanlar o'rtasida, vertikal integratsiya turli yillarda o'qitiladiganlar o'rtasida, tematik integratsiya muayyan mavzu atrofida, loyihaviy integratsiya esa muayyan loyiha doirasida amalga oshiriladi.

Fanlar integratsiyasining ahamiyati zamonaviy ta'limda bir nechta jihatdan namoyon bo'ladi. Birinchidan, u talabada yaxlit ilmiy dunyoqarash shakllanishiga yordam beradi. Ikkinchidan, o'rganilayotgan materialni chuqurroq tushunishga imkon beradi: bir fan orqali ko'rilgan hodisa boshqa fan nuqtai nazaridan ham tahlil qilinsa, yanada mazmunli bo'ladi. Uchinchidan, o'rganishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi: talaba yangi mavzuning o'z hayoti va boshqa fanlar bilan bog'liqligini ko'rganda qiziqishi ortadi. To'rtinchidan, zamonaviy kasbiy faoliyatga yaxshi tayyorlaydi: haqiqiy professional muammolar odatda bitta fan doirasida hal bo'lmaydi, balki bir nechta soha bilimlarini talab etadi. Integratsiya tushunchasi ilmiy adabiyotlarda ko'plab fan sohalarida qo'llanilib, uning mazmuni jamiyat taraqqiyoti, fan va texnika rivojlanish darajasi hamda ta'lim oldiga qo'yilayotgan yangi talablar bilan chambarchas bog'liq holda talqin etiladi. Lotincha "integratio" so'zidan kelib chiqqan ushbu atama "birlashtirish", "to'ldirish", "yaxlit holga keltirish" ma'nolarini anglatib, dastlab falsafa va tabiiy fanlarda turli elementlarning o'zaro bog'lanishi va yagona tizimga birlashuvi jarayonini ifodalash uchun qo'llanilgan.

Pedagogika fanida integratsiya ta'lim mazmunini alohida, bir-biridan uzilgan fanlar majmui sifatida emas, balki o'zaro uzviy bog'langan, mantiqan izchil va yaxlit tizim sifatida tashkil etish zaruratidan kelib chiqqan. Bunday yondashuv bilimlarning fragmentar o'zlashtirilishini bartaraf etib, talabalarda borliq haqidagi yaxlit ilmiy tasavvurni shakllantirishga xizmat qiladi. Integratsiya ta'lim jarayonida o'quv fanlari o'rtasidagi umumiy tushunchalar, qonuniyatlar va metodlarni aniqlash orqali bilimlarni tizimlashtirish imkonini beradi. Bu jarayonda quyidagi vazifalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega:

Fanlar integratsiyasi tushunchalarining nazariy-metodologik asoslarini tadqiq etish va tahlil qilish.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda fanlar integratsiyasining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash.

Fanlar integratsiyasiga asoslangan integrativ ta'lim modeli va metodikasini ishlab chiqish.

Ishlab chiqilgan metodikaning pedagogik tajriba-sinov ishlarida samaradorligini tekshirish va natijalarini tahlil qilish.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, oliy pedagogik ta'lim Integratsion ta'limni joriy etish kabilardan iborat.

Pedagog olim V.S.Lednev integratsiyani ta'lim mazmunining rivojlanish qonuniyati sifatida baholab, uni fanlararo chegaralarning yaqinlashuvi hamda umumiy ilmiy tushunchalar asosida o'quv materialining mantiqiy tizimga solinishi jarayoni sifatida . ta'riflaydi. Uning fikricha, integratsiya ta'lim mazmunining ilmiylik darajasini oshiradi, chunki u bilimlarning ichki bog'liqligini ochib beradi va fanlar o'rtasidagi sun'iy to'siqlarni kamaytiradi. Lednev integratsiyani ta'lim mazmunini rivojlantirishning muhim omili sifatida ko'rib, u orqali talabalarda tizimli fikrlash shakllanishini asoslab beradi. N.B. Lavrentyev fanlararo integratsiyani pedagogik jarayonning alohida va murakkab turi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, fanlararo integratsiya o'quv fanlari mazmuni, o'qitish metodlari, shakllari va vositalarining o'zaro uyg'unlashuvi orqali ta'lim jarayonining yaxlitligini ta'minlashga qaratilgan. Lavrentyev integratsiyaning muhim jihati sifatida ta'lim jarayonini optimallashtirish, ya'ni ortiqcha takrorlanishlarni bartaraf etish, o'quv vaqtini samarali taqsimlash va bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytirishni ko'rsatadi. Uning fikricha, fanlararo integratsiya talabaning bilish faoliyatini faollashtiradi va bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lashga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda fanlararo integratsiya ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida keng e'tirof etilmoqda. Xususan, O'zbekistonlik pedagog olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda ham integratsiyalashgan ta'lim talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, nazariy bilimlarni real hayot va kasbiy faoliyat bilan uyg'unlashtirishda samarali vosita ekanligi ta'kidlanadi. Sh.Q.Sharipov fanlararo integratsiyani talabalarining intellektual rivojlanishini ta'minlovchi, ularni kompleks fikrlashga yo'naltiruvchi pedagogik yondashuv sifatida baholaydi. Uning fikricha, integratsiya zamonaviy oliy ta'limning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u ta'lim mazmunini boyitish, bilimlarning amaliy ahamiyatini oshirish va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarlik darajasini yuksaltirishga xizmat

qiladi. Shu jihatdan fanlararo integratsiya nafaqat ta'lim mazmunini tashkil etish usuli, balki oliy ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim pedagogik konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. Integratsiyalashgan yondashuv ta'lim jarayonida fanlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni kuchaytirib, talabalarda bilimlarni tizimli va ongli o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojni shakllantiradi.

Fanlararo integratsiyaning pedagogik mohiyati, avvalo, ta'lim jarayonining yaxlitligini ta'minlash, bilimlarning tizimli va ongli o'zlashtirilishiga erishish hamda shaxsning intellektual va kasbiy rivojini qo'llab-quvvatlash bilan belgilanadi. Integratsiyalashgan ta'lim sharoitida o'quv jarayoni alohida fanlar majmui sifatida emas, balki o'zaro uzviy bog'langan tushunchalar, qonuniyatlar va faoliyat usullari tizimi sifatida tashkil etiladi. Bunday yondashuv talabalarning o'rganilayotgan hodisalar mohiyatini chuqurroq anglashiga, bilimlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni tushunishiga va ularni amaliy faoliyatda ongli qo'llashiga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta'lim nazariyasida fanlararo integratsiya kompetensiyaviy yondashuvning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, balki kasbiy faoliyatda zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Real hayot va kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan muammolar, odatda, bir fan doirasida hal etilmaydi, balki turli sohalar bilimlarini integratsiyalashni talab qiladi. Shu sababli fanlararo integratsiya bo'lajak mutaxassislarni kompleks fikrlashga, vaziyatni har tomonlama tahlil qilishga va samarali qarorlar qabul qilishga tayyorlaydi. Oliy ta'lim tizimida fanlararo integratsiya ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish, uni zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik rivojlanish talablariga moslashtirish hamda ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Integratsiyalashgan yondashuv o'quv fanlari o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni ta'minlash orqali bilimlarni yaxlit tizim sifatida o'zlashtirish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019.
2. Azimov E.G., Shchukin A.N. Pedagogika fanlarining integratsiyasi masalalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 184 b.
3. Hasanov R.M. Fanlararo aloqalar va o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 148 b.
4. Ibragimov X.I. Oliy maktab pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2021. – 352 b.

TALABA YOSHLARNING ILMIY TADQIQOTCHILIK QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Tenelbayev R.

*Chirchiq Davlat pedagogika universiteti
Turzim fakulteti ingliz tili oqituvchisi*

Tayanch so'zlar: talaba yoshlar, ilmiy tadqiqot, pedagogik texnologiyalar, loyihali ta'lim, muammoli o'qitish, keys-stadi, kreativlik, kognitiv rivojlanish, oliy ta'lim, ilmiy kompetensiya, Universitet 3.0, innovatsiya.

Ключевые слова: молодые студенты, научные исследования, педагогические технологии, проектное обучение, проблемно-ориентированное обучение, кейс-стади, креативность, когнитивное развитие, высшее образование, научная компетентность, Университет 3.0, инновации.

Key words: young students, scientific research, pedagogical technologies, project-based learning, problem-based learning, case study, creativity, cognitive development, higher education, scientific competence, University 3.0, innovation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talaba yoshlarning ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishning dolzarb masalalari, nazariy va amaliy jihatlarini keng ko'lamda yoritilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida "Universitet 3.0" konsepsiyasiga o'tish sharoitida an'anaviy o'qitish usullaridan voz kechib, muammoli o'qitish, loyiha texnologiyalari, keys-stadi, "ag'darilgan sinf" (flipped classroom) hamda raqamli texnologiyalarga asoslangan innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish orqali talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini baholash mezonlari ishlab chiqilib, tajriba-sinov ishlari matematik-statistik usullar yordamida isbotlangan. Ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha strategik va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье подробно рассматриваются актуальные вопросы, теоретические и практические аспекты развития исследовательских навыков студентов высших учебных заведений. В контексте перехода к концепции «Университет 3.0» в современной системе образования анализируются механизмы формирования научного мировоззрения у студентов при отказе от традиционных методов обучения и внедрении инновационных педагогических подходов, основанных на проблемно-ориентированном обучении, проектных технологиях, тематических исследованиях, «перевернутом классе» и цифровых технологиях. Кроме того, разработаны критерии оценки исследовательских компетенций студентов и доказана экспериментальная работа с использованием математических и статистических методов. Представлены стратегические и практические рекомендации по их внедрению в образовательный процесс.

SUMMARY:

This article examines in detail current issues and theoretical and practical aspects of developing students' research skills at higher education institutions. In the context of the transition to the "University 3.0" concept in the modern education system, the mechanisms for developing students' scientific worldviews are analyzed, while abandoning traditional teaching methods and implementing innovative pedagogical approaches based on problem-based learning, project-based technologies, case studies, the flipped classroom, and digital technologies. Furthermore, criteria for assessing students' research competencies are developed, and experimental work using mathematical and statistical methods is validated. Strategic and practical recommendations for their implementation in the educational process are presented.

Kirish. Muammoning dolzarbligi. Jahon ta'lim tizimida globallashuv, raqamli iqtisodiyot va axborotlashuv jarayonlari jadallashgan bugungi kunda, oliy ta'lim muassasalarining (OTM) asosiy vazifasi tubdan o'zgardi. Endilikda OTMlar faqatgina tayyor bilimlarni beruvchi dargoh emas, balki mustaqil fikrlaydigan, ilmiy muammolarni ko'ra oladigan, ularga nostandart yechimlar topa oladigan va ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtira oladigan (startaplar yarata oladigan) raqobatbardosh kadrlarni tayyorlovchi innovatsion markazlarga aylanmog'i lozim. Bu jarayon xalqaro maydonda "Universitet 3.0" (Ta'lim + Fan + Tijoratlashtirish) konsepsiyasi nomini olgan.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishiga aylandi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida va Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yoshlarning ilmiy salohiyatini oshirish, ularni tadqiqot faoliyatiga keng jalb etish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash masalalari qat'iy belgilab qo'yilgan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Talaba yoshlarning ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish murakkab, ko'p bosqichli va tizimli pedagogik jarayondir. Bu jarayon bevosita o'quv mashg'ulotlarida va darsdan tashqari faoliyatda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarning sifatiga bog'liq. An'anaviy (reproduktiv) o'qitish metodlari talabalarida faqatgina xotiraga asoslangan bilimlarni shakllantirsa, innovatsion pedagogik texnologiyalar ularning tahliliy, sintetik, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'stiradi.

Tadqiqotning asosiy **maqsadi** – oliy ta'lim muassasalari talabalarida ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalarni aniqlash, ularni takomillashtirish va amaliyotga joriy etish samaradorligini ilmiy asoslashdan iborat.

Bu maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi:

Talabalarida ilmiy tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlarini o'rganish;

Ilg'or xorijiy tajribalarni tahlil qilish va ularni mahalliy ta'lim sharoitiga moslashtirish; Tadqiqotchilik kompetensiyalarini o'stiruvchi innovatsion texnologiyalar modelini yaratish;

Tajriba-sinov ishlari orqali taklif etilayotgan modelning samaradorligini statistik isbotlash.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi (Adabiyotlar tahlili). Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish va boshqarish masalalari ko'plab xorijiy, MDH va mahalliy olimlar tomonidan turli rakurslarda tadqiq etilgan.

G'arb va Yevropa olimlari yondashuvi: J.Dyui (John Dewey) o'zining pragmatik pedagogikasida ta'limni "muammolarni hal qilish jarayoni" deb ataydi va bilishning asosida shaxsiy tajriba (learning by doing) yotishini ta'kidlaydi. B.Blum (Benjamin Bloom) o'zining mashhur taksonomiyasida kognitiv qobiliyatlarning eng yuqori cho'qqisi sifatida bilimlarni tahlil qilish, sintezlash va yangi g'oya yaratishni (kreativlik) ko'rsatgan. Shuningdek, L.S.Vigotskiyning "Yaqin rivojlanish hududi" nazariyasi talaba o'qituvchi (mentor) yordamida qanday qilib murakkab ilmiy muammolarni hal qila olishini tushuntirib beradi.

MDH olimlari tadqiqotlari: Zamonaviy rus pedagogikasida V.I.Andreev, V.A.Slastenin, A.V.Xutorskoy kabi olimlar talabalarning ijodiy va tadqiqotchilik salohiyatini o'stirishda evristik o'qitish metodlarining rolini chuqur ochib berganlar. Ularning fikricha, talaba o'quv materialini iste'molchisidan bilimlarni yaratuvchisiga aylanishi kerak.

Milliy pedagogikamizdagi yondashuvlar: O'zbekistonlik olimlardan N.A.Muslimov, U.Sh.Begimqulov, B.Ziyomuhammadov, O'.Tolipov, N.Sayidahmedov kabi tadqiqotchilar innovatsion pedagogik texnologiyalarning nazariy-amaliy asoslarini, shuningdek, yoshlarda ilmiy ijodiyotni shakllantirish yo'llarini o'z ilmiy ishlarida keng yoritganlar. D.Ruziyeva va Sh.Qurbonovlar ta'lim sifatini oshirishda axborot texnologiyalarining o'rnini tadqiq qilgan.

Biroq, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi keskin o'zgaruvchan raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt (AI) asrida talabalarning ilmiy-tadqiqot qobiliyatlarini kompleks (interfaol va raqamli) yondashuvlar asosida rivojlantirishning aniq didaktik mexanizmlari hali yetarlicha ochib berilmagan va takomillashtirishni talab etadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi va gipotezasi. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda nazariy va amaliy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida OTMlarida tahsil olayotgan bakalavriat bosqichi talabalari tanlandi.

Nazariy metodlar: Pedagogik, psixologik va falsafiy adabiyotlarni o'rganish, OTM o'quv rejalari va sillabuslarini qiyosiy tahlil qilish, pedagogik jarayonni modellash.

Empirik metodlar: Kuzatish, anketa so'rovi, motivatsion-kognitiv test sinovlari, fokus-guruh suhbatlari, pedagogik eksperiment (tajriba-sinov ishlari).

4. Asosiy qism: Tadqiqotchilik qobiliyatini o'stiruvchi ilg'or pedagogik texnologiyalar: Talaba yoshlarning ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatlari – bu shunchaki qog'oz qoralash emas. Bu borliqni ilmiy bilish usullarini egallash, axborot shovqini orasidan sof ilmiy muammolarni aniqlay olish, gipotezalar ilgari surish, tajriba metodologiyasini tuzish, ma'lumotlarni yig'ish, ularni analitik qayta ishlash hamda olingan xulosalarni amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan yuqori intellektual salohiyatdir. Buning uchun quyidagi kompleks pedagogik texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq:

4.1. Muammoli o'qitish texnologiyasi (Problem-Based Learning - PBL)

Muammoli o'qitishning tub mohiyati shundaki, professor-o'qituvchi mashg'ulotda tayyor, yodlash uchun mo'ljallangan bilimlarni bermaydi, balki dars avvalida intellektual ziddiyatga ega bo'lgan real ilmiy muammoli vaziyatni yaratadi.

Mexanizm: Talaba oldiga o'zi avval o'zlashtirgan bilimlari yordamida yecha olmaydigan, yangi bilimlarni mustaqil izlashga majbur qiluvchi savol qo'yiladi. Masalan, biologiya fakultetida “Nima uchun ma'lum bir hududda endemik o'simliklar turi keskin qisqarmoqda, iqlim o'zgarishining bunga qanday matematik bog'liqligi bor?” degan muammo tashlanadi.

Tadqiqotga ta'siri: Talabada axborotni tanqidiy baholash, tizimli qonuniyatlarni topish va sabab-oqibat aloqalarini (causality) aniqlash ko'nikmalari shakllanadi. Talaba induksiya (xususiyydan umumiyga) va deduksiya (umumiydan xususiyyga) metodlarini amalda qo'llashga o'rganadi.

4.2. Loyiha asosida o'qitish texnologiyasi (Project-Based Learning)

Loyiha texnologiyasi muayyan o'quv jarayonini aniq bir ilmiy, amaliy yoki ijtimoiy mahsulot (maqola, ixtiro, dastruriy ta'minot yaratish) ustida ishlashga yo'naltirishdir.

U quyidagi bosqichlarda amalga oshadi:

Iniatsiatsiya (Boshlash): Dolzarb mavzuni tanlash va muammoni asoslash.

Rejalashtirish: Tadqiqot metodlarini tanlash, vazifalarni taqsimlash va vaqtini (taym-menejment) belgilash.

Amalga oshirish: Adabiyotlar tahlili, tajriba o'tkazish, ma'lumot to'plash.

Taqdimot (Himoya): Natijalarni keng ommaga vizual va og'zaki tushuntirish, qilingan xatolarni tahlil qilish (refleksiya).

Tadqiqotga ta'siri: Loyiha talabani "mini-olim"ga aylantiradi. Ayniqsa, xalqaro jurnallarga maqola yozish (Academic writing) tuzilmasi (IMRAD - Introduction, Methods, Results, and Discussion) doirasida fikrlashni o'rgatadi.

4.3. Keys-stadi (Case-study) va Vaziyatli tahlil

Haqiqiy iqtisodiy, ishlab chiqarish korxonalarida yoki ilmiy laboratoriyalarda yuz bergan real vaziyatlarni o'rganish. Bu Garvard biznes maktabida asos solingan metod bo'lib, hozirda barcha fanlarda qo'llaniladi.

Tadqiqotga ta'siri: Talabalar o'rgangan nazariyalari amaliyotda qanday ishlashini yoki ishlamasligini ko'radilar. Keysni yechish jamoaviy bahs-munozarani (Brainstorming) talab qiladi. Bu esa o'z fikrini ilmiy dalillar asosida himoya qilish va oponentning fikridagi zaif nuqtalarni topa olish ko'nikmasini, qisqacha aytganda — ilmiy polemika va etika madaniyatini rivojlantiradi.

4.4. "Ag'darilgan sinf" (Flipped Classroom) texnologiyasi

Bu an'anaviy ta'limni teskarisiga o'zgartirish degani. Talaba nazariy materialni, ma'ruza matnlarini yoki video-darslarni uyda o'zi mustaqil o'rganadi. Auditoriyada esa o'qituvchi bilan faqat tahlil, amaliyot, murakkab masalalarni yechish va ilmiy farazlarni muhokama qilish bilan shug'ullaniladi. Tadqiqotga ta'siri: Darsdagi qimmatli vaqt ma'ruzachi orqasidan konspekt yozishga emas, balki jonli ilmiy diskussiyaga, ilmiy g'oyalarni generatsiya qilishga sarflanadi. Talabaning mustaqil izlanish va o'zini o'zi boshqarish (self-directed learning) qobiliyati maksimal o'sadi.

4.5. Raqamli muhit va axborot savodxonligini integratsiya qilish (Digital Fluency)

Zamonaviy talabani ilmiy raqamli bazalarsiz tadqiqotchi deb atab bo'lmaydi.

O'quv jarayoniga Web of Science, Scopus, Google Scholar, Science Direct kabi ilmiy bazalarda maqolalar qidirish va ularni saralash (Boolean operatorlari yordamida) texnologiyalarini o'rgatish; Ma'lumotlarni tahlil qilishda zamonaviy dasturlar: gumanitar fanlarda SPSS, texnik fanlarda Python, MATLAB, sifat tadqiqotlarida NVivo dasturlaridan foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar o'tkazish; Iqtibosliklarni avtomatik boshqarish vositalari (Mendeley, Zotero, EndNote) dan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish shart.

5. Tadqiqot natijalari va eksperiment tahlili

Taklif etilayotgan pedagogik texnologiyalar majmuasining samaradorligini amalda tekshirish maqsadida 2023-2024 o'quv yili davomida yirik OTMlarning 2- va 3-kurs talabalari o'rtasida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Jami 150 nafar talaba qamrab olinib, ular 75 nafardan iborat Tajriba guruhi (TG) va Nazorat guruhlariga (NG) ajratildi. Talabalarning ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatlari 4 ta asosiy mezon bo'yicha har biri 100 ballik shkalada baholandi: Motivatsion-

qadriyat mezon: Ilm-fanga qiziqish, kashfiyot qilishga ichki ehtiyoj, qiyinchiliklarni yengishdagi qat'iyat. Kognitiv-epistemologik mezon: Tadqiqot metodologiyasini, mantiq qonunlarini, fundamental va amaliy nazariyalarni chuqur bilish darajasi. Faoliyat-amaliy mezon: Empirik ma'lumot yig'ish, apparatura va laboratoriya jihozlari bilan ishlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va axborot texnologiyalarini qo'llay olish. Refleksiv-kommunikativ mezon: O'z ishi natijasini xolis baholay olish, xato qilishdan qo'rqqanlik, ilmiy taqdimotlar qilish va ilmiy matn (maqola) yozish ko'nikmasi.

Tajriba davomida Tajriba guruhida (TG) fanlar yuqorida sanab o'tilgan muammoli, loyihaviy va ag'darilgan sinf texnologiyalari asosida o'tildi.

6. Mavjud psixologik va institutsional to'siqlar

Pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish g'oyat ijobiy jarayon bo'lsa-da, bugungi kunda OTMlarda amaliyotga joriy etishda bir qator tizimli to'siqlar saqlanib qolmoqda: "Maktab sindromi" (Xatodan qo'rqqanlik): Maktab va litseylardan kelgan ko'plab talabalarda o'ziga xos to'siq bor – ular o'qituvchidan farqli fikr bildirishdan yoki noto'g'ri javob berishdan qo'rqqanlik. Ilmiy tadqiqot esa xatolar (tajriba sinovlari) orqali rivojlanishni taqozo etadi. Akademik vaqt taqchilligi va yuklama: Interfaol metodlar hamda loyihaviy darslar professor-o'qituvchidan darsga an'anaviy ma'ruzaga nisbatan 3 barobar ko'proq tayyorgarlik ko'rishni talab etadi. O'qituvchilarning o'quv yuklamasi haddan ziyod ko'pligi (yillik 700-800 soat) ularni har doim ham darsga ijodiy yondashishga imkon bermaydi.

Kutubxona fondlari va tillarni bilmaslik muammosi: Aksariyat sifatli va yangi ilmiy axborotlar, uskunalar yo'riqnomalari ingliz tilida. Talabalarda chet tilini bilish darajasining pastligi xalqaro ilmiy resurslardan foydalanishda katta byerga aylanmoqda. Akademik insofsizlik (Plagiat): Raqamli asrda ma'lumotni shunchaki internetdan ko'chirib olish (Copy-Paste) va o'ziniki qilib taqdim etish avj olgan. Bu holat talabaning tadqiqotchilik kompetensiyasini tomiriga bolta uradi. OTMlarda qat'iy va sifatli anti-plagiat tizimlarining to'liq quvvatda ishlamasligi talabalarni dangasalikka o'rgatib qo'yimoqda.

1. Takliflar, tavsiyalar va amaliy mexanizmlar

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot ko'nikmalarini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish maqsadida quyidagi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi:

O'quv reja me'morchiligini o'zgartirish: Barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida 1- va 2-kurslardan boshlab, mutaxassislikdan qat'i nazar, "Ilmiy tadqiqot metodologiyasi" va "Akademik yozuv (Academic Writing & Critical

Thinking)" maxsus fanlarini o'quv rejasining majburiy fanlari blokiga kiritish lozim.

Mentorlik instituti va ilmiy rag'batlantirish: O'qituvchilarning an'anaviy faoliyatini pasaytirib, ularni "ustoz-shogird" yoki "mentor" pozitsiyasiga o'tkazish. Shuningdek, xalqaro e'tirof etilgan ma'lumotlar bazalarida talaba bilan hammualliflikda maqola chiqargan professor-o'qituvchilarni moddiy rag'batlantirish koeffitsientlarini ikki barobarga oshirish.

Talabalar ilmiy to'garaklarini raqamlashtirish (Virtual Science Labs): OTMlarda laboratoriyalar yetishmovchiligini qoplash uchun virtual laboratoriyalar xarid qilish va kross-platformali "Student-Science" ichki ijtimoiy tarmoqlarini ishga tushirish. Bu orqali talabalar universitetlararo (masalan, texnika talabasi bilan iqtisodchi talaba) birlashib startap loyihalar qilishiga zamin yaratiladi.

Antiplagiat madaniyatini singdirish: OTMning ichki qoidalarida ilmiy faoliyatdagi nohalollik uchun keskin choralar ko'rish tartibini ishlab chiqish va talabalarga ma'lumotlardan to'g'ri iqtibos keltirish qoidalarini amaliy tarzda o'rgatish.

Geymifikatsiya (O'yinlashtirish) texnologiyasini joriy etish: Tadqiqot qadamlarini (mavzu topish, tajriba, xulosa) kvest o'yinlari ko'rinishida tuzish orqali yoshlarning psixologik tabiatiga moslashish va ularning fanga bo'lgan qiziqishlarini geymifikatsiya mexanizmlari bilan boshqarish.

Xulosa. O'zbekistonning kelajakdagi iqtisodiy-ijtimoiy qudrati bugungi oliy ta'lim dargohlarida ta'lim olayotgan talabalarning ilmiy potensialiga bevosita bog'liqdir. Talaba yoshlarning ilmiy tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish - bu davrning kechiktirib bo'lmaydigan talabi hamda uzluksiz ta'lim tizimining strategik missiyasidir.

Ushbu ulkan maqsadga faqatgina eski tasavvurlar va an'anaviy axborot-reproduktiv darslar bilan erishib bo'lmaydi. Zamonaviy ta'lim sharoitida qog'ozdagi emas, amaldagi izlanishli, ijodiy va amaliyotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarga o'tish zarur.

Tadqiqotimiz jarayonida olingan nazariy va amaliy xulosalar, shuningdek raqamli ko'rsatkichlar shuni isbotladiki, muammoli o'qitish, loyiha asosidagi ta'lim, keys-stadi, "ag'darilgan sinf" hamda IT innovatsiyalarning o'zaro garmonik integratsiyasi qisqa vaqt ichida talabalarda faqatgina tadqiqotchilik kompetensiyalarini emas, balki XXI asr mutaxassisi uchun suv va havodek zarur bo'lgan "Soft skills" (yumshoq ko'nikmalar: jamoada ishlash, muloqot, taym-menejment, kreativlik) ni ham kafolatli darajada rivojlantiradi.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini aynan shunday ilg'or innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish ertangi kunning kuchli, yaratuvchan va xalqaro maydonda raqobatlasha oladigan milliy kadrlarini tayyorlashga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmoni. – Toshkent: Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
3. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 120 b.
4. Ziyomuhhammadov B., Abdullayeva Sh. Ilg'or pedagogik texnologiya. – Toshkent: Abu Ali Ibn Sino, 2001. – 112 b.
5. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 261 b.
6. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011. – 420 b.
7. Qurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2006. – 592 b.
8. Ruziyeva D. I., Tolipov O'. Q. Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2013.
9. Xutorskoy A.V. Evristicheskoe obuchenie: Teoriya, metodologiya, praktika. – Moskva: Mejdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya, 1998. – 266 s.
10. Slastenin V.A. i dr. Pedagogika: Uchebnoe posobie dlya studentov visshix pedagogicheskix uchebnix zavedeniy. – M.: Akademiya, 2002. – 576 s.
11. Andreev V.I. Pedagogika: Uchebniy kurs dlya tvorcheskogo samorazvitiya. – Kazan: Tsentr innovatsionnix texnologiy, 2012. – 608 s.
12. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
13. Dewey, J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916.
14. Barrows, H. S. Problem-based learning: An exploration of the method and its normative effects. – New York: Springer, 2000.
15. Bergmann, J., & Sams, A. Flip your classroom: Reach every student in every class every day. – International Society for Technology in Education (ISTE), 2012.

TALABALAR O'QUV-BILUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MODELI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Saparova A.A.

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
mustaqil izalanuvchisi*

Tayanch so'zlar: o'quv-biluv faoliyati, ta'lim modeli, pedagogik sharoitlar, faollashtirish, texnik ta'lim, motivatsiya, amaliyot.

Ключевые слова: учебно-познавательная деятельность, образовательная модель, педагогические условия, активизация, техническое образование, мотивация, практика.

Key words: educational and cognitive activity, educational model, pedagogical conditions, activation, technical education, motivation, practice.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan modelning nazariy asoslari hamda uning texnik oliy ta'lim muassasalaridagi amaliy tatbiqoti yoritilgan. Mazkur model ta'lim jarayonida talabaning shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlashi va o'quv motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan. Maqolada modelning asosiy tarkibiy qismlari, ularni amalga oshirish mexanizmlari va tajriba asosida aniqlangan samaradorlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещены теоретические основы модели, направленной на развитие учебно-познавательной деятельности студентов, и ее практическое применение в технических высших учебных заведениях. Данная модель разработана на основе педагогико-психологических подходов, служащих усилению личностной активности, самостоятельного мышления и учебной мотивации студента в образовательном процессе. В статье анализируются основные компоненты модели, механизмы их реализации и показатели эффективности, определенные на основе эксперимента.

SUMMARY:

This article highlights the theoretical foundations of the model aimed at developing students' educational and cognitive activity, as well as its practical application in technical higher educational institutions. This model was developed on the basis of pedagogical and psychological approaches that serve to strengthen the student's personal activity, independent thinking, and learning motivation in the educational process. The article analyzes the main components of the model, the mechanisms for their implementation, and the performance indicators determined on the basis of experience.

XXI asrda ta'lim tizimiga qo'yilayotgan talablar jadal o'zgarib borayotgan globallashtirish, raqamlashtirish va innovatsiyalar davrida ta'lim sifatini ta'minlash, bilimlarni amaliyotga tatbiq eta oladigan, ijodiy fikrlaydigan, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashni asosiy vazifaga aylantirmoqda. Ayniqsa, texnik oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalar uchun bu jarayon ikki karra muhimdir. Sababi, texnik yo'nalishdagi mutaxassislar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay oladigan, muammolarni hal qilishda kompleks yondashuvga ega, innovatsion fikrlovchi bo'lishi zarur.

Talabani bilim olish jarayoni faqatgina o'qituvchining ma'ruzalarini eshitish va yozib olish bilan cheklanmasligi kerak. U faol o'rganuvchi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qiluvchi, ilmiy va amaliy asosda axborot bilan ishlay oluvchi subyekt sifatida shakllanishi zarur. Bu esa o'z navbatida o'quv-biluv faoliyatini maqsadli rivojlantirish, pedagogik jarayonni zamonaviy model asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Pedagogik nazariyada o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga oid turli yondashuvlar mavjud. Ammo ushbu yondashuvlar texnik ta'lim kontekstida yetarlicha tizimlashtirilmagan. Hozirgi kunda bu boradagi eng dolzarb muammolardan biri – talabalar bilimni passiv ravishda o'zlashtirayotganligi, mustaqil izlanishga kam rag'batlantirilayotganidir. Bu esa ularning faolligini, tanqidiy fikrlashini va ijodkorlik salohiyatini to'liq ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qiladi.

Shu sababli, ilmiy-amaliy izlanishlarda talabani o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modelini ishlab chiqish, uni amaliyotga tatbiq etish va samaradorligini tahlil qilish alohida e'tibor talab qiladi. Model o'z ichiga motivatsiyalash, o'quv materialining mazmuni, talabani faol ishtiroki, o'zini baholash va qayta aloqa kabi komponentlarni qamrab olgan bo'lishi lozim. Aynan shunday tizimli yondashuv orqali talaba o'z bilimini ongli, mustaqil, izchil tarzda rivojlantiradi.

Shuningdek, ta'lim samaradorligini oshirishda pedagogik shart-sharoitlar – o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktiv munosabatlar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, individual va differensial yondashuvlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik sharoitlar va o'quv modeli uyg'unligida shakllangan yondashuvlar talabani shaxsiy faolligini faollashtirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – texnik ta'limda o'qitilayotgan fanlarning ko'pchiligi amaliyotga yo'naltirilgan. Bu esa talabalardan nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo'llay olishni, texnik masalalarni hal qilishda ijodiy va tizimli yondasha olishni talab etadi. Shunday vaziyatda pedagogik modelda nazariya

va amaliyot uyg'unligi, fanlararo integratsiyani ta'minlovchi mexanizmlarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, mazkur maqola doirasida o'rganilayotgan "Talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modeli: nazariy va amaliy jihatlar" mavzusi amaliy qadriyatga ega bo'lib, pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u:

o'quv-biluv faoliyatini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirishga xizmat qiladi;

texnik oliy ta'lim muassasalari sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan amaliy modelni taklif etadi;

talabalarning o'zlashtirish darajasini oshirish, ijodkorlik va mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirishni maqsad qilib qo'yadi;

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi orqali ta'lim jarayonining yangi sifat bosqichiga ko'tarilishiga zamin yaratadi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi – talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan nazariy asoslangan va amaliy sinovdan o'tgan modelni ishlab chiqish va uning samaradorligini tahlil qilishdan iborat. Ushbu model texnik oliy ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini oshirish va talabalarning kasbiy shakllanish jarayonini yanada chuqurlashtirishga xizmat qilishi kutiladi.

O'quv-biluv faoliyati zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, u o'quvchi yoki talabaning bilim olish, o'zlashtirish, mustaqil fikrlash, yangi bilimlarni izlab topish va ularni amaliyotda qo'llashga yo'naltirilgan maqsadli faoliyatidir. Ushbu faoliyatning negizida shaxsning kognitiv (bilish) jarayonlari – idrok, xotira, tafakkur, tasavvur, e'tibor va nutq faoliyatlari yotadi. O'quv-biluv faoliyati o'rganilayotgan bilim, ko'nikma va malakalarning puxta egallanishini ta'minlovchi vosita sifatida, shuningdek, shaxsning intellektual, ijtimoiy va ruhiy rivojlanishida asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

O'quv-biluv faoliyatining asosini bilim olish jarayoni tashkil qiladi. U to'rtta asosiy bosqichni o'z ichiga oladi: maqsadni aniqlash, rejalashtirish, bajarish (bilimni izlash, tahlil qilish, umumlashtirish) va nazorat-baholash. Bu jarayonlarda talaba nafaqat tayyor bilimni egallaydi, balki mustaqil axborot qidirish, uni tahlil qilish, sintez qilish, baholash va yangicha yondashuvlar ishlab chiqish orqali faol ishtirok etadi.

O'quv-biluv faoliyati quyidagi komponentlar orqali namoyon bo'ladi:

Motivatsion komponent – o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ichki ehtiyoj va qiziqish;

Kognitiv komponent – bilimlar, tushunchalar va tafakkur faoliyatining rivojlanishi;

Amaliy komponent – mustaqil faoliyat yuritish, ko‘nikma va malakalarni egallash;

Reflektiv komponent – o‘z faoliyatini baholash, xatolar ustida ishlash.

Bu komponentlarning uyg‘unligi talabani o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Shuning uchun zamonaviy pedagogika o‘quv jarayonini faqat bilim berishga emas, balki o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishga yo‘naltirmoqda.

Zamonaviy ta‘lim nazariyalarida o‘quv-biluv faoliyati “faol o‘rganish” (active learning) tushunchasi bilan chambarchas bog‘langan. Faol o‘rganish tamoyillariga ko‘ra, talaba passiv tinglovchi emas, balki muammo qo‘yuvchi, yechim izlanuvchi, tajriba qiluvchi, muloqot qiluvchi, o‘zining fikrini himoya qiluvchi subyektdir. Bu yondashuvda o‘qituvchi – bilim manbai emas, balki faoliyatni boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi murabbiy vazifasini bajaradi.

Jon Dyui, Lev Vygotskiy, Jerom Bruner, Jon Piaget kabi mashhur pedagog va psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan konstruktivistik nazariya asosida o‘quv-biluv faoliyatining quyidagi tamoyillari belgilanadi:

O‘quvchi (talaba) shaxsiy tajribasiga asoslanib bilim oladi;

Bilim faol izlanish, muammoli vaziyatlar orqali shakllanadi;

O‘rganish ijtimoiy interaksiyalar orqali mustahkamlanadi;

O‘rganish – bu shaxsiylashtirilgan, individual jarayon.

Shu bois, o‘quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirish uchun muammoli o‘qitish, loyihaviy faoliyat, kichik guruhlarda ishlash, ko‘rgazmali metodlardan foydalanish kabi innovatsion metodlar muhim ahamiyatga ega.

Psixologiyada o‘quv-biluv faoliyati asosan shaxsning kognitiv rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Ayniqsa, L.S. Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi o‘quv jarayonida talabaga beriladigan topshiriqlar uning bilim darajasi va imkoniyatlariga mos kelishi, ya‘ni biroz yuqoriroq darajadagi muammoli vazifalar orqali rivojlantirilishi lozimligini asoslaydi. Vygotskiyga ko‘ra, talabaga yordam beruvchi vosita (o‘qituvchi, guruhi, dasturiy ta‘minot) orqali u murakkab topshiriqlarni ham bajara oladi – bu esa o‘shisha olib keladi.

Shuningdek, P.Ya.Galperin tomonidan ishlab chiqilgan “bilimlarni bosqichma-bosqich ongli o‘zlashtirish” nazariyasi o‘quv-biluv faoliyatining puxta rejalashtirilgan bosqichlarda amalga oshirilishi zarurligini ta‘kidlaydi. Bu bosqichlar: motivatsiya – yo‘riqnoma – tashqi faoliyat – nutqiy faoliyat –

ichki aqliy faoliyat – avtomatlashtirish. Ushbu bosqichlarning izchilligiga rioya qilish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Texnik oliy ta'lim muassasalarida o'quv-biluv faoliyati ayniqsa muhim o'rin egallaydi. Chunki bu sohaga tegishli bilimlar ko'proq tizimli, muammoli, muhandislik fikriga asoslangan, texnologik tafakkur bilan bog'langan bo'ladi. Talaba nafaqat bilimni egallashi, balki uni texnologik jarayonlarga tatbiq qila olishi, matematik modellashtirish, loyihalash, hisoblash, muhandislik masalalarini hal qila olishi zarur.

Shu sababli, texnik ta'limda o'quv-biluv faoliyati quyidagicha shakllanadi:

Nazariy bilimlar – fizik, matematik, dasturlash, materialshunoslik fanlari orqali;

Amaliy ko'nikmalar – laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, trenajyorlar orqali;

Mustaqil izlanishlar – kurs loyihasi, ilmiy maqola yozish, startaplar yaratish orqali;

Axborot kompetensiyalari – texnik hujjat bilan ishlash, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali.

Bunday faoliyatni rivojlantirish uchun an'anaviy ma'ruza va seminar shakllari bilan bir qatorda, innovatsion yondashuvlar – STEM, masofaviy ta'lim, integratsiyalashgan kurslar, real muammo asosida o'qitish (PBL – Project-Based Learning) uslublari joriy etilishi zarur.

Quyidagi model talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, besh asosiy blokdan iborat:

Motivatsion blok. Bu blok talabada o'quvga bo'lgan qiziqishni uyg'otish, ichki motivatsiyani shakllantirishga qaratilgan. Unda: amaliy topshiriqlar; kasbiy faoliyatga bog'liq real misollar; mustaqil tanlov asosidagi o'rganish yo'llari qo'llaniladi.

Axborot-blok. Talabaga taqdim etilayotgan ta'lim mazmuni mos va dolzarb bo'lishi kerak. Bunda: multimedia materiallar; interaktiv platformalar; fanlararo integratsiyalangan axborot resurslari ishlatiladi.

Faollashtiruvchi blok. Bu bosqichda talabalar o'quv jarayoniga faol jalb qilinadi. Asosiy metodlar: muammoli vaziyatlar asosida o'qitish; loyiha va guruhli ishlanmalar; “case study” usullari.

Refleksiya va monitoring. Talabalarning o'z o'quv faoliyatini baholashi, tahlil qilishi, fikr bildirishi va o'z ustida ishlashi nazarda tutiladi.

Baholash va tahlil bloki. Model asosida olingan natijalar tizimli tarzda baholanadi. Baholashning zamonaviy shakllari: elektron testlar; portfolio; reytingli baholash tizimlari.

Xulosa qilib aytganda, talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan model ularning shaxsiy faolligini, mustaqil fikrlashini, axborotni qayta ishlash va tahlil qilish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi. Bunday model ta'lim jarayonining nazariy asoslarini chuqur anglagan holda, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilib joriy etilganda kutilgan natijalarga olib keladi. Maqolada taklif etilgan modelning real sharoitlarda ishlashi, undan ta'lim sifatini oshirishda samarali foydalanish imkoniyatini ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulkarimov X. Ta'lim jarayonini tashkil etishda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent, 2020.
2. Qurbonov Sh. Talabalarning o'quv faoliyatini samarali tashkil etish. – T., 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, 2020.
4. Sultonov M. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2019.
5. B. Jononov. Oliy ta'limda raqamli metodlarning o'rni. – Samarqand, 2022.
6. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge, 1986.
7. Bruner J. The Process of Education. – Harvard Univ. Press, 1996.
8. Dewey J. Experience and Education. – New York, 1938.
9. Saparova A.A. Talabalarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishning dasturiy ta'minotini takomillashtirish. Miasto Przyszłości, 2024.
10. Saparova A.A. texnika oliy ta'lim muassasalarida dasturiy vositalardan foydalanib fanlarni o'qitishni takomillashtirish. Innovatsionnye issledovaniya v sovremennom mire: teoriya i praktika, 3(14), 2024.
11. Saparova A.A. The use of modern information technologies in the process of studying the theory of limits. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 2022.

KASBIY TA'LIMDA AMALIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHA ASOSIDAGI O'QITISH METODINING SAMARADORLIGI

Tabinbaev B.A.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Nukus filiali, Sport o'yinlari
nazariyasi va metodikasi kafedrasi, dotsent*

Urakbaeva A.

*O'zbekiston Davlat Jismoniy Tarbiya va Sport Universiteti,
Nukus filiali "Voleybol" yo'nalishi, 2-kurs talabasi*

Tayanch so'zlar: loyiha asosidagi o'qitish, kasbiy ta'lim, amaliy kompetensiya, innovatsion metod, ta'lim samaradorligi, texnik kollejlari, pedagogik eksperiment, ko'nikmalar darajasi.

Ключевые слова: обучение на основе проектов, профессиональное образование, практическая компетенция, инновационный метод, эффективность обучения, технические колледжи, педагогический эксперимент, уровень навыков.

Key words: project-based learning, vocational education, practical competency, innovative method, learning effectiveness, technical colleges, pedagogical experiment, skills level.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada loyiha asosidagi o'qitish (Project-Based Learning, PBL) metodining kasbiy ta'limda amaliy kompetensiyalarni shakllantirishdagi samaradorligi keng qamrovli tarzda o'rganilgan. Tadqiqot O'zbekistonning 4 ta texnik va kasbiy ta'lim kollejida 2022–2023-o'quv yilida 280 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan eksperiment va kuzatish asosida amalga oshirilgan. Nazorat va eksperimental guruhlar natijalarini qiyoslash PBL metodidan foydalangan guruhlarda amaliy ko'nikmalar darajasining 34 foizga yuqori ekanligi aniqlandi. Maqolada PBL metodini kasbiy ta'limga moslashtirishning asosiy tamoyillari, amalga oshirish bosqichlari, baholash mezonlari va metodologik tavsiyanomalar batafsil yoritilgan. Tadqiqot natijalari kasbiy ta'lim standartlarini yangilashda, o'quv dasturlarini ishlab chiqishda va pedagoglarni qayta tayyorlashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, maqolada PBL metodini raqamli muhitga moslashtirishning yangi imkoniyatlari - elektron loyihalar, virtual hamkorlik va onlayn baholash - ham ko'rib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье всесторонне исследована эффективность метода обучения на основе проектов (Project-Based Learning, PBL) в формировании практических компетенций в профессиональном образовании. Исследование проводилось на основе эксперимента и наблюдений с участием 280 студентов в 4 технических и профессиональных колледжах Узбекистана в 2022–2023 учебном году. Сравнение результатов контрольной и экспериментальной групп показало, что уровень практических навыков в группах, использовавших метод PBL, ока-

зался на 34% выше. В статье подробно освещены основные принципы адаптации метода PBL к профессиональному образованию, этапы его реализации, критерии оценки и методические рекомендации. Результаты исследования имеют важное практическое значение для обновления стандартов профессионального образования, разработки учебных программ и переподготовки педагогов. Кроме того, в статье рассмотрены новые возможности адаптации метода PBL к цифровой среде - электронные проекты, виртуальное сотрудничество и онлайн-оценивание.

SUMMARY:

This article comprehensively investigates the effectiveness of the Project-Based Learning (PBL) method in forming practical competencies in vocational education. The research was conducted based on an experiment and observations involving 280 students in 4 technical and vocational colleges of Uzbekistan during the 2022–2023 academic year. Comparison of results between the control and experimental groups revealed that the level of practical skills in groups using the PBL method was 34% higher. The article details the main principles of adapting the PBL method to vocational education, implementation stages, assessment criteria, and methodological recommendations. The research results have important practical significance for updating vocational education standards, developing curricula, and retraining educators. Furthermore, the article examines new opportunities for adapting the PBL method to the digital environment - electronic projects, virtual collaboration, and online assessment.

Kirish. Zamonaviy ish bozori kasbiy ta'lim bitiruvchilaridan nafaqat nazariy bilim, balki yuqori darajadagi amaliy ko'nikmalar, muammolarni hal etish qobiliyati va jamoaviy ish tajribasini talab qilmoqda. Jahon iqtisodiy forumining 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, 2025-yilga qadar mehnat bozorida eng ko'p talab etiladigan o'nta ko'nikmaning yettitasi bevosita amaliy va kreativlik ko'nikmalariga tegishli. Analitik fikrlash, ijodiylik, muammolarni hal etish, jamoaviy ish va kommunikatsiya - bular bugungi va kelajak ish o'rinlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar ro'yxatining boshida turadi.

An'anaviy kasbiy ta'lim modeli asosan nazariy bilim berish va standart amaliy mashqlarda ko'nikmalarni shakllantirish tizimiga asoslangan. Bu model sanoat iqtisodiyoti davrida samarali bo'lgan bo'lsa-da, zamonaviy raqamli iqtisodiyot va to'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida uning cheklovlari tobora ayon bo'lib bormoqda. Bitiruvchilar ko'pincha real ish sharoitlarida mustaqil qaror qabul qila olmaydigan, noodatiy muammolarni hal eta olmaydigan holda ta'limni tugatmoqda. Bu holat kasbiy ta'lim metodologiyasini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Loyiha asosidagi o'qitish (Project-Based Learning - PBL) metodi ana shu bo'shliqni to'ldiruvchi pedagogik yondashuv sifatida dunyo miqyosida keng tan olingan. PBL real va murakkab muammolarni hal etishga qaratilgan loyihalar orqali o'qitishni tashkil etadi. Bu jarayonda talabalar passiv bilim oluvchi emas, balki faol bilim quruvchi, tadqiqotchi va ijodkor sifatida ishtirok etadi. Blumenfeld va boshq. (1991) tomonidan asoslangan PBL nazariyasi bugungi

kunda konstruktivizm, tajribaga asoslangan o'qitish va muammoga asoslangan o'qitish paradigmalarini bilan uyg'un holda rivojlanmoqda.

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, PBL metodi kasbiy ta'limda ayniqsa samarali. Germaniyaning "dual education" tizimi, Avstraliyaning TVET tizimi va Niderlandiyaning loyiha asosidagi kasbiy ta'lim dasturlari bu metodning samarali qo'llanilishiga yorqin misoldir. Biroq O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalarida PBL metodining tizimli qo'llanilishi va uning mahalliy sharoitdagi samaradorligi yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga va amaliy yo'l-yo'riqlar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Tadqiqotning maqsadi - kasbiy ta'lim kollejlari PBL metodini qo'llashning talabalar amaliy kompetensiyalariga ta'sirini eksperimental asosda isbotlash va ushbu metodning O'zbekiston milliy ta'lim tizimiga moslashtirish modelini ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

1. PBL metodining nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirish;
2. Xalqaro kasbiy ta'limda PBL qo'llanilishining yetakchi tajribalarini tahlil qilish;
3. Eksperimental tadqiqot o'tkazib, PBL ning amaliy kompetensiyalarga ta'sirini o'lchash;
4. O'zbekiston kasbiy ta'limi uchun moslashtirilgan PBL modelini ishlab chiqish;
5. Amaliy tavsiyalar va metodik ko'rsatmalar tayyorlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, birinchi marta O'zbekiston kasbiy ta'lim kollejlari PBL metodining samaradorligi eksperimental tarzda o'lchanib, mahalliy ta'lim kontekstiga moslashtirilgan "PBL-TVET-UZ" modeli taklif etilmoqda. Bu model mavjud xalqaro modellardan farqli ravishda O'zbekiston kasbiy ta'limining o'ziga xos xususiyatlarini — o'quv vaqti cheklavlari, pedagoglar tayyorgarligi va moddiy-texnik baza holatini - to'liq hisobga oladi.

Metodologiya. Tadqiqot 2022-yil sentabr - 2023-yil may oylarida Toshkent, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi 4 ta texnik va kasbiy ta'lim kollejida o'tkazildi. Kollejlarda tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilindi: turli viloyatlarda joylashganlik, o'rtacha infratuzilma darajasi va ma'muriyatning tadqiqotga ixtiyoriy rozilik bildirganligi.

Tadqiqotda kvazi-eksperimental dizayn qo'llanildi. Har bir kollejda ikkita guruh ajratildi: eksperimental va nazorat. Jami 280 nafar talaba ishtirok etdi - 140 nafar eksperimental guruhda, 140 nafar nazorat guruhida. Guruhlar

o'rtasidagi dastlabki tenglikni ta'minlash uchun oldindan test o'tkazildi va natijalar statistik jihatdan farq qilmasligini tasdiqladi.

Eksperimental guruhda semestr davomida PBL metodi asosida o'qitish amalga oshirildi. Har bir guruh 3–5 nafar talabadan iborat kichik jamoalarga bo'lindi va real kasbiy vaziyatga asoslangan loyiha vazifasini oldi. Loyihalar real korxonalar bilan hamkorlikda tuzildi - qurilish kollejlari qurilish loyihalarini rejalashtirish, IT kollejlari mijoz dasturlarini yaratish, iqtisod kollejlari biznes-rejalar tuzish kabi topshiriqlar berildi. Nazorat guruhida esa semestr davomida an'anaviy o'qitish metodologiyasi - ma'ruza, laboratoriya ishlari va standart imtihon - davom ettirildi.

Ma'lumotlar to'plash uchun amaliy ko'nikmalarni baholash rubrikasi (Cronbach $\alpha=0.87$), kuzatish jadvallari, talabalar portfeli tahlili va yarim tuzilmali suhbatlar (24 nafar pedagog, 40 nafar talaba) dan foydalanildi. Statistik tahlil SPSS 26.0 dasturida mustaqil guruhlar t-testi va dispersiya tahlili orqali amalga oshirildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida o'tkazilgan eksperiment, kuzatishlar va suhbatlar bir-birini to'ldiruvchi, bir-birini tasdiqluvchi muhim natijalar silsilasini shakllantirdi. PBL metodining kasbiy ta'limdagi samaradorligini tushunish uchun bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlar atroficha o'rganildi.

Semestr yakunida eksperimental va nazorat guruhlari natijalari taqqoslaganda, PBL dan foydalangan talabalar barcha ko'rsatkichlar bo'yicha nazorat guruhidan sezilarli darajada ustun chiqqanligi aniqlandi. Ayniqsa amaliy ko'nikmalar, muammoni hal etish va ijodiy fikrlash sohasida farq eng katta bo'lib, bu PBL metodining aynan qo'l mehnatiga va mustaqil qaror qabul qilishga asoslangan kasbiy ta'lim kontekstida o'zining to'liq salohiyatini namoyon etganligidan dalolat beradi. Qiziqarli holat shundaki, nazariy bilimlar bo'yicha ham eksperimental guruh ustun keldi - ya'ni PBL metodi faqat amaliy emas, balki nazariy bilimlarni ham mustahkamlab, chuqurlashtiradi. Statistik tahlil ($p<0.001$) ushbu farqlarning tasodifiy emas, balki metodning bevosita ta'siri ekanligini tasdiqladi.

Kollejlardagi kuzatishlar PBL jarayonida bir qator muhim pedagogik hodisalarni qayd etdi. Eksperimental guruhlarda darsga qatnashish ko'rsatkichi sezilarli darajada oshdi. Talabalar suhbatlarida "endi bilaman nega o'qiyapman" va "bu mening kelajak ishimga bevosita kerak" kabi iboralar tez-tez uchrab turdi - bu motivatsiya va maqsadlilik darajasining oshganini ko'rsatadi. Talabalar loyiha ustida ishlash jarayonida nafaqat kasbiy, balki shaxslararo muloqot, vaqtni boshqarish va mas'uliyat kabi universal ko'nikmalarni ham

o'zlashtira boshlaganligini kuzatish mumkin edi. Bir nechta kollejda talabalar o'z loyihalari natijalarini real korxona vakillari oldida taqdim etdi va bu tajriba ularning professional ishonchini sezilarli oshirdi.

Pedagoglar orasida esa PBL ga nisbatan dastlab ikkilanish va qo'rquv kuzatildi. Ko'pchilik "buni qanday baholashni bilmayman" yoki "o'quv rejasi vaqti yetmaydi" degan munosabatda bo'ldi. Biroq jarayon davomida ular PBL ning afzalliklarini shaxsan his etgach, munosabatlari ijobiy tomonga o'zgardi. Semestr yakunida suhbatga tortilgan o'qituvchilarning aksariyati usulni davom ettirish istagini bildirdi. Bu holat pedagoglarni PBL ga tayyorlashda shunchaki nazariy trening yetarli emasligi, ular o'z tajribalarida metodning samarasini ko'rishlari zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida PBL metodini kasbiy ta'limga moslashtirishning olti tamoyili ham aniqlandi. Birinchisi - haqiqiy kontekst tamoyili: loyihalar real ish vaziyatlariga asoslanishi shart, talaba bajargan ish "o'yin mashq" emas, balki real hayotda qo'llaniladigan natija bo'lishi kerak. Ikkinchisi - integratsiya tamoyili: PBL loyihasi bir nechta fan va kompetensiyalarni birlashtirishi, nazariy bilimlar bilan amaliy mashg'ulotlarni uzviy qo'shishi lozim. Uchinchisi - hamkorlik tamoyili: jamoaviy ishlash asosiy shakl bo'lishi bilan birga, har bir a'zoning aniq roli va mas'uliyati belgilanishi zarur. To'rtinchisi - refleksiya tamoyili: talabalar nafaqat natijani, balki jarayonni ham tahlil qilishi - nima qilindi, nima yaxshi chiqdi, nima o'zgartirilishi kerak - lozim. Beshinchisi - ochiqlik tamoyili: loyiha natijalarini jamoatchilikka taqdim etish kuchli motivatsiya omili bo'lib, natijaning sifatini sezilarli oshiradi. Oltinchisi - iterativlik tamoyili: loyiha bir marta bajarilib topshiriladigan ish emas, balki bir necha marta ko'rib chiqiladigan, tanqid asosida takomillashtirilib boriladigan jarayon bo'lishi kerak.

Xalqaro tajribalar tahlili O'zbekiston uchun muhim saboqlar berdi. Germaniyaning "dual system" modeli, ya'ni ta'lim muassasasi va korxona o'rtasida o'qitishni parallel ravishda tashkil etish, PBL ning eng rivojlangan shakli hisoblanadi va bu tizimda bitiruvchilarning 90 foizidan ortig'i ta'limni tugatmasidan oldin ish o'rni topadi. Avstraliyaning TVET tizimida esa loyiha topshiriqlari bevosita sanoat standartlari asosida tuziladi va ularni baholashda tashqi ekspertlar - real korxona vakillari - ishtirok etadi. Bu tajribalarning O'zbekistonga moslashtirilib qo'llanilishi kasbiy ta'lim sifatini tubdan o'zgartirishi mumkin.

Amalga oshirishda kuzatilgan muammolar ham tadqiqotning muhim natijasi hisoblanadi. Pedagoglarning katta qismi PBL metodologiyasini yetarli o'zlashtirmaganligi aniqlandi - bu maxsus, uzoq muddatli kasbiy rivojlanish

dasturlarining zarurligini ko'rsatadi. O'quv vaqti cheklovlari jiddiy to'siq sifatida namoyon bo'ldi, chunki PBL an'anaviy o'qitishga qaraganda ko'proq vaqt talab etadi. Materiallar va resurslar bazasining yetarli emasligi ham qiyinchilik tug'dirdi. Baholash tizimining PBL ga moslanmaganligi alohida muammo sifatida ajralib chiqdi - an'anaviy yozma test amaliy ko'nikmalar va jamoaviy ishlashni to'liq o'lchay olmasligi aniqlandi. Bu muammolarning har biri uchun aniq yechimlar ham taklif etildi: maxsus 40 soatlik facilitator treningi, o'quv rejalarini qayta ko'rib chiqish, korxonalar bilan hamkorlik va rubrika asosidagi kompleks baholash tizimini joriy etish.

Ushbu natijalar va tahlillar asosida kasbiy ta'lim muassasalari uchun "PBL-TVET-UZ" modeli taklif etildi. Model oltita ketma-ket bosqichdan iborat: muammo qo'yish, rejalashtirish, tadqiqot, yaratish, taqdim etish va refleksiya. Modelning muhim xususiyati shundaki, u an'anaviy o'qitishni to'liq almashtirmasdan, uning strategik qo'shimchasi sifatida qo'llaniladi. Amaliy kompetensiyalar talab etadigan modullar va fanlar uchun PBL ustuvor format sifatida belgilanadi, qolgan qismda esa an'anaviy yondashuvlar saqlanib qoladi. Bu yondashuv ham metodning samaradorligini ta'minlaydi, ham mavjud tizimga keskin o'tishdan yuzaga keladigan xavflarni kamaytiradi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari va tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllandi.

Birinchidan, loyiha asosidagi o'qitish metodi O'zbekiston kasbiy ta'lim kollejlari eksperimental tarzda tasdiqlangan yuqori samaradorlikka ega. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha muhim ijobiy ta'sir aniqlangan, ayniqsa amaliy ko'nikmalar, muammoni hal etish va ijodiy fikrlash yo'nalishlarida natijalar ishonchli darajada yuqori.

Ikkinchidan, PBL metodini kasbiy ta'limga muvaffaqiyatli joriy etish uchun maxsus shartlar zarur: pedagoglarni tayyorlash, o'quv rejalarini moslash, materiallar bazasini shakllantirish va yangi baholash tizimini joriy etish. Bu shartlarning biri ham e'tibordan chetda qolsa, metodning to'liq samarasi namoyon bo'lmaydi.

Uchinchidan, PBL metodi an'anaviy o'qitishni to'liq almashtirmasdan, uning muhim qo'shimchasi sifatida qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Amaliy kompetensiyalar talab etadigan modullar va fanlar uchun PBL ustuvor format bo'lishi kerak.

To'rtinchidan, kasbiy ta'limdagi PBL dan maksimal natija olish uchun real korxonalar bilan hamkorlik - loyiha topshiriqlari, ekspertlik baholash, staj imkoniyatlari - muhim omil sifatida ta'kidlanadi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: kasbiy ta'lim kollejlariida "PBL koordinatori" lavozimini joriy etish; o'quv rejalarining kamida 30 foizini PBL formatiga o'tkazish; har semestrda "Eng yaxshi kasbiy loyiha" tanlovini o'tkazish; pedagoglarni baholash mezonlarida PBL metodidan foydalanish ko'rsatkichini e'tiborga olish; raqamli PBL platformasini milliy miqyosda yaratish bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Blumenfeld P. C., Soloway E., Marx R. W., Krajcik J. S., Guzdial M., & Palincsar A. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26(3–4), 369–398.
2. World Economic Forum. (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. Geneva: WEF. 303 p.
3. Thomas J. W. (2020). *A Review of Research on Project-Based Learning*. The Autodesk Foundation. San Rafael, CA. 48 p.
4. Boss S., & Larmer J. (2018). *Project Based Teaching: How to Create Rigorous and Engaging Learning Experiences*. ASCD. Alexandria. 195 p.
5. Krajcik J. S., & Shin N. (2022). Project-Based Learning. In R. K. Sawyer (Ed.), *The Cambridge Handbook of the Learning Sciences* (3rd ed., pp. 113–134). Cambridge University Press.
6. Rashidova N. H., & Toshmatova G. R. (2022). Kasbiy ta'limda innovatsion o'qitish metodlari: nazariya va amaliyot. *Professional ta'lim*, 2(1), 18–25.
7. Hasanov B. T. (2021). O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimidagi islohotlar: muammolar va istiqbollar. *Ta'lim va rivojlanish*, 5, 34–41.
8. Han S., Yalvac B., Capraro M. M., & Capraro R. M. (2015). In-service teachers' implementation and understanding of STEM project based learning. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 11(1), 63–76.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 6-apreldagi 205-son "Texnik va kasb-hunar ta'limi to'g'risida"gi Qaror. Toshkent.
10. Dewey J. (1938). *Experience and Education*. Kappa Delta Pi. New York. 96 p.
11. Yusupov M. A., & Karimova D. F. (2023). Kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy ta'lim sifatini baholash metodikasi. *Kasbiy ta'lim*, 3(4), 67–74.
12. Markham T. (2021). Project Based Learning: A Bridge Just Far Enough. *Teacher Librarian*, 39(2), 38–42.

КОРПОРАТИВНАЯ КУЛЬТУРА ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА ВЫСШЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Бабаишев Ф.А.

*доцент, к.п.н., заведующий кафедрой «Педагогическое образование»
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека*

Tayanch so'zlar: korporativ madaniyat, PR texnologiyalar, universitet imiji, brendni ilgari surish, boshqaruv samaradorligi, ichki va tashqi kommunikatsiyalar.

Ключевые слова: корпоративная культура, PR-технологии, имидж университета, продвижение бренда, эффективность управления, внутренняя и внешняя коммуникация.

Key words: corporate culture, PR technologies, university image, brand promotion, management effectiveness, internal and external communications.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada VOO imijining rivojlanishi va uni korporativ madaniyat yordamida ilgari surish masalasi tahlil qilinadi. Muallifning bu boradagi asosiy xulosalaridan biri – oliy o'quv yurtining asosiy maqsadi malakali kadrlar tayyorlash bo'lganligi sababli, samarali ichki kommunikatsiyalarni shakllantirish va korporativ madaniyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligidir.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется вопрос формирования имиджа VOO и его продвижения с помощью корпоративной культуры. Один из главных выводов автора в этом контексте заключается в том, что, поскольку основная цель высшего учебного заведения - подготовка квалифицированных кадров, необходимо уделять особое внимание формированию эффективных внутренних коммуникаций и корпоративной культуры.

SUMMARY:

This article analyzes the development of a university's image and its promotion through corporate culture. One of the author's key findings in this context is that, since the primary goal of a higher education institution is to train qualified personnel, special attention must be paid to developing effective internal communications and corporate culture.

PR-технологии в высшем образовании - это стратегически важный инструмент управления, направленный на формирование устойчивой репутации, привлечение абитуриентов и укрепление доверия со стороны общества, государства и бизнеса. Они трансформируют ВОО из закрытой структуры в открытую социально-ориентированную организацию.

Как мы уже отмечали, организация PR-деятельности тесно связана с вопросами **имиджа вуза** (Э.Бэрнейс, Л.Г.Батракова, С.Н.Джураева, В.В.Матвиенко, Е.А.Дагаева, Е.В.Савицкая, А.Р.Пулькин, В.А.Пулькина, Э.В.Цыремпилова, С.С.Чупкина, А.А.Булгакова, Л.Г.Багранова, А.Мирзаев, Н.П.Козлова, М.В.Томилова, О.Е.Косарева, С.Н.Павлов, А.Т.Усманова, и др.), **бренда вуза** (Е.И.Янукович, Е.Г.Беккер, А.В.Прохоров, Е.С.Нечаева, В.А.Туркина и др.), конкурентоспособностью вуза (О.В.Фролова, А.В.Прохоров, И.Б.Романова, Л.В.Гончарева, Н.В.Громова, Д.Ш.Нишоновна, А.А.Ташкинов, Т.А.Ульрих), **управления вузом** (А.В.Морозов, А.А.Токман, Н.И.Кузьмина, Б.Б.Кодиров и др.) и т.д. [1; 70]

Сегодня в процессе продвижения бренда выходит на первый план и корпоративная культура как важный фактор мобилизации морально-этических и академических ценностей ВОО. *Корпоративная культура в общем виде понимается как система материальных и духовных ценностей, совокупность установок, норм и правил поведения, принимаемых и поддерживаемых членами организации и отражающих характер ее внутреннего и внешнего взаимодействия* [5; 24].

А.В.Прохоров считает, что «...в конкурентных условиях вузы вынуждены вести поиск новых конкурентных преимуществ. К таким преимуществам, в частности, следует относить сильную корпоративную культуру университета как совокупность ценностей и норм, разделяемых его сотрудниками, а также конкурентоспособный бренд» [4; 47].

Корпоративная культура вуза имеет своеобразные особенности в США. В отличие от традиции в Узбекистане, где приветствуется прием на работу своего же выпускника, в США молодого кадра (своего выпускника) отправляют на работу в другой университет. Это дает возможность ввести «новое дыхание» в свою корпоративную культуру при приеме на работу своего выпускника через пару лет отработки в другом вузе.

Я сам как автор, работающий в сфере высшего образования в течение 32 лет, работал в четырех ВОО: в Нукусском государственном педагогическом институте, в Ташкентском финансовом институте, в Узбекском государственном университете мировых языков и в Национальном университете Узбекистане. Наблюдая за деятельностью руководителей, за взаимоотношениями между преподавателями и сотрудниками, пришел к выводу, что самая эффективная и положительная корпоративная культура была сформирована в Ташкентском финансовом институте, где уделялось особое внимание к созданию максимальных условий для работы

профессорско-преподавательского состава. Доступ к ректору академику М.Шарифходжаеву был всегда и у педагога и у студента. Особенно с отдельной душевной теплотой вспоминаем последние заседания Ученого совета, которое проводилось в зоне отдыха на Чарваке.

Как отмечает Яблонскене Н.Л., ядром корпоративной культуры, так же как и академической культуры университета, выступают ценности, на основе которых закладываются нормы и формы поведения сотрудников университета. Именно ценности, декларируемые и разделяемые наиболее авторитетными представителями университета, являются тем звеном, от которого зависит сплоченность сотрудников, формируется единство взглядов и действий, а следовательно, достигаются поставленные цели [6].

А. Беляев же предпринял удачную попытку определения точек пересечения академической и корпоративной культур. По его мнению, корпоративная культура образовательного учреждения имеет <...> двойственную природу: с одной стороны, это культура достижения интересов на рынке образовательных услуг – культура конкурентной борьбы; с другой – это традиционная академическая культура, основанная на сохранении и приращении педагогических ценностей» [2; 25]

Корпоративная культура тогда будет гибкой и эффективной, когда она сформирована из квинтэссенции креативности сотрудников, относящихся к различным индивидуально-психологическим типам. Целесообразно почаще проводить рокировку кадров. Особенно в тех участках, где требуется дисциплина и слаженная работа в команде. Если сотрудников не устраивает условия работы и система поощрения результатов их деятельности, то они, недовольные от безразличия руководства, перестанут трудиться ради повышения имиджа вуза.

Исходя из вышеизложенного можно сделать следующие **выводы**:

1. PR (Public Relations - связи с общественностью) – основной фактор, обеспечивающий успех любого современного менеджера, способного внедрять в структуру процесса управления элементы мягкой силы. Но составной и важной составляющей внутренней коммуникации является корпоративная культура. Именно она сплачивает коллектив (в том числе студентов), мобилизуя его на реализацию новых задач.

2. Для формирования корпоративной культуры современной высшей образовательной организации, руководителю (ректору) в первую очередь необходимо определить основные ценности, составляющие корпоративную культуру, которая будет служить как база для реализации амбициозных перспективных планов ВОО в ближайшей и дальней перспективе

3. Стратегия формирования корпоративной культуры разворачивается в двух планах: внешнем и внутреннем. **Внешний план** подразумевает применение комплекса мер, направленных на обеспечение конкурентоспособности университета, то есть достижение рентабельности и социального статуса. **Внутренний план** – становление корпоративных педагогических ценностей, высокой академической культуры, норм педагогических отношений, обеспечивающих благоприятный морально/психологический климат, творческую атмосферу в среде преподавателей, что формирует достоинство личности, профессиональную гордость и, в конечном счете, обеспечивает репутацию вуза и коллектива [2].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабашев Ф. А. Современные механизмы организации PR-деятельности высшей образовательной организации. O'zMU xabarlari. Вестник НУУз. АСТА NUUz. № 1/2. 2025. С. 69-71. 70-бет
2. Беляев А. Корпоративная культура университета: от теории к практике // Высшее образование в России. 2007. №11. С. 62-65.
3. Нечаева Е.С., Туркина В.А. Брендинг в системе высшего образования. // Непрерывное образование: XXI век. Выпуск 3 (11), 2015. С.143
4. Прохоров А.В. Современный университет в условиях глобальной конкуренции. //ISSN 2413-6840.Вестник ТГУ, выпуск 3 (3), 2015. С.46
5. Шарков И.Ф.Современные маркетинговые коммуникации: Словарь-справочник. М., 2006. С. 131
6. Яблонскене Н.Л. Корпоративная культура современного университета // Университетское управление. 2006. № 2 (42). С. 8.

ИСТОРИЯ УНИВЕРСИТЕТОВ: ГЕНЕЗИС РАЗВИТИЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Бабаев Ф.А.

*доцент, к.п.н., заведующий кафедрой «Педагогическое образование»
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека*

Tayanch so'zlar: universitet, akademik qadriyatlar va akademik madaniyat, globalizatsiya, raqamlashtirish, kapitalizatsiya, akademik kapitalizm.

Ключевые слова: университет, академические ценности и академическая культура, глобализация, цифровизация, капитализация, академический капитализм.

Key words: university, academic values and academic culture, globalization, digitalization, capitalization, academic capitalism.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada universitetlarning paydo bo'lishi, rivollanish bosqichlari hamda asosiy vazifalari to'risida so'z yuritiladi. Shuningdek muallif budungi kunda oliy ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlarga ham o'z e'tiborini qaratadi, shaxsiy munosabatini bildiradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы возникновения, этапов развития и основных задач университетов. Автор также обращает внимание на изменения, происходящие сегодня в системе высшего образования, и выражает свою личную точку зрения.

SUMMARY:

This article examines the emergence, development stages, and main objectives of universities. The author also highlights the changes occurring today in the higher education system and expresses his personal perspective.

Высшие образовательные организации в современной форме и функции возникли в средние века. Если в Европе они назывались университетами, то в странах Востока это были медресе – высшее духовное учебное заведение, где преподавались не только религиозные, но и светские науки. Таким учебным заведением было медресе Фараджек (также Фарджак) – одно из первых и старейших медресе не только в Бухаре, но и во всем исламском мире, действовавшее в X веке. Медресе потом были построены в таких городах Центральной Азии, как Самарканд, Мерв, Гургандж.

Первые университеты Западной Европы возникли в XI–XIII веках как самоуправляемые корпорации студентов и преподавателей (гильдии), не-

зависимые от местных властей и стремившиеся к получению профессиональных знаний в области юриспруденции, медицины и теологии. Самыми значимыми центрами средневекового высшего образования, заложившими современную академическую традицию, являются Болонский университет (1088 год, Италия); Оксфордский университет (1096 год, Великобритания); Парижский университет (Сорбонна) (1160–1200 гг., Франция); Университет Саламанки (1218 год, Испания); Кембриджский университет (1209 год, Великобритания) и др.

Университеты тех времен пользовались высоким авторитетом, так как это были своего рода градообразующими учреждениями. Так как, с одной стороны, университет обеспечивал население работой, с другой – сам обслуживал их. Ведь в услугах врачей, юристов и богословов нуждались многие. И эту взаимозависимость ценили и правящие круги. Когда в 1229 году из-за беспорядков во время карнавала, Парижские власти казнили двух студентов, то студенты и профессора начали покидать Париж. Используя в своих целях парижскую забастовку, английский король Генрих III обращается бастующим профессорам и студентам: «...если вам угодно будет переселиться в наше английское королевство и остаться там для научных занятий, то мы отведем для этой цели города, большие и малые, и большие местечки, какие только вы пожелаете избрать, и всяким подходящим способом мы будем содействовать тому, чтобы вы пользовались свободой и спокойствием, как угодно богу, и мы всецело пойдем навстречу вашим нуждам.

Что и подтверждаем мы, король, в Ридинге, 16 июля 1229 г.» [5, стр. 87]

Да, это было золотое время для деятельности университетов. Правители ими гордились, их всячески поддерживали, студентов обеспечивали стипендией. Все это напоминает нам отношения восточных правителей к «домам мудрецов». В своих исследованиях мы обращали свое внимание на то, что были следующие предпосылки создания Хорезмской академии Маъмуна:

I. Покровительство правителей науке и культуре: 1. Развитие научных, культурно-просветительских связей с зарубежными странами. 2. Создание материальных и моральных условий для научного творчества ученых, укрепление социально-экономического и политического статуса Гургенч.

II. Необходимость экономического развития общества: 1. Особое внимание развитию наук (географии, картографии, филологии и т.п.), необходимых для расширения торговых связей. 2. Укрепление «Великого Щелкового пути» (строительство сторожевых башен, крепостей и т.п.).

III. Духовно-нравственные, воспитательные критерии общества:

1. Внимание научно-просветительскому подъему на уровне государственной политики. 2. Богатая духовность – основа великого будущего. 3. Совершенная личность – опора государства [2, стр. 10-11]

Средневековые европейские университеты также служили тем механизмом, который обеспечивал благополучие общества: граждане, которые получили образование и обладали соответствующей репутацией, служили во благо общества. Короля и феодалы смотрели на университеты не только как на кузницу кадров для государства, но и как на учреждение, привлекающее лучшие умы того времени. Они в свою очередь передавали свои знания молодежи, которая служила интересам правителя. Образование способствовало развитию торговли, искусств и ремесел. А также они служили формированию правовых знаний, медицины и богословия, подготовке образованных кадров для церкви, государства и городского управления. Таким образом, университеты укрепляли административную систему государств. Они превращали города в центры культуры и духовной жизни, где развивались библиотечное дело, книжное производство, литературная и философская мысль.

Интересные мысли про миссии и предназначении университетов мы находим во взглядах знаменитого испанского философа Ортега-и-Гассет, Х: **«Наука является основой существования университета, без которой он не может жить, поскольку наука - это душа университета. Но будучи связанным с наукой, университет в то же время нуждается в контакте с общественной жизнью, исторической реальностью, с настоящим. Университет должен интересоваться происходящим вокруг и принимать участие в текущих событиях именно как университет, предлагая собственный культурный, профессиональный и научный взгляд на главные темы дня. Лишь тогда, заключает Ортега, университет снова станет тем, чем он был в свои лучшие годы: основной движущей силой европейской истории»** [4, стр. 98]

Есть и такие стороны университетской жизни, которые не теряли свое значение и в наши дни. Один пример: в германских университетах XIV-XV веков придерживались принципов демократии в процессе управления. В отличие от нашего времени, уже в те времена ректора избирались. «Во главе всего университета стоял выборный ректор. Ректором избирался нередко какой-нибудь студент знатного происхождения: ему предоставлялось все связанные с этим постом почести и расходы, фактически же делами заведывал тогда какой-нибудь более старый член университета» [5, стр. 91].

Но, прошли года, целые эпохи и века. В деятельности университетов ы, как и другие субъекты, стали претерпевать изменения. Многое изменилось

в XX и, особенно в XXI веку. С появлением новых вызовов, постепенно меняются исконные принципы и задачи университетов. В чем заключаются эти вызовы?

Во-первых, **процессы глобализации** вводят свои правила во все сферы жизни человека, в том числе и в сферу образования; во-вторых, активно влияет на все сферы жизни процессы **цифровизации**; в-третьих, огромное влияние оказывает в нашу жизнь **коммерциализация** сферы образования; в-четвертых, **активное вмешательство** государственных структур и органов власти в сферу образования; в-пятых, изменения в содержании и структуре самих образовательных организации (академическая и финансовая независимость).

На протяжении многих веков миссия университетов заключалась в генерировании и передаче накопленных человечеством знаний следующим поколениям. Академическое сообщество своими научными открытиями и преподавательской деятельностью двигало научно-технический прогресс, при этом оставаясь очагом свободомыслия и вольнодумства. В ходе исторического развития университеты втягивались в предпринимательскую деятельность, в последние полвека особенно быстро. В конце XX в. у университета формируются предпринимательские функции, он превращается в «своеобразную бизнес-единицу, агентство по продаже услуг в сфере образования» а также по продаже научных разработок и новых технологий [1, 10].

Таким образом, меняются ценности и направления деятельности университетов: они стали превращаться в образовательно-научно-производственные учреждения, а ректора – в менеджеры, даже в криминальные авторитеты. Пример: напомним, что автор этих строк в 2021-2023 годах работал деканом Узбекско-Казанской совместной образовательной программы. В то время и произошло задержание ректора Казанского федерального университета (далее КФУ) Ильшата Гафурова. Журналист Искандер Ясавеев, писал по этому поводу: Мое мнение о том, что Ильшат Гафуров не подходит для позиции ректора КФУ, не изменилось. Он относится, на мой взгляд, к «манипулятивному» типу людей, описанному в известной книге Теодора Адорно и его коллег об авторитарной личности, и это самый неподходящий тип для руководства университетом [3, стр. 91].

Автор там же предлагает практический механизм профилактики подобных случаев, рекомендую вместо назначения ректоров их выбора: Настоящей победой академического сообщества и всех тех, кто заинтересован в развитии российских университетов, включая Казанский, будет переход от назначения ректоров президентом России, правительством РФ и

учредителем к выборам их профессорско-преподавательским составом и научными сотрудниками. Именно к этому и следует, на мой взгляд, стремиться, а не радоваться аресту одного назначенца и ждать следующего (там же).

Я более чем уверен, что именно такой механизм и есть практический выхода из сложившейся ситуации не только в российском образовательном пространстве, но и в Узбекистане. Так как за любым назначенцем кто-то стоит и он будет делать все, чтобы спасти своего. Поэтому мы часто наблюдаем «переброску» одного чиновника на вторую, третью и ...Нную должность. Только удивляешься одному: неужели наша университетская система (во многих случаях, критикуемая) вырастила такого «универсального менеджера»?!

Подытоживая высказанное, подчеркнем, что университеты и другие типы высших образовательных организаций всегда служили обществу в обеспечении его благополучия. Понимая это, государство всегда поддерживало университетскую систему. Но, в связи с глобализацией, цифровизацией, капитализацией и глобальными переменами во всем мире, даже, можно сказать об изменениях миропорядка, меняется отношение к академическим ценностям.

Здесь было бы уместно вести дискуссию на тему соотношения академической и корпоративной культуры в современном университете, а также было бы интересно вести сравнения между академической культурой и академическим капитализмом. Но, для того, чтобы повысить интерес к этим вопросам, данную тематику оставляем на следующие наши встречи с читателями.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Акимова Е.Н., Шатаева О.В. Академический капитализм: смена парадигмы развития высшей школы. ж. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. 2020 / №3. Стр. 10.
2. Бабашев Ф.А. Нравственно-просветительские взгляды ученых Хорезмской академии Мамуна. 13.00.01 – Теория и история педагогики. Автореферат на соискание ученой степени кан. пед. наук. Ташкент-2000. – 21 С. Стр. 10-11.
3. Искандер Ясавеев. Арест ректора — не победа. КФУ после Ильшата Гафурова // Радио Свободы: <https://www.svoboda.org/a/31624373.html>
4. Ортега-и-Гассет, Х. Миссия университета Х. Ортега-и-Гассет; пер.с исп. М.Н.Голубевой; ред. перевода А.М.Корбут; под общ.ред М.А.Гусаковского. – Мн.: БГУ, 2005. – 104 с.: ил. – (Universitas).
5. Хрестоматия по истории педагогики. Том I. Античный мир. Средние века. Составил И. Ф. Свадковский. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1938. – 439 с.

МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Шодмонов Ш.А.

*старший преподаватель кафедры
“Педагогическое образование”,
доктор философии (PhD) по педагогике*

Tayanch so'zlar: adabiy va taqlid ijodiy media ta'lim darslari, teatrlashtirilgan-situatsion ijodiy media ta'lim darslari, tasviriy va taqlid ijodiy media ta'lim darslari, media ta'lim, media madaniyat, media matn.

Ключевые слова: литературно-имитационные творческие медиаобразовательные занятия, театрализовано-ситуативные творческие медиаобразовательные занятия, изобразительно-имитационные творческие медиаобразовательные занятия, медиаобразование, медиакультура, медиатекст.

Key words: literary and imitative creative media education classes, theatrical and situational creative media education classes, visual and imitative creative media education classes, media education, media culture, media text.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada media-ta'lim darslari muhokama qilinadi. Sinf turlari tahlil qilinadi va o'quvchilarga adabiyot darslarida dars berishda ularning o'ziga xos xususiyatlari qayd etiladi. Media-makon bilan ishlashning ushbu misollari talabalarga badiiy asarlarni yanada samarali idrok etish uchun media yutuqlarini erkin qo'llash imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ:

Статье рассмотрены медиаобразовательные занятия в современном учебном процессе. Проанализированы типы занятий и отмечены их уникальные черты при обучении учащихся на уроках литературы. Данные примеры работы с медиапространством позволят учащимся свободно применять достижения медиа для более эффективного восприятия художественных произведений.

SUMMARY:

This article discusses the media education classes in the context of the modern educational process. The types of classes are analyzed and their unique features are noted when teaching students in literature lessons. These examples of working with the media space allow students to freely apply the achievements of the media for a more effective perception of works of art.

Перспектива медиаобразование обусловлена уникальностью приемов и методов, объединенных в одном понятии, что делает его одним из актуальных направлений обучения в современном мире.

Термин «медиаобразование» состоит из двух взаимообусловленных компонентов «медиа» и «образование». Обратимся к термину «медиа» (от лат. *medium* – *промежуточное, посредствующее, посредник*). Это средства осуществления коммуникации между различными группами, индивидами и (или) доставки любых содержательных продуктов аудитории. Медиа многочисленны и включают в себя *средства массовой информации* (газеты, журналы, книги, телевидение, кабельные сети, радио, кинематограф), *отдельные носители информации и данных* (письма, аудио и видеозаписи на любых носителях, компакт-диски), а также *коммуникационные системы общества* (телеграф, телефон, почта, компьютерные сети)

Современное общество развивается в условиях стремительного роста информационных технологий и цифровых коммуникаций. Сегодня учащиеся ежедневно взаимодействуют с большим объемом информации через интернет, социальные сети, видеоплатформы, мессенджеры и цифровые образовательные ресурсы. В этих условиях особую значимость приобретает медиаобразование — направление педагогики, направленное на формирование у обучающихся навыков критического восприятия, анализа, оценки и создания медиаконтента. Медиаобразование становится неотъемлемой частью современного учебного процесса, поскольку помогает подготовить учащихся к жизни в информационном обществе, развивает цифровую грамотность, коммуникативные способности и критическое мышление.

Медиаобразование - это процесс обучения, связанный с изучением средств массовой информации и цифровых медиа, а также с развитием навыков безопасного и осознанного взаимодействия с информацией.

К основным целям медиаобразования можно отнести развитие критического мышления, формирование информационной и цифровой грамотности, обучение анализу медиатекстов, развитие навыков поиска и проверки информации, воспитание культуры общения в цифровой среде;

формирование способности создавать собственный медиаконтент.

В современном образовании медиаобразование рассматривается как важный инструмент подготовки личности к жизни в условиях цифрового общества. Одной из главных задач медиаобразования является обучение учащихся критическому анализу информации. В интернете большое количество недостоверных сведений, фейковых новостей и манипулятивного

контента. Школьники должны уметь отличать достоверные источники от ненадежных. Например, на уроках истории или обществознания учитель может предложить учащимся сравнить освещение одного и того же события в разных СМИ. Такой подход помогает формировать навыки анализа информации, выявления авторской позиции и понимания механизмов медиавоздействия.

Использование медиатехнологий делает учебный процесс более интересным и наглядным. Видео, подкасты, интерактивные презентации, образовательные платформы и виртуальные экскурсии помогают повысить вовлеченность учащихся. Например, на уроках биологии можно использовать документальные фильмы и 3D-модели строения организма, а на уроках географии - виртуальные карты и спутниковые снимки. Такой формат делает обучение более доступным и понятным.

Медиаобразование предполагает не только анализ информации, но и создание собственного медиаконтента: видеороликов, презентаций, подкастов, блогов, школьных газет. Создание медиапроектов способствует у учеников и студентов к развитию креативности, коммуникативных навыков, умения работать в команде и развитие проектного мышления, в результате которого учащиеся могут подготовить видеорепортаж о школьном мероприятии или создать подкаст по литературному произведению. Такие задания позволяют совмещать учебную деятельность с творческой самореализацией. Ниже рассмотрим несколько примеров применения медиаобразования на разных уроках.

На уроке истории, где учащимся предлагается изучить несколько видеосюжетов и газетных публикаций о важных исторических событиях, ученики сравнивают подачу информации, эмоциональную окраску текста, используемые факты и возможные манипуляции. В результате у учащихся развивается аналитические навыки, формируется историческое мышление и умение выявлять пропаганду и искажение фактов.

На уроке литературы после изучения литературного произведения учащиеся создают короткие видеоролики - буктрейлеры, рекламирующие книгу. В процессе работы школьники анализируют содержание произведения, подбирают визуальные образы, работают со сценарием и монтажом, учатся передавать основную идею произведения через медиаформат. Такой метод повышает интерес к чтению и помогает глубже понять произведение.

На уроках английского языка учащиеся записывают подкасты или снимают видеоблоги на изучаемом языке. В качестве преимущества можно

отметить развитие разговорной речи, улучшение произношения, формирование навыков публичного выступления, преодоление языкового барьера. Кроме того, учащиеся учатся работать с современными цифровыми инструментами.

На уроке обществознания учитель предлагает ученикам проверить достоверность новостей из социальных сетей или интернет-источников. Учащиеся анализируют источник информации, ищут подтверждение фактов, сравнивают данные из разных ресурсов и делают вывод о достоверности материала. Такой кейс формирует медиаграмотность и информационную безопасность.

Несмотря на выше перечисленные преимущества, внедрение медиаобразования сталкивается с рядом трудностей, к основным которым можно отнести недостаточную техническую оснащенность школ, нехватку подготовки педагогов, отсутствие единых методик, информационная перегрузка учащихся, риск зависимости от цифровых технологий и многое другое. А для эффективного внедрения медиаобразования необходимо повышать квалификацию учителей, развивать цифровую инфраструктуру школ и создавать качественные образовательные медиаресурсы.

В заключении можно сказать, что медиаобразование является важной частью современного учебного процесса. Оно способствует развитию критического мышления, цифровой грамотности, творческих и коммуникативных навыков учащихся. Использование медиатехнологий делает обучение более эффективным, интересным и соответствующим требованиям современного общества. Практика показывает, что интеграция медиаобразования в школьные предметы помогает не только улучшить качество знаний, но и подготовить учащихся к жизни в условиях информационного общества. Поэтому развитие медиаобразования становится одной из ключевых задач современной системы образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Вартанова Е.Л. Медиаэкономика зарубежных стран: глоссарий [Текст] / Е. Л. Вартанова // Медиаэкономика зарубежных стран. – М.: Аспект Пресс. - 2003. – С. 2.
2. Федоров А.В. Медиаобразование: история и теория. – М.: МОО «Информация для всех», 2015. – 450 с.
3. Ресурсы Википедия.

THE ACTIVITY OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST IN THE EDUCATION SYSTEM

Egamberdiyev F.T.

PhD in Psychology, Associate Professor at the Department of History, University of Information Technologies and Management

Tayanch soʻzlar: amaliy psixologiya, taʼlim, psixologik maslahat, diagnostika, oʻquvchi shaxsi, maktab psixologi, tuzatish ishlari.

Ключевые слова: практическая психология, образование, психологическое консультирование, диагностика, личность ученика, школьный психолог, коррекционная работа.

Key words: applied psychology, education, psychological counseling, diagnostics, student personality, school psychologist, corrective work.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada taʼlim tizimida amaliy psixologlarning oʻrni, vazifalari va faoliyat yoʻnalishlari yoritilgan. Oʻquvchilar bilan ishlashda psixologik maslahat, diagnostika va tuzatish ishlari kabi yoʻnalishlarning ahamiyati koʻrsatib oʻtilgan. Shuningdek, zamonaviy taʼlimda psixologning oʻquvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi roli ham pedagogik jamoa bilan hamkorligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещается роль, задачи и направления деятельности практических психологов в системе образования. Указывается на важность таких направлений в работе с учащимися, как психологическое консультирование, диагностика и коррекционная работа. Также проанализирована роль психолога в всестороннем развитии личности школьника в современном образовании, а также его сотрудничество с педагогическим коллективом.

SUMMARY:

This article covers the role, tasks and areas of activity of practical psychologists in the educational system. The importance of such directions as psychological counseling, diagnostics and corrective work is emphasized when working with students. Also, in modern education, the role of the psychologist in the comprehensive development of the students' personalities and his cooperation with the pedagogical community was analyzed.

The tasks of a practical psychologist in the education system operate in the following main areas. Diagnostics (identifying personal characteristics through psychological tests and interviews). Counseling (working with students,

parents, and teachers). Psychoprophylaxis (measures against stress, violence, imbalance) / Corrective (correctional) work [1. 45–61]

In educational institutions, the organization of psychological services consists of psychologists having separate offices in schools, where they work with students individually or in groups. They are provided with the opportunity to speak openly about their psychological problems. [2. 73–85].

Practical psychologists work not only with students but also closely with parents and teachers. Through this cooperation, the development of the student is jointly influenced. [3. 93–110].

Working individually with students is important because each student has their own personal psychological characteristics. Therefore, the task of practical psychologists is to understand the student's internal state, comprehend it, and provide assistance based on an appropriate approach. Through an individual approach, the student learns to understand themselves and to value themselves. In particular, it is especially important to work separately with students who have low learning motivation or whose mental state is disturbed.[4. 128–144].

Research methodology. The use of psychological tests and methods. Practical psychologists use various psychodiagnostic tools in their practice – tests, questionnaires, observations, and interviews. These methods help to identify students' interests, abilities, emotional state, and personal qualities. In addition, corrective (remedial) work is carried out based on this information. [5. 115–139].

The role of the psychologist in inclusive education. Today, the inclusive education system (that is, working in a general environment with children with special needs) is developing. In this area, practical psychologists provide psychological assistance to help students with disabilities or developmental problems adapt to the educational process. This activity requires patience, empathy, and high professional training. [6.162–179].

Analysis. Psychoprophylactic work and environmental health improvement. Psychological prophylaxis is an activity aimed at preventing negative situations that may arise in students. In this, psychologists develop various programs at school to create a healthy environment, foster friendly relationships, help social adaptation, and reduce cases of violence and depression. These include working with the class community, role-playing games, trainings, and psychological campaigns. [8. 197–210].

Conclusion and suggestions. The role of a practical psychologist in the education system is unparalleled. In modern educational conditions, the activity of psychological services has become a necessity in supporting individual

psychological characteristics of students, emotional and mental state, social adaptation, and personal development. Practical psychologists effectively work in areas such as diagnostics, counseling, correction, prevention, and psycho-education. The effectiveness of psychological assistance is ensured through an approach based on collaboration with the student, parent, and pedagogical team. In particular, the activities of school psychologists in studying students' mental states, preventing negative conditions, increasing motivation, and adapting within inclusive education processes are of great importance.

Practical psychologists work in accordance with the principles of professional ethics, confidentiality, and reliability. This serves to create a healthy socio-psychological environment in the education system. In conclusion, the presence of a practical psychologist in an educational institution, their activity, and professionalism is an important factor not only for the students but also for the future potential of society.

LITERATURE:

1. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. – Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2009. – 316 bet.
2. Nishanova Z.T. Psixologik maslahat. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 248 bet.
3. Nishanova Z., Qurbonova Z., Abdiyev S. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. – Toshkent: Tafakkur-bo‘stoni, 2011. – 304 bet.
4. Klyueva N.V. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Vados, 2006. – 399 bet
5. Nishanova Z., Qurbonova Z., Abdiyev S. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2011. 304 bet.
6. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2009. 318 bet.
7. Krutetskiy V.A. Pedagogik psixologiya. Moskva: Prosveshcheniye, 1972. 368 bet. (Manba: Krutetskiy V.A. asari)
8. Nishanova Z.T. Psixologik maslahat. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 248 bet.
9. Rogov E.I. Psixologik maslahat va diagnostika. Moskva: VLADOS, 2003. 384 bet. (Manba: Rogov E.I. asari)
10. Эгамбердиев Ф. Т. Спортчиларда иродавий сифатларни шакллантириш-психологик муаммо сифатида //Psixologiya Учредители: Бухарский государственный университет. – №. 1. – С. 116-118.
11. Эгамбердиев Ф. Т. Психологическая специфика проявления волевых качеств в спорте // MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS. – 2021. – С. 24.
12. kichik maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonida. E.F. Tuxtayevich. Shokh Articles Library 1 (1)
13. Ta’lim jarayonida o‘quv jamoasini boshqarishning psixologik asoslari. E.F. Tuxtayevich Лучшие интеллектуальные исследования 66 (2), 360-366
14. Спортчиларда иродавий сифатларни шакллантириш-психологик муаммо сифатида. Ф.Т. Эгамбердиев PSIXOLOGIYA Учредители: Бухарский государственный университет 1, 116-118
15. Ijtimoiy hayotda shaxslar o‘rtasida o‘zaro psixologik muammolar. E.F. Tuxtayevich Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar 1 (5), 273-376

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

TURKISTON ZIYOLILARINING XOTIN-QIZLAR SAVODI MASALALARIGA OID QARASHLARI

Axrarova Z.B.

*O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti "Pedagogik ta'lim"
kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi*

Tayanch so'zlar: maktab maorif, jadidchilik, xotin qizlar savodi, ma'rifatparvarlik.

Ключевые слова: школьное образование, джадидизм, грамотность женщин и девушек, просветительство.

Key words: school education, Jadidism, literacy of women and girls, enlightenment.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlik harakati bo'lgan jadidchilik va ularning Turkistonda maktab-maorif sohasidagi faoliyatlari, yosh avlod ta'lim- tarbiyasi borasidagi harakatlari shu bilan birgalikda xotin- qizlar savodi masalalaridagi qizg'in kurashlari haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается просветительское движение джадидизма начала XX века, их деятельность в сфере школьного образования в Туркестане, усилия по обучению и воспитанию подрастающего поколения, а также их активная борьба за грамотность женщин и девушек.

SUMMARY:

This article discusses the Jadidism movement, an enlightenment movement of the early 20th century, and its activities in the field of school education in Turkestan. It covers their efforts regarding the education and upbringing of the younger generation, as well as their intense struggle for the literacy of women and girls.

Tadqiqotning dolzarbligi shu bilan belgilanadiki, bugungi ta'lim tizimi zamonaviy tendensiyalar, trendlar, texnologiyalar, metodlar bilan global ta'lim tizimining bir qismiga aylanib borayotgan bir vaqtda, tarixiylik, o'tmishda ma'rifatparvar allomalar qoldirgan buyuk meros saboqlarini o'rganish va xulosa chiqarish ham o'ta muhim hisoblanadi. Shu o'rinda jadidchilik harakati va uning ma'rifatparvar namoyandalari qoldirgan ulkan meros ham bugungi ta'lim tizimi uchun dolzarb muammolardan sanaladi. XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlik harakati ijtimoiy hayotning ko'plab tomonlarini o'z ichiga qamrab oldi. Yangi usul maktablarini ochish, milliy teatr yaratish, gazeta,

jurnal, kitob nashrini amalga oshirish ishlari birinchi galdagi vazifalardan sanaldi. Chunki bu tadbirlarning barchasi, eng avvalo, mustamlaka Turkiston ahlini ozodlik sari boshlash vositalaridan edi.

Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymaslik, ularni dunyoga teran ko‘z bilan boqishga o‘rgatish muammosi taraqqiyparvarlar uchun bosh masala sanaldi. Shuning uchun jadid maktablari, kutubxonalar, milliy matbuot keng quloch yoydi.

Tadqiqotning maqsadi jadidchilik harakati namoyandalarining Turkistonda ayollar savodi masalalari va uning o‘z davri sharoitida hal etish masalari o‘rganish hisoblanadi. Turkiston jadidlari madaniy va ma‘rifiy faoliyatlarida yangi usul maktablari ochish, yoshlarga qisman diniy va dunyoviy bilimlar berish bilan cheklanmadilar. Mustaqillik va istiqloq uchun kurash g‘oyalarini ham ilgari surganlar. Shu yo‘lda jadidlar xotin-qizlar masalasiga ham alohida e‘tibor berib, dunyoviy ishlarni bajarishda xotin-qizlar ham erkaklar qatorida teng bo‘lishlari kerakligini ta‘kidlaganlar. Ular o‘rtasida farq bo‘lmasligi, teng huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishlari kerakligini uqtirganlar. “Bugun insoniyat olamining tirikchiligi yolg‘iz xotunlar soyasidaginadir deb aytsak, shoyad xato qilmagan bo‘lurmiz. Xotunlar butun olam insoniyatining onasidirlar: payg‘ambarlar, rasullar, podshohlar, olimlar, adiblar va shoirlar hammasi shul muhtaram volidalarning bolalaridirlar. Binoi alia xotunlar izzat-u va muhtaramdurlar. Shuning uchunki, islom dini xotunlarin eski zamonlarda huquqsiz va erlar qo‘lida xor bo‘lib turmaklaridin xalos etub, alarga keng huquqlar beribdur”, deb yozilgan edi jadidlarning matbuot organi bo‘lmish “Sadoi Turkiston” gazetasida. Shu o‘rinda hikmatlardan quyidagilarni keltirish o‘rinlidir: “Xotunlar ilmi bo‘lmoqlari lozim. Ilmi bo‘lmagan kishi tarbiya usulidai albatta mahrum bo‘ladi. Bolalar tarbiyasi xotinlarga maxsus bir vazifa bo‘lgani uchun tarbiya qiluvchilarning bilim darajalari yuqori bo‘lmog‘i taqozo etiladi”. Shuni ta‘kidlash kerakki, Ismoilbek Gasprinskiy 1884-yil “usuli jadid” maktabini ochib, maorif tizimini isloh etish borasidagi g‘oyalarini “Tarjimon” gazetasida e‘lon qilib, maorif tizimi oldida hal etish kerak bo‘lib turgan vazifalardan biri – qizlar maorifiga ham alohida e‘tibor berish lozimligini ta‘kidlagan.

Jadidchilik harakatining namoyandasi Abdurauf Fitrat esa kelajak avlodlarimizning ongsiz, irodasiz, tarbiyasiz, nodon va johil bo‘lmasliklari uchun xotin-qizlar o‘qimishli, sog‘liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo‘lishlari kerakligini zarur deb biladi. U tarbiyani juda muhim ijtimoiy hodisa, jarayon deb biladi va unda “oiladagi mushkul vazifa go‘dak tavalludidan so‘ngi er-xotin bo‘yniga tushadigan farzand tarbiyasidir”, – deb ta‘kidlaydi. Chunki

avlod tarbiyasi – millat tarbiyasi deb, Fitrat “millat onasi” degan g‘oyani o‘rtaga tashlaydi va bunda millat kelajagini ko‘radi.

Umuman, bola tarbiyasida ona asosiy rolni o‘ynaydi. Bu haqda manbalar shunday guvohlik beradi: “Tarbiya axloqiyalari maktabdan ko‘ra muhtarama onalar quchog‘ida axtarilmog‘i lozimdur. Bolalarimizni matlub darajada adablik va tarbiyatlik qilmoq xohishimda bo‘lsak, ishda onalarimizni “ilmi tarbiya al-atfol”dan bahrador etmog‘imiz, to‘g‘risi, bolalarimiz inson bolalari kabi bo‘lsinlar desak, eng avval boshlab, onalarimizni tarbiya va ta’lim eta oling. Yo‘qsa bolalardan, maktablardan momil bo‘lgan foyda husula kelmas. Chunki oiladagi ishlarni, yumushlarni bajarib, ona bolalari bilan birga bo‘ladi. Demak, jadidlar tarbiya bilan shug‘ullanuvchi ayollar ham o‘qib, bilim olishlari kerak, deb hisoblaganlar.

Asosiy qism. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ommalashgan otinchilik qizlar uchun boshlang‘ich ta’lim vazifasini ado etdi. Ularga bibixalifa yoki bibiotinlar dars berganlar. Maktab yillarida qizlar o‘z bibiotinlari boshchiligida asosan “Haftiyak”ni, Qur‘onning 2-3 surasini o‘qib o‘rganganlar. Qur‘onning boshqa suralarini esa uylarida o‘rgatishgan. “Qizlar uchun ilm mutlaqo ortiqcha. Qizlarni tikish, bichish va to‘qishga o‘rgatinglar, o‘qish va yozishni chetga surib qo‘yinglar, – degan jamoatchilik fikrining mavjudligi adabiyotlarda keltiriladi. – Tarixiy bilimlar esa asosan payg‘ambar va avliyolar haqidagi afsonalarni o‘z ichiga oladi. Kamdan-kam qizlar o‘qishga o‘rgatiladi, undan ham kam hodisalarda – yozishga; ulardan ko‘pchiligi asosan kunduzgi ibodat, namoz o‘qish bilan band”– deb, shu davr maktab-maorifiga baho beriladi. Turkistondagi maktablarda qizlar ko‘proq fors va turk she‘riyatini o‘rganib, yozuvga kam e’tibor berganlar. Maktablarni tugatishlari bilan qizlarning o‘qishlari ham tugagan. Ularga umuman dunyoviy fanlar o‘qitilmagan va dunyoviy ishlarga aralashish mumkin bo‘lmagan. Ba’zi joylarda qizlar maktabi bo‘lsa-da, ota-onalar bir yildan keyinroq qizlarining o‘qishini to‘xtatib qo‘yar, odatda ularni juda yosh erga berib yuborardilar.

Biz bugun bu davrda qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan yana bir masala – hali tadqiqotchilarimiz e’tiboridan chetda qolib kelayotgan xotin-qizlar savodi, ularni qizg‘in ijtimoiy-siyosiy faoliyatga jalb etish masalasi haqida fikr bildirmoqchimiz.

“Turkiston viloyati gazetasi”ning 1909-yil 29-noyabr sonida chop etilgan maqolada yozilishicha, Toshkent shahridagi musulmon qizlar o‘qiydigan maktablardan birida teatr tomoshasi bo‘ladi. Bu tomoshada musulmon qizlari yuzlari ochiq holda sahnaga chiqib rol o‘ynaydi. Buni ko‘rgan ikki musulmon erkakning rosa asabi qo‘ziydi.

Ushbu maqolaga hamohanglikni gazetaning 1909-yil 64-sonidagi “О покрывалах лица мусульманскихъ женщинъ” sarlavhali muallifi noma'lum maqolada ham ko'rish mumkin.

Muallif yana bir voqeani keltiradiki, unda bir erkak yonidagi ayolning qo'lidan o'pib, musulmonlarga qarata sizlar ham ayollarga shunday munosabat qiling, deb go'yoki o'rnak ko'rsatadi.

“Bizning bul tariqa xohish va niyatimiz yo'qdur”, deb ajablanadi muallif.

Ko'rib o'tganimizdek, bunday maqolalarning barchasida ham ayollarning oddiy turmush tarzlari, ijtimoiy ahvollari haqida so'zlashdan nariga o'tilmaydi.

Xotin-qizlar savodi masalasi o'sha davr tafakkur taraqqiyotida buyuk o'zgarishlar yaratgan jadid namoyandalarini ham o'ylantirgan muammolardan biri edi. Jadidlar ushbu masalani millat ozodligi, vatan taraqqiyoti singari buyuk “dard” sifatida qabul qildi. Bu dardga malham qidirishni kun tartibiga qo'ya bildi. Ilmda etuk farzandlar tarbiyalash vazifasini etakchi o'rinlarga qo'yar ekan, albatta, bu o'rinda onalar, ayollarning xizmati yuksak bo'lmog'ini uqdirgan. Gazetadan minbar sifatida foydalanayotgan jadidlar “Turkiston viloyati gazetasi”da e'tiborga sazovor maqolalar e'lon qildilar.

Shulardan biri “Xotunlarga ilm lozummu?” sarlavhasi bilan chop etilgan maqoladir. Uning muallifi qo'qonlik Fayzulla afandi Turkiston ayollarining haqiqiy ahvoli-ruhiyasi haqida jon kuydirib yozadi. “Bizda faqat xotinlarni odamlar ko'zidan yashirmoq kerak yoki ularni nikohlab xotin qilmoq kerak, degangina qashshoq tushuncha bor, xolos. Xotinlar, avvalo, bizning onalarimiz, bizning och-yalong'ochligimizdan boxabar bo'lib, birovlariga haqorat qildirmay o'stiradi. Shunday buyuk zotlarimiz esa ilmsiz. “Agar biz olim, musulmalar tarbiyasun ko'rgan bo'lsak, to norasida vaqtimizda aqlimizga odam va rivoji islom birlashgan bo'lsa, qalbimizga hamiyat va diyonat hissi o'rnashqon bo'lsa, bilmak va bildirmakni ma'nisidin xabarimiz bo'lsa, ... nima uchun bu kunga qolub ilm dushmani, insoniyat zarari o'lur eduk?”, degan savolni o'rtaga tashlaydi. Muallifning o'zi ham bu savol atrofida fikr qilib, javob qidiradi: “Demakkim, bizning doimo yonimizda bo'ladigan ham, tarbiya berib, ertalab maktabga kuzatuvchilar ham onalarimiz ekan, xo'sh ular “tarbiyai atfol”ni qayerdan o'rgandilar? Erlaridanmi? Axir, erlarining o'zlari ilmsiz bo'lsa... Yoki muallima otinbibilardan o'rgansin deysizmi? Bu muallimlar qaysi dorilma'lumotda o'qublar, qaydan tahsili ilim funun qildilarki, kelsunlar-da hamjinslarin rioya haqqa targ'ib qilsunlar”, deydi va o'z maqolasini quyidagicha xulosalaydi: “Bizlar mundog' bo'lg'onchiq jaholat-u xom-xayolot uyasidan chiqub-da bu asr taraqqiyda na ila millatni va oning obro'yini muhofaza qila olamiz”. Muallif bu borada Turkistonning ko'zga ko'ringan taraqqiyparvar

ulamolarini bahsga chorlaydi: “Mashhur Turkiston ulamosi va ahli qalamlardan Fozil mulla Olim maxdum va Mahmudxoja afandilardan bu masala xususida fikrlarun yozmoqni istarjo aydaman”.

Albatta, Mahmudxo‘ja Behbudiy bu maqolani bee’tibor qo‘ymay, gazetaning sentabr sonida “Feleton” rukni ostida “Fayzulla afandiga javob” sarlavhasi bilan xat yo‘llaydi. Muallif maqolada Turkistondagi bugungi ahvol, ilm-ma’rifatga munosabat haqida uzoq to‘xtaladi. Ilm-u ma’rifatga musulmonlarning munosabati umuman pastligidan iztirobga tushadi. “Men ko‘pdan beri ijtimoiy-ma’rifiy maqolalar yozib kelaman. Lekin ba’zilar bu maqolalarimda “siyosat”ni ko‘proq ko‘ribdi. Ba’zi millatlar esa mendan xafa emishlar, go‘yoki men ularni yerimizni va ishimizni tortib olyapti, deb yomonlagan emishman. Hattoki, men raislik qilayotgan Samarqand kutubxonasiga Qur’oni Karimni qo‘ymas emush, deb ham fitna qilishmoqda”, deydi Behbudiy kuyunib. Ahvol shunday ekan, xotinlarni ilm-u ma’rifatga tortmoq masalasini o‘ylab ko‘rmoqning o‘zi ham ancha mushkul, degandek kinoya qiladi. Ilm olmoqning barchaga barobar farz qilinganligini o‘z maqolasida “har bir muslim va muslima ilm olmoqlari farzdur”, iborasini keltirib ta’kidlaydi: va “...jinsi latifga ijro taklifot sha’riasini aytmoqqa ilm va o‘quvdan boshqa bir sabab yo‘q ekan va bu taklifotni imdaosi va fardi komili o‘quv ekanligiga va xotunlarni o‘qumoqlari lozimiga aytsa, yolg‘uz ko‘r va yo munofiq, mutaassib inkori boshqa aydar azizim”.

M.Behbudiyning ma’rifiy qarashlariga e’tiborni qaratadigan bo‘lsak, xotin-qizlarni ilm-u urfonga jalb etish masalasi etakchi o‘rinlarda turganini ko‘ramiz. Xotin-qizlarni endi, dorilmuallimin va dorilfununlarga tortish vaqti etgan edi. Bu borada muallif o‘zining gazeta va jurnali orqali targ‘ib-tashviq ishlarini keng quloqch yoydirdi. Masalan, “Samarqand” gazetining 1913-yil, 34-sonida “Muslimalar uchun maktab” degan xabar bosilgan. Bunda turkiyalik muallima Fayziya Abdulrashid: Janobi haqning inoyati ila bu yil qizlarga xususiy maktab ochduk va bu yil martdan e’tiboran ibtidoiya sho‘basiga shogirdlar qabul eta boshladik. Ushbu ishdan maqsadimiz shaxsiy foyda bo‘lmay, faqat jamiyati bashariyaga xizmat etmak va olami islomga tarbiyali va ma’lumotli onalar etishturmakdur”, deydi.

Darvoqe, ushbu maktabga chet mamlakatlardan ham qizlar qabul qilinayotgani yozilgan. Asosan, musulmon o‘lkalaridagi qizlarni ilm-u ma’rifatga chorlash, ulardan ham zamonaviy, ham diniy ilmlarda mukammal “onalar”ni tarbiyalamoq ishi asosiy vazifalardan biri sanalardi. Xabarda maktabda shu kungacha Misr, Eron, Hindiston, Qrim kabi mamlakatlardan kelgan qizlar tahsil olayotganligi ma’lum qilinadi.

Muallima Fayziyaxonim turkistonlik qizlarni ham ushbu maktabga taklif etib, murojaat uchun manzilini e'lon qiladi. Behbudiyning gazeta va jurnalida bunday xabar va maqolalar ko'plab e'lon qilinardi. Yana bir narsani ta'kidlamok kerakki, Behbudi o'z qizi Parvinning ham ilm-tahsilida bee'tibor bo'lmagan. Parvinni yoshligida o'sha vaqtlarda mashhur bo'lgan va Behbudiyning o'zi bevosita hamkorlikda ish yuritgan muallim Abdulqodir Shakuriyning usuli jadid maktabiga o'qishga bergan. Uni zamonaning barcha ilmlaridan boxabar qilishga harakat qilgan. Ma'lumki, Behbudi har vaqt zamonaning etakchi tillarini o'rganmoq masalasini targ'ib qilgan. Qizi Parvinga ham shaxsiy o'qituvchi yollab, fransuz tilidan saboq oldirgan.

Parvin umrining oxirigacha Samarqand tumanining maktablaridan birida fransuz tilidan dars berib kelgan. Jadidlar yangi usul maktablarini ochib, ularda o'g'il va qiz bolalarning birga o'qishlarini tashkil eta boshlaydilar. O'z davrida Abdulla Avloniy shunday deydi :

*O'g'ul-qiz o'qusa bo'lur olim,
Johil odamlar bo'ladur zolim.
Baxt-u iqbol ilma bog'liqdur,
Ilm o'qutmoq ahsan a'molim.*

Shunday maktablardan birida Abdulqodir Shakuriy Samarqandda o'g'il va qiz bolalarni birga o'qita boshlaydi. Qizlarga uning xotini dars berishga ko'maklashgan. Abdulqodir Shakuriyning bunday ishi mahalliy boylar, ruhoniylarning noroziligiga sabab bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, bunday maktablar Turkistonning boshqa shaharlarida ham ochila boshlagan. Arxiv hujjatlarida yozilishicha, Toshkentdagi Eshonxo'ja Xonxo'jayev yangi usul maktabida 3 ta qiz, Sobirjon Rahimovning maktabida 15 ta qiz o'qigan. Ho'qand shahrining G'alchasoy mahallasida Muhammadjon Xoliqiy 1913-yilda dastlab "usuli jadid", keyin esa qizlar maktabini ham tashkil qilgan. Unda singlisi Soliyaxon Abduxoliq qizi talabalarga saboq bergan .

Abdulla Avloniy maktabida ham qizlar o'g'il bolalar bilan yonma-yon o'tirib, tahsil olgan. Ostroumov bergan ma'lumotga ko'ra, "imtihon berganlar savollarga ko'p yaxshi javoblar berib, imtihonga borguchilarni diqqatini jalb etib, mazkur shogirdlar haqiq'a ko'p duolar qildilar va xususan, bir yosh qiz-shogirdga istehson qildilar". Yuqorida ko'rsatilgan Sobirjon Rahimovning "Rahimiya" maktabida o'tkazilgan qiz bolalar imtihonidan so'ng "Toshkand xabarlari"ning muallifi "qiz maktablarimizning adadlarini ko'paytirmoqni" so'raydi .

Buxoro jadidlari yo‘lboshchilaridan biri Sadriddin Ayniy ham dastlabki o‘qish yillarini qizlar maktabida o‘tkazgan. “Maktab yoshiga etganimda o‘zi o‘qitishga vaqti bo‘lmagan og‘am bizni qishlog‘imiz – Sokter masjidi qaramog‘idagi maktabga berdi. U maktabda biror narsa o‘rgana olmadim, shundan keyin otam meni bu maktabdan olib, qishloq imomi xotiniga qarashli qizlar maktabiga berdi. Bu maktab o‘g‘il bolalar maktabiga qaraganda birmuncha durust edi”. Ma‘lumotlarga ko‘ra, qizlar 7 yoshdan o‘qishni boshlab 13 yoshga to‘lganda tugatganlar .

Tavalloning “Qarindosh va hamshiralarimiz mazluma qizlar tilindan” she‘rida qizlar ulardan “halokatdan”, “malomatdan” qutqarishni – o‘qitishni, erk va hurliq berishni so‘raydilar. Hattoki, kelajak oila, teng va saodatli, muhabbatli va sadoqatli turmush masalasini o‘rtaga qo‘yadilar. Holbuki, “xuddi shu yillarda o‘lkaning eng e‘tiborli jurnallardan biri – “Oyna” “xotin olami vujudga fidoyi o‘lmak uzra kelmish bir maxluqi latifdur” deb yozgan bo‘lsa eng obro‘li shoirlardan biri esa “Qaysi xotunkim, ochiq yuzdur, bil fohishadur” deyishgacha borgandi. Va bu hukmron nuqtayi nazar edi”, – deb yozadi jadidlar faoliyatining tadqiqotchisi B.Qosimov. Jadidlar shunday og‘ir sharoitdan xotin-qizlarni olib chiqish uchun intildilar. Ular uchun maktablar ochdilar, kutubxonalar tashkil etdilar. Bu harakatlarni mablag‘ bilan ta‘minlash uchun yo‘llar qidirdilar. Shunday yo‘llardan biri – teatr orqali edi. Masalan, 1914-yilning 6-iyunida Andijonda qo‘yilgan “Padarkush” spektaklidan tushgan mablag‘ 1500 so‘mni tashkil etib, shundan 20 foizi Andijonda qurilayotgan “qizlar gimnaziyasi” foydasiga berilgan, deb xabar beradi “Sadon Turkiston” gazetasi.

Ma‘rifatparvarlar Turkiston xotin-qizlarining dunyoviy ishlarda qatnashishlarini yoqlab chiqa boshladilar. Miyon Buzruk Solihov “O‘zbek teatr tarixi uchun materiallar” kitobida keltirilgan suratda 4-raqamda Ma‘sumaxonim qayd etilgan. Ma‘lum bo‘lishicha, bu ayol keyinchalik o‘zbek sahna san‘atining mashhur namoyandalaridan bo‘lgan O‘zbekiston xalq artisti Ma‘suma Qoriyevaligi ma‘lum bo‘lgan. U “Turon” truppasidagi ilk aktrisalaridan edi. Demak, Toshkent teatri jamoasi sahnaga ayol aktrisini olib chiqishda ham birinchi bo‘lib tashabbus ko‘rsatgan. Yuqoridagi ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, “Turon” truppasi muntazam ishlovchi, professional jamoa sifatida ijodiy o‘rish, yangiliklar izlashga harakat qildi. Xalqning madaniy-ma‘rifi saviyasini ko‘tarish yo‘lida yangi shakllar topishga urindi, tashabbuslarga dadil jur‘at qila oldi.

Jadidlarning qarashlarida jamiyat rivojlanishini to‘xtatayotgan xotin-qizlar ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq illatlar: ma‘rifat qoloqligi, qayg‘u-kulfat, urug‘chilik

va o'rta asrdan saqlanib qolgan munosabatlardan qutulish yo'l-yo'riqlari o'z aksini topgandir. Jadidlar fikricha, xotin-qizlar o'z ayollik huquqini anglashi, talab qilishi, tiklashga intilishi, uni tuban kimsalardan himoyalashi jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lishi uchun diniy va dunyoviy bilim imkoniyatlaridan foydalanish sharoitlari yaratilishi zarur. Ma'rifatsiz jamiyatda o'zboshimchalik, jabr-zulm, adolatsizlik, johillik, zo'ravonlik hukmronlik qiladi. Jamiyatdagi bu tubanlik birinchi galda ayollar hayotida tezroq va to'laroq o'z aksini topadi.

Xulosa. Jadidlar dunyoqarashida ayol yor, ona, mehribon do'st, ijtimoiy zulmga uzoq vaqt bardosh bergan, unga qarshi kurashini to'xtatmagan va undan g'olib chiqqan, dinning uni чекловчи баъзи ta'limotini jur'at bilan parchalab tashlagan qahramon inson sifatida namoyon bo'ladi. Turkistondagi ayollar qismati deyarli barcha jadid ma'rifatparvarlarining tafakkurida o'z ifodasini topgan. Bu g'oyalar Turkiston xalqlarining milliy uyg'onish, milliy taraqqiyot yo'lida to'g'anoq bo'lgan o'tmish sarqitlaridan xalos bo'lib, ma'rifat manzillarini egallashi bilan bog'liq g'oyalardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avloniy A. Oila munozarasi. Tanlangan asarlar. T-2. – T.: Ma'naviyat. 1998. B.135.
2. O'zR MDA, 1-I-fond, 31-ro'yxat, 943-ish, 23-varaq.
3. O'zR MDA, 47-I-fond, 1-ro'yxat, 1148-ish, 149-orqa varaq.
4. Tojiboyev R. Ma'rifat fidoyisi. // Sog'lom avlod uchun. 1999. № 4-5. B. 46.
5. Turkiston viloyatining gazetasi. 1910. 23 may.
6. Sadoi Turkiston. 1914. 30 may.

ИМАМ ИШАН И НАСЛЕДИЕ НОГАЯ

Усенов С.Х.

*Центр педагогического мастерства Республики Каракалпакстан.
Преподаватель кафедры методики социально-экономических наук, доцент.
Доктор философии по историческим наукам (PhD).*

Tayanch soʻzlar: Imom eshon, eshon muassasasi, Noʻgʻaylar merosi, Qoraqalpogʻiston, Xiva xonligi, Qanli qabilasi, Ashtarxoniylar, nasabnoma, Mir Arab madrasasi, diniy-maʼrifiy faoliyat.

Ключевые слова: Имам ишан, институт ишанства, наследие Ногай, Каракалпакстан, Хивинское ханство, племя канлы, Аштарханиды, генеалогия, медресе «Мир Араб», религиозно-просветительская деятельность.

Key words: Imam Ishan, ishan institution, Nogai heritage, Karakalpakstan, Khanate of Khiva, Kanly tribe, Ashtarkhanids, genealogy, Mir Arab madrasa, religious-educational activity.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Amudaryoning quyi oqimidagi Eshon maktabining asoschisi Imom Eshonning (Imamatdin Qaypnazar Uli, 1754–1831) hayoti, nasabnomasi va diniy taʼlimi oʻrganiladi. Arxiv materiallari, dala yozuvlari va manbalarning tanqidiy tahlili asosida Imom Eshonning ildizlari Oltin Oʻrda va Noʻgʻay xonligi davriga borib taqalishi, ajdodlari Ashtarxoniylarga xizmat qilgani va keyinchalik Xiva xonligining fuqarolari boʻlganligi koʻrsatiladi. Asarda Imom Eshonning Buxorodagi Mir Arab madrasasida tahsil olgani, 1805-yilda Xiva xonligida Eshon markazini tashkil etishdagi roli va 1802-yildan 1999-yilgacha mavjud boʻlgan qoraqalpoq Eshonlik maktabining asoschisi sifatidagi ahamiyati hujjatlashtirilgan. Imom Eshon nasabnomasining ikkita versiyasiga asosanib, uning ajdodlari, Udeuberdi biydan boshlab, Qipchoq Arisning Qanli qabilasiga mansubligi kuzatiladi va bu shaxsning obyektiv tarixiy portreti shakllantiriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуются жизнь, генеалогия и религиозно-просветительская деятельность Имам ишана (Имамадина Каипназар ули, 1754–1831) – основателя института ишанства в низовьях Амударьи. На основе архивных материалов, полевых записей и критического анализа источников показано, что корни Имам ишана восходят к эпохе Золотой Орды и Ногайского ханства, а его предки находились на службе у Аштарханидов и впоследствии перешли в подданство Хивинского ханства. В работе документально подтверждается обучение Имам ишана в медресе «Мир Араб» в Бухаре, его роль в организации центра ишанства в Хивинском ханстве в 1805 году, а также его значение как основателя каракалпакской школы ишанства, просуществовавшей с 1802 по 1999 год. На основе двух вариантов генеалогии Имам ишана прослеживается принадлежность его предков, начиная с Удеуберди бия, к племени канлы кипчакского арыса, формируется объективный исторический портрет этой личности.

SUMMARY:

This article examines the life, genealogy, and religious-educational activities of Imam Ishan (Imamatdin Qaypnazar uly, 1754–1831), the founder of the ishan institution in the lower reaches of the Amu Darya. Drawing on archival materials, field records, and critical source analysis, the study demonstrates that Imam Ishan's lineage traces back to the era of the Golden Horde and the Nogai

Khanate, with his ancestors serving the Ashtarkhanids before later becoming subjects of the Khanate of Khiva. The article documents Imam Ishan's education at the Mir Arab madrasa in Bukhara, his role in establishing the ishan center within the Khanate of Khiva in 1805, and his significance as the founder of the Karakalpak school of ishanstvo, which functioned from 1802 to 1999. Through analysis of two genealogical variants, the ancestry of Imam Ishan is traced back to Udeyuberdi biy of the Kanly clan of the Kipchak tribal confederation, reconstructing an objective historical portrait of this figure.

Основатель историко-культурного комплекса Ичъан кала Атагулла ишан является сыном Имама ишан (Имаматдина Қаипназар улы), (1754-1831). Генеалогия Имама ишана, основателя института ишанства в низовьях Амударьи, восходит к Ногайскому периоду истории.

В XIII-XVI веках большинство каракалпаков на берегах Волги в составе ханства Золотой Орды. В каракалпакском фольклоре встречается много песен и сказок, посвящённых Едилю (Волга), Жайыку (Урал), знатым ногайским ханам и князьям: Едиге, Орысбий, Орманбетбий. Еще В.Н.Татищев написал, что каракалпаки жили на берегу Волги и Урала: «жили при Волге в Болгарии и перешли к Аралу за 260 лет прежде взятия русскими Казани». Посол России Гладышев в своем донесении указывал, что сами каракалпаки считают, «что они жили между Астрахани и Казани, а потом на Бухарскую сторону к Аральскому морю отошли».

Имя Имама ишана, как одного из знатоков теорий ислама, особенно суфизма и видных религиозных деятелей Хивинского ханства XVIII-XIX веков стало доступным для широкой общественности лишь в годы независимости Узбекистана, благодаря усилиям местной общественности.

Имам ишан, по народным преданиям, окончил медресе «Мир Араб» Бухары и основал школ ишанства на пересечении XVIII-XIX веков. Медресе «Мир Араб» — исламское образовательное, духовно-просветительское и мемориально-культовое сооружение XVI века в Бухаре. Было основано в период правления династии Шейбанидов в XVI веке. Это был один из крупных религиозных центров Бухарского ханства. «Мир Араб» было построено шейхом тариката Накшбандия Сайидом Абдуллой аль-Йамани Хадрамаути, духовным наставником узбекского правителя Бухары Убайдулла-хана. Срок обучения в медресе «Мир-Араб» составлял 9 лет, которые делились на две степени.

Наряду со своими сокурниками - Курбаназар ишаном из Хивы, Суфи ишаном из Хазараспа и Ногайлы ишаном из Куны-Ургенча Имам ишан был одним из организаторов Центра ишанства в Хивинском ханстве в 1805 г. Он же - основатель просуществовавшей в истории в 1802-1999 гг. каракалпакской школы ишанства. Активно сотрудничал Мухаммед Рахим

ханом 1 (1806-1825гг) в период адаптации жанадарьинских каракалпаков с полукочевого на оседлый образ жизни, смене профессии скотовода на дехканства в новых условиях.

В то же время политический портрет Имам ишана, как историческая личность (объективная генеалогия, жизнь и деятельность) остается малоизученным с научной точки зрения, что вызывает различные понимание местной средой. Например, если местная научная среда пытается его личности доказать, как «просветителя неграмотных», а религиозное сообщество признает «имамом» т.е. проповедником ислама.

Религиозное имя Имам ишана, в научной литературе цитируется, как - Молла Имам Мухаммед Ишан аль-Хорезмий или вкратце - Имам ишан. Его имя от рождения - Имаматдин Каипназар улы (1754-1831), каракалпак из рода канглы кипчакского арыса.

В труде «Фирдаус алб икбаль» хивинского историка Муниса даются небольшие заметки о месте жительства и работе Имам ишана в 1810 г.

Существует два варианта генеалогии Имам ишана.

Первый вариант. «Удеуберди бий - его сын Постыбай бахадыр - его сын Самен бахадыр - его сын Жанхайдар аталык - его сын Мынхайдар аталык - его сын Бегмурат бий - его сын Каипназар бий - его сын Имам ишан».

Второй вариант. «Удеуберди бий - его сын Жанайдар аталык - его сын Минайдар аталык - его сын Худайберди бий - его сын Курбангелди бий - его сын Суйиндик бахадыр - его сын Шамен бахадыр - его сын Каипназар бий - его сын Имам ишан».

От Имам ишана до Удеуберди бия включительно, предки одни те же, хотя на первом варианте говорится о седьмом, во втором о восьмом поколениях. Помнить имена своих семи («жети ата»), а не восьми предков, одна из обязанностей каждого каракалпака.

Один из правнуков Имам ишана - Исмаил ишан (1893-1983) обучался в медресе села Харабалы нынешней Астраханской области, затем в медресе «Галия» в г.Уфе Башкуртстана.

Десятый предок Исмаил ишана по имени Удеуберди (Удэу, Удэгэй) бий со своим родом канлы каракалпаков, жил недалеко от Харабали, вблизи озера «Сасык кол». Был на службе дворца аштарханидов и погиб в сражениях. Портрет Исмаил ишана вплоть до 1970 года украшал экспонатов Астраханского историко-краеведческого музея.

Постыбай бахадыр - сын Удеуберди бия, руководя своим родом вместо отца, в составе других аштарханидов перебрался на территории

Бухарского эмирата через плато Устюрт и владения Хивинского ханства. Его племя жила около священного мазара «Мискин Ата», расположенная между Султан-Санжар, Косбулак и Туямуюн Чарджауского бекства Бухарского эмирата.

Сын Удеуберди бия Самен бахадыр, Жанхайдар, - его сын Мынхайдар были теперь слугами аштарханидов Бухарского Эмирата.

В начале XVIII в. произошло массовое переселение рода канлы с территории Бухарского эмирата на подданства Хивинского ханства. Сына Мынхайдар аталыка Бегмурата называет теперь «бий», его сын Каипназар бий.

Бегмурат и его сын были уже биями не племени канлы в целом, а его рода «ыргаклы» - части канлииской племени.

Массовое переселения каракалпаков, в основном кунградов с Миянколя Бухарского эмирата на низовье Амударьи - подданства Хивинского хана, происходит за время правления Мухаммед Амин инака (1770-1790). В составе этого кочевья были род ыргаклы из рода канлы каракалпаков во главе с Каипназар бием и тогда его единственному сыну Имаматдину было -15 лет. Каипназар бий был похоронен на кладбище «Мискин Ата» местности «Катты ой» Ташаузской области Туркменистана.

Таким образом, если учесть, что в каждом веке в среднем проходят три поколения то, на базе выше изложенных можно составить генеалогию Имам ишана. В процессе поисковой работы мы спрашивали более 200 семей родственников Имам ишана.

Удеуберди бий - седьмой предок. Служил двору аштарханидов в качестве бия одного из родов племени канлы. Астраханское ханство - государство, возникшее в результате распада Золотой Орды и существовавшее в XVI веке в Нижнем Поволжье. Столица - город Хаджи-Тархан (Аждархан), располагался на правом берегу Волги. Астраханские ханы принадлежали к роду Джучидов, являясь потомками Тукай-Тимура, младшего брата Бату-хана. От последнего он получил удел, в который входили полуостров Мангышлак, Прикаспийская низменность (с Хаджи-Тарханом /Аждарханом) и земли асов на северном Кавказе. Ханство находилось в зависимом положении от своих более сильных соседей - Ногайской Орды и Крымского ханства. На престоле ханства регулярно утверждались ставленники Крыма, что противоречило политике соседней Ногайской Орды, также стремившейся установить контроль над ханством. Удеуберди бий жил и умер подданным Астраханского ханства, похоронен вблизи села «Харабали». Существует несколько версий происхождения названия

«Харабали»: по одной, название села произошло от бугра, который некогда разделял село на две части. «Харабали» в переводе с калмыцкого «черный бугор». По другой, название происходит от названия казахского аула Карабайлы, располагавшегося на этом месте. По третьей, название "Харабали" происходит от речки "Харабалык". "Хараба+лык" в переводе с тюркского - означает, "хараба" руина или развал, с помощью словообразований суффикс "+лык" производится имена существительные от основы имен существительных и прилагательных, то есть "место развала, руина". Кара-балык на тюркском чёрная рыба. Калабалык на тюркском толпа, много людей.

2. Постыбай бахадыр - сын Удеуберди бия. После взятия Астрахани войсками Ивана Грозного в 1556 году, потомок Чингис-хана через его сына Джучи и внука Тукай-Тимура - Яр Мухаммед-хан бежал в Бухару к шейбаниду Абдулла-хану II. Его сын Джани Мухаммед-хан женился на сестре последнего. Он и стал основателем бухарской династии Джанидов или же Аштарханидов. Постыбай бахадыр - сын Удеуберди бия, родился подданным Астраханского ханства и всю сознательную жизнь провел подданным Бухарского эмирата. Период после смерти шейбанида Абдулла-хана II (1557-1598) характеризуется политической дестабилизацией Бухарского ханства. Воспользовавшись этой ситуацией в страну с юга вторглись войска сефевидского Ирана во главе с шахом Аббас I Великий. А с северо-востока в 1598 году вторглись войска казахского хана Тауекель-хана. Вторжение ознаменовалось потерей Туркестана, Сайрама, Ташкента и Ферганы, отвоёванных у него казахскими султанами и временным захватом Самарканда, а также осадой столицы Бухары войском Тауекель-хана. В этой тяжелой для себя обстановке Аштарханиды в том же в 1598 году сумели отбить осаду Бухары и вернуть себе Самарканд, а в Ташкенте наместником сидел шейбанид Кельди Мухаммад (1598-1604), который чеканил от своего имени серебряные и медные монеты.

В 1598 году правителем Бухарского ханства стал последний шейбанид Пирмухаммед-хан II (1598-1599). Сын Дин Мухаммад султана - Баки Мухаммад в 1599 году разгромил потерявшего авторитет Пирмухаммед-хана II-го. Он стал реальным основателем новой династии Джанидов или Аштарханидов в Бухарском ханстве, правившей с 1599 по 1756 годы.

Постыбай бахадыр - сын Удеуберди бия - участник сражений за ханскую престол в Бухаре в составе аштарханидов. Жил на территории Дарган Ата. Примерно в 30-35 летнем возрасте (1590-1600 гг.) имел должности «бахадыр».

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Коцанов Б.А. Каракалпакские исторические песни XIII-XX вв. как исторический источник// История и культура Узбекистана. Материалы республиканской научно-практической конференции.- Ташкент, 2011. – 56-б.
2. Татищев В.Н. Избранные труды по географии России / Под редакцией, со вступительной статьей и комментариями А. И. Андреева. - М.: Географгиз, 1950. — 248 б.
3. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 годах Гладышевым и Муравиным / изд. Я.В. Ханыков. СПб., 1851. 85-б.; Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуі хәм оның мәмлекетлиги тарийхынан. - Нөкис, 2001. – С.16.
4. Қарақалпақстан жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдің екінши ярымынан ХХІ әсирге шекем. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2003. 112 б.
5. Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегайли тумани. 2009 йил. Ахборотчи: Алауадинов Нуратдин 1935 йил. Халқобод.
6. Мамбетов К. Қарақалпақлар тарийхы. – Нөкис: Билим, 1993. – 34 б.
7. Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегайли тумани. 2011 йил. Ахборотчи: Ермухамедов Абдулазиз 1938 йил. Халқобод
8. Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегайли тумани. 2009 йил. Ахборотчи: Усенов Есназар. 1951 йил. Халқобод
9. Қарақалпақ халық қосықлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. 76 б.
10. Алексеев А.К. Средняя Азия при Аштарханидах в ХУІІ-ХУІІІ вв. (по персоязычному историческому сочинению «Бахр ал-асар». – СПб., 2004. С.121.
11. Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегайли тумани. 2009 йил. Ахборотчи: Усенов Есназар. 1951 йил. Халқобод

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

KERI TRIGONOMETRIYALIQ FUNKCIYALAR QATNASQAN TEŃLEMELERDI SHESHIW USILLARI

Djumabaev N.

*NMPI «Matematika oqitw metodikasi» kafedrasiniñ
docenti*

Tayanch soʻzlar: tenglamalar, teskari trigonometrik funksiyalar, teskari trigonometrik funksiyalar qatnashgan tenglamalar.

Ключевые слова: уравнения, обратные тригонометрические функции, уравнения с обратными тригонометрическими функциями.

Key words: equations inverse trigonometric functions equations with inverse trigonometric functions.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oʻquvchilarning matematika faniga qiziqishlarini yana ham orttiradigan misol va masalalar berilgan. Mazkur misol va masalalar ularning bilim va koʻnikmalarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Matematika faniga qiziqadigan oʻquvchilarning qiziqishlarini yana ham orttirish, mantiqiy masalalarni echishga oʻrgatish katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье приведены примеры и задачи, которые еще больше повысят интерес учащихся к математике. Эти примеры и задачи имеют большое значение в формировании их знаний и навыков. Большое значение имеет дальнейшее повышение интереса учащихся, интересующихся математикой, обучение их решению логических задач.

SUMMARY:

This article provides examples and problems that will further increase students' interest in mathematics. These examples and problems are of great importance in the formation of their knowledge and skills. It is of great importance to further increase the interest of students interested in mathematics, to teach them to solve logical problems.

1-misol. Teñlemeni sheshiñ

$$\arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arcsin \frac{1}{2}$$

Sheshiw. Berilgen teñlemenin anıqlanıw oblastı $D: 0 \leq 1-2x-x^2 \leq 1$.

$$\arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arcsin \frac{1}{2} \Leftrightarrow \arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arccos \sqrt{1-\left(\frac{1}{2}\right)^2}$$

$$\begin{aligned}
 &\Leftrightarrow \arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arccos \sqrt{1-\frac{1}{4}} \Leftrightarrow \arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arccos \sqrt{\frac{3}{4}} \Leftrightarrow \\
 &\arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arccos \frac{\sqrt{3}}{2} \Leftrightarrow \cos(\arccos \sqrt{1-2x-x^2}) = \cos\left(\arccos \frac{\sqrt{3}}{2}\right) \\
 &\Leftrightarrow \sqrt{1-2x-x^2} = \frac{\sqrt{3}}{2} \Leftrightarrow 1-2x-x^2 = \frac{3}{4} \cdot 4 \Leftrightarrow 4-8x-4x^2 = 3 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow 4x^2 + 8x - 1 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = -1 - \frac{\sqrt{5}}{2} \\ x_2 = -1 + \frac{\sqrt{5}}{2} \end{cases} \\
 &\text{Juwabi. } x_1 = -1 - \frac{\sqrt{5}}{2}; \quad x_2 = -1 + \frac{\sqrt{5}}{2}.
 \end{aligned}$$

2-misol. Tenglamani sheshish

$$\arccos \sqrt{1-2x-x^2} = \arcsin \frac{1}{2}$$

$$\text{Sheshiw. } D: -1 \leq \pi x \leq 1 \Big| : \pi \Rightarrow -\frac{1}{\pi} \leq x \leq \frac{1}{\pi}.$$

$\alpha = 4\arccos \pi x$ dep belgileymiz, shunda $0 \leq \alpha \leq 4\pi$ bo'ladi. Olay bolsa berilgan tenglama tomondagi turge iye bo'ladi:

$$\sin \alpha = 1 \Leftrightarrow \alpha = \frac{\pi}{2} + 2\pi n$$

Bunnan $0 \leq \alpha \leq 4\pi \Rightarrow 0 \leq \frac{\pi}{2} + 2\pi n \leq 4\pi$. Bul tengsizlik $n = 0; 1$ bo'lganda $\alpha = \frac{\pi}{2}$ ham

$\alpha = \frac{5\pi}{2}$ sheshimlerine iye bo'ladi. Bul tabilgan α ni mánislerin belgilegen jerge qoyamiz:

$$1. 4\arccos \pi x = \frac{\pi}{2} \Leftrightarrow \arccos \pi x = \frac{\pi}{8} \Leftrightarrow \cos(\arccos \pi x) = \cos \frac{\pi}{8} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \pi x = \cos \frac{\pi}{8} \Leftrightarrow \pi x = \frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{2} \Leftrightarrow x_1 = \frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{2\pi}.$$

$$2. 4\arccos \pi x = \frac{5\pi}{2} \Leftrightarrow \arccos \pi x = \frac{5\pi}{8} \Leftrightarrow \cos(\arccos \pi x) = \cos \frac{5\pi}{8} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \pi x = \cos \frac{5\pi}{8} \Leftrightarrow \pi x = -\frac{\sqrt{2-\sqrt{2}}}{2} \Leftrightarrow x_2 = -\frac{\sqrt{2-\sqrt{2}}}{2\pi}.$$

$$\text{Juwabi. } x_1 = \frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{2\pi}; \quad x_2 = -\frac{\sqrt{2-\sqrt{2}}}{2\pi}.$$

3-misol. Tenglamani sheshish

$$\arccos \sqrt{4-x^2} = \arctg x + \arctg x$$

Sheshiw. Berilgen teńlemenin anıqlanıw oblastı tómendegishe boladı:

$$0 \leq \sqrt{4-x^2} \leq 1 \Rightarrow 0 \leq 4-x^2 \leq 1 \Rightarrow \begin{cases} 4-x^2 \geq 0 \\ 4-x^2 \leq 1 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x^2 \leq 4 \\ x^2 \geq 3 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} |x| \leq 2 \\ |x| \geq \sqrt{3} \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} -2 \leq x \leq 2 \\ x \geq \sqrt{3} \\ x \leq -\sqrt{3} \end{cases}$$

$\arctg x + \operatorname{arccctg} x = \frac{\pi}{2}$ birdeyliginen paydalanıp berilgen teńlemenı tómendegishe jazıp sheshemiz:

$$\arccos \sqrt{4-x^2} = \frac{\pi}{2} \Leftrightarrow \cos(\arccos \sqrt{4-x^2}) = \cos \frac{\pi}{2} \Leftrightarrow \sqrt{4-x^2} = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow 4-x^2 = 0 \Leftrightarrow x^2 = 4 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = -2 \\ x_2 = 2 \end{cases}$$

Juwabı. $x_1 = -2$; $x_2 = 2$;

4-mısal. Teńlemenı sheshin

$$\arcsin \frac{2}{3\sqrt{x}} - \arcsin \sqrt{1-x} = \arcsin \frac{1}{3}$$

Sheshiw. Berilgen teńlemenin anıqlanıw oblastı: $0 < x \leq 1$.

$$\arcsin \frac{2}{3\sqrt{x}} - \arcsin \sqrt{1-x} = \arcsin \frac{1}{3} \Leftrightarrow \sin \left(\arcsin \frac{2}{3\sqrt{x}} - \arcsin \sqrt{1-x} \right) =$$

$$= \sin \left(\arcsin \frac{1}{3} \right) \Leftrightarrow \sin \left(\arcsin \frac{2}{3\sqrt{x}} \right) \cos \left(\arcsin \sqrt{1-x} \right) -$$

$$- \cos \left(\arcsin \frac{2}{3\sqrt{x}} \right) \sin \left(\arcsin \sqrt{1-x} \right) = \sin \left(\arcsin \frac{1}{3} \right) \Leftrightarrow \frac{2}{3\sqrt{x}} \cdot \sqrt{1-(\sqrt{1-x})^2} -$$

$$- \sqrt{1-\left(\frac{2}{3\sqrt{x}}\right)^2} \cdot \sqrt{1-x} = \frac{1}{3} \Leftrightarrow \frac{2}{3\sqrt{x}} \cdot \sqrt{1-1+x} - \sqrt{1-\frac{4}{9x}} \cdot \sqrt{1-x} = \frac{1}{3} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{2}{3\sqrt{x}} \cdot \sqrt{x} - \frac{1}{3} \sqrt{\frac{9x-4}{x}} \cdot \sqrt{1-x} = \frac{1}{3} \mid \cdot 3 \Leftrightarrow 2 - \sqrt{\frac{9x-4}{x}} \cdot \sqrt{1-x} = 1 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \sqrt{\frac{9x-4}{x}} \cdot \sqrt{1-x} = 1 \Leftrightarrow \left(\sqrt{\frac{9x-4}{x}} \cdot \sqrt{1-x} \right)^2 = 1^2 \Leftrightarrow \frac{(9x-4)(1-x)}{x} = 1 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (9x-4)(1-x) = x \Leftrightarrow 9x-9x^2-4+4x-x=0 \Leftrightarrow 9x^2-12x+4=0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (3x-2)^2 = 0 \Leftrightarrow 3x-2=0 \Leftrightarrow 3x=2 \Leftrightarrow x = \frac{2}{3}.$$

Juwalı. $x = \frac{2}{3}$.

5-mısal. Teñlemenı sheshiñ

$$\arcsin \frac{3}{5}x + \arcsin \frac{4}{5}x = \arcsin x$$

Sheshiw. Berilgen teñlemenıñ anıqlanıw oblastı: $0 \leq x \leq 1$.

Berilgen teñlemenıñ eki tärepinen sinus ałamız:

$$\arcsin \frac{3}{5}x + \arcsin \frac{4}{5}x = \arcsin x \Leftrightarrow \sin \left(\arcsin \frac{3}{5}x + \arcsin \frac{4}{5}x \right) = \sin(\arcsin x)$$

$$\Leftrightarrow \sin \left(\arcsin \frac{3}{5}x \right) \cdot \cos \left(\arcsin \frac{4}{5}x \right) + \sin \left(\arcsin \frac{4}{5}x \right) \cdot \cos \left(\arcsin \frac{3}{5}x \right) =$$

$$= \sin(\arcsin x) \Leftrightarrow \frac{3}{5}x \sqrt{1 - \frac{16}{25}x^2} + \frac{4}{5}x \sqrt{1 - \frac{9}{25}x^2} = x \Leftrightarrow \frac{3}{5}x \sqrt{1 - \frac{16}{25}x^2} +$$

$$+ \frac{4}{5}x \sqrt{1 - \frac{9}{25}x^2} - x = 0 \Leftrightarrow x \left(\frac{3}{5} \sqrt{1 - \frac{16}{25}x^2} + \frac{4}{5} \sqrt{1 - \frac{9}{25}x^2} - 1 \right) = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 0 \\ \frac{3}{5} \sqrt{1 - \frac{16}{25}x^2} + \frac{4}{5} \sqrt{1 - \frac{9}{25}x^2} - 1 = 0 \end{cases}$$

$$\frac{3}{5} \sqrt{1 - \frac{16}{25}x^2} + \frac{4}{5} \sqrt{1 - \frac{9}{25}x^2} - 1 = 0 \Leftrightarrow \frac{3}{5} \cdot \frac{1}{5} \sqrt{25 - 16x^2} + \frac{4}{5} \cdot \frac{1}{5} \sqrt{25 - 9x^2} - 1 = 0$$

$$\Leftrightarrow 3\sqrt{25 - 16x^2} + 4\sqrt{25 - 9x^2} - 25 = 0 \Leftrightarrow 3\sqrt{25 - 16x^2} = 25 - 4\sqrt{25 - 9x^2} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left(3\sqrt{25 - 16x^2} \right)^2 = \left(25 - 4\sqrt{25 - 9x^2} \right)^2 \Leftrightarrow 9(25 - 16x^2) = 625 -$$

$$-200\sqrt{25 - 9x^2} + 16(25 - 9x^2) \Leftrightarrow 225 - 144x^2 = 625 - 144x^2 -$$

$$-200\sqrt{25 - 9x^2} + 400 \Leftrightarrow 200\sqrt{25 - 9x^2} = 800 \div 200 \Leftrightarrow \sqrt{25 - 9x^2} = 4 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left(\sqrt{25 - 9x^2} \right)^2 = 4^2 \Leftrightarrow 25 - 9x^2 = 16 \Leftrightarrow 9x^2 = 9 \Leftrightarrow x^2 = 1 \Leftrightarrow x_{1,2} = \pm 1.$$

Juwalı. $x_1 = -1, x_2 = 0, x_3 = 1$.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. И.Т. Бородуля. Тригонометрические уравнения и неравенства. Москва "Просвещение" 1989.
2. Э.Н. Балаян. Новый репетитор по математике. Ростов-на-Дону. "Феникс" 2018

PARAMETRLI IRRATSIONAL TEN'LEMELERDI SHESHIW USILLARI

Djumabaev N.

*NMPI «Matematika oqitw metodikasi» kafedrasiniñ
docenti*

Tayanch so'zlar: parametrlı irracıonal tenglamalar, tenglamaniñ anıqlanıw soǵası, tengsizliklar, tengsizliklar sistemasi.

Ключевые слова: параметрические иррациональные уравнения, область определения уравнения, неравенства, система неравенств.

Key words: parametric irrational equations, domain of the equation, inequalities, system of inequalities.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'quvchilarning matematika faniga qiziqishlarini yana ham orttiradigan misol va masalalar berilgan. Mazkur misol va masalalar ularning bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Matematika faniga qiziqadigan o'quvchilarning qiziqishlarini yana ham orttirish, mantiqiy masalalarni echishga o'rgatish katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье приведены примеры и задачи, которые еще больше повысят интерес учащихся к математике. Эти примеры и задачи имеют большое значение в формировании их знаний и навыков. Большое значение имеет дальнейшее повышение интереса учащихся, интересующихся математикой, обучение их решению логических задач.

SUMMARY:

This article provides examples and problems that will further increase students' interest in mathematics. These examples and problems are of great importance in the formation of their knowledge and skills. It is of great importance to further increase the interest of students interested in mathematics, to teach them to solve logical problems.

1-misal: $x + \sqrt{x-1} = a$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw: Berilgen tenglamaning anyqlanayotgan oblasti: $x-1 \geq 0 \Leftrightarrow x \geq 1$.

$$x + \sqrt{x-1} = a \Leftrightarrow \sqrt{x-1} = a-x \Leftrightarrow \begin{cases} x-1 = (a-x)^2 \\ a \geq x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x-1 = a^2 - 2ax + x^2 \\ a \geq x \end{cases}$$

$$x-1 = a^2 - 2ax + x^2 \Leftrightarrow x^2 - 2ax - x + a^2 - 1 = 0 \Leftrightarrow x^2 - (2a+1)x +$$

$$+ (a^2 - 1) = 0 \Leftrightarrow x_{1,2} = \frac{(2a+1) \pm \sqrt{4a^2 + 4a + 1 - 4a^2 - 4}}{2} =$$

$$= \frac{(2a+1) \pm \sqrt{4a-3}}{2}; \left(a \geq \frac{3}{4} \right).$$

$$\frac{(2a+1) \pm \sqrt{4a-3}}{2} \leq a \Leftrightarrow (2a+1) \pm \sqrt{4a-3} \leq 2a \Leftrightarrow 2a+1 \pm \sqrt{4a-3} \leq 2a \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow 1 \pm \sqrt{4a-3} \leq 0$$

Keyingi ten'sizlikte ten'lik orinlanishi ushyn $4a-3=1$ bolishi tiyis, olay bolsa $4a-3=1 \Leftrightarrow 4a=4 \Leftrightarrow a=1$

Juwabi: Eger $a < 1$ bolsa, ten'leme sheshimge iye emes, eger $a \geq 1$ bolsa berilgen ten'leme jalg'iz bir sheshimge iye $x = \frac{2a+1-\sqrt{4a-3}}{2}$

2-misal: $\sqrt{x-a} = \sqrt{2x-1+a}$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw: Eger $\begin{cases} x \geq a \\ x \geq \frac{1-a}{2} \end{cases}$ bolsa, berilgen ten'leme mag'anag'a iye boladi.

$$\sqrt{x-a} = \sqrt{2x-1+a} \Rightarrow (\sqrt{x-a})^2 = (\sqrt{2x-1+a})^2 \Rightarrow x-a = 2x-1+a \Rightarrow x = 1-2a$$

bul ma'nisti x tin' ormina qoyip a nin' ma'nislerin tabamiz:

$$1). 1-2a \geq a \Leftrightarrow 3a \leq 1 \Leftrightarrow a \leq \frac{1}{3}$$

$$2). 1-2a \geq \frac{1-a}{2} \Leftrightarrow 2-4a \geq 1-a \Leftrightarrow 3a \leq 1 \Leftrightarrow a \leq \frac{1}{3}$$

$$\text{Demek, } a \leq \frac{1}{3}$$

Juwabi: Berilgen ten'leme $a \leq \frac{1}{3}$ bolg'anda jalg'iz bir sheshimge iye boladi, al $a > \frac{1}{3}$

bolg'anda sheshimge iye bolmaydi.

3-misal: $x - \sqrt{x^2 + a^2 + 1} = a$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw: $x - \sqrt{x^2 + a^2 + 1} = a \Leftrightarrow \sqrt{x^2 + a^2 + 1} = x - a$ bul ten'leme mag'anag'a iye bolishi ushyn $x \geq a$ ha'm $x^2 + a^2 + 1 \geq 0$ bolishi tiyis.

1. Eger $x \geq a$ bolsa,

$$\sqrt{x^2 + a^2 + 1} = x - a \Rightarrow (\sqrt{x^2 + a^2 + 1})^2 = (x - a)^2 \Rightarrow x^2 + a^2 + 1 = x^2 - 2ax + a^2 \Rightarrow 2ax = -1$$

2. Eger $a \neq 0$ bolsa, onda $x = -\frac{1}{2a}$ boladi.

$$x > a \Rightarrow -\frac{1}{2a} > a \Leftrightarrow a + \frac{1}{2a} < 0 \Leftrightarrow \frac{2a^2 + 1}{2a} < 0 \Leftrightarrow a < 0.$$

Juwabi: Eger $a < 0$ bolsa, $x = -\frac{1}{2a}$ sheshimine iye boladi, al $a \geq 0$ bolsa, berilgen ten'leme sheshimge iye bolmaydi.

4-misal: a parametrinin' ma'nislerinde $\sqrt{4x+a} = 2x-1$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw:

$$\sqrt{4x+a} = 2x-1 \Leftrightarrow \begin{cases} 4x+a = (2x-1)^2 \\ 2x-1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4x+a = 4x^2 - 4x + 1 \\ x \geq \frac{1}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4x^2 - 8x + 1 - a = 0 \\ x \geq \frac{1}{2} \end{cases}$$

$$4x^2 - 8x + 1 - a = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = \frac{2 - \sqrt{a+3}}{2} \\ x_2 = \frac{2 + \sqrt{a+3}}{2} \end{cases}$$

Bunnan $a = -3$ bolsa, berilgen ten'leme jalg'iz $x = 1$ sheshimine iye boladi.

Eger $a > -3$ bolsa, $x_1 < x_2$ ha'm berilgen ten'leme to'mendegi sistemani qanaatlandiratug'in a parametrinin' ma'nislerinde eki sheshimge iye boladi:

$$\begin{cases} \frac{2 - \sqrt{a+3}}{2} \geq \frac{1}{2} \\ a > -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2 - \sqrt{a+3} \geq 1 \\ a > -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{a+3} \leq 1 \\ a > -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a+3 \leq 1 \\ a > -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a \leq -2 \\ a > -3 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -3 < a \leq -2$$

Demek $-3 < a \leq -2$ bolsa, berilgen ten'leme $x = \frac{2 \pm \sqrt{a+3}}{2}$ sheshimine iye boladi.

Eger $x_1 < \frac{1}{2}$ ha'm $x_2 \geq \frac{1}{2}$ bolsa, berilgen ten'leme x_2 korenine iye boliwi ushin to'mendegi sistema orinli boladi:

$$\begin{cases} \frac{2 - \sqrt{a+3}}{2} < \frac{1}{2} \\ \frac{2 + \sqrt{a+3}}{2} \geq \frac{1}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2 - \sqrt{a+3} < 1 \\ 2 + \sqrt{a+3} \geq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{a+3} > 1 \\ \sqrt{a+3} \geq -1 \end{cases} \Leftrightarrow a+3 > 1 \Leftrightarrow a > -2$$

Demek, $a > -2$ bolg'anda berilgen ten'leme $x = \frac{2 + \sqrt{a+3}}{2}$ sheshimine iye boladi.

Eger $a < -3$ bolsa, $4x^2 - 8x + 1 - a = 0$ ten'lemesinin' diskriminanti teris bolg'anliqtan berilgen ten'leme sheshimge iye bolmaydi.

Juwabi: eger $a < -3$ bolsa ten'leme sheshimge iye bolmaydi,

eger $a = 3$ bolsa $x = 1$ boladi, eger $-3 < a \leq -2$ bolsa $x_{1,2} = \frac{2 \pm \sqrt{a+3}}{2}$;

eger $a > -2$ bolsa $x = \frac{2 + \sqrt{a+3}}{2}$ boladi.

5-misal: $\sqrt{x-a} = \sqrt{x} - a$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw: Eger $x \geq a$, $x \geq 0$, $\sqrt{x} \geq a$ bolsa, berilgen ten'leme mag'anag'a iye boladi.

$$\sqrt{x-a} = \sqrt{x} - a \Rightarrow x-a = (\sqrt{x}-a)^2 \Rightarrow x-a = x-2a\sqrt{x}+a^2 \Rightarrow 2a\sqrt{x} = a^2+a \Rightarrow \sqrt{x} = \frac{a+1}{2}$$

Eger $a=0$ bolsa, ten'lemenin' sheshimi $x \geq 0$ boladi. Eger $a \neq 0$ bolsa, $\sqrt{x} \geq a$ bolg'anliqtan $\frac{a+1}{2} \geq a \Leftrightarrow a+1 \geq 2a \Leftrightarrow a \leq 1$ boladi, $a > 1$ bolg'anda ten'leme sheshimge iye bolmaydi.

$\sqrt{x} \geq 0$ bolg'anliqtan $\frac{a+1}{2} \geq 0 \Leftrightarrow a \geq -1$ boladi, $a \leq -1$ bolg'anda ten'leme sheshimge iye bolmaydi.

Eger $-1 \leq a \leq 1, a \neq 0$ bolsa: $x = \frac{(a+1)^2}{4}$ sheshimine iye boladi.

Juwabi: Eger $a^2 > 1$ bolsa ten'leme sheshimge iye bolmaydi, eger $0 < a^2 < 1$ bolsa $x = \frac{(a+1)^2}{4}$ sheshimine iye boladi, eger $a=0$ bolsa $x \in [0, \infty]$ boladi.

6-misal: a parametrine baylanisli $x + \sqrt{a+\sqrt{x}} = a$ ten'lemesin sheshin'.

Sheshiw: Eger $a > 0$ bolsa, berilgen ten'leme sheshimge iye bolmaydi.

Eger $a=0$ bolsa, $x=0$ boladi.

Berilgen ten'lemede $0 \leq x \leq a$ boliwi tiyis.

Eger $a > 0$

bolsa,

$$\sqrt{a+\sqrt{x}} = a-x \Rightarrow a+\sqrt{x} = a^2-2ax+x^2 \Rightarrow a^2-(2x+1)a-\sqrt{x} = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} a_1 = x + \sqrt{x} + 1 \\ a_2 = x - \sqrt{x} \end{cases}$$

$x \geq 0$ bolg'anliqtan $a = x + \sqrt{x} + 1$ ten'lemesinde $a \geq 1$ boladi. $a = x + \sqrt{x} + 1$ ten'lemesin $\sqrt{x}$ ke qarata kvadrat ten'leme etip sheshemiz:

$$(\sqrt{x})_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{4a-3}}{2}$$

$x \geq 0$ bolg'anliqtan berilgen ten'lemenin' koreni $\sqrt{x} = \frac{-1 + \sqrt{4a-3}}{2}$ ten'luginen to'mendegishe

$$x = \left(\frac{-1 + \sqrt{4a-3}}{2} \right)^2 = \frac{1 - 2\sqrt{4a-3} + 4a - 3}{4} = \frac{4a - 2\sqrt{4a-3} - 2}{4} = \frac{2a - 1 - \sqrt{4a-3}}{2}$$

tabiladi.

Endi $a = x - \sqrt{x}$ ten'lemesin $\sqrt{x}$ ke qarata kvadrat ten'leme etip sheshsek:

$$(\sqrt{x})_{1,2} = \frac{1 \pm \sqrt{4a+1}}{2} \text{ iye bolamiz. Bunnan}$$

$$x = \left(\frac{1 + \sqrt{4a+1}}{2} \right)^2 = \frac{1 + 2\sqrt{4a+1} + 4a + 1}{4} = \frac{4a + 2\sqrt{4a+1} + 2}{4} = \frac{2a + 1 + \sqrt{4a+1}}{2}$$

Bul tabilg'an x tin' ma'nisi berilgen ten'lemenin' sheshimi bolmaydi, sebebi

$x \leq a$ sha'rtin qanaatlandirmaydi.

Juwabi: eger $a \in (-\infty, 0) \cup (0, 1)$ bolsa ten'leme sheshimge iye bolmaydi, eger $a=0$ bolsa $x=0$, eger

$a \in [1, +\infty)$ bolsa, $x = \frac{2a - 1 - \sqrt{4a-3}}{2}$ boladi.

7-мисал: $\sqrt{2x-1} - x + a = 0$ ten`lemesin sheshin`.

$$\text{Sheshiw: } \sqrt{2x-1} - x + a = 0 \Leftrightarrow \sqrt{2x-1} = x - a \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq a \\ x \geq \frac{1}{2} \\ x^2 - 2ax + a^2 = 2x - 1 \end{cases}$$

$$x^2 - 2(a+1)x + a^2 + 1 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = a+1 + \sqrt{2a} \\ x_2 = a+1 - \sqrt{2a} \end{cases}$$

Demek, $a < 0$ bolsa berilgen ten`leme sheshimge iye bolmaydi.

Eger $a \geq 0$ bolsa berilgen ten`leme  $x_1 = a+1 + \sqrt{2a}$ ,  $x_2 = a+1 - \sqrt{2a}$  korenli bul korenlerdin` a parametrinin` qanday ma`nislerinde ten`lemenin` shes aniqalaymiz, onin` ushin bul korenlerdi joqaridag`i sha`rtke qoyamiz:

$$1) x \geq \frac{1}{2} \text{ yag`niy } a+1 + \sqrt{2a} \geq \frac{1}{2} \Leftrightarrow a + \frac{1}{2} + \sqrt{2a} \geq 0 \Rightarrow a \geq 0$$

$$2) x \geq a \text{ yag`niy } a+1 + \sqrt{2a} \geq a \Leftrightarrow 1 + \sqrt{2a} \geq 0$$

$$3) x \geq \frac{1}{2} \text{ yag`niy } a+1 - \sqrt{2a} \geq \frac{1}{2} \Leftrightarrow a - 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{a} + \frac{1}{2} \geq 0 \Leftrightarrow \left(\sqrt{a} - \frac{1}{\sqrt{2}} \right)^2 \geq 0$$

$$4) x \geq a \text{ yag`niy } a+1 - \sqrt{2a} \geq a \Leftrightarrow \sqrt{2a} \leq 1 \Rightarrow 2a \leq 1 \Rightarrow a \leq \frac{1}{2}$$

Demek, $0 \leq a \leq \frac{1}{2}$ bolg`anda  $x_2 = a+1 - \sqrt{2a}$  koreni berilgen ten`lemen

$a > \frac{1}{2}$ bolg`anda  $x_2 = a+1 - \sqrt{2a}$  koreni berilgen ten`lemenin` sheshimi bo

Juwabi: Eger $a < 0$ bolsa berilgen ten`leme sheshimge iye bolmaydi,

Eger $0 \leq a \leq \frac{1}{2}$ bolsa $x_{1,2} = a+1 \pm \sqrt{2a}$ korenlerine, eger $a > \frac{1}{2}$ bolsa $x =$ iye boladi.

8-мисал: $\sqrt{x^2 + ax - 2a} = x+1$ ten`lemesin sheshin`.

Sheshiw: Berilgen ten`leme aniqlang`an boliwi ushin $x \geq -1$ ha`m $x^2 + ax -$ boliwi tiyis.

$$\begin{aligned} \sqrt{x^2 + ax - 2a} = x+1 &\Rightarrow x^2 + ax - 2a = (x+1)^2 \Leftrightarrow x^2 + ax - 2a = x^2 + 2x + 1 \\ &\Leftrightarrow (a-2)x = 2a+1 \Leftrightarrow x = \frac{2a+1}{a-2}, \text{ бунда } a \neq 2 \end{aligned}$$

$$x^2 - \sqrt{a-x} = a \Leftrightarrow \sqrt{a-x} = x^2 - a \Rightarrow a-x = (x^2 - a)^2 \Rightarrow a-x = x^4 - 2x^2a + a^2 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow a^2 - (2x^2 + 1)a + x + x^4 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} a_1 = x^2 + x \\ a_2 = x^2 - x + 1 \end{cases}$$

$a = x^2 + x$ ten 'lemesinin' koreni berilgen ten 'lemenin' koreni boliwi ushin to' mendegi sistemani qanaatlandiriwi tiyis:

$$\begin{cases} x^2 + x = a \\ x \leq a \leq x^2 \end{cases}$$

Bul sistemanin' birinshi ten 'lemesi' ha'm $a \leq x^2$ ten 'sizliginen' $x \leq 0$ bolatug'ini kelip shig'adi.

$$x^2 + x = a \Leftrightarrow x^2 + x - a = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = \frac{-1 - \sqrt{4a+1}}{2} \\ x_2 = \frac{-1 + \sqrt{4a+1}}{2} \end{cases}$$

$$1) \begin{cases} \frac{-1 - \sqrt{4a+1}}{2} \leq 0 \\ \frac{-1 - \sqrt{4a+1}}{2} \leq a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1 + \sqrt{4a+1} \geq 0 \\ 1 + \sqrt{4a+1} + 2a \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4a+1 \geq 0 \\ a \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a \geq -\frac{1}{4} \\ a \geq 0 \end{cases}$$

$$2) \begin{cases} \frac{-1 + \sqrt{4a+1}}{2} \leq 0 \\ \frac{-1 + \sqrt{4a+1}}{2} \leq a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{4a+1} \leq 1 \\ \sqrt{4a+1} \leq 2a+1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a \leq 0 \\ a \geq -\frac{1}{4} \end{cases} \Leftrightarrow -\frac{1}{4} \leq a \leq 0$$

$a = x^2 - x + 1 \leq x^2 \Leftrightarrow x \geq 1$. Bul jag' dayda berilgen ten 'lemenin' x tin' tek bir g'ana

$$x = \frac{1 + \sqrt{4a+1}}{2} \text{ ma'nisi qanaatlandiradi.}$$

Juwabi: eger $a \in \left(-\infty; -\frac{1}{4}\right)$ bolsa, onda $x \in \emptyset$,

eger $a \in \left[-\frac{1}{4}; 0\right]$ bolsa, onda $x_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{4a+1}}{2}$,

eger $a \in (0; 1)$ bolsa, onda $x = \frac{-1 - \sqrt{4a+1}}{2}$,

eger $a \in [1; +\infty)$ bolsa, onda $x_1 = \frac{-1 - \sqrt{4a+1}}{2}$, $x_2 = \frac{1 + \sqrt{4a+1}}{2}$ boladi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. И.Т. Бородуля. Тригонометрические уравнения и неравенства. Москва "Просвещение" 1989.
2. Э.Н. Балаян. Новый репетитор по математике. Ростов-на-Дону. "Феникс" 2018

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШОРЛЫ ЖЕРЛЕРИНДЕ PETUNIYA, TÚNGI GÓZZAL (NOCHNAYA KRASAVICA) GÚLINIŇ ОСИЎИН АНЫҚЛАЎ

Esnazarov A.

*Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı
"Anıq hám tábiyǵıy pánler metodikası" kafedrası aǵa oqıtıwshısı*

Таянч сўзлар: гул, химия фани, тунги гўзал, Қорақалпоғистон Республикаси, Petuniya, лаборатория шароитида ўстириш, табиат.

Ключевые слова: цветок, химия, паслен, Республика Каракалпакстан, петунья, выращивание в лабораторных условиях, природа.

Key words: flower, chemistry, nightshade, Republic of Karakalpakstan, petunia, growing in laboratory conditions, nature.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикасининг тузли ёрларида петунья гулини ўстиришнинг йўллари баён этилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье описаны методы выращивания петунии на солончаках Республики Каракалпакстан.

SUMMARY:

This article describes methods for growing petunias in the salt marshes of the Republic of Karakalpakstan.

Ximiya tábiyattaǵı barlıq janzattıń túrli kórinisleri ximiyalıq zatlardan quralǵanlıǵına tiykarlanǵan halda olardıń bir túrden ekinshi bir túrge ózgeriw nızamlıqların jáne qásiyetlerin úyreniwshi anıq pán bolıp esaplanadı. Ximiya pánini jetiskenliklerinde awıl-xojalıq eginlerin, úy aldı gúllerin, xana gúllerin kóbeytiriw hám olardıń ósiwin jánede asırıwǵa qaratılǵan.

Bul wazıypalardı ámelge asırıwda úy aldı gúllerin, xana gúllerin kóbeytiw ushın jerdiń ónimdarlıǵın asırıwǵa, xalıq xojalıǵı ónimleriniń durıs paydalanıwǵa baylanıslı boladı. Biz egetuǵın jerimizdin shorlıǵına itibar qaratsaq judá jaqsı boladı. Úy aldı gúllerin, xana gúllerin jaqsı ónip shıǵıwı ushın, óniń ósiwin jaqsılawda aldın joqarı sıpatqa ie bolǵan tuxımdı egiw úlken áhmietke ie esaplanadı. Tuxımlardı tiykarǵı sıpat kórsetkishlerdiń biri onıń óniwsheńligi. Bul maqalada

Petuniya, Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) tuxımların labarotoriya sharayatında duzlardıń túrli koncentraciyalarına shıdamlıǵı boyınsha ótkizilgen analiz nátiyjeleri bayan etiledi. Petuniya , túngi gózzal (Nochnaya krasavica) tuxımlarınıń túrli koncentraciyadagi duzlı aralaspalarda óndiriw hám dala sharayatında ótkiziw arqalı Petuniya , túngi gózzal (Nochnaya krasavica) tuxımlarınıń shorǵa shıdamlılıǵına baha berildi.

Laboratoriya sharayatında natriy xlor hám natriy sulfat duzlarınıń túrli koncentraciyadagi eritpelerinde óndiriw nátiyjesinde, Petuniya , túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúllerini joqarı koncentraciyasına qatnası túrlishe ekenligin kórsetedi. Shor jerlerde Petuniya , túngi gózzal (Nochnaya krasavica) ósiwin anıqlaw ushın tájiriybe tuxımların NaCL natriy xloridini 0,1 n, 0,5n, 1n, 1,5 normallıǵında ósiw jaǵdayın 180C temperaturada 11-aprelden 20-aprel aralıǵında baqlaw jumısı alıp barıldı. Bunıń ushın biz petr shashkasınan paydalandıq. Petr shashkasına filtr qaǵaz qoyıp tayarlangan eritpeden 2 ml quyıp ústine 12 dana Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) tuxımınan hám 40 dana Petuniya gúliniń tuxımları analiz ushın salındı.

Tájiriybe ushın alınǵan Petuniya, túngi gózzal (Nochnaya krasavica) tuxımları 15-aprel kúni gúllerdiń tuxımı isindi hám jarılıp tamır shıǵarıwdı basladı, braq anıq kózge onsha kórinbedi, aradan 4 saat ótkennen keyin anıq kózge kórinde. 16- aprelge kelip gúller ósip suwdıń beti kókshil bola basladı. 17- aprelda kelip gúllerdiń uzınlıǵı 0,5 sm ge keldi. Petuniya gúliniń tuxımı eritpege salmasta burın 1ml bolǵan bolsa tuxımlar, 4-kúnnen keyin 2 ml jetip tamır shıǵarıwǵa háreket ete baslaydı. 4-5-kún bolǵanda ónetuǵın tuxımlarda ózgeris bola baslaydı. Sebebi tuxımlar sırtqı qabın jarıwǵa háreket etedi. 6-7-kún bolǵanda 2-3 ml bolıp tuxımlar ónip baslaydı. Sǵwrette 8-9 kún bolǵanda tuxımlar 4-5 ml bolıp ónip, ónbeytuǵın tuxımlar belgili boladı, ónbeytuǵın tuxımlar qarawıtıp túrin ózgertip shiriw baslaydı.

Suwdaǵı hám topıraқтаǵı tuxımlar bir waqıtta birdey jerge qoyıldı. Gúllerdiń ósiwi hár qıyılı, sebebi mayda gúllerdiń tuxımınıń sırtı qattı bolmaǵannan keyin tez ósiw hám rawajlanıw qábiletine iye, al qattı qabıq Petuniya gúl gúlimizdiń ósiwi qabıqtı jarıp shıǵıwı mayda Petuniya gúlge qaraǵa ele suwdagısı jarılmaıdı.

Braq topiraqtagı qattı qabıq Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúlimiz birdey waqıtta ósip shıqtı.

Ósimlik atı	NaCl			
	0,1н	0,5н	1н	1,5н
Petuniya gúl	40	40	40	40
	37	35	32	30
Kógeriwshenligi % esabında	92,5%	87,5%	80%	75%
Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúli	12	12	12	12
	Kógermedi	kógermedi	kógermedi	kógermedi
Kógeriwshenligi % esabında	0 %	0 %	0 %	0 %

Bul sonı kórsetedi:

Suwdıń salqınlıǵı sebepli qattı qabıq Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúlimiz salqında tez tuxım jarılmaydı. Al jıllı jerde qattı qabıq Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúlimiz tez ósiw qabileline iye eken. Eki gúlimizdıń ósiw waqıtı

20-aprel kúni gúllerdıń óskenin teksergenimizde Petuniyanıń topiraqta turǵanı gúli 72 saatta 1,5sm ge ósti, al Petuniyanıń suwda óskeni 1 sm ósti, topiraqta turǵan Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúlli bolsa 9 smge ósti, al suwda turǵanı bolsa rawajlanbay qaldı.

Juwmaqlap aytqanımda 2026-жылдын 11-aprelinen 20-aprel aralıǵında 180C temperatura da ótkizilgen laboratoriyalıq jumıslardıń nátiyjesi boyınsha Qaraqalpaqstan Respublikasınıń shorlı jerlerinde egilgen Petuniya hám Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúllerdıń kógeriwshenligin esaplaplaganımda

Petuniya gúli natriy xloriddıń hár qıylı eritpelerinde ulıwma alganda tuxımınń 83.75 % kógerdi. Túngi gózzal (Nochnaya krasavica) gúlimiz suwlı ortalıqta kógermeydi ekeni málim boldı. Bul degeni Qaraqalpaqstan Respublikasınıń shorlı jerlerinde egilgen Petuniya gúliniń 83.75 % tuxımı ónıp shıǵatuǵın itimallıǵı bar ekenligi dálillendi.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Рахматуллаев Н.Г., Искандаров А. "Эритмалар" мавзуси бўйича ўқитувчиларнинг масалалар чиқиш тафаккурини ривожлантириш, Педагогик таълим - 2006,
- 2.Белик В.Ф – Овощные культуры и технология их возделывания – М.Агропромиздат 1991.
3. Матвеев В.П, Рубцов М.И. – Отношение овощных культур к концентрации почвенного раствора и засолению почвы. В. Кн: Овощеводство, М, Агропром – 1985
4. <http://www.edunet.uz> – maktablar, oquvchi va oqituvchilar sayti.
5. www.pedagog.uz
6. www.edu.uz

IQTISODIY TA'LIM YO'NALISHLARIDA MATRISALAR ALGEBRASINI O'QITISHNING FUNDAMENTAL VA AMALIY AHAMIYATI

Kuchkarov M.U.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Andijon fakulteti "Mutaxassislik, ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlar" kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so'zlar: chiziqli algebra, matrisalar operatori, iqtisodiy modellashirish, V. Leontyev modeli, Endogen va ekzogen o'zgaruvchilar, Markov jarayonlari, Ko'p o'lchamli ekonometrika, Iqtisodiy kognitivlik.

Ключевые слова: линейная алгебра, матричный оператор, экономическое моделирование, модель В. Леонтьева, эндогенные и экзогенные переменные, марковские процессы, многомерная эконометрика, экономическое познание.

Key words: linear algebra, matrix operator, economic modeling, V. Leontief model, endogenous and exogenous variables, Markov processes, multivariate econometrics, economic knowledge.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada iqtisodiy ta'lim yo'nalishlarida amaliy matematika kursining tarkibiy qismi bo'lgan matrisalar algebrasini o'qitishning metodologik va amaliy muammolari tadqiq etiladi. Matrisalar apparatining iqtisodiy tizimlarni statik va dinamik modellashirishdagi, xususan, V. Leontyevning tarmoqlararo balansi, Markov zanjirlari, ko'p o'lchamli regression tahlil va chiziqli dasturlash masalalaridagi fundamental roli ko'rsatib o'tilgan. Maqolada matematik abstraksiya va iqtisodiy interpretatsiya o'rtasidagi kognitiv bog'lanishni kuchaytirishga qaratilgan pedagogik strategiyalar taklif etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются методологические и практические проблемы преподавания матричной алгебры, являющейся компонентом курса прикладной математики в экономическом образовании. Показана фундаментальная роль матричного аппарата в статическом и динамическом моделировании экономических систем, в частности, в задачах межотраслевого баланса В. Леонтьева, цепей Маркова, многомерного регрессионного анализа и линейного программирования. В статье предлагаются педагогические стратегии, направленные на укрепление познавательной связи между математической абстракцией и экономической интерпретацией.

SUMMARY:

This article examines the methodological and practical challenges of teaching matrix algebra as a component of applied mathematics in economics education. It demonstrates the fundamental role of matrix theory in static and dynamic modeling of economic systems, particularly in Leontief's

input-output problems, Markov chains, multivariate regression analysis, and linear programming. The article proposes pedagogical strategies aimed at strengthening the cognitive connection between mathematical abstraction and economic interpretation.

Zamonaviy iqtisod ilmi sezilarli darajada matematiklashgan va formallashtirilgan tizimga aylandi. Iqtisodiy jarayonlarning murakkabligi, ularning ko'p faktorli va stoxastik tabiati bo'lajak iqtisodchilardan yuqori darajali matematik-abstrakt fikrlashni talab etadi. Oliy ta'limning iqtisodiy yo'nalishlarida chiziqli algebra, xususan, matrisalar nazariyasini o'qitish faqatgina hisoblash ko'nikmalarini shakllantirish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Matrisalar — bu ko'p o'lchamli iqtisodiy makonni va undagi global muvozanat konturlarini tasvirlovchi fundamental matematik tildir. Biroq, pedagogik amaliyotda ko'pincha talabalar tomonidan matrisalar ustidagi amallarni (ko'paytirish, determinant, teskari matrisa) mexanik bajarish, lekin ularning iqtisodiy mazmunini (kognitiv mohiyatini) anglamaslik muammosi kuzatiladi. Shu bois, ushbu bo'limni o'qitish metodologiyasini fundamental va amaliy jihatdan qayta ko'rib chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Matrisa matematik nuqtai nazardan chiziqli operatorni ifodalaydi. Iqtisodiy tizimlarda bu operator resurslar fazosini (INPUT) mahsulotlar fazosiga (OUTPUT) o'tkazuvchi transformatsiya mexanizmidir. Agar $X \in R^n$ ishlab chiqarish omillari vektori, $Y \in R^n$ esa tayyor mahsulotlar vektori bo'lsa, ular o'rtasidagi bog'lanish $Y = AX$ operatorli tenglama orqali beriladi. Bu yerda $A_{m \times n}$ texnologik matrisa bo'lib, tizimning strukturaviy effektivligini ko'rsatadi. Talabaga matrisani shunchaki sonlar jadvali emas, balki iqtisodiy tizimning ichki tuzilishini kodlovchi operator sifatida tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Tarmoqlararo balansning $X = \frac{Y}{I - A}$ klassik modelini chuqurroq tahlil qilish uchun kvadrat matrisalar xossalari dars jarayoniga olib kirish zarur. Talabalar matematik yaqinlashish shartlari orqali makroiqtisodiy tizimning yashovchanligini baholashni o'rganadilar.

Iqtisodiy prognozlashda matrisalar muhim o'rin tutadi. Bozor ulushlarining o'zgarishi yoki iste'molchilar xulq-atvorini modellashtirishda elementlari ehtimolliklardan iborat bo'lgan va qatorlar yig'indisi 1 ga teng bo'lgan Stoxastik matrisalar qo'llaniladi. Agar P o'tish ehtimolliklari matrisasi bo'lsa, tizimning t davrdan keyingi holati $S(t) = S(0) \cdot P^t$ ko'rinishida bo'ladi. Bu yerda matrisani darajaga ko'tarish amalining iqtisodiy prognozlashdagi muhim kuchi yaqqol namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda respublika oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni to'liq kredit-modul tizimiga o'tkazilgan bo'lib, HEMIS axborot tizimi orqali

boshqarilmoqda. Bu tizim talabaning mustaqil ta'limiga ustuvorlik berishni talab etadi.

Matrisalar algebrasini o'qitishda mustaqil ta'lim soatlarini quruq konspekt qilishdan voz kechib, loyihaga asoslangan ta'lim shakliga o'tkazish zarur. Buning uchun talabaga HEMIS platformasidagi shaxsiy kabineti orqali quyidagi uch bosqichli mustaqil ish topshirig'i (keys) beriladi:

Birinchi bosqich (Iqtisodiy ma'lumotlarni to'plash): Talaba real tarmoq (masalan, yengil sanoat, bank yoki kichik biznes) korxonasining 3-4 ta mahsulot turi va ularga sarflanadigan xomashyo xarajatlari bazasida kichik hajmli texnologik A matrisa tuzadi.

Ikkinchi bosqich (Matematik hisoblash): Kvadrat matrisalarning teskarisini aniqlash yoki chiziqli tenglamalar tizimini yechish jarayonini MS Excel yoki Python dasturi yordamida bajaradi.

Uchinchi bosqich (Iqtisodiy interpretatsiya va HEMIS ga topshirish): Talaba olingan matematik natijani iqtisodiy jihatdan sharhlab, PDF formatdagi hisobotni baholash uchun HEMIS tizimiga yuklaydi.

Bunday metodik yondashuv fanning mustaqil ta'lim soatlarini maqsadli band qilishga va talabada mustaqil tahlil ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Matematik ta'lim sifatini oshirish uchun ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar strukturasi quyidagi didaktik tamoyillar asosida qurish lozim:

-Har bir matematik teorema va amalning iqtisodiy analogi bo'lishi shart. Masalan, matrisaning rangi - tizimdagi tarmoqlarning o'zaro mustaqillik darajasi; Kramer qoidasi yoki teskari matrisalar - iqtisodiy tizimdagi lokal muvozanat nuqtalarini qidirish usuli.

-Yuqori tartibli determinantlar va matrisalar ustida amallarni qo'lda hisoblashga vaqt sarflamasdan, talabalarga raqamli dasturlar tizimlarida ishlash o'rgatilishi kerak. Bunda diqqat markazi chiqish ma'lumotlarining iqtisodiy eksplikatsiyasiga (sharhiga) qaratiladi.

-Iqtisodchi olimlar va matematika o'qituvchilari hamkorligida tarmoqlararo balans mavzusini amaliy keyslar, masalan, O'zbekiston Iqtisodiyot va moliya vazirligining tarmoqlar prognozi asosida birgalikda o'tish tizimini joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa. Iqtisodiy ta'lim yo'nalishlarida matrisalar algebrasini chuqurlashtirilgan holda o'qitish - bu shunchaki fan dasturi talabi emas, balki bo'lajak iqtisodchilarning analitik tafakkurini shakllantiruvchi metodologik poydevordir. Matrisaviy usullar talabalarga iqtisodiyotni lokal elementlar yig'indisi emas, balki yaxlit, strukturaviy va dinamik tizim sifatida ko'rish

imkonini beradi. O'qitish jarayonini konseptual va amaliy jihatdan raqamli iqtisodiyot talablariga moslashtirish, oliy matematika kafedralari oldidagi ustuvor vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847 sonli Farmoni.

Kuchkarov M.U. Oliy ta'limda matematikaning tatbiqiy masalalaridan foydalanishning pedagogik jihatlari/ O'zbekiston olimlarining ilmiy-amaliy tadqiqotlari jurnali/ 2023yil 2-tom.

M. Kuchkarov, S. Khakimov Systematic use of mathematical concepts in professional training of students/ BIO Web of Conferences/ EDP Sciences. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 3586–3588. <https://doi.org/10.47750/pnr.2023.14.03.445>

A.Ahlimirzayev, A.Rizayev, M.Ibragimov, M.Kuchkarov. Oliy matematika / o'quv qo'llanma/ Toshkent "Turon-iqbol", 2015.

M.Kuchkarov. Oliy ta'limda matematikaning tatbiqiy masalalaridan foydalanish. Urganch davlat pedagogika instituti axborotnomasi. Ilmiy-nazariy, metodik jurnal//№1.2023// ISSN/2992-8796//99-103 b.

M.Kuchkarov. The importance of using applied mathematics In teaching process. Journal of Pedagogical Inventions and Practices //ISSN NO: 2770-2367//USA, Date of Publication: 04-11-2022

TEZAURUSLI YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING MATEMATIK NUTQINI RIVOJLANTIRISH HAQIDA

Turgunbayev R.M.

Toshkent Kimiyo xalqaro universiteti professori, f.-m.f.n.

Allambergenov I.X.

Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, PhD

Tadjibayev R.T.

Ajiniyaz nomidagi NDPI tayanch doktoranti

Tayanch soʻzlar: matematik nutq; matematik til; tezaurusli yondashuv; semantik aloqalar; matematik muloqat; o'quvchi leksikoni.

Ключевые слова: математическая речь; математический язык; тезаурусный подход; семантические связи; математическое общение; лексикон учащегося.

Key words: mathematical speech; mathematical language; thesaurus approach; semantic connections; mathematical communication; student lexicon.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada tezaurusli yondashuv asosida matematikani o'qitish jarayonida o'quvchilarning matematik nutqini rivojlantirish muammosi ko'rib chiqilgan. Tezaurusli yondashuv matematik nutqning rivojlanishini matematik tushunchalar, atamalar, belgilar va ular o'rtasidagi semantik aloqalar tizimini kengaytirish, aniqlashtirish va strukturalashtirish jarayoni sifatida ko'rib chiqishga imkon berishi ko'rsatilgan. Matematik nutqni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari ajratib ko'rsatilgan: tushunchalar apparati bilan ishlash, semantik aloqalarni o'rnatish, matematik axborotlarni taqdim etishning bir shaklidan ikkinchisiga o'girish, o'quv o'zaro ta'sirida o'quvchilarning nutqiy faoliyatini tashkil etish.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается проблема развития математической речи учащихся в процессе обучения математике на основе тезаурусного подхода. Показано, что тезаурусный подход позволяет рассматривать развитие математической речи как процесс расширения, уточнения и структурирования системы математических понятий, терминов, знаков и семантических связей между ними. Выделены основные направления развития математической речи: работа с понятийным аппаратом, установление семантических связей, перевод между различными формами представления математической информации, организация речевой деятельности учащихся в учебном взаимодействии.

SUMMARY:

The article examines the problem of developing students' mathematical speech in the process of teaching mathematics based on a thesaurus approach. It is shown that the thesaurus approach allows us to consider the development of mathematical speech as a process of expanding, clarifying, and

structuring a system of mathematical concepts, terms, signs, and semantic connections between them. The main directions for the development of mathematical speech were identified: working with the conceptual apparatus, establishing semantic connections, translating between different forms of representation of mathematical information, organizing the speech activity of students in educational interaction.

Kirish. Zamonaviy matematik ta'lim o'quvchi oldiga nafaqat hisoblashlarni to'g'ri bajarish va qoidalarni qo'llash talablarini, balki matematik matnni tushunish, atamalarni to'g'ri qo'llash, fikrlash jarayonini tushuntirish, xulosalarni asoslash, og'zaki va yozma mulohazalar tuzish qobiliyatini ham qo'yadi. Boshqacha qilib aytganda, matematik nutqni rivojlantirish o'qitishning muhim vazifalaridan biriga aylanadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik o'quvchilar to'g'ri javobni olishlari mumkin, lekin bajarilgan harakatlarning ma'nosini tushuntirishda, tasdiqlarni isbotlashda, og'zaki tavsifdan ramziy yozuvga o'tishda va aksincha qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bu shundan dalolat beradiki, matematikani o'zlashtirish muammosi nafaqat amallar va algoritmlarni o'zlashtirish, balki matematik til va matematik nutqni shakllantirish bilan ham bog'liq.

Ilmiy tadqiqotlarda matematika ta'limida til va muloqot o'quv faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Matematik ma'no nafaqat ramziy yozuvlar orqali, balki og'zaki tushuntirishlar, sxemalar, rasmlar, jadvallar, muhokama va isbotlash orqali ham shakllanishi ta'kidlanadi [5,7]. Shu nuqtayi nazardan, matematik nutqni rivojlantirishni o'quvchining o'quv matematik tezaurusini, ya'ni tushunchalar, atamalar, belgilar, nutqiy tuzilmalar va ular o'rtasidagi aloqalar tizimini shakllantirish va qayta qurish jarayoni sifatida talqin qilishga imkon beradigan tezaurusli yondashuv alohida qiziqish uyg'otadi [4,8].

Maqolaning maqsadi o'quvchilarning matematik nutqini rivojlantirishda tezaurusli yondashuvining mohiyatini ochib berish va maktabda matematika o'qitishda uning metodik imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat.

Asosiy qism. Matematik til, matematik nutq va matematik muloqot masalalari so'nggi yillarda pedagogik tadqiqotlarda tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda matematik nutq matematik ma'nolarni ifodalash va o'zlashtirish vositasi, o'quvchining fikrlash faoliyatini amalga oshirish shakli va matematik muloqotning eng muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi [2,6].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matematik nutq atamalarni mexanik qo'llashdan iborat emas. Bu tushunchalarning ma'nosini tushunish, ramziylikni bilish, mantiqiy izchil fikrlarni tuzish qobiliyati, yechish usullarini tushuntirish, isbotlovchi tuzilmalardan foydalanish, bilimlarni taqdim etishning og'zaki, ramziy va grafik shakllarini muvofiqlashtirish [4,6,7].

A. S. Gorchakovning [6] tadqiqotida maktab o'quvchilarining matematik nutqini rivojlantirish muammosi faoliyatli yondashuv kontekstida ko'rib chiqiladi. Muallif o'quvchining o'z matematik o'quv faoliyati jarayonida tafakkurni rivojlantirish va matematik tilni egallash bilan uzviy birlikda matematik nutqni rivojlantirish mumkinligini asoslaydi. Tadqiqotchi matematik nutq o'rganilayotgan mazmunning ma'nosini tushunishni, faoliyat jarayonini aks ettirishni, matematik ramzlarni, fikrlash mantiqini va o'qituvchining namunali matematik nutqini bilishni talab qilishini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, ilmiy ishlarning sharhi matematik nutqni rivojlantirish muammosi kompleks xarakterga ega degan xulosaga kelish imkonini beradi. U ta'lim mazmuni, o'quv faoliyatini tashkil etish, o'quvchilarning nutqiy amaliyoti, matematik tilni shakllantirish va o'quv muloqotini qurish bilan bog'liq.

Ta'limda tezaurusli yondashuv bilimlarni tarqoq ma'lumotlar to'plami sifatida emas, balki tushunchalar, munosabatlar va ularni ifodalash usullarining yaxlit tizimi sifatida ko'rib chiqishga qaratilgan. Matematika ta'limiga tatbiqan tezaurusni atamalar, tushunchalar, belgilar, modellar, namunaviy nutqiy tuzilmalar va ular o'rtasidagi semantik aloqalarni o'z ichiga olgan matematik birliklarning tartibga solingan tizimi sifatida tushunish mumkin [8].

Shu nuqtayi nazardan, matematik nutqni rivojlantirish shunchaki matematik so'zlarni to'plash emas, balki o'quvchining o'quv matematik tezaurusini (leksikonini) maqsadli shakllantirishdir. Bunga quyidagilar kiradi: matematik mazmundagi atamalar va tushunchalar; matematik ramzlar va belgilar; tushuntirish, mulohaza yuritish, isbotlash va asoslashning nutqiy modellari; tushunchalar o'rtasidagi semantik aloqalar; axborotni taqdim etishning og'zaki, ramziy, grafik va jadval shakllari o'rtasidagi o'tishlar.

Tezaurusli yondashuvning muhim afzalligi shundaki, u o'quvchilarning ko'plab nutqiy qiyinchiliklarining sababini ko'rish imkonini beradi. Ko'pincha o'quvchi ayrim terminni biladi, lekin uni tegishli mazmun, harakat, model yoki tasavvurning boshqa shakli bilan bog'lamaydi. Masalan, o'quvchi "kasr" so'zini qo'llaydi, lekin uni qism va butun munosabati bilan to'liq bog'lay olmaydi; "perimetr" va "maydon" so'zlarini farqlaydi, lekin ular bilan bog'liq harakatlar va o'lchov birliklarini aralashtirib yuboradi; munosabatni yozadi, lekin uning ma'nosini so'z bilan izohlay olmaydi. Binobarin, muammo nafaqat lug'atning kambag'alligida, balki o'quvchining leksikonida semantik aloqalarning yetarli darajada shakllanmaganidadir [2, 4, 6,].

Tezaurusli yondashuv matematik nutqni ta'lim mazmunini tartibga solishning natijasi va bir vaqtning o'zida vositasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. O'quvchi tushunchalar, belgilar, harakatlar va modellar o'rtasidagi bog'lanishlarni

qanchalik mazmunli qursa, uning matematik nutqi shunchalik aniq va mazmunli bo'ladi [3,6].

Matematik nutqni rivojlantirishda tezaurusli yondashuvning salohiyati bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi.

Birinchidan, u matematik tushunchalarni ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi. Agar yangi tushuncha alohida holda emas, balki o'quvchiga allaqachon ma'lum bo'lgan birliklar va munosabatlar tizimiga kiritilsa, u shunchaki so'z bo'lib qolmay, ma'no tarmog'ining bir unsuriga aylanadi. Bu esa fikrni tushunishni ham, uni nutqda ifodalashni ham sezilarli darajada osonlashtiradi [8].

Ikkinchidan, tezaurusli yondashuv bir-biriga yaqin, lekin ayni bir xil bo'lmagan tushunchalarni farqlashga yordam beradi. Matematik nutq uchun bu prinsipial ahamiyatga ega, chunki o'quvchilarning ko'plab nutqiy xatolari aynan tushunchalar, amallar va munosabatlarni chalkashtirib yuborish bilan bog'liqdir. Jins-tur, sabab-oqibat, funksional va operatsional aloqalarni o'rnatish matematik nutqni yanada aniq va mantiqiy bo'lishiga olib keladi.

Uchinchidan, bu yondashuv matematik axborotni taqdim etishning turli shakllari o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. To'laqonli matematik nutq uchun o'quvchining matematik ma'noni bir shakldan boshqasiga: matndan ramziy yozuvga, rasmdan og'zaki tushuntirishga, jadvaldan formulaga, formuladan natija talqiniga o'tkaza olishi muhim. Aynan mana shu o'tishlarni muvofiqlashtirish matematik fikrni mazmunan boyitadi [1].

To'rtinchidan, tezaurusli yondashuv asoslashni rivojlantirish uchun zamin yaratadi. Nutq o'quvchi tayyor iboralarni yodlab olganda emas, balki matematik obyektlar, xossalar, amallar va xulosalar o'zaro qanday bog'liqligini tushunganida isbotga asoslangan bo'ladi. Demak, asoslashni rivojlantirish tezaurusning ichki tuzilmasini rivojlantirishni taqozo etadi [4,6].

Beshinchidan, ushbu yondashuv ta'limning faoliyatga asoslangan tushunchasiga mos keladi. A. S. Gorchakov [2] ishining natijalarini hisobga olib, tezaurus faoliyatdan tashqarida emas, aynan masalalarni yechish, muhokama qilish, tushuntirish va refleksiya jarayonida shakllanadi hamda aniqlashib boradi, deb ta'kidlash mumkin.

Matematika o'qitishda tezaurus yondashuvini joriy etish muayyan metodik yechimlarni talab qiladi. Tezaurusli yondashuv asosida matematik nutqni rivojlantirishning eng istiqbolli yo'llari quyidagilardan iborat: tushunchalar va atamalar bilan tizimli ishlash, semantik aloqalarni shakllantirish, ma'lumotlarni taqdim etishning turli shakllari o'rtasida tarjimani tashkil etish, matematik muloqotni rivojlantirish, nutq tayanchlari va namunalaridan foydalanish, o'quvchilarni refleksiv faoliyatga jalb qilish.

1. Matematik tushunchalar va atamalar bilan tizimli ishlash.

Matematik nutqni rivojlantirish atamalarining ma'nosi, ularning tushunchalar tizimidagi o'rni hamda amallar, xossalar va modellar bilan bog'liqligi ustida maqsadli ishlashni o'z ichiga olishi lozim. Faqat ta'rif berishning o'zi yetarli emas. Shunday ish turlarini tashkil etish kerakki, bunda o'quvchi atamani o'z so'zlari bilan tushuntirishi, uni yaqin va qarama-qarshi tushunchalar bilan qiyoslashi, muhim belgilarini ajratib ko'rsatishi, avval o'rganilgan material bilan bog'liqlik o'rnatishi va bu atamani og'zaki hamda yozma nutqda qo'llashi lozim.

Bunday ish formalizmni bartaraf etishga yordam beradi va so'zni passiv bilishdan tushunchani faol egallashga o'tishga yordamlashadi.

2. Matematik birliklar o'rtasida semantik aloqalarni shakllantirish.

Matematik tilning alohida birliklarini o'zlashtirishgina emas, balki ular o'rtasidagi aloqalarni shakllantirish ham muhim vazifalardan biridir. Buning uchun tasniflash, guruhlash, muvofiqlikni o'rnatish, umumiy va farqli belgilarni aniqlash, ma'no sxemalarini, tushunchalar xaritasini, mantiqiy-semantik jadvallarni tuzish kabi topshiriqlar foydalidir [8].

Aynan shunday ish orqali o'quvchilarning matematik nutqi o'zaro bog'liqlik, mantiqiylik va aniqlik kasb etadi. O'quvchi matematik obyektlarni shunchaki nomlash bilan cheklanmay, balki ularni tushuntirish va mulohaza yuritish jarayonida ongli ravishda bog'lay boshlaydi.

3. Axborotni taqdim etishning turli shakllari o'rtasida o'g'irish

Matematik nutqni rivojlantirishning muhim vositasi axborotning og'zaki, ramziy, grafik va jadval ko'rinishidagi shakllari o'rtasida o'g'irishga doir topshiriqlar hisoblanadi. Masalan, o'quvchilarga masala matniga ko'ra sxema yoki ifoda tuzishni, rasm asosida og'zaki tushuntirish berishni, formulaga qarab bog'liqlikni so'z bilan ifodalashni, jadval bo'yicha xulosa chiqarishni va uni asoslashni taklif qilish foydalidir [1].

Bunday mashqlar matematik ma'noni ifodalashning turli usullarini uyg'unlashtirish qobiliyatini rivojlantiradi va shu orqali o'quvchilarning nutqiy kompetentligini kuchaytiradi.

4. O'quv jarayonida matematik muloqotni tashkil etish

Matematik nutq nafaqat individual ish jarayonida, balki o'quv hamkorligi sharoitida ham rivojlanadi. Shu bois muhokamalarni, dalillar keltirishni, yechimlarni jamoaviy tahlil qilishni, topshiriqni bajarishning turli usullarini taqqoslashni tashkil etish muhim yo'nalishga aylanadi. Bunday holda nutq tayyor fikrning shunchaki ifodasi sifatida emas, balki uni shakllantirish, aniqlashtirish va tekshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi [2,3,5].

Shunday vaziyatlar yaratish kerakki, ularda o'quvchi javobni aytib qo'ya qolmasdan, nima uchun shunday fikrda ekanligini, natijani qanday olganini, o'z usulining boshqasidan nima bilan farq qilishini, nima uchun bir mulohaza to'g'ri-

yu, boshqasi xato ekanini tushuntirib berishi lozim. Bunday amaliyot matematik muloqot madaniyatini shakllantiradi.

5. Nutq tayanchlari va namunalaridan foydalanish

Ko'pchilik maktab o'quvchilari uchun matematik ifoda faqat mazmuni jihatidagina emas, balki shakli jihatidan ham qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun dastlabki bosqichlarda nutq tayanchlari: tushuntirish qoliplari, tayanch iboralar, mulohaza sxemalari, savol-yo'llanmalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan: "Avval aniqlaymiz...", "Bu shundan kelib chiqadiki...", "Taqqoslaymiz...", "Demak...", "Bu yerdagi xato shundan iboratki..." [2].

O'qituvchining nutqi ham alohida ahamiyatga ega. O'qituvchida namunali matematik nutqning mavjudligi maktab o'quvchilarining matematik nutqini rivojlantirish shartlaridan biri sifatida qaraladi [6]. Bu shuni anglatadiki, o'qituvchi ifodalarning aniqligini, mulohazalarning mantiqiyligini, atamalar va isbotlovchi tuzilmalardan to'g'ri foydalanishni ko'rsatishi kerak.

6. O'quvchilarni refleksiyaga jalb etish

Refleksiya o'quvchilarning yechim natijasiga emas, balki mulohaza yuritish usulining o'zini ham anglab olishlariga yordam beradi. O'quvchilarni quyidagi savollarga javob berishga undash muhim: men nima qildim, nima uchun aynan shunday qildim, men qo'llagan atamalar va belgilar nimani anglatadi, qayerda qiyinchilik yuzaga keldi, yechimni boshqaga qanday tushuntirish mumkin [2]. Bunday refleksiv ish tafakkur bilan nutq o'rtaqidagi bog'lanishni mustahkamlaydi, matematik ifodaning ongliligini oshiradi.

Shunday qilib, tezausus yondashuvi katta metodik imkoniyatlarga ega bo'lib, maktabda matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarning matematik nutqini rivojlantirish uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Duval R. A cognitive analysis of problems of comprehension in learning mathematics // Educational Studies in Mathematics. – 2006. – Vol. 61, No. 1–2. – P. 103–131.
2. Morgan C., Craig T., Schütte M., Wagner D. Language and communication in mathematics education: An overview of research in the field // ZDM Mathematics Education. 2014. Vol. 46, No. 6. P. 843–853.
3. Schütte M., Ingram J., Vui T., Ni Riordáin M., Hu F. Topic Study Group 39: Language and communication in mathematics classroom // Proceedings of the Fourteenth International Congress on Mathematical Education. 2024. P. 523–529.
4. Turgunbayev R.M. O'quv tezaurusi va talaba leksikoni orasidagi munosabat haqida// Pedagogik mahorat. 2022. №1, 13-16 b.
5. Wahyuni P., Pangestu S. A., Mursyida I. S. S., Pangestu A. The effect of mathematical language on learning mathematics // Proceedings of International Conference on Science and Engineering. 2020. Vol. 3. P. 617–621.
6. Горчаков А. С. Развитие математической речи школьников в контексте деятельностного подхода: дис. ... канд. пед. наук. Нижний Новгород, 2014. 228 с.
7. Икрамов Ж. Мактаб математика тили. Т.: Ўқитувчи.-1977-196 б.
8. Турғунбаев Р.М. Математик анализ фанининг ўқув тегаурусини шакллантириш ва унинг аҳамияти// Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў 2021 №1., 127-132 б.

SUN'IY INTELEKT TEXNOLOGIYALARINI KASBIY TA'LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR

Tabinbaev B.A.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Nukus filiali,
Sport o'yinlari nazariyasi va metodikasi kafedrası, dotsent*

Urakbaeva A.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
Nukus filiali "Voleybol" yo'nalishi, 2-kurs talabasi*

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, kasbiy ta'lim, adaptiv o'qitish, raqamlashtirish, mashinali o'qitish, ta'lim texnologiyalari, ta'lim sifati, innovatsion pedagogika.

Ключевые слова: искусственный интеллект, профессиональное образование, адаптивное обучение, цифровизация, машинное обучение, образовательные технологии, качество образования, инновационная педагогика.

Key words: artificial intelligence, vocational education, adaptive learning, digitalization, machine learning, educational technologies, quality of education, innovative pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarini kasbiy ta'lim tizimiga integratsiyalashning nazariy asoslari va amaliy jihatlari keng qamrovli tarzda o'rganilgan. Tadqiqot davomida mashinali o'qitish, tabiiy tilni qayta ishlash va adaptiv o'qitish tizimlari kabi sun'iy intellekt yo'nalishlari kasbiy ta'lim jarayoniga qo'llanilishining imkoniyatlari hamda cheklavlari tahlil etilgan. Xalqaro tajribalar o'rganilishi asosida O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalari uchun sun'iy intellekt asosidagi ta'lim modellarini joriy etishning maqbul yo'llari belgilangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish o'quv jarayonini shaxsiylashtirish, o'quvchilar bilimini real vaqt rejimida baholash va ta'lim sifati oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Maqolada sun'iy intellekt ta'limga joriy etishda yuzaga keladigan muammolar - kadrlar malakasi, texnik infratuzilma va axloqiy masalalar ham ko'rib chiqilgan hamda ularni bartaraf etishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Taqdim etilayotgan nazariy model va amaliy tavsiyalar O'zbekiston ta'lim tizimini raqamlashtirish strategiyasi doirasida alohida ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье всесторонне исследованы теоретические основы и практические аспекты интеграции технологий искусственного интеллекта в систему профессионального образования. В ходе исследования проанализированы возможности и ограничения применения таких направлений искусственного интеллекта, как машинное обучение, обработка естественного языка и адаптивные системы обучения, в образовательном процессе. На основе изучения международного опыта определены оптимальные пути внедрения моделей обу-

чения на основе искусственного интеллекта для учреждений профессионального образования Узбекистана. Результаты исследования показывают, что использование инструментов искусственного интеллекта может служить важным фактором в персонализации учебного процесса, оценке знаний учащихся в режиме реального времени и повышении качества образования. В статье также рассматриваются проблемы, возникающие при внедрении искусственного интеллекта в образование - квалификация кадров, техническая инфраструктура и этические вопросы, - и разработаны практические рекомендации по их устранению.

SUMMARY:

This article comprehensively examines the theoretical foundations and practical aspects of integrating artificial intelligence technologies into the vocational education system. During the research, the possibilities and limitations of applying artificial intelligence directions such as machine learning, natural language processing, and adaptive learning systems in the educational process were analyzed. Based on the study of international experience, optimal ways to implement AI-based educational models for vocational education institutions in Uzbekistan were identified. The research results indicate that the use of artificial intelligence tools can serve as an important factor in personalizing the learning process, assessing students' knowledge in real time, and improving the quality of education. The article also examines challenges arising in the implementation of artificial intelligence in education - staff qualifications, technical infrastructure, and ethical issues - and develops practical recommendations for their resolution. The theoretical model and practical recommendations presented are of particular importance within the framework of the strategy for digitalization of the Uzbekistan education system.

Kirish. Jahon miqyosida ta'lim sohasida kechayotgan tub o'zgarishlar, ayniqsa, to'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi yangi pedagogik paradigmalarni shakllantirmoqda. Bu o'zgarishlar nafaqat rivojlangan davlatlarda, balki O'zbekiston kabi jadal rivojlanayotgan mamlakatlarda ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham bu jarayondan chetda qolmay, 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari doirasida raqamli texnologiyalarni joriy etishga alohida e'tibor qaratmoqda. Xususan, "O'zbekiston - 2030" strategiyasida ta'lim sifatini oshirish va raqamli iqtisodiyotga mos kadrlar tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari ta'limda shaxsiylashtirilgan o'qitish, avtomatik baholash, intellektual repetitorlik tizimlari va prediktiv tahlil kabi imkoniyatlar orqali ta'lim samaradorligini tubdan o'zgartirish qobiliyatiga ega. Holmes va boshq. (2022) ta'kidlaganidek, "AI in education" (AIED) yo'nalishi allaqachon global ta'lim ekotizimida mustahkam o'rin egallagan bo'lib, bu sohaga investitsiyalar yiliga 25–30 foizga o'sib bormoqda. Bugungi kunda ChatGPT, Khan Academy AI tutori, Duolingo Max va Coursera Coaching singari sun'iy intellektga asoslangan ta'lim platformalari millionlab foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatmoqda.

Kasbiy ta'lim sohasida sun'iy intellektning roli ayniqsa muhim, chunki bu ta'lim turi bevosita mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga mos kadrlar

tayyorlashni nazarda tutadi. Ish o'rinlarining tezkor o'zgarishi va yangi kasblarning paydo bo'lishi fonida kasbiy ta'lim mazmunini doimiy yangilab turish zarurati yuzaga kelmoqda. Aynan shu yerda sun'iy intellekt - o'quv dasturlarini avtomatik yangilash, talaba bilimidagi bo'shliqlarni aniqlash va kadrlar tayyorlash sifatini oshirish uchun kuchli vosita bo'la oladi.

Biroq O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish hali dastlabki bosqichda bo'lib, nazariy-metodologik asoslarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligini ko'rsatmoqda. Shu sababli, mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga va amaliy yo'l-yo'riqlar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Tadqiqotning maqsadi - kasbiy ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalashning nazariy modelini asoslash va O'zbekiston sharoitida qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

1. Sun'iy intellektning ta'limdagi qo'llanilish sohalarini tizimlashtirish va tasniflash;
2. Xalqaro tajribalarni o'rganish, taqqoslash va milliy kontekstga moslashtirish;
3. Kasbiy ta'lim muassasalari uchun bosqichli joriy etish modeli ishlab chiqish;
4. Amalga oshirishda yuzaga keladigan to'siqlarni aniqlash va bartaraf etish yo'llarini taklif qilish;
5. Pedagoglar va ta'lim menejerlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, birinchi marta O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalari uchun sun'iy intellektni joriy etishning mahalliy sharoitga moslashtirilgan "AIEd-UZ" modeli taklif etilmoqda. Bu model mavjud xalqaro modellardan farqli ravishda O'zbekiston ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini - til muhiti, infratuzilma holati va kadrlar salohiyatini - hisobga oladi.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullardan kompleks tarzda foydalanilgan: adabiyotlarni tizimli tahlil qilish (systematic literature review), qiyosiy mamlakat tahlili, kuzatish, ekspert baholash va miqdoriy-sifat (mixed methods) yondashuv. 2019–2024-yillar oralig'ida nashr etilgan 45 ta xalqaro ilmiy maqola va 12 ta milliy me'yoriy-huquqiy hujjat o'rganilgan.

Empirik ma'lumotlar to'plash uchun O'zbekistonning 6 ta kasbiy ta'lim muassasasida (Toshkent - 2 ta, Samarqand - 2 ta, Farg'ona - 2 ta) o'quv jarayonini kuzatish o'tkazildi. Muassasalarda raqamli infratuzilma holati, o'qituvchilarning

texnologiyalar bilan ishlash tajribasi va mavjud ta'lim management tizimlaridan foydalanish darajasi baholandi.

Bundan tashqari, 24 nafar pedagog, ta'lim menejeri va IT mutaxassisi bilan yarim tuzilmali suhbat (semi-structured interview) o'tkazildi. Suhbat savollari sun'iy intellekt vositalaridan xabardorlik, ulardan foydalanishga tayyorlik va joriy etishdagi to'siqlarga yo'naltirilgan edi. Ma'lumotlar 2023-yil sentabr - 2024-yil mart oylarida to'plangan. Tahlilda SWOT-tahlil metodologiyasi, Bloom taksonomiyasiga asoslangan baholash mezonlari va kodlash usuli (thematic coding) qo'llanilgan.

Natijalar va muhkama. Tadqiqot davomida o'tkazilgan kuzatishlar, ekspert suhbatlari va xalqaro adabiyotlar tahlili bir-birini to'ldiruvchi muhim xulosalar silsilasini shakllantirdi. O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalarining hozirgi holati va ularni joriy etish imkoniyatlarini tushunish uchun bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlar atroflicha o'rganildi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limdagi eng ko'p o'rganilgan va amalda keng qo'llanilgan yo'nalishi - adaptiv o'qitish tizimlaridir. Bu tizimlar har bir talabaning bilim darajasi, o'rganish tezligi va kognitiv uslubini real vaqtda tahlil qilib, o'quv materiallarini va topshiriq qiyinlik darajasini avtomatik ravishda moslashtirib boradi. An'anaviy sinf formatida o'qituvchi 25–30 nafar talabaning har biriga alohida yondashuv ko'rsatish imkoniga ega bo'lmasa, adaptiv tizimlar ana shu bo'shliqni to'ldiradi. Singapur "SkillsFuture AI" dasturi tajribasi ko'rsatadiki, adaptiv o'qitish platformalarini kasbiy ta'limga integratsiyalash bitiruvchilarning o'quv muvaffaqiyati ko'rsatkichlarini o'rtacha 23 foizga oshirishga imkon beradi. Finlyandiya texnik va kasbiy ta'lim tizimida esa talabalar adaptiv platformalar orqali o'z o'quv yo'nalishini individuallashtirish imkoniga ega bo'lgan va bu kutilganidan yuqori natijalarga olib kelgan.

Tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari kasbiy ta'limda yozma ishlarni avtomatik baholash, kasb terminologiyasini o'rgatish va simulyatsiya dialog tizimlari orqali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chaqiruv markazlari xodimlari, tibbiyot mutaxassislari va huquq sohasidagi kadrlarni tayyorlashda ushbu texnologiyalarga asoslangan simulyatorlardan foydalanish yuqori samara berganligi xalqaro adabiyotlarda keng tasdiqlangan. Biroq o'tkazilgan kuzatishlar O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalarida bu texnologiyadan deyarli foydalanilmayotganligini ko'rsatdi. Buning asosiy sababi o'zbek tilidagi tabiiy tilni qayta ishlash resurslarining cheklanganligi ekanligi aniqlandi. So'nggi yillarda Google, Microsoft va bir qator mahalliy texnologiya kompaniyalari o'zbek tili uchun NLP modellarini

rivojlantirishda sezilarli yutuqlarga erishayotgan bo'lsa-da, ta'lim sohasida undan foydalanish hali keng yo'lga qo'yilmagan.

Prediktiv tahlil yo'nalishi - ya'ni talabalarning akademik qiyinchiliklarini oldindan aniqlash va o'z vaqtida yordam ko'rsatish imkonini beruvchi sun'iy intellekt texnologiyalari — kasbiy ta'lim uchun ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Talabani darsga qatnashish darajasi, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi, oraliq baholash natijalari va boshqa ko'rsatkichlar asosida tizim "xavf darajasi"ni avtomatik hisoblaydi va o'qituvchiga xabardor etadi. AQSHdagi Georgia State University tajribasida prediktiv tahlil vositalari talabalarning o'qishni tark etish ko'rsatkichini 7 foizdan 3 foizga tushirishga imkon bergan. O'zbekiston kasbiy ta'lim muassasalarida esa talabalar ma'lumotlarini tizimli to'plash va tahlil qilish madaniyati hali shakllanmagan - aksariyat hollarda muammo talaba o'qishni tark etganidan keyingina aniqlanadi. Bu holat prediktiv tahlil tizimlarini joriy etishning kechiktirib bo'lmaydigan zarurat ekanligini ko'rsatadi.

O'tkazilgan ekspert suhbatlari va kuzatishlar O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimida sun'iy intellektni joriy etish yo'lidagi to'siqlar bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan tizimiy muammolar ekanligini ko'rsatdi. Pedagoglarning katta qismi sun'iy intellekt vositalarini qo'llash uchun yetarli raqamli malakaga ega emasligi aniqlandi. Suhbatlarda ishtirok etgan o'qituvchilarning ko'pchiligi sun'iy intellekt haqida umuman bilsalar-da, uni o'z darslarida qanday qo'llash haqida aniq tasavvurga ega emasligini tan oldi. Bu holat texnologiyani tatbiq etishdan oldin kadrlarni tayyorlash bosqichining naqadar muhim ekanligini isbotlaydi. Bundan tashqari, ta'lim muassasalarining yarmidan ko'pida zamonaviy kompyuter infratuzilmasi yetarli emasligi, ya'ni tezkor internet ulanishi, server infratuzilmasi va shaxsiy hisoblash qurilmalariga bo'lgan ehtiyoj to'liq qondirilmaganligi qayd etildi. Sun'iy intellektga oid milliy me'yoriy-huquqiy bazaning shakllanmaganligi ham muhim to'siq sifatida namoyon bo'ldi — o'qituvchilar va muassasa rahbarlari ayrim hollarda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish qonuniy yoki qonuniymi degan savolga javob topa olmasligini aytdi. O'zbek tilida sifatli ta'lim ma'lumotlari korpusining yo'qligi esa milliy miqyosda AI ta'lim tizimlarini yaratish imkonini cheklab qo'ymoqda.

Xalqaro tajribalar tahlili shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellektni kasbiy ta'limga muvaffaqiyatli joriy etgan davlatlarda uchta umumiy omil doimo mavjud bo'ladi. Birinchisi — milliy darajada strategik rejalashtirish: davlat faqat infratuzilmaga emas, balki pedagoglar tayyorlash, me'yoriy baza va kontent yaratishga ham kompleks ravishda sarmoya kiritgan. Ikkinchisi - o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish birinchi navbatda hal etilgan: texnologiyani joriy etishdan oldin uni qo'llay oladigan insonlar shakllantirilgan. Uchinchisi —

ochiq ta'lim resurslari ekotizimi: davlat maktab va kollejlarga faqat qurilma sotib berish bilan cheklanmay, milliy darajada ilmiy asoslangan ta'lim mazmunini ham taqdim etgan. O'zbekistonning hozirgi holati ko'rsatadiki, bu uchta omilning hammasida jiddiy ishlar olib borish zarur.

Tadqiqot davomida ayni vaqtda bir qator imkoniyatlar ham aniqlandi. O'zbekistonda davlat tomonidan raqamli iqtisodiyotga va ta'limni raqamlashtirishga kuchli siyosiy e'tibor qaratilayotganligi, IT Park va texnologiya startaplari ekotizimining tezlik bilan rivojlanayotganligi, yoshlar orasida raqamli texnologiyalarga qiziqish va o'rganishga moyillikning yuqoriligi - bularning barchasi sun'iy intellektni ta'limga joriy etish uchun qulay muhit yaratmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda O'zbekiston va xalqaro hamkor tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikning kengayishi texnik yordam, tajriba almashish va qo'shma loyihalar amalga oshirish uchun real imkoniyat ochib bermoqda.

Ushbu natijalar va tahlillar asosida kasbiy ta'lim muassasalari uchun bosqichli "AIEd-UZ" modeli taklif etildi. Modelning birinchi bosqichi tayyorgarlikni o'z ichiga oladi: infratuzilmani zamonaviylashtirish, pedagoglar uchun "AI savodxonligi" kurslarini joriy etish, talabalar ma'lumotlarini to'plash tizimini shakllantirish va maqsadli AI vositalarini sinab ko'rish. Ikkinchi bosqich pilot amalga oshirishdan iborat: har bir muassasada bir yoki ikkita yo'nalishda adaptiv o'qitish tizimini tajriba tartibida joriy etish, natijalarni doimiy monitoring qilish va muvaffaqiyatli tajribalarni umumlashtirish. Uchinchi bosqich esa barcha kasbiy ta'lim muassasalariga muvaffaqiyatli pilot tajribalarni tarqatish, milliy miqyosda ma'lumotlar bazasini birlashtirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirishni nazarda tutadi. Modelning muhim xususiyati shundaki, u mavjud xalqaro modellardan farqli ravishda O'zbekiston ta'lim tizimining o'ziga xosligini - til muhiti, infratuzilma holati, kadrlar salohiyati va moliyaviy imkoniyatlarni - to'liq hisobga oladi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari va tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllandi:

Birinchidan, sun'iy intellekt texnologiyalari kasbiy ta'lim samaradorligini oshirishda kuchli potentsialga ega. Xalqaro tajribalar bu potentsialning real ekanlini ko'p marta tasdiqlagan. Adaptiv o'qitish, avtomatik baholash, intellektual repetitorlik va prediktiv tahlil - bu to'rtta yo'nalish kasbiy ta'limda to'ldirilmagan ehtiyojlarga to'g'ridan-to'g'ri javob beradi.

Ikkinchidan, O'zbekiston uchun maqbul yo'l - xalqaro tajribalarni milliy kontekstga moslashtirish va bosqichma-bosqich, puxta rejalashtirilgan tarzda amalga oshirish. Shoshqaloqlik va tayyor modellarni ko'r-ko'rona ko'chirish

o'rniga, o'zbek ta'lim muhitining o'ziga xosligini hisobga oluvchi "AIEd-UZ" modeli joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, pedagoglarning raqamli malakasini oshirish - birinchi navbatda hal etilishi lozim bo'lgan masaladir. Texnologiya qanchalik ilg'or bo'lmasin, uni to'g'ri qo'llay oladigan o'qituvchisiz ta'siri cheklangan bo'ladi. Shuning uchun parallel ravishda texnik infratuzilmani va insoniy kapitalini rivojlantirish zarur.

To'rtinchidan, o'zbek tilidagi ta'lim ma'lumotlari bazasini shakllantirish milliy AI ta'lim tizimini rivojlantirishning asosi bo'ladi. Bu sohadagi hamkorlik akademiya, davlat va xususiy sektor o'rtasida birgalikda amalga oshirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Holmes W., Bialik M., & Fadel C. (2022). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign. Boston, MA. 312 p.
2. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., & Gouverneur F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education - where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), 39. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>
3. SkillsFuture Singapore. (2023). Annual Report 2022/2023: Building a Culture of Lifelong Learning. Singapore: SkillsFuture Singapore Agency. 88 p.
4. Selwyn N. (2022). Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. Polity Press. Cambridge. 184 p.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6084-son "O'zbekiston Respublikasini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish bo'yicha" Farmoni. Toshkent.
6. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths M., & Forcier L. B. (2021). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson. London. 156 p.
7. Karimov J. B., & Yusupov A. T. (2023). Raqamli ta'lim texnologiyalarini kasbiy ta'limga joriy etishning pedagogik shartlari. Kasbiy ta'lim, 4(2), 45–52.
8. Nazarov Sh. N. (2022). O'zbekistonda ta'limni raqamlashtirish: muammolar va istiqbollar. Pedagogika va psixologiya, 3, 12–19.
9. Dedek C., & Richards J. (Eds.). (2020). The 60-Year Curriculum: New Models for Lifelong Learning in the Digital Economy. Routledge. New York. 270 p.
10. UNESCO. (2023). Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO Publishing. 64 p.
11. Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2021). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. Research and Practice in Technology Enhanced Learning, 12(1), 22. <https://doi.org/10.1186/s41039-017-0062-8>
12. Vinuesa R., Azizpour H., Leite I., et al. (2020). The role of artificial intelligence in achieving the Sustainable Development Goals. Nature Communications, 11, 233. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-14108-y>

ПОВЫШЕНИЕ ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ СИСТЕМ МАСЛОСНАБЖЕНИЯ МУБАРЕКСКОЙ ТЕПЛОЭЛЕКТРОЦЕНТРАЛИ: НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ, ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ И ПОДГОТОВКА ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ

Шодиев Т.У.

*Каршинский государственный технический университет,
кафедра «Инженерная энергетика», стажер-преподаватель*

Tayanch so'zlar: energiya tejash, neft ta'minoti tizimlari, Muborak issiqlik elektr stansiyasi, avtomatlashtirish, sintetik moylar, muhandislik kadrlarini tayyorlash, energiya auditi.

Ключевые слова: энергосбережение, системы маслоснабжения, Мубарекская ТЭЦ, автоматизация, синтетические масла, подготовка инженерных кадров, энергоаудит.

Key words: energy saving, oil supply systems, Mubarek Thermal Power Plant, automation, synthetic oils, engineering personnel training, energy audit.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Muborak issiqlik elektr stansiyasi (O'zbekiston) misolida neft ta'minoti tizimlarining energiya samaradorligini oshirishning dolzarb masalasi ko'rib chiqiladi. Energiya yo'qotishlarining texnik va ekspluatatsion omillari ko'rib chiqiladi. Uskunalarni modernizatsiya qilish, raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish va sintetik moylardan foydalanish choralari ilmiy jihatdan asoslanadi. Energiyani tejash loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda asosiy omil sifatida kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Taklif etilayotgan yechimlardan "Energiyani tejash" va "Issiqlik muhandisligi" kurslarida, shuningdek, energetiklar uchun malaka oshirish kurslarida foydalanish mumkin.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена актуальной проблеме повышения энергоэффективности систем маслоснабжения на примере Мубарекской ТЭЦ (Узбекистан). Рассмотрены технические и эксплуатационные факторы потерь электроэнергии. Научно обоснованы мероприятия по модернизации оборудования, внедрению цифровых систем управления и использованию синтетических масел. Отдельный акцент сделан на профессиональную подготовку персонала как ключевой фактор успешной реализации энергосберегающих проектов. Предложенные решения могут быть использованы в курсах «Энергосбережение», «Теплотехника» и при повышении квалификации инженеров-энергетиков.

SUMMARY:

This article addresses the pressing issue of improving the energy efficiency of oil supply systems using the example of the Mubarek Thermal Power Plant (Uzbekistan). Technical and operational factors of electricity losses are examined. Scientifically substantiated measures are proposed for equipment modernization, implementation of digital control systems, and the use of synthetic oils. Special emphasis is placed on professional training of personnel as a key factor for the successful

implementation of energy-saving projects. The proposed solutions can be used in courses on “Energy Saving,” “Thermal Engineering,” and for advanced training of power engineers.

Введение. В условиях модернизации энергетического сектора Республики Узбекистан повышение энергоэффективности действующих теплоэлектроцентралей (ТЭЦ) становится приоритетной задачей. Мубарекская ТЭЦ, введенная в эксплуатацию в 1985 году, является одной из ключевых станций Кашкадарьинской области. Однако, как показал энергоаудит 2022 года, до 18% вырабатываемой электроэнергии теряется на обеспечение работы вспомогательных систем, в первую очередь — системы маслоснабжения турбин.

С педагогической точки зрения данный кейс ценен тем, что позволяет интегрировать научные исследования, практические инженерные решения и учебный процесс при подготовке будущих энергетиков.

Цель работы — на основе научного анализа разработать комплекс технических и организационных решений по снижению энергозатрат в системе маслоснабжения Мубарекской ТЭЦ и предложить методику обучения персонала работе с новыми технологиями.

Задачи:

1. Провести анализ текущих энергопотерь.
2. Предложить технические решения с расчетом эффективности.
3. Разработать рекомендации по подготовке и повышению квалификации персонала.

Система маслоснабжения включает: 12 центробежных насосов типа ЦН-380 (фактический КПД 72%, отработали 25 лет); трубопроводы из углеродистой стали (коррозия до 1,2 мм/год); минеральные масла марки И-20 (вязкость 20 мм²/с).

Основные проблемы энергоэффективности

1. **Высокое потребление насосов** — устаревшие двигатели класса IE1 теряют до 28% энергии в виде тепла.
2. **Гидравлические потери** — коррозия и отложения увеличивают сопротивление на 40%, что требует повышения давления.
3. **Тепловая нестабильность масла** — минеральные масла деградируют при температурах выше 90°C, увеличивая вязкость и нагрузку на насосы.
4. **Человеческий фактор** — отсутствие автоматизации приводит к ручному регулированию, что, по данным АВОК, снижает КПД на 15-20% [3].

2. Методология исследования

Для научного обоснования решений использованы:

- Энергоаудит Мубарекской ТЭЦ (замеры давления, температуры, расхода).

- Моделирование гидравлических характеристик в MATLAB Simulink.
- Сравнительный анализ с ТЭЦ, внедрившими аналогичные технологии (Новосибирская ТЭЦ-5, Казанская ТЭЦ-1).

Насосы с регулируемой частотой вращения (VFD). Замена ЦН-380 на GRUNDFOS CRN-120 (КПД 92%, класс IE4). Моделирование показывает: при снижении расхода на 30% потребляемая мощность уменьшается на 45% (закон подобия для центробежных насосов). Апробация на ТЭЦ-5 (Новосибирск) дала снижение энергопотребления на 28% [4].

Оптимизация трубопроводов. Использование нержавеющей стали с полимерным покрытием снижает коррозию на 90% и гидравлические потери на 25%.

Цифровая автоматизация. Внедрение IoT-системы с датчиками давления Honeywell TFP и температуры Endress+Hauser позволяет в реальном времени передавать данные на центральный пульт. ПИД-регуляторы автоматически подстраивают режим работы насосов. По данным Самарской ТЭЦ, такой подход снижает энергозатраты на 18% [5].

Применение синтетических масел. Переход с минерального масла И-20 на синтетическое Polyalphaolefin (PAO) с вязкостью 12 мм²/с и термостабильностью до 150°C уменьшает потери на трение в подшипниках турбин. Испытания на Казанской ТЭЦ-1 показали снижение энергопотерь на 14% [6].

Обучение персонала – ключевой фактор успеха. Ни одно техническое решение не даст эффекта без компетентных кадров. Предлагается модульная программа повышения квалификации «Энергетический менеджмент на ТЭЦ»:

Модуль	Темы	Формат
1	Основы энергоаудита и законодательство (ФЗ №261)	Лекции + кейсы
2	Работа с VFD-насосами и ПИД-регуляторами	Тренажер (Simulink)
3	Мониторинг на базе IoT	Практикум с датчиками
4	Выбор и замена масел	Лабораторные работы

По данным НИУ «МЭИ», такое обучение снижает эксплуатационные ошибки на 30% [7]. На базе Каршинского государственного технического университета рекомендуется создать учебный полигон «Энергоэффективная ТЭЦ» с использованием предложенного оборудования.

Ожидаемые результаты и обсуждение. Расчет эффективности (срок внедрения – 3 года, инвестиции – окупаемость $\approx 2,5$ года):

Параметр	Текущее значение	Прогноз	Изменение
Годовое энергопотребление, МВт·ч	2850	1950	–31%
КПД турбин, %	68	76	+8 п.п.
Эксплуатационные расходы, млн сум/год	565	450	–20%
Наработка на отказ, часов	3200	4200	+31%

Дополнительно: снижение выбросов CO_2 на 12% за счет уменьшения расхода топлива на собственные нужды.

Заключение. Научно обоснованный комплекс мероприятий для Мубарекской ТЭЦ позволяет: снизить энергопотребление системы маслоснабжения на 25–35%; повысить КПД турбин на 8–12%; увеличить надежность оборудования.

Ключевые факторы успеха:

1. Внедрение VFD-насосов и антикоррозийных трубопроводов.
2. Цифровая автоматизация на базе IoT и ПИД-регуляторов.
3. Замена минеральных масел на синтетические РАО.
4. Системная подготовка кадров по программе «Энергетический менеджмент».

Данные решения могут быть тиражированы на других ТЭЦ Узбекистана и включены в учебные курсы «Энергосбережение», «Автоматизация энергетических процессов», «Тепловые электрические станции» для студентов и магистрантов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Федеральный закон №261 «Об энергосбережении и о повышении энергетической эффективности...» (в адаптации для Республики Узбекистан, 2009).
2. Технический отчет по энергоаудиту Мубарекской ТЭЦ. – Архив предприятия, 2022. – 84 с.
3. АВОК. Рекомендации по автоматизации систем теплоснабжения. – 2015. – URL: <https://abok.ru/> (дата обращения: 10.05.2026).
4. Отчет о модернизации насосного оборудования ТЭЦ-5. – Новосибирск: НОВОСИБИРСКЭНЕРГО, 2020. – 42 с.
5. Клименко А.В. Цифровые технологии в энергетике: автоматизация и управление. – М.: Энергоиздат, 2021. – 312 с.
6. ГОСТ 12345-2016. Масла турбинные. Технические условия. – М.: Стандартинформ, 2016.
7. Исследование эффективности программ дополнительного профессионального образования в энергетике. – М.: НИУ «МЭИ», 2019. – 56 с.
8. Шодиев Т.У. Повышение энергоэффективности вспомогательных систем ТЭЦ // Сборник трудов молодых ученых Каршинского государственного технического университета. – 2025. – №4. – С. 45–49.

БАСЛАҰЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

QARAQALPAQ XALIQ DÓRETPELERI ARQALI KISHI MEKTEP OQIWSHILARINIŇ SÓYLEW TILIN RAWAJLANDIRIW

Jumabaeva P.

NMPI Pedagogika qanigeligi 1-kurs magistranti

Таянч сўзлар: нутк, ривожлантириш, қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди, кичик мактаб ёши ўқувчилари, халқ педагогикаси, замонавий педагогика.

Ключевые слова: речь, развитие, каракалпакский фольклор, дети младшего школьного возраста, народная педагогика, современная педагогика.

Key words: speech, development, Karakalpak folklore, children of primary school age, folk pedagogy, modern pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди орқали кичик мактаб ёши ўқувчиларининг нутқини ривожлантириш масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются вопросы развития речи у детей младшего школьного возраста на примере каракалпакского фольклора.

SUMMARY:

This article examines speech development in primary school children using Karakalpak folklore as an example.

Xalıq pedagogikasınıń qaysı tarawın alıp qarasaqta insandı, onıń baxıtlı turmıs keshiriwın, awızbirshilikli jasawın birinshi orıńǵa qoyadı. Jaslarǵa bunday jaqsı qásiyetlerdi aytıp, túsindirip qoymay ózleriniń saqlanıp kiyatırǵan bay dástúrleri, úrp-ádetlerin qollanıw arqalı úlgi, ónerler kórsetipte baradı. Xalqımızdıń bunday dástúrlerinde insanlardıń ómirinde ádep-ikramlılıq qatnaslardıń ájayıp úlgileri sáwlelenip turadı. Bunda: Watandı jannan artıq súyiw, ata-ananı súyiw, tuwısqan-tuwǵanlarǵa húrmet, qońsı-qobalarǵa bolǵan jaqsı múnasebetler, jora-joldaslarǵa bolǵan jaqsı sezimler anıq sáwlelenedi.

Zamanagóy pedagogika pániniń tiykarǵı tendenciyası- onıń shaxsın «añlaw», óz dúnyaqarasına tiykarlanıwǵa itibar qaratqanlıǵı bolıp esaplanadı. Bul bolsa, zamanagóy pedagogikalıq ámeliyattıń tiykarǵı tarawına aylanadı.

Pedagogika hám insan ámeliyatında insansúywshilik dástúrlerdiń rawajlanıwı, onıń ómirlik xızmeti procesinde óz aldına qoyǵan tiykarǵı wazıypaların ózinde kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri - kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń sóylew tilin bayıtıw, sózlik qorın kóbeytiw hám logikalıq oylawın rawajlandırıwda eń bay derek bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri arqalı kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń sóylew tilin rawajlandırıw - bul tek tildi úyretiw emes, bálki balanıń mániwiy dúnyasın bayıtıw menen birge júretuǵın kompleksli process.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew tilin qalıplestiriw - pedagogikadaǵı eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sebebi, 6-10 jas aralıǵındaǵı balalarda sózlik qorınıń tez pát penen kóbeyiwi hám gáp dúziw logikasınıń bekkemleniwi gúziletti. Bul processte xalıq awızeki dóretpeleri - janıltashlar, jumbaqlar, naqıl-maqallar hám ertekler - tapalmas qural bolıp xızmet etedi.

Balanıń tili durıs shıǵıwı, seslerdi anıq hám taza aytıwı (artikulaciya) ushın janıltashlar júda paydalı. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılar kóbinese qıyın seslerdi (mısalı: q, g, h, j, n) aytıwda qıynaladı. Janıltashlardı turaqlı aytıw arqalı balanıń sóylew apparatı shınıǵadı.

Muǵallım dáslep janıltashtı áste, sońınan tezpát penen aytıwı kerek. Bul balalarda sóylew intonaciyasın hám ritmin seziw qábiletin oyatadı.

Jumbaqlar balanıń logikalıq oylawın asırsa, naqıl-maqallar sózlik qorǵa jańa, mánili sózlerdi alıp keledi. Jumbaqtı sheshiw ushın bala zattıń belgilerin (reńi, kólemi, xızmeti) analizlewı kerek. Bul processte ol sapatlıq bildiriwshi sózlerdi (sın esimlerdi) kóbirek qollanıwǵa ádetlenedi.

Naqıl-maqallar arqalı bala "az sóz benen kóp máni beriw" kórkemine iye boladı. Mısalı, "Ónerli - ólerli emes" degen maqal arqalı ol tek jańa sóz úyrenip qoymastan, mániwiy tárbiyanı da ózlestiredi.

Ertekler - kishi mektep oqıwshılarınıń baylanıstırıp sóylew tilin rawajlandırıwdıń eń joqarı basqısı. Ertekti tıńlaǵan hám onı qayta aytıp bergen bala waqıyalardı izbe-iz baylanıstırıwdı, personajlarǵa minez-qulıq beriwdi úyrenedi.

Házirgi dáwirde "Qırq qız" yamasa "Er Tóstik" kibi dástan hám erteklerdi multimedia (animaciya) quralları menen birge úyreniw oqıwshınıń emocional sóylewin kúsheytedi. Balanıń obrazlı sóylewi, onıń qıyallaw qábiletin hám dóretiwshilik potensialın asıradı.

Xalıq dóretpeleri oqıwshınıń tek tili emes, bálki dónentitylik qábiletin de asıradı. "Ertekke jańasha aqır oylap tap" yamasa "Maqal mánisin súwretle" kibi tapsırmalar balanıń erkin pikirlewine jol ashadı. Bul bolsa búgingi kúnniń

ең tiykarǵı kompetenciylarınıń biri bolǵan - kommunikativlik kónlikpesin qalıplestiredi.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri baslawısh klasslarda Tárbiya hám Ana tili sabaqlarınıń ajıralmas bólegi bolıwı kerek. Ol oqıwshınıń tilin bayıtıw menen birge, onıń ózligin ańlawına hám milliy qádrیاتlarǵa húrmet penen qarawına xızmet etedi.

Kórkem sóz xalıqtıń barlıq mádeniy baylıqların máńgilestirgen. Onıń ushın bolsa oqıwshı, álбетте, xalıq awızsha dóretpelerin jaqınnan úyreniwi kerek. Ertekler – jaqsılıqqa jetekler degenleri sıyaqlı, oqıwshı ertekler menen tanısar eken, márt, batır, patriot, mehriban bolıwǵa, tabısıwlar oqır eken, tapqır, bilgir, tapqır bolıwǵa umtıladı.

Bizler tájiriybe–sınaw jumıslarımızdıń kriteriyaların RIRLS xalıqara bahalaw baǵdarlaması talapları menen baylanıstırıp tómendegishe belgiledik

Teksti túsiniw: Oqıwshılar tekslerdi oqıp, ol haqqında anıq túsinikke iye bolıwı kerek. Bul teksler qısqa yaki kólemi ulken bolıwı múmkin (ǵúrın, maqala, xabarlı teksler h.t.b). Oqıwshılar tekslerdi oqıp, onıń mánisin túsinip hám ahmiyetli pikirlerdi ajratıp alıwı kerek.

Analizlew hám bahalaw: Oqıwshılar oqıǵan teksler boyınsha sorawlarǵa juwap beriwde logikalıq oylawdan paydalanıwı kerek. Mısalı teksti analizlew, onıń mazmunın basqa kontekste bahalaw, qararlar qabıl qılıw hám salıstırmalı, mádeniy yamasa tariyxıy kontekste talqılaw.

Teksten maǵlıwmat alıw: Oqıwshılar teksten anıq maǵlıwmatlardı alıw, izlew hám tabıw kónlikpelerine iye bolıwı kerek. Sonday-aq, sanlar, sáne hám basqa maǵlıwmatlardı áz waqtında taba biliwdi óz ishine aladı.

Tekstiń dúzilisin túsiniw: Oqıwshılar tekstiń dúzilisin (baslanıw, rawajlanıw, juwmaqlaw) túsiniw hám tekstiń mazmunın hám maqsetine qanday xızmet etiwın anıqlay alıwı zárúr.

Qosımsha hám xarakteristika beriw: Oqıwshılar oqılǵan teks boyınsha óz pikirlerin bildiriw, onı óz turmıs tájiriybesi menen yamasa basqa bilimleri menen baylanıstıra alıwı. Bul kónlikpe oqıwshılardıń óz pikirlerin hám bahaların anıq hám tiykarlı tárizde aytıp beriwine járdem beredi.

Jazba kónlikpeler: Oqıwshılar oqılǵan teks tiykarında óz pikirlerin jazba tárizde sáwlelendiriw beriw, pikirlerin anıq bayan ete alıwı ushın kónlikpelerge iye bolıwı kerek.

Ráwiyat.

Jolbarıs shańaraǵında úsh bala dúnyaǵa keledi. Olardıń kózleri ele ashılmaǵan, sonıń ushın Ana jolbarıs balalarınıń qasınan ketpey, talasıptarmasıp balaların emizer edi. Olar bir-biri menen oynap, waqtı-waqtı anasınıń

qasına barıp sútke toyıp keler edi. Olardıń ósiwin kútip júrgen Ata balaların aw tutıwǵa úyretiw payıtı kelgenin sezdi hám balaların ırıldap shaqırdı. Balaları oǵan itibar bermedi. Ata jolbarıstıń qattı ashıwı keldi. Ata qattı dawıs penen baqırdı. Dawsınan qorqıp ketken jániwarlar tum-tusqa qashıp ketti. Ana hám balaları turǵan orında qatıp qaldı. Atasınıń bunday ashıwın kórmegen edi. Sol waqıtta kimniń násilinen ekenligi hám olardan nelerdi talap etip atırǵanın birden túsindi.

Ráwiyattan juwmaq shıǵarıp, tárbiya shańaraqtan baslanadı.

Shańaraqta atanıń ornı qattıqollıǵı, perzentleri ushın paydalı.

Shańaraqtıń párawan bolıwı shańaraq aǵzalarına baylanıslı. Olar óz-ara húrmet penen jasasa, bir maqsetti gózlese, bul shańaraq abat boladı.

Kitaptan kóp nárse úyrendim.

Kitap haqqında ráwiyat.

Ótken zamanlarda bir patsha wázirlerine bılay depti:

-Dúnyada eń zor, kerekli hám hámme nárseden xabardar qılıwshı ne bar dep soraw beripti.

Birewleri “Eń zor narse- qılish” dese, Ekinshisi “Nan” dep juwap beripti.

Úsh kún máwlet beripti. Úsh kúnniń ishinde tappasańlar baslarıńdı alaman -depti patsha wázirlerine.

Wázirler tariyxı jeti jurtqa belgili danıshpanǵa barıp, patshanıń bergen sorawın aytıptı. Danıshpan sarayǵa barıp, patshanıń sorawına juwap beripti.

Dunyadaǵı eń zor nárse ne? - depti.

- Kitap. Kitap bilim beredi. Dúnyadaǵı eń qúdiretli nárse bilimdur. Bilimli jeńilmeydi, - dep juwap beripti.

Insan ómiri ushın eki nárse kerek hám áziz.

1.Nan. 2.Kitap.

Nan – ırısqa nesiybemiz, dasturxan kórki, ómir bereketi.

Kitap – ótmishtegi tariyx, búgingini anıq kórsetip beriwshi kózgu, erteńgi kúndi aytıp beriwshi ájayıp mojiza.

Kitap kórmegen adam nadandur,

Kitap kirmegen úy qarańǵıdur - depti danıshpan.

Bul gáp kitap kórmegen patshaga qattı tiyipti.

Jańa kitap pa? - dep baqırdı patsha.

Patsha rayınan qaytıp danıshpandı sıylap:

-Sarayımda qalıp bas másláhátshim bol, - dep jalınıptı.

Danıshpan alǵan altınlarına kitap alıp, awılına qaytıptı.

Oqıwshılardıń til baylıǵın asırıw hám baylanıstırıp sóylew kónlikpelerin rawajlandırıw zamanagóy pedagogikanıń eń aktual wazıypalarınń biri bolıp

tabiladı. Alıp barılğan ilimiy-metodikalıq izertlewler hám ámeliy sabaqlar procesi kórsetkenindey, Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri bul maqsetke erisiwde eń nátiyjeli qural bolıp xızmet etedi.

Birinshiden, xalıq awızeki dóretpeleri oqıwshınıń fonetikalıq hám artikulyaciyalıq qáiletin rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, janıltpashlar sabaq barısında tek oyın emes, bálki balanıń tili shatılмай, seslerdi anıq hám durıs aytıwına kómeklesiwshi "logopedikalıq" shınıǵıw xızmetin ótedi. Bul bolsa baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew mádeniyatınıń fundamenti bolıp qalıplesedi.

Ekinshiden, jumbaqlar hám naqıl-maqallar oqıwshılardıń logikalıq oylawın hám sózlik qorın bayıtıwda tiykarǵı derek boldı. Jumbaqlar arqalı bala zattıń belgilerin analizlewdi, naqıl-maqallar arqalı bolsa qaraqalpaq tiliniń kórkemligin, frazeologiyalıq birikpelerdi hám metaforalardı óz ornında qollanıwdı úyrenedi. Bul processte oqıwshınıń passiv sózlik qorı aktiv jaǵdayǵa ótedi.

Úshinshiden, ertekler hám kishi kólemli dástanlar oqıwshılarda baylanıstırıp sóylew hám erkin pikirlew kónlikpelerin qalıplestirdi. Ertek personajların tahlil qılıw, waqıyalardı qayta aytıp beriw yamasa olardıń aqırın oylap tabıw balanıń dóretiwshilik qıyallawın hám kórkem sóylew qáiletin jańa basqıshqa kótirdi. Bul bolsa balanıń sociallıq ortalıqta óz pikiriniń dálilli jetkeriwine imkaniyat berdi.

Tórtinshiden, xalıq dóretpelerinen paydalanıw oqıwshınıń ruwxıy-axlaqıy tárbiyasına da unamlı tásir etti. "Tárbiya" páni sabaqlarında qollanılgan milliy qádrیاتlar balalarda patriotlıq, mániwiý pákler hám óz xalqınıń mádeniyatına degen húrmet sezimin oyattı.

Juwmaqlap aytqanda, kishi mektep oqıwshılarınıń sóylew tilin rawajlandırıwda xalıq awızeki dóretpelerin zamanagóy oqıtıw texnologiyaları menen integraciyalap qollanıw tálim-tárbiya sapasın asırıwdıń eń nátiyjeli metodikalıq jolı ekenligi tásiyiqlandı. Bul metodika oqıwshılardıń tek tilin rawajlandırıp qoymastan, bálki olardıń keleshekte kámil insan bolıp jetilisiwine bekkem tiykar boladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Qodirov B., Abdurahmonov A. Milliy tarbiya va xalq pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. Hasanboyeva O., Xudoyqulov M. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Abdullayev A. O'zbek xalq og'zaki ijodi va tarbiya masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017.
4. Yo'ldoshev J. Milliy tarbiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Universitet, 2020.
5. Ergashev S. Etnopedagogika asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.

АРТИКУЛЯЦИОН ГИМНАСТИКАНИНГ НУТҚ ТОВУШЛАРИНИ ТЎҒРИ ТАЛАФФУЗ ҚИЛИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Алламбергенова М.Х.

*Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти
педагогика фанлари доктори*

Султанова Ж.К.

Логопедия 2-курс талабаси

Таянч сўзлар: артикуляцион гимнастика, нутқ товушлари, талаффуз, дефектология, логопедия, дизартрия, дислалия, нутқ коррекцияси, артикуляцион аппарат.

Ключевые слова: артикуляционная гимнастика, звуки речи, произношение, дефектология, логопедия, дизартрия, дислалия, коррекция речи, артикуляционный аппарат.

Key words: articulatory gymnastics, speech sounds, pronunciation, defectology, speech therapy, dysarthria, dyslalia, speech correction, articulatory apparatus.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада артикуляцион гимнастиканинг болаларда нутқ товушларини тўғри талаффуз қилишдаги роли ва аҳамияти дефектология фани нуқтаи назаридан тадқиқ этилган. Артикуляцион аппаратнинг анатомик тузилиши, унинг нутқ шаклланишидаги вазифаси, шунингдек артикуляцион гимнастика машқларининг тизимли қўлланилиши ва самарадорлиги кўриб чиқилган. Тадқиқот натижалари мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларда нутқ нуқсонларини (дизартрия, дислалия) коррекция қилишда артикуляцион гимнастиканинг муҳим восита эканлигини тасдиқлайди.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуются роль и значение артикуляционной гимнастики в правильном произношении звуков речи у детей с точки зрения дефектологии. Рассмотрено анатомическое строение артикуляционного аппарата, его роль в формировании речи, а также системное применение и эффективность упражнений артикуляционной гимнастики. Результаты исследования подтверждают, что артикуляционная гимнастика является важным средством коррекции дефектов речи (дизартрия, дислалия) у детей дошкольного и школьного возраста.

SUMMARY:

This article examines the role and significance of articulatory exercises in the correct pronunciation of speech sounds in children from a defectology perspective. The anatomical structure of the articulatory apparatus, its role in speech development, and the systematic application and effectiveness of articulatory exercises are discussed. The study's results confirm that articulatory exercises are an important means of correcting speech defects (dysarthria, dyslalia) in preschool- and school-aged children.

Нутқ - инсон ижтимоий фаолиятининг асосий воситаларидан бири бўлиб, унинг тўғри ривожланиши болалик давридан бошлаб катта эътибор талаб этади. Замонавий дефектология ва логопедия фанлари кўрсатишича, болалар орасида нутқ товушларини нотўғри талаффуз қилиш ҳолатлари тобора кенг тарқалиб бормоқда. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖСТ) маълумотларига кўра, мактабгача ёшдаги болаларнинг 20—25 фоизида турли даражадаги нутқ нуқсонлари кузатилади (WHO, 2021).

Нутқ товушларининг тўғри талаффузи, асосан, артикуляцион аппаратнинг — тил, лаблар, жағ, юмшоқ танглай ва бошқа аъзоларнинг — мувофиқлашган ҳаракатига боғлиқ. Бу аъзоларнинг ҳаракатчанлиги ва мустаҳкамлиги артикуляцион гимнастика орқали ривожлантирилади. Шу боис, нутқ нуқсонларини эрта аниқлаш ва коррекция қилишда артикуляцион гимнастиканинг ўрни бекиёсдир.

Ушбу тадқиқотнинг **мақсади** — артикуляцион гимнастиканинг нутқ товушларини тўғри талаффуз қилишдаги назарий ва амалий аҳамиятини дефектология фани доирасида ўрганиш, тизимлаштириш ва илмий асослашдан иборат.

Артикуляцион гимнастика масаласи кўплаб хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан тадқиқ этилган. Рус логопедияси мактабининг асосчиларидан бири Р.Е.Левина (1961) нутқ нуқсонларини тизимли классификация қилишда артикуляцион функциянинг алоҳида ўрин тутишини таъкидлаган. Унинг издошлари Т.Б.Филичева ва Г.В.Чиркина (1993) эса артикуляцион гимнастика тизимини амалиётга татбиқ этишнинг конкрет методикаларини ишлаб чиқишган.

М.Е.Хватцев (1959) ўзининг классик асарида дислалия ва дизартриянинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни коррекция қилиш усулларини батафсил ёритган. Хорижий тадқиқотчи Van Riper (1978) нутқ товушларини шаклланишида мотор (ҳаракат) кўникмаларининг устуворлигини асослаб берган. Замонавий нейролингвистика соҳасида Levelt (1989) нутқ ишлаб чиқарилишининг когнитив-моторик модели артикуляцион машқларнинг нейробиологик асосини тушунтиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон дефектологияси соҳасида Н.М.Назаров (2005) ва М.А.Йўлдошева (2010) лар болаларда нутқ нуқсонларини аниқлаш ва коррекция қилишга оид методик қўлланмалар яратган. Бироқ артикуляцион гимнастиканинг миллий педагогик муҳитдаги самарадорлигини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар ҳали ҳам етарли эмас — бу эса мавзунинг долзарблигини белгилайди.

• **Н.М.Назаров (2005):** Асосан сурдопедагогика ва махсус таълим асосларига, шунингдек, нутқ камчиликлари бўлган болаларни тарбиялашнинг умумий методологик асосларига эътибор қаратган. Унинг ишлари коррекцион таълимда диагностика ва профилактика ишларини тизимлаштиришга ёрдам берган.

• **М.А.Йўлдошева (2010):** Болалардаги нутқ нуқсонларини эрта аниқлаш, диагностика қилиш ҳамда логопедик тузатиш (коррекция) ишларини олиб боришнинг амалий методикаларини ишлаб чиққан. Ушбу қўлланмалар айниқса мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларнинг нутқий ривожланишидаги камчиликларни бартараф этишга қаратилган.

Ушбу муаллифларнинг ишлари Ўзбекистонда логопедик ёрдам кўрсатиш сифатини ошириш ва замонавий коррекцион педагогик технологияларни амалиётга жорий этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Артикуляцион аппарат ва нутқ товушлари. Артикуляцион аппарат актив аъзолар (тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил, пастки жағ) ва пассив аъзолар (тишлар, каттик танглай, юқори жағ, юқори мишиқлар) дан ташкил топади. Нутқ товушини ҳосил қилишда актив аъзоларнинг мақсадли, аниқ ва бир маромдаги ҳаракати ҳал қилувчи роль ўйнайди. Агар артикуляцион мушаклар заиф ёки ҳаракати чекланган бўлса, товуш нотўғри, бузиб талаффуз қилинади.

Артикуляцион гимнастика машқлари тизими.

Артикуляцион гимнастика машқлари икки асосий гуруҳга бўлинади: (1) статик машқлар - маълум бир артикуляцион позицияни ушлаб туришга қаратилган (масалан, «Белкурак» - тилни кенг, ясси ҳолатда ушлаш); (2) динамик машқлар - артикуляцион аъзоларни муайян ритм ва тезликда ҳаракатлантиришга йўналтирилган (масалан, «Маятник» - тилни чапдан ўнгга тез силжитиш).

Дизартрия ва дислалияда қўллаш.

Дизартрияли болаларда (марказий нерв тизими зарарланиши билан боғлиқ нутқ нуқсони) артикуляцион гимнастика нейромускуляр реабилитациянинг ажралмас қисмини ташкил этади. Бундай болалар учун машқлар логопед назорати остида, кинезиотерапия элементлари билан биргаликда олиб борилиши тавсия этилади. Дислалияли (органик патология бўлмаган ҳолда товуш талаффузи нуқсони) болаларда эса мустақил равишда амалга оширилган артикуляцион гимнастика ҳам юқори натижа бериши тадқиқот давомида исботланди.

Хулоса қилиб айтганда, артикуляцион гимнастика болаларда нутқ товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантириш ва нутқ нуқсонлари-

ни коррекция қилишда муҳим логопедик восита ҳисобланади. Тадқиқот таҳлили шуни кўрсатдики, артикуляцион аппарат аъзоларининг ҳаракатчанлиги, аниқлиги ва мувофиқлашувини ривожлантириш орқали товуш талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш мумкин. Айниқса, тизимли ва мақсадли ташкил этилган артикуляцион машқлар дизартрия ва дислалия каби нутқ бузилишларида самарали коррекцион таъсир кўрсатади.

Шунингдек, артикуляцион гимнастика нафақат товуш қўйиш ва мустақамлаш жараёнида, балки боланинг умумий нутқий-моторик ривожланишини қўллаб-қувватлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Машқларнинг мунтазам, индивидуал ёндашув асосида ҳамда ёш ва нуқсон хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши коррекцион ишлар самарадорлигини оширади.

Тадқиқот натижалари артикуляцион гимнастикани эрта ёшдан бошлаб логопедик ва дефектологик амалиётга кенг жорий этиш зарурлигини кўрсатди. Келгусида миллий педагогик муҳитда артикуляцион машқларнинг инновацион усуллари ишлаб чиқиш ва уларнинг амалий самарадорлигини янада чуқур ўрганиш муҳим илмий йўналишлардан бири бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста. - М.: Айрис-пресс, 1993. - 224 б.
2. Хватцев М.Е. Логопедия. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1959. - 476 б.
3. Левина Р.Е. Нарушения речи у детей дошкольного возраста. - М.: АПН РСФСР, 1961. - 340 б.
4. Van Riper C. Speech Correction: Principles and Methods. - Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978. - 512 p.
5. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. - Cambridge: MIT Press, 1989. - 566 p.
6. Назаров Н.М. Болаларда нутқ нуқсонларини аниқлаш ва тузатиш методикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 2005. - 180 б.
7. Йўлдошева М.А. Дефектология асослари: дарслик. - Тошкент: ТДПУ нашриёти, 2010. - 256 б.
8. World Health Organization. Global status report on communication disorders. - Geneva: WHO, 2021.

O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING NUTQIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH SHAKLLARI

Utegenova D.A.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
3-bosqich doktoranti*

Tayanch so'zlar: nutq, maktab, nutqiy savodxonlik, boshlang'ich sinf o'quvchilari, nutqiy savodxonlikni rivojlantirish metodikasi.

Ключевые слова: речь, школа, культура речи, младшие школьники, методика воспитания культуры речи.

Key words: speech, school, speech literacy, elementary school students, methodology for the development of speech literacy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini va tafakkurini rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan. Unda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida tarbiya jarayonida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish o'quvchi hayotidagi o'rni va o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning ahamiyati, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini nazorat qilish orqali uni rivojlantirishga e'tibor berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена проблемам развития речевой культуры и развития мышления младших школьников. В ней уделено внимание роли формирования речевой культуры в жизни учащегося в процессе воспитания в начальных классах общеобразовательных школ и значимости развития мышления и мировоззрения учащихся, а также ее развитию через контроль над речью младших школьников.

SUMMARY:

The article is devoted to the problems of developing speech literacy and thinking of Primary School students. It focuses on the role of the student in the development of speech literacy in the process of upbringing in the elementary grades of secondary schools and the importance of developing the thinking and worldview of students, as well as its development by controlling the speech of Primary School students.

Kirish. “Nutqiy savodxonlik” tushunchasi o'quvchilarning jismoniy, shaxsiy (ruhiy), aqliy va maxsus tayyorgarlik yo'nalishlarini amalga oshirishda, ularning sog'lomligi, harakat ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq ijodiy faoliyatini takomillashtiradi. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarida

so'z yasash, fikrlash, munosabatlarga kirishish, gapirishga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish asosida nutqiy savodxonligi rivojlantirib boriladi.

Nutq faoliyati jarayonini belgilangan maqsadga erishish, o'zini boshqarish, xohish bo'yicha ishlash, kerakli-keraksiz gaplarni gapirish emas, balki o'z-o'ziga talabchan bo'lish; hamma joyda aniq fikrga ega bo'lish; o'z-o'zini tarbiyalash va bunda kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash; axloqiy tarbiyalanganligi, bilimlarni yaxshi egallaganligi, nutq madaniyatining rivojlanganligi, talabchanlik, tashabbuskorlik, o'z-o'zini iroda qilish va tuta bilish kabilar tashkil etadi. Bunda o'qituvchi o'quvchining nutq savodxonligini rivojlantirish dasturi, kundalik tutishi va o'quvchidagi o'zgarishlar, nutq odobi qoidalari va ularning bajarilishini yozib boradilar.

Inson o'z faoliyati, turmush tarzida nutq madaniyati bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham har bir inson xatti-harakati, muloqot yo'sini va maqsadiga tashqaridan turib qarashi lozim. Albatta, bunda egallagan bilimlar nutq faoliyatining maqsadli bo'lishiga imkoniyat yaratadi. Shuningdek, bilimlar insonning haqiqatga bo'lgan munosabatini rivojlantiradi, turmushiga, ongiga, hayotiga ta'sir etadi. Ya'ni, bilimlar nutq faoliyati va madaniyatning asosini tashkil etadi.

Muammoning dolzarbligi va hozirgi holati. Qadimda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud az-Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Munis Xorazmiy kabi mutafakkirlar ijodida shaxs ma'naviy kamolotida muhim o'rin tutuvchi nutq madaniyatining ta'limiy-tarbiyaviy va estetik mohiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Mamlakatimizda keyingi yillarda ona tili o'qish metodikasiga doir bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Respublikamiz olimlaridan Q.Abdullayeva, K.Qosimova, A.G'ulomov, M.Asqarova, S.Matchonov, R.Safarova, M.Yusupov, T.Ziyadova, X.G'ulomova, A.Xamroyev, N.Qosimova, M.Z.Hamdamova, N.Bekniyozova, D.R.Toshxo'jayeva, Sh.Nurullayeva, F.U.O'rino'va, A.Nishanbayeva, U.Masharipova, X.Bakiyeva, Sh.Sariyevlarning ilmiy tadqiqotlarida og'zaki va yozma nutqning nazariy masalalari, uzluksiz ta'lim bosqichlarida matn ustida ishlash, lug'at ishlari, yozma ishlarni tashkil etish, nutq o'stirishga doir ijodiy va mantiqiy mashqlarni o'tkazish, to'g'ri talaffuzni o'rgatish masalalari maxsus o'rganilgan.

Tajriba qismi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligi, avvalo, darslarda namoyon bo'ladi. Ular o'qish, so'zlab berish natijasida ilk nutqiy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Shu asosida o'qishga bo'lgan qiziqish shakllanib boradi. Xususan, o'qishga tayyorgarlik jarayonida nutqiy savodxonlik bilan birga boshlang'ich ta'lim davlat standartida ko'rsatilgan

axloqiy sifatlar ham tarkib topadi. Bu sifatlar esa o'quvchilarning xatti-harakatlari, sinfdoshlariga bo'lgan munosabatida aks etadi. O'qish jarayonida nutqiy ko'nikmalar orta boradi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchining o'qishga, nutqiga bo'lgan munosabati o'qituvchi tomonidan doimo baholanib boriladi. Bu o'quvchi uchun alohida ma'no kasb etadi. Aynan mana shu jihat uning sinfdagi, oila va tevarak atrofdagi muhitda egallaydigan mavqeyini aniqlab beradi.

Kuzatishlarga qaraganda boshlang'ich sinf o'quvchilari nutq qobiliyati ularni kelajakda shaxs sifatida rivojlanishining muhim jihatlardan hisoblanadi. Nutqiy savodxonligi bola shaxsiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola tengdoshlari bilan muloqotda bo'ladi, tevarak-atrofni o'rganishga nisbatan qiziqishi o'sib boradi. Maktabda darslarni to'liq o'zlashtirishga erishadi. Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda o'qituvchining ta'siri kattadir. O'quvchilar nutqini o'stirishda turli xil o'yinlarni tashkil qilish; qilgan mehnatining mazmunini aytib berish; tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lish; tabiiy ohangda gapirish; so'zlaganda suhbatdoshining yuziga qarab turish; qo'llarini bemalol tutish, so'z boyligini rejali va izchil kengaytirib borish, nutq o'stirishga doir tevarak-atrof obyektlari bilan tanishtirish; eslab qolish va to'g'ri talaffuz etish, so'zlarning ahamiyatini tushunishga e'tibor berish maqsadga muvofiq. Chunki, boshlang'ich ta'lim bosqichida bir qancha tajribalar to'planishiga qaramay yechimini kutayotgan pedagogik muammolar mavjud.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarning nutqiy savodxonligini shakllantirish bo'yicha tajribalarni o'rganish quyidagi xulosa va tavsiyalar chiqarishga imkon berdi:

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'rtasida o'quvchilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirishga doir seminar mashg'ulotlari kamdan-kam o'tkaziladi.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqiy savodxonligini rivojlantirishga oid ishlar past saviyada olib boriladi. Masalan, ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida nutqiy savodxonlikni rivojlantirishga oid aloqalar deyarli yo'lga qo'yilmagan. Shu o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish holatini yaxshilash uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim.

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilari eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni ota-onalari, tengdoshlari, o'qituvchilarining axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi. Bolaning o'sib-ulg'ayishi bilan uning ehtiyojlari ortadi, yangi istaklari, qiziqishlari paydo bo'ladi. Biroq, nutqiy

savodxonligini rivojlantirish uchun o'quvchilar lug'atidagi so'zlar miqdori ustida yetarlicha o'ylab ko'rilmagan.

4. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun namunaviy faol va passiv so'zlar lug'atini tuzish ham kun tartibidagi dolzarb masaladir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning son va sifat jihatidan o'zlashtirgan so'zlar zaxirasini tuzish ta'limni har tomonlama rivojlantirishni ta'minlash omilidir.

7–11 yoshli bolalarning nutqiy savodxonligini rivojlantirishi ko'p jihatdan o'quv dasturlarida rejalashtirgan materillarning to'g'ri tanlanishi, darsliklarda berilgan yondashuvlarning muayyan maqsad asosida berilishiga chambarchas bog'liq. Chunonchi, shu kungacha qo'llanib kelingan o'qish fanidan davlat ta'lim standartlari, o'quv rejalari yoki darsliklarda, pedagogik maqsadlarga kam darajada e'tibor berilgan. Me'yoriy hujjatlarda o'quvchi tomonidan egallanishi ko'zda tutilgan bilim, kompetensiya va axloqiy qarashlar uning nutqiy savodxonligini rivojlantirish bilan mustahkam bog'langanda ularda kommunikativlik sifatleri tizimli holda ortib boradi.

Olingan natijalar tahlili. Tadqiqotimiz davomida boshlang'ich sinf o'qituvchilarning o'quv dasturlari va darsliklar bilan ishlash tajribasini kuzatdik. Ta'kidlash joziki, amalda aksariyat o'qituvchilarning o'quv dasturlarida rejalashtirilgan mavzu bo'yicha berilgan annotatsiyalar bilan ishlamasligi ma'lum bo'ldi. Binobarin, o'qituvchi o'quvchilarda o'quv fani bo'yicha shakllantirishi zarur sanalgan minimal bilim, ko'nikma va malakalarni aynan annotatsiyada ko'rsatilgan bandlar asosida amalga oshirishi muhim hisoblanadi.

O'qituvchilar tomonidan tuzilgan reja-ko'chirma (konspekt)larda darsning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlari aniq belgilanmagani, annotatsiyada ko'zda tutilgan jihatlarga e'tiborsizlik qilingani, shuningdek, maqsadga erishish uchun pedagogik vazifalar ham mavjud emasligini aniqlandi. Ta'limiy maqsadda, asosan, "mavzu yuzasidan tushuncha berish", tarbiyaviy maqsadda "vatanga muhabbat tuyg'ularini shakllantirish" yoki "rostgo'ylik, mehnatsevarlik fazilatlarini rivojlantirish", rivojlantiruvchi maqsadda "og'zaki nutqini va mustaqil fikrlashiga erishish" xarakteridagi jumalardan foydalanilgan.

Bizningcha, dars maqsadlari o'quv dasturlarida muayyan sinf o'quvchilari psixologik xususiyatlari va bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasiga ko'ra rivojlanlantirilishi muhim sanalgan adabiy kompetensiyalar nuqtayi nazaridan belgilanishi joiz. Shundagina ma'lum bir sinfni yakunlayotgan o'quvchida ko'zda tutilgan adabiy kompetensiyalar shakllanishiga erishiladi.

O'qish savodxonligi darslarida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish ishlarini tashkil etishda boshlang'ich sinf o'quvchilarning nutqi qay darajada ekanligini

aniqlashtirish maqsadga muvofiq. O'quvchilarning ravon gapira olishi, savollarga to'liq javob berishi; rasm asosida hikoya qilishi; berilgan so'zlardan foydalanib hikoya tuza olishi; matn mazmunini o'z so'zlari bilan qayta hikoya qila olishi bu boradagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Matn ustida ishlash asosida nutqni rivojlantirishda samaradorlikka erishishda ifodali o'qish, sharhli o'qish, lug'at ustida ishlash, qayta hikoya qilish, mustaqil ishlash kabi metodlardan foydalanish o'rinlidir.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishda o'quv materiallaridan foydalanishning mavjud holati, topshiriq turlari, savol- topshiriqlarning farqlanishi, mashqlarning o'rni, ularni rivojlantirish tizimini ishlab chiqish dolzarb masaladir.

O'qish savodxonligi darslarida oquvchilarga savol berish, savol tuzish, bunda dallillarga tayanishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Savol tuzish badiiy matnni o'qib tahlil qilish malakasini shakllantirishni talab etadi. So'zlash jarayonida o'zini-o'zi nazorat qilish, o'ziga tanqidiy munosabat, o'zini baholay olish ko'nikmalarini shakllantirish va mashgulotlarda savollarni mantiqiy, murakkab tuzishga undash asosida rag'batlantirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bekniyozova N.I. Boshlangich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiyasi, 2012. – 160 b.
2. Boqiyeva H. Boshlangich sinflarda so'z ustida ishlash metodikasi. Monografiya. – Toshkent: Istiqol, 2013. – 136 b.
3. Быкова О.Р. Учебные модули для работы с видеоматериалом // Русский язык зарубежом. 2009. – № 2. – С. 34.
4. Valiyev E., Nurmamatova A. O'quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishda mustaqil ishlardan foydalanish //Xalq ta'limi. – Toshkent, 2015. – № 6. – B. 21–28.
5. Divanova M.S. O'quvchilarning mantiqiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari. Boshlangich ta'limni modernizatsiyalash orqali o'quv-tarbiya jarayoni sifati va samadorligini oshirish – Toshkent: 2016 – 156 b.
6. Jumayeva F. Ta'lim sifatini ta'minlashda didaktik o'yinlarning o'rni // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2017. – № 4. – B. 20–23

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SINFDAN TASHQARI MASHG‘ULOTLARDA ONA TILI MASHG‘ULOTLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Ne‘matova M.O‘.

*Jizzax davlat pedagogika universiteti
magistranti*

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich sinf, interfaol metod, sinfdan tashqari mashg‘ulot, metod.

Ключевые слова: начальный класс, интерактивный метод, внеаудиторное обучение.

Key words: primary class, interactive method, extracurricular education, method.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining sinfdan tashqari mashg‘ulotlarini tashkil etishning vositalarida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilar bilan ishlash muhim ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье важна работа с учащимися с использованием интерактивных методов в средствах организации внеклассной деятельности учащихся младших классов.

SUMMARY:

In this article, it is important to work with students using interactive methods in the means of organizing extracurricular activities for primary school students.

Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonida o‘qitishning zamonaviy metodlari keng qo‘llanilmoqda. O‘qitishning zamonaviy metodlarini qo‘llash o‘qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Ta‘lim metodlarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi. An‘anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda, unga turli-tuman ta‘lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan metodlar bilan boyitish ta‘lim oluvchilarning o‘zlashtirish darajasining ko‘tarilishiga olib keladi. Innovatsiya” inglizcha so‘z bo‘lib, “yangilik kiritish” degan ma‘noni bildiradi. Ya‘ni tizim ichki tuzulishini o‘zgartirish deb ta‘riflanadi.

Darhaqiqat, boshlang‘ich ta‘limda bola shaxsining aqli, dunyoqarashi, savodxonligi, mantiqiy tafakkuri, og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalari rivojlanadi. Ayniqsa, o‘qish darslarida bola borliq, atrof-muhit bilan tanishadi,

yaxshini yomondan ajratishni anglaydi, vatan tuygʻusini his qiladi. Koʻrganini va oʻqiganini qayta hikoyalash koʻnikmasi shakllanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining qiziquvchanligi va bilishga boʻlgan ehtiyojini hisobga olgan holda pedagogik va axborot texnologiyalaridan darslarda samarali foydalanish bugungi kun pedagoglaridan zamon bilan hamnafas boʻlishni talab qilBuning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, taʼlim beruvchi tomonidan taʼlim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning taʼlim jarayonida faolligi muttasil ragʻbatlantirilib turilishi, oʻquv materialini kichik-kichik boʻlaklarga boʻlib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yoʻnaltiruvchi matn, loyiha, rolli oʻyinlar kabi metodlarni qoʻllash va taʼlim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

“Soʻzlarni taqqoslash”. Bunda oʻquvchilarga har xil maʼnoga ega boʻlgan ikkita soʻzni (qazilma va koʻpyoq) taqqoslash taklif qilinadi. Oʻquvchilarning vazifasi ushbu soʻzlarning oʻzaro bogʻliqligiga imkon qadar koʻproq misollar keltirishdir[1]. Ushbu oʻyin sinfdan tashqari mashgʻulotlarda qoʻllanilgan vaqtda juda samarali ish beradi. Aynan, bu kabi oʻyinlar samarali natijaga olib keladi.

Interfaol metodlar deganda - taʼlim oluvchini faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, taʼlim jarayonining markazida taʼlim oluvchi boʻlgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qoʻllanilganda taʼlim beruvchi taʼlim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni oʻzaro muloqotda, oʻzaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjihatlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat oʻquvchilarni mustaqil fikrlashga oʻrgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. Interfaol metodlar orqali oʻquvchilarning tashabbuskorligi hamda jamoaviy izlanuvchanligini oshiriladi. Interfaol metodlardan foydalanib darslar tashkil etilsa, oʻquvchining darsga boʻlgan qiziqishi yanada oshadi va taʼlim sifati yaxshilanadi. Interfaol usullar orqali oʻtilgan darslar oʻquvchini ijobiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrini erkin bayon qilishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma bayon etishga chorlaydi. Bu metodlarni interfaol yoki interaktiv metodlar deb ham atashadi. Interfaol metodlar deganda-taʼlim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, taʼlim jarayonining markazida taʼlim oluvchi boʻlgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qoʻllanilganda taʼlim beruvchi taʼlim oluvchini faol interfaol taʼlim asosida tashkil etilayotgan pedagogik jarayonlarning mazmun-mohiyatini toʻliq tushunib yetishga va ularni samarali, qiziqarli, sifatli boʻlishini taʼminlashga koʻmaklashadi. Interfaol usullaridagi darslar oʻquvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrni erkin bayon etishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma ravishda bayon etishga

chorlaydi. Interfaollik – bu oʻzaro ikki kishi faolligi, yaʼni bunda oʻquv-biluv jarayoni oʻzaro suhbat tariqasida dialog shaklida (kompyuter yordamida) yoki oʻquvchining oʻzaro muloqotiga asosan kichadi. Interfaol taʼlim asosini interfaol metodlar tashkil etadi.

Ona tilini oʻqitishda oʻqituvchi bilan oʻquvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish shakllari, metodlari va usullari taʼlim tizimining takomillashuvi bilan bogʻliq holda rivojlanib, yangilanib bormoqda. XX asrning oxirgi yillariga qadar oʻqitish metodlari sifatida tushuntirish bayon metodi, suhbat metodi, analiz - sintez metodi, mustaqil ish metodi, induktiv va deduktiv metodlar ona tili taʼlimi darslarini tashkil etishda koʻproq qoʻllanilib kelinmoqda. Bayon qilish metodi ona tili darslarida qoʻllangan asosiy metodlardan biri boʻlgan. Bunda oʻqituvchi bayon qilishdan oldin oʻquvchilarning oʻrganilayotgan mavzu yuzasidan bilimlarini aniqlab olgan. Bu oʻquvchilarni oʻqituvchi bayonini kuzatib, tinglab borishga, faol boʻlishga undagan. Boshlangʻich sinflarda bayon qilish metodi oʻquvchilarning yoshi va eslab qolish holatidan keib chiqqan holda 3-5 daqiqaga moʻljallangan. Interfaol taʼlim asosida tashkil etilayotgan pedagogik jarayonlarning mazmun-mohiyatini toʻliq tushunib yetishga va ularni samarali, qiziqarli, sifatli boʻlishini taʼminlashga koʻmaklashadi. Interfaol usullaridagi darslar oʻquvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrni erkin bayon etishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma ravishda bayon etishga chorlaydi. Interfaollik – bu oʻzaro ikki kishi faolligi, yaʼni bunda oʻquv-biluv jarayoni oʻzaro suhbat tariqasida dialog shaklida (kompyuter yordamida) yoki oʻquvchining oʻzaro muloqotiga asosan kichadi. Interfaol taʼlim asosini interfaol metodlar tashkil etadi. Talim jarayonida oʻquvchilar hamda oʻqituvchi oʻrtasida hamkorlikni qaror toptirish, faollikni oshirish, taʼlim oluvchilar tomonidan bilimlarni samarali oʻzlashtirish, ularda shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan metodlar interfaol metodlar sanaladi. Ona tili darslarida zamonaviy usullardan foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rustamova Xayotxon Akbarovna. “Boshlangʻich sinflarda interfaol metodlar va oʻyinlardan foydalanish”. “Boshlangʻich sinf ona tili darslarida sinfdan tashqari mashgʻulotlarda didaktik oʻyinlarni tashkil etish metodikasi” Neʼmatova M.
2. K.Qosimova, S.Matchonov. “Ona tili oʻqitish metodikasi” Toshkent 2009.
3. M.Nurmatova. Ifodali oʻqish toʻgaragi. “Til va adabiyot taʼlimi” 2018-yil. 1-son.
4. Neʼmatova M. Sinfdan tashqari ishlarda Grammatik oʻyinlar “Taʼlimda filologiyani rivojlantirishning global masalalari” Jizzax 2022
5. Natlib.uz
6. Arxiv.uz

ONA TILI DARSLARIDA SINFDAN TASHQARI ISHLARDA GRAMMATIK-DIDAKTIK O'YINLAR METODIKASINING MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Ne'matova M.O'.

Jizzax davlat pedagogika universiteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) 2-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: grammatik-didaktik o'yin, modulli ta'lim, sinfdan tashqari ish, ona tili, kompetensiya, metodika, didaktika.

Ключевые слова: грамматико-дидактическая игра, модульное обучение, внеклассная работа, родной язык, компетентность, методика, дидактика.

Key words: grammatical-didactic game, modular learning, extracurricular activity, native language, competence, methodology, didactics.

РЕЗЮМЕ:

Ona tili ta'limida grammatik bilimlarni mustahkamlashda sinfdan tashqari ishlarning samaradorligini oshirish dolzarb muammo hisoblanadi. Modulli ta'lim texnologiyasi asosida grammatik-didaktik o'yinlar metodikasi ishlab chiqildi va tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Eksperimental guruhda o'quvchilarning grammatik kompetentsiyasi 28% ga oshdi. Modulli o'yinlar metodikasi ona tili darslarida sinfdan tashqari faoliyatni takomillashtirishda yuqori samaradorlikka ega.

РЕЗЮМЕ:

Повышение эффективности внеклассной работы при изучении грамматики родного языка является актуальной педагогической проблемой. Разработана методика грамматико-дидактических игр на основе технологии модульного обучения; проведён педагогический эксперимент. В экспериментальной группе грамматическая компетентность учащихся возросла на 28%. Методика модульных игр демонстрирует высокую эффективность в совершенствовании внеклассной деятельности на уроках родного языка.

SUMMARY:

Enhancing the effectiveness of extracurricular activities in native language grammar instruction remains a pressing pedagogical challenge. A grammatical-didactic game methodology based on modular learning technology was developed and experimentally tested. The experimental group demonstrated a 28% improvement in grammatical competence. The modular game methodology proves highly effective in improving extracurricular native language learning outcomes.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida ona tili ta'limiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy ta'lim paradigmasi o'quvchilarda lingvistik kompetentsiyalarni shakllantirish, grammatik bilimlarni

ularning kundalik nutq faoliyatiga qo'llay olishlarini ta'minlashni talab etadi. Sinfдан tashqari ishlar, xususan, grammatik-didaktik o'yinlar, bu maqsadlarni amalga oshirishda muhim pedagogik vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Biroq mavjud amaliyotda mazkur o'yinlar ko'pincha tizimli metodologik asossiz, spontan tarzda qo'llaniladi, bu esa ularning ta'limiy samaradorligini cheklaydi.

O'yin faoliyatining ta'limdagi o'rni L.S.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi bilan chambarchas bog'liq: mazkur nazariya o'yinni bolaning rivojlanishida etakchi faoliyat turi sifatida ta'riflaydi. J.Piajenning kognitiv rivojlanish konsepsiyasiga ko'ra, o'yin orqali o'rganish bolaning assimilyatsiya va akkomodatsiya jarayonlarini faollashtiradi. D.B.Elkonin esa o'yin tarkibidagi rol va qoidalarning o'quvchi xulq-atvorini tartibga solishdagi ahamiyatini ilmiy asoslab bergan. Modulli ta'lim texnologiyasi esa ta'lim jarayonini mustaqil, maqsadli bloklarga bo'lish tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuv J. Dyuning tajribaviy ta'lim nazariyasi va B. Blumning ta'lim maqsadlarini tasniflash tizimiga tayanadi.

S.D.Krashenning «input gipotezasi» kommunikativ yondashuvda grammatikani kontekstli o'rganish zarurligini asoslab bergan. H.Holecning avtonomik o'rganish nazariyasi o'quvchi mustaqilligini rivojlantiruvchi metodlarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. J.Brunerning o'quv spiral nazariyasi grammatik materiallarni bosqichma-bosqich modullar orqali taqdim etish prinsipini asoslaydi. Mahalliy tadqiqotchilar orasida N.X.Yusubovanning ona tili o'qitish metodikasiga oid ishlari va T. Mirzayevning grammatika va uslubiyat sohasidagi tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi. A.R.Rahimovning modulli ta'lim texnologiyalari amaliyotiga bag'ishlangan monografiyasi ushbu tadqiqot uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, grammatik-didaktik o'yinlar va modulli ta'lim texnologiyasini uyg'unlashtirish masalasi hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mavjud ishlar ko'proq umumiy o'yin pedagogikasiga yoki modulli ta'limga alohida e'tibor qaratadi, ammo ularning sinfdan tashqari ishlardagi integratsiyasi xususan, ona tili grammatikasi kontekstida tizimli metodologik asosda o'rganilmagan. Aynan shu bo'shliq (research gap) ushbu tadqiqotning zaminini tashkil etadi.

Maqsad ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlarda qo'llaniladigan grammatik-didaktik o'yinlarning modulli ta'lim texnologiyasiga asoslangan metodologik tizimini ishlab chiqish. Vazifalari: (1) grammatik-didaktik o'yinlarning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash; (2) modulli tuzilmali o'yin dasturini loyihalash; (3) eksperimental tekshiruv o'tkazish va tahlil qilish; (4) amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Ob'ekt umumta'lim maktablarining 5–7-sinflari ona tili darslarida sinfdan tashqari ta'lim jarayoni. Predmet modulli ta'lim texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan grammatik-didaktik o'yinlar metodikasi va uning o'quvchilar grammatik kompetentsiyasiga ta'siri.

Birinchi marta ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlarda grammatik-didaktik o'yinlar uchun modulli ta'lim tamoyillariga asoslangan yaxlit metodologik tizim ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablari ona tili o'qituvchilari uchun darsdan tashqari ish dasturlarini loyihalashda, metodik qo'llanmalar tayyorlashda bevosita qo'llanilishi mumkin.

Grammatik-didaktik o'yinlarning nazariy asoslari. Grammatik-didaktik o'yinlar o'quvchilarga grammatik qoidalar va tushunchalarni o'yin shaklida o'zlashtirishga imkon beruvchi maxsus tashkil etilgan ta'limiy faoliyatdir. Bunday o'yinlar ikki muhim pedagogik tamoyilni birlashtiradi: grammatika o'qitishning tizimlilikini va o'quvchining o'yin orqali o'rganishga bo'lgan tabiiy motivatsiyasini. Vygotskiy nazariyasiga muvofiq, o'yin bolaning «yaqin rivojlanish zonasi»da amalga oshirilganda maksimal ta'limiy samara beradi.

Didaktik o'yinlarning quyidagi turlari ona tili darslarida eng samarali hisoblanadi: (1) rolli o'yinlar o'quvchilar grammatik shakllarni vaziyatga mos qo'llashi kerak bo'lgan dialoglarni ijro etadilar; (2) musobaqa o'yinlari jamoa asosida grammatik masalalar yechadigan o'yinlar; (3) konstruktiv o'yinlar grammatik qurilmalarni modellashtirish orqali o'rganish; (4) lingvistik boshqotirmalar so'z va gaplar bilan mantiqiy-grammatik topshiriqlarni bajarish.

Modulli ta'lim texnologiyasi va uning o'yinlarga integratsiyasi. Modulli ta'lim texnologiyasining mohiyati ta'lim dasturini maqsad, mazmun va nazorat jihatidan mustaqil bo'lgan bloklarga modullarga ajratishdan iborat. Har bir modul: kirish diagnostikasi, asosiy ta'lim bloki, mustahkamlash mashqlari va yakuniy baholash elementlarini o'z ichiga oladi.

Grammatik-didaktik o'yinlarni modulli tizimga integratsiyalashda quyidagi prinsiplar asos qilib olingan: (a) tizimlilik har bir o'yin moduli aniq grammatik tema bilan bog'liq; (b) ketma-ketlik modullar oddiydan murakkabga tomon joylashtiriladi; (c) diagnostiklik har bir moduldan oldin va keyin qisqacha baholash o'tkaziladi; (d) moslashuvchanlik o'quvchining individual imkoniyatlariga qarab modul hajmi o'zgartirilishi mumkin.

Ishlab chiqilgan modulli tizim 3 asosiy darajaga bo'lingan: I daraja (bazaviy) sodda grammatik kategoriyalar (son, kelishik, zamon); II daraja (rivojlantiruvchi) murakkab grammatik qurilmalar (uyushiq bo'laklar, qo'shma gaplar); III daraja (ijodiy) grammatik bilimlarni nutqiy ijodiyotda qo'llash.

Sinfdan tashqari ishlarda qo'llash metodikasi. Sinfdan tashqari ishlar dars jarayonini to'ldiruvchi, o'quvchilarning ixtiyoriy ishtiroki asosida tashkil etiladigan ta'limiy-tarbiyaviy faoliyat shaklidir. Grammatik-didaktik o'yinlarni sinfdan tashqari ishlarga joriy etish uchun quyidagi metodik bosqichlar belgilangan:

Birinchi bosqich tayyorgarlik: O'quvchilarning boshlang'ich grammatik bilim darajasi aniqlanadi (diagnostik test), guruhlar tarkibi shakllantiriladi (4–6 kishilik kichik guruhlar), o'yin resurslari tayyorlanadi.

Ikkinchi bosqich asosiy faoliyat: Har hafta 45–60 daqiqa davomida belgilangan modulga mos grammatik o'yin o'tkaziladi. O'qituvchi fasilitator rovida ishtirok etadi, to'g'ridan-to'g'ri tushuntirish o'rniga yo'naltiruvchi savollar beradi.

Uchinchi bosqich refleksiya va baholash: Har bir o'yin yakunida o'quvchilar o'zlari baholaydi (portfolio yozuvi), o'qituvchi modulli diagnostika o'tkazadi va keyingi modul uchun individual reja tuzadi.

Muhokama. Olingan natijalar Vygotskiy va Piajenning nazariy qoidalarini amaliyotda tasdiqlaydi: o'yin orqali o'rganish grammatik bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish imkonini beradi. Modulli tuzilma esa har bir o'quvchining individual sur'atida rivojlanishini ta'minlaydi, bu Krashen ta'kidlagan affektiv filtrni kamaytirishga yordam beradi. Yusubova va Rahimov ishlarida qayd etilgan metodologik prinsiplar ushbu tadqiqot natijalarida o'z tasdig'ini topdi.

Tadqiqotning cheklovi sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: namuna o'lchami bitta shahar bilan chegaralangan; raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatining tengsizligi samaradorlikka ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlarda raqamli modulli o'yinlar (gamifikatsiya) va sun'iy intellekt asosidagi diagnostika usullarini joriy etish istiqbolli yo'nalish sifatida belgilangan.

Xulosa qilib aytganda ushbu tadqiqot ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlarda grammatik-didaktik o'yinlarning modulli ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etilishi o'quvchilarning grammatik kompetentsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkinligini eksperimental tarzda isbotladi. Ishlab chiqilgan metodologik tizim: (1) o'quvchi motivatsiyasini oshiradi; (2) grammatik bilimlarni tizimli va bosqichma-bosqich shakllantiradi; (3) o'qituvchiga rejalashtirishda aniq metodologik asos beradi; (4) o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini hisobga oladi.

Tavsiyalar: (1) maktab ona tili o'qituvchilari sinfdan tashqari ish dasturlarini modulli o'yin tizimiga asoslab loyihalashlari maqsadga muvofiq; (2) metodistlar ushbu tizimni boshlang'ich va yuqori sinflarga moslashtirilgan variantlarda

ishlab chiqishlari tavsiya etiladi; (3) tadqiqot natijalari milliy metodika qo'llanmalariga kiritilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2017. – № 6. – 70-modda.
2. Yusubova N.X. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 256 b.
3. Mirzayev T. va boshq. O'zbek tili grammatikasi va uslubiyati. – Toshkent: Fan, 2019. – 320 b.
4. Rahimov A.R. Modulli ta'lim texnologiyalari va ularning amaliyoti. – Toshkent: Akademiya, 2018. – 224 b.
5. Elkonin D.B. Psixologiya igry [Psixologiya igry]. – M.: Pedagogika, 1978. – 304 s.
6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O‘STIRISHDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH

Abdurashidov A.A.

Qo‘qon davlat universiteti v.b.professori

Ne‘matova Sh.L.

Ta‘lim tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta‘lim)

Ibosqich magistrant

Tayanch so‘zlar: maktabgacha yosh, nutq, zamonaviy metod, interfaol usul, o‘yin, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Ключевые слова: дошкольный возраст, речь, современный метод, интерактивный метод, игра, информационно-коммуникационные технологии.

Key words: preschool age, speech, modern method, interactive method, game, information and communication technologies

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va innovatsion metodlardan foydalanishning ahamiyati va bolalar nutqini o‘stirish jarayonida qo‘llaniladigan interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda o‘yin metodlarining samaradorligi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается значение использования современных педагогических и инновационных методов в развитии речи детей. Также анализируется эффективность интерактивных подходов, информационно-коммуникационных технологий и игровых методов, применяемых в процессе формирования речи.

SUMMARY:

This article highlights the importance of using modern pedagogical and innovative methods in the development of children's speech. It also analyzes the effectiveness of interactive approaches, information and communication technologies, and game-based methods used in the speech development process.

Kirish. Maktabgacha ta‘lim davri bolalar nutqining shakllanishi va rivojlanishida eng muhim, poydevor bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolaning lug‘at boyligi jadal sur‘atlar bilan ortib boradi, fikrni mustaqil va ravon ifodalash qobiliyati shakllanadi hamda muloqotga kirishish ko‘nikmalari rivojlanadi. Bolalar atrof-muhitni anglash, o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash va

ijtimoiy munosabatlarga kirishishda nutqdan asosiy vosita sifatida foydalanishni o'rganadilar.

Maktabgacha ta'lim bosqichida nutq rivoji nafaqat til o'rganish, balki tafakkur, xotira, diqqat va tasavvur kabi psixik jarayonlarning ham o'sishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ta'lim jarayonida bolalarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olgan holda samarali metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda an'anaviy ta'lim usullari bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar va o'yin asosidagi ta'lim usullarini qo'llash dolzarb masalaga aylanmoqda. Bunday yondashuvlar bolalarning nutq faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ta'lim jarayoniga qiziqishini kuchaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Zamonaviy pedagogik metodlar bolalarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash hamda nutqiy faoliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bunday yondashuvlar orqali bolalar nafaqat bilim oladi, balki o'z fikrini erkin ifodalash, muloqotga kirishish va ijodiy yondashishni ham o'rganadi. Ayniqsa, interfaol va innovatsion metodlar dars jarayonini jonlantirib, bolalarning qiziqishini oshiradi hamda ularni faol ishtirokchiga aylantiradi.

Zamonaviy metodlar quyidagi muhim jihatlari bilan ajralib turadi:

- interfaollik va qiziqarli muhit yaratish – dars jarayonida o'yinlar, munozaralar va guruhli ishlar orqali bolalarda faol ishtirok etish istagini kuchaytiradi;
- har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish – bolalarning qobiliyati, qiziqishi va rivojlanish darajasiga mos yondashuvni ta'minlaydi;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – multimedia vositalari, ta'limiy dasturlar va interaktiv platformalar orqali o'qitish samaradorligini oshiradi;
- amaliy va ijodiy yondashuvni qo'llab-quvvatlash – bolalarni mustaqil izlanishga, yangi g'oyalar yaratishga va o'z fikrini erkin ifodalashga rag'batlantiradi.

Natijada, zamonaviy metodlardan foydalanish bolalarning nutqini rivojlantirish bilan birga, ularning umumiy intellektual salohiyatini ham yuksaltirishga xizmat qiladi.

Bolalar nutqini rivojlantirish jarayonida zamonaviy metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi va bolalarning nutqiy faolligini kuchaytiradi. Ushbu metodlar bolalarni faol ishtirok etishga undab, ularning fikrlash, eslab qolish va muloqot qilish ko'nikmalarini kompleks tarzda rivojlantiradi. Quyida eng samarali metodlarni yoritamiz:

1. О‘yin texnologiyalari

О‘yin bolalar uchun eng tabiiy va qiziqarli faoliyat turi hisoblanadi. Aynan o‘yin jarayonida bola o‘zini erkin his qiladi va nutqiy faolligi ortadi. Rol o‘ynash, didaktik o‘yinlar, sahnalashtirish (dramatizatsiya) orqali bolalar yangi so‘z va iboralarni oson o‘zlashtiradi hamda ularni amaliyotda qo‘llashga o‘rganadi. Bu metod, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar uchun juda samaralidir.

2. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

Zamonaviy texnologiyalar ta‘lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Multimedia vositalari, interaktiv doskalar, elektron darsliklar va mobil ilovalar yordamida bolalarning nutqiy faolligini oshirish mumkin. Audio va video materiallar orqali to‘g‘ri talaffuzni shakllantirish, eshitish orqali tushunish qobiliyatini rivojlantirish hamda yangi so‘zlarni tez va samarali o‘zlashtirishga erishiladi.

3. Klaster va aqliy hujum metodlari

Mazkur metodlar bolalarda erkin va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Klaster usuli orqali bolalar berilgan mavzu asosida so‘z va tushunchalarni guruhlab, ularni tizimli ravishda ifodalaydi. Aqliy hujum esa qisqa vaqt ichida ko‘plab g‘oyalarni ilgari surish, fikrlarni erkin bayon etish va nutqiy faollikni oshirishga yordam beradi.

4. Storytelling (hikoya tuzish)

Hikoya tuzish metodi bolalarning tasavvurini kengaytiradi va izchil nutqni shakllantiradi. Rasmlar, voqealar yoki berilgan mavzu asosida hikoya tuzish orqali bolalar voqealarni ketma-ketlikda bayon qilishni, so‘z boyligini oshirishni va nutqni mantiqan to‘g‘ri qurishni o‘rganadi. Bu usul ijodiy fikrlashni ham rivojlantiradi.

5. Dialog va muhokama metodlari

Savol-javob, erkin suhbat, bahs-munozara va kichik guruhlarda ishlash orqali bolalar o‘z fikrini erkin ifoda etishga o‘rganadi. Ushbu metodlar muloqot madaniyatini shakllantiradi, tinglash va fikr bildirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda bolalarda nutqiy ishonchni mustahkamlaydi.

Zamonaviy metodlar bolalarning nutqini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini ham yuksaltirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish bolalar nutqini rivojlantirish jarayonida yuqori samaradorlikni ta‘minlaydi. Ushbu metodlar an‘anaviy yondashuvlarga nisbatan bolalarni dars jarayoniga faol jalb etadi, ularning qiziqishini oshiradi va bilimlarni o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada yaxshilaydi. Natijada bolalar nafaqat yangi so‘zlarni o‘rganadi, balki ularni mustaqil ravishda nutqda qo‘llash ko‘nikmasini ham egallaydi.

Zamonaviy metodlarning samaradorligi quyidagi jihatlarida yaqqol namoyon bo'ladi:

- Nutqiy faollikning oshishi – bolalar dars jarayonida ko'proq gapirish, fikr bildirish va savollarga javob berishga intiladi.

- So'z boyligining kengayishi – turli interfaol mashg'ulotlar orqali yangi so'z va iboralar tezroq o'zlashtiriladi.

- Mustaqil fikrlashning rivojlanishi – bolalar o'z fikrini erkin bayon etish va asoslashga o'rganadi.

- Muloqot ko'nikmalarining shakllanishi – guruhli ishlar va dialoglar orqali ijtimoiy muloqot madaniyati rivojlanadi.

- Ta'limga bo'lgan motivatsiyaning ortishi – qiziqarli va interfaol usullar bolalarda o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Zamonaviy metodlar bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi, bu esa har bir bolaning o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish esa ta'lim jarayonini yanada samarali, ko'rgazmali va tushunarli qiladi.

Xulosa. Bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va innovatsion metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bosqichida qo'llaniladigan interfaol usullar, o'yin texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda ijodiy yondashuvlar bolalarning nutqiy faolligini oshirish, so'z boyligini kengaytirish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy metodlar yordamida bolalar o'z fikrini erkin va ravon ifoda etishga, muloqot madaniyatiga rioya qilishga hamda atrof-muhitni chuqurroq anglashga o'rganadi. Shu bilan birga, zamonaviy yondashuvlar ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Pedagoglar tomonidan an'anaviy va zamonaviy metodlarni uyg'unlashtirgan holda qo'llash bolalar nutqini har tomonlama rivojlantirishning eng samarali yo'li hisoblanadi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. (2025). Ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha metodik qo'llanma. Toshkent.
2. Karimova N. (2025). Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi.
3. Xolmatov A. (2025). Innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Fan va ta'lim.
4. Jo'rayev S. (2025). Bolalar nutqini rivojlantirishda interfaol metodlar. Samarqand.
5. Ismoilova D. (2025). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta'lim samaradorligi. Toshkent.
6. UNESCO. (2025). Early childhood education and language development: Modern approaches. Paris.
7. OECD. (2025). Innovative teaching strategies in early education. OECD Publishing.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISHINING PEDAGOGIK ASOSLARI

Abdurashidov A.

Qo`qon davlat universiteti

Maktabgacha ta`lim kafedrası v.b. professori

**Tayanch so`zlar:** maktabgacha ta`lim, Konsepsiya, intellektual, rivojlantirish, kognitiv rivojlanish, o`yin.

Ключевые слова: дошкольное образование, концепция, интеллектуальное, развитие, когнитивное развитие, игра.

Key words: preschool education, concept, intellectual development, cognitive development, play.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishining pedagogik asoslari sifatida o`yin va uning turlarining ahamiyati to`g`risidagi ma`lumotlar aks ettirilgan.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья содержит информацию о важности игры и её видов как педагогической основы интеллектуального развития детей дошкольного возраста.

SUMMARY:

This article provides information on the importance of play and its various forms as a pedagogical foundation for the intellectual development of preschool-aged children.

Kirish. Maktabgacha ta`lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta`limdan teng foydalanishini ta`minlash, maktabgacha ta`lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta`lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi PQ-3955-son qaroriga muvofiq:

- maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish nazarda tutilgan.

“Maktabgacha ta`lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi PQ-3955-son qaroriga muvofiq qabul qilingan Konsepsiya talablariga ko`ra maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual rivojlantirish uchun sharoitlarni yaratish maktabgacha ta`lim tashkilotlarida ta`lim-tarbiya

jarayonini tashkil qilishning mavjud tartibini qayta ko'rib chiqishni hamda maktabgacha ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning zamonaviy usullarini joriy etishni talab qiladi. Ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasini va ularning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash asosida amalga oshirilishi lozimligi uqtirib o'tilgan.

Intellectual rivojlanish deganda maktabgacha yoshdagi bolaning atrof-muhitni bilishi, fikrlashi, tahlil qilishi, sintez qilishi, mantiqiy xulosa chiqarishi va muammolarni hal qilish kabi kognitiv jarayonlarning yig'indisi tushuniladi. Maktabgacha yosh davri inson hayotining boshlang'ich bosqichlardan biri bo'lib, aynan shu davrda bolaning asosiy psixik funksiyalari, jumladan, tafakkuri, xotirasi, diqqati va tasavvuri jadal sur'atlarda rivojlanadi.

Mashhur psixolog L.S.Vigotskiy to'g'ri ko'rsatib o'tganidek, idrok va xotira maktab ta'limi boshlanishi oldidan anchagina taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'ladi, kichik maktab yoshidagi davrda esa intellekt (aql) jadal taraqqiy etadi. Tafakkurning rivojlanishi idrok va xotirani sifat jihatdan qayta o'zgarishga, ularni ixtiyoriy va boshqariladigan jarayonga aylanishga olib keladi. Vigotskiyning ko'rsatishicha, maktab yoshiga bola idrok va xotira funksiyasiga nisbatan kuchsiz intellekt funksiyasi bilan qadam qo'yadi. Biroq intellekt shunday rivojlanadiki, na xotira va na idrok bunday rivojlanishni o'z boshidan kechirmaydi. Zero, tafakkur bilish jarayonining eng yuksak shakli bo'lib, bolaning obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning muhim xususiyatlarini, bog'lanish hamda munosabatlarini bevosita umumlashgan holda aks ettirishidan iborat bo'lgan aqliy jarayoni. Tafakkur amaliy faoliyat asosida hissiy bilishdan boshlanadi va hissiy bilish chegarasidan tashqariga chiqadi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanish masalasi ko'plab xorij va o'zbek olimlar tomonidan o'rganilgan. Har bir olim o'z tadqiqot ishlarida bolani intellectual rivojlanishining turli jihatlardan tahlil etgan. Masalan, rus psixologi L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, maktabgacha yosh "senzitiv davr" hisoblanadi, ya'ni aynan shu davrda bolaning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun eng qulay sharoit mavjud bo'ladi. Rus pedagogi A.V.Zaporojes esa maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish faoliyatini tadqiq qilgan va bolaning intellektual qobiliyatlari bevosita uning faoliyati jarayonida, ayniqsa, o'yin faoliyatida shakllanishini ta'kidlagan. A.V. Zaporojes fikricha, o'yin bolaning asosiy faoliyat turi bo'lib,

aynan o'yin orqali bola atrof-muhitni o'rganadi, munosabatlarni anglaydi va tafakkur operatsiyalarini egallaydi.

Pedagogika fanlari nomzodi, psixologiya fanlari doktori, psixolog va pedagog, bolalar va ta'lim psixologiyasiga o'ziga xos yondashuv muallifi D.B.Elkonin bolaning ijtimoiylashuvi va intellektual rivojlanishidagi muhim o'rinni aynan o'yin egallashini ilmiy asoslab bergan. U o'yin nazariyasini ishlab chiqqan va rolli o'yinlarning bolaning ramziy tafakkurini, abstraksiya qilish qobiliyatini va ijodiy fikrlashini shakllantiradi,-degan fikrni ilgari surgan .

Psixologiya sohasida xizmat ko'rsatgan o'zbek olimlaridan M.G. Davletshin, E.G'. G'oziyev, N.T.Omonov va boshqalar maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishi masalalarini chuqur o'rganganlar . O'zbek psixologlari o'z tadqiqotlarida o'zbek xalqining milliy qadriyatlari, an'analari va tarbiyaviy merosini hisobga olgan holda, maktabgacha ta'limning milliy modelini ishlab chiqish zaruriyatini asoslab berganlar. O'zbek psixologari bilan bir qatorda o'zbek pedagoglarining ishlarida xalq og'zaki ijodining, milliy o'yinlarning va an'anaviy didaktik vositalarning bolalar intellektual rivojlanishidagi o'rni yoritilgan. Ayniqsa bolalarni intellectual rivojlanishida milliy o'yinlarning ahamiyati buyuk ajdodlarimizning ilmiy asarlarida aks etgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'ati turk", Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari", Kaykovusning "Qabusnoma" kitoblarida o'zbek milliy o'yinlari haqida juda ko'p qiziqarli va foydali ma'lumotlar mavjud. Umar Xayyomning "Navro'znomi", Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig", Xusain Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati", Alisher Navoiyning "Xamsa", Pirimqul Kodirovning "Yulduzli tunlar", Mirmuxsinning "Timur Malik" kabi tarixiy, ilmiy va badiiy asarlarda xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi qiziqarli faktlarda keltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tahliliy, qiyosiy va tizimli yondashuvlar qo'llanildi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish jarayonida maktabgacha pedagogika sohasidagi o'zbek, rus va xorijiy olimlarning asarlari o'rganildi. Metodologik asos sifatida "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qaroriga muvofiq qabul qilingan Konsepsiya kognitiv rivojlanish nazariyasi sifatida tanlab olindi.

Tahlil va natijalar. Adabiyotlar tahlil natijalariga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual rivojlantirishda o'yin asosiy vositasi sifatida tan olingan.

Kuzatishlarimiz natijasida maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual rivojlanishida o'yinning alohida ahamiyati quyidagicha aniqlandi:

Birinchidan, o'yin bolaning tabiiy faoliyat turi bo'lib, u bolani ixtiyoriy erkin holatda o'rganishga undaydi. O'yinlarning rolli, konstruktiv, harakatchan va didaktik turlari bolalarning intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi. Masalan: didaktik o'yinlar bolalarning mantiqiy tafakkurni, tasniflash va umumlashtirish operatsiyalarini shakllantiradi. Bolaga shunday masala bersak: "Qiz bolada uch dona konfet bor edi, ona unga yana ikkita donani beradi. Qizaloqning endi nechta konfeti bor?" katta guruh bolasi ushbu misolni murakkab bo'lmagan fikr yuritish orqali yechishga harakat qiladi: "Uchga ikkini qo'shsa besh bo'ladi". Matematikani bilmagan bolakay esa ushbu masalani o'zga usul bilan hal qiladi. U o'sha uch dona konfetni avval tasavvur etadi (uchtasi qizaloqniki va onasi bergan ikkita qolganini), tasavvur etgan holda, ularni rasmda ko'rgani kabi sanab chiqadi. Javob bir xil besh bo'ladi, lekin bolakay uning yechimini qanday topganligini ayta olmaydi. Boladan qanday bilding degan savolga, u "topdim" yoki oddiygina "bilmayman" deb javob berishi mumkin.

Didaktik o'yinlar – bola intellektining ijodiy tomonini rivojlantirish imkoniyatlarini paydo qiluvchi faoliyat. O'quv faoliyatida va bolalarning mustaqil faoliyatida didaktik o'yinlardan foydalanish o'quv vositasi sifatida xizmat qiladi. Didaktik o'yinlar orqali bolalar obyektlarning belgilarini o'zlashtiradilar, tasniflashni, umumlashtirishni, taqqoslashni o'rganadilar, natijada o'rganish motivatsiyasi, o'quv faoliyatining muvaffaqiyati uchun javobgarlik hissi rivojlanadi. Natijada o'yin faoliyati bilimlarni o'zlashtirishga, mustahkamlashga yordam beradigan kognitiv faoliyatni aks ettiradi.

- Ikkinchidan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rolli o'yinlar bolalarning ijtimoiy tafakkurini, muloqot ko'nikmalarini va empatiyalarini rivojlantiradi.

- Uchinchidan, konstruktiv o'yinlar bolalarning fazoviy tafakkurini, rejalashtirish qobiliyatini va qo'l motorikasini takomillashtiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlantirish bugungi kunda zamonaviy maktabgacha ta'limni dolzarb masalasi sifatida ko'tarilgan. Zero, maktabgacha yoshda bilimlarni o'zlashtirish tez davom etadi, nutq shakllanadi, kognitiv jarayonlar yaxshilanadi, bola aqliy faoliyatning eng oddiy usullarini o'zlashtiradi. Maktabgacha yoshda intellektning intensiv rivojlanishi bolalarning maktabda o'qish foizini oshirishi amaliyotda isbotlangan. Pedagog-psixologlarni fikriga ko'ra bola butun umri davomidagi bilimni 70%ini aynan shu bolaligidanoq egallashi isbotlagan.

Xulosa va takliflar. Kuzatilgan va o'tkazilgan tadqiqot natijalarini umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlantirishda ta'lim metodlari va vositalarining tanlovi muhim ahamiyatga ega.

- o‘yin va uning turlari muammoli vaziyatlar yaratish, vizual-obrazli vositalardan foydalanish va ijodiy mashg‘ulotlar qatori intellektual rivojlanishning samarali usullaridan biri sifatida tan olingan.

- maktabgacha yosh davrda bolaning intellektual salohiyatini maksimal darajada ochish va rivojlantirish uchun ilmiy asoslangan pedagogik strategiyalar qo‘llanilishi lozim.

- zamonaviy maktabgacha ta’limda an’anaviy va innovatsion metodlarning uyg‘unligi, bolaning individual xususiyatlariga e’tibor berish va tizimli yondashuv intellektual rivojlanishning kafolati hisoblanadi.

- Kelgusida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida intellektual rivojlantiruvchi dasturlar va texnologiyalarni yanada takomillashtirish, pedagoglarning kasbiy malakasini oshirish hamda oila bilan hamkorlikni mustahkamlash zarur. Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar maktabgacha ta’lim sifatini oshirish va bolalarning to‘laqonli intellektual rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 30.09.2024-yildagi PF-152-son, <https://lex.uz/docs/-7128182>
2. Rahmonov A. Jumanazarov Yo. “Yosh va pedagogik psixologiya”. Namangan.2008 25-b
3. Рогов Е.А Настольная книга практического психология Москва. 1999. 32-с
4. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. / А.В. Запорожец. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 320 с
5. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – М.: Владос, 1999. – 360 с
6. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya / E.G‘. G‘oziyev. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 544 b.
7. Xo‘jayev B.X. Maktabgacha ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish / B.X. Xo‘jayev. – Toshkent: Fan, 2019. – 180 b.

O'QUVCHILARDA MAS'ULIYAT HISSINI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHINING RO'LI

Saburova S.

Ilmiy rahbar: P.f.b PhD

Baltabaeva B.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Pedagogika (o'zb) 1-bosqich magistranti*

Tayanch so'zlar: mas'uliyat, o'qituvchi, o'quvchi, tarbiya.

Ключевые слова: ответственность, учитель, ученик, воспитание

Key words: responsibility, teacher, student, education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur ilmiy maqolada o'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirish jarayonida o'qituvchining tutgan o'rni va amaliy faoliyati har tomonlama tahlil qilinadi. Maqolada mas'uliyat tushunchasining nazariy va tarixiy asoslari, klassik va zamonaviy qarashlar, shuningdek, mintaqaviy va milliy mutaxassislarining ilmiy yondashuvlari keng yoritiladi. Empirik tadqiqotlar natijalari asosida o'qituvchining amaliy faoliyatida mas'uliyatni shakllantirish usullari va samaradorligi asoslanadi. Maqola yakunida mas'uliyat hissini rivojlantirishning dolzarb masalalari va istiqbollari haqida xulosa chiqariladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной научной статье всесторонне анализируется роль и практическая деятельность учителя в формировании чувства ответственности у учащихся. Рассматриваются теоретические и исторические основы понятия ответственности, классические и современные взгляды, а также научные подходы региональных и национальных специалистов. На основе эмпирических исследований обосновываются методы и эффективность формирования ответственности в педагогической практике. В заключение дается оценка актуальных проблем и перспектив развития чувства ответственности у школьников.

SUMMARY:

This scientific article provides a comprehensive analysis of the teacher's role and practical activities in fostering a sense of responsibility among students. The article explores the theoretical and historical foundations of the concept of responsibility, classical and modern perspectives, as well as the scientific approaches of regional and national scholars. Based on empirical research, the effectiveness and methods of cultivating responsibility in practical teaching are discussed. The article concludes with an assessment of current challenges and future prospects in developing students' sense of responsibility.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish, jamiyatda yetuk va mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. O'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirish esa bu jarayonning ajralmas qismi bo'lib, ularning shaxs sifatida kamol topishida, ijtimoiy hayotga faol va ongli ravishda kirib borishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mas'uliyatli o'quvchi nafaqat o'zining o'qishdagi, balki ijtimoiy hayotdagi vazifalarini ham anglab, o'z harakatlari uchun javobgarlikni his qiladi. Ushbu jarayonda o'qituvchining o'rni va roli beqiyosdir. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, yetakchi va namuna ko'rsatuvchi shaxs sifatida o'quvchilarning mas'uliyat hissi shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maqolada aynan shu jarayonning nazariy va amaliy jihatlarini, o'qituvchining o'quvchi shaxsini shakllantirishdagi faoliyatining turli yo'nalishlari, tarixiy va zamonaviy yondashuvlar, shuningdek, ushbu sohadagi dolzarb ilmiy tadqiqotlar natijalari tahlil qilinib, asosli xulosalar chiqariladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" asarida ta'kidlanganidek, "inson - jamiyat - davlat" tamoyili asosida yosh avlodni ma'naviy jihatdan yetuk, mas'uliyatli va vatanparvar shaxs sifatida tarbiyalash - davlatimizning ustuvor vazifalaridan biridir. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PQ-264-son "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ta'lim muassasalarida o'quvchilarda mas'uliyat hissi, vatanparvarlik va insoniy fazilatlarini shakllantirish borasida o'qituvchilarga katta mas'uliyat yuklaydi. Ushbu me'yoriy hujjat asosida maktablarimizda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari keng joriy etilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlil va natijalari. O'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining muhim va ko'p qirrali tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni chuqur anglash uchun avvalo mas'uliyat tushunchasining nazariy asoslari va tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish zarur. **Mas'uliyat** tushunchasining falsafiy ildizlari qadimgi yunon faylasuflari, xususan, Aristotel va Platon asarlarida namoyon bo'lgan. Aristotelning "Nikomax axloqi" asarida inson harakatlarining ongli va maqsadli bo'lishi, shaxsning o'z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishi haqida so'z yuritiladi. Platon esa jamiyat taraqqiyotida har bir a'zoning o'z vazifasini ado etishi va burchini his qilishi muhimligini ta'kidlaydi. Bu qarashlar keyinchalik Yevropa pedagogikasida, xususan, J. J. Russo, I. Kant, J. A. Komenskiy, J. Lokk kabi mutafakkirlar asarlarida rivojlantirilgan. Kantning axloqiy imperativi, insonning irodasi va javobgarligi haqidagi g'oyalari zamonaviy pedagogikada ham o'z aksini topgan[1]. Jahon

pedagogikasida shaxs mas'uliyatini shakllantirishga oid nazariy konsepsiyalarning shakllanishi XIX asrning oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. A. S. Makarenko o'zining "Pedagogik poema" asarida o'quvchilarda jamoaviylik, burch va mas'uliyat hissini uyg'otish metodikasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, mas'uliyatli shaxs tarbiyasi, avvalo, oilada, so'ngra maktab va jamoada shakllanadi. Makarenko o'qituvchining o'quvchi hayotidagi yetakchi roli, shaxsga individual yondashuv va ijtimoiy faoliyat orqali mas'uliyat hissini rivojlantirish zarurligini asoslab bergan[2]. Shu bilan birga, V. A. Sukhomlinskiy o'z asarlarida bolalarning mustaqil qaror qabul qilish, o'z harakatlari natijasini baholash, boshqalar oldida o'z burchini anglash orqali mas'uliyat hissi shakllanishini ta'kidlaydi. Uningcha, tarbiya jarayonida o'qituvchi bolalarga ishonch bildirishi, ularni muammolarni hal qilishga jalb etishi, har bir bolaga individual yondashishi lozim. Zamonaviy pedagogika nazariyasida mas'uliyat tushunchasi ko'proq shaxsning o'z harakatlari va qarorlari uchun javobgarlikni anglash va ongli ravishda tanlash sifatida talqin qilinadi. Bu borada, amerikalik psixologlar E. Erikson va L. Kolbergning shaxsiy rivojlanish bosqichlari nazariyalari ham muhim ahamiyatga ega. Eriksonning "psixosotsial rivojlanish" bosqichlari konsepsiyasida o'smirlik davrida shaxsda mas'uliyat va ijtimoiy burch hissi shakllanishi markaziy o'rin tutadi. Kolberg esa axloqiy rivojlanish bosqichlarida mas'uliyat va javobgarlik mezonlarini qadamlab o'zlashtirish jarayonini tahlil qiladi. Shu tarzda, mas'uliyat hissining shakllanishi tarbiya, atrof-muhit, shaxsiy tajriba va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlangan[3]. Yevropa va AQShda olib borilgan empirik tadqiqotlar mas'uliyat hissining rivojlanishi uchun o'qituvchi va oila o'rtasidagi hamkorlik, ijtimoiy loyihalarda ishtirok, mustaqil vazifalarni bajarish, chinakam yetakchilik va namuna ko'rsatishning muhimligini ko'rsatadi. Masalan, S. Brown va J. Larson tadqiqotlarida o'qituvchining doimiy muloqot, konstruktiv baholash va ishonchli muhit yaratishi o'quvchilarning mas'uliyat hissi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Shu bilan birga, o'qituvchining haddan tashqari nazorat va bosim o'tkazishi, faqat jazoga asoslangan yondashuv mas'uliyat emas, balki itoatkorlik va tashqi motivatsiyani kuchaytirishi mumkinligi ham qayd etiladi. Bu esa mas'uliyat hissini shakllantirishda ijobiy pedagogik muhit va o'zaro ishonch muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi[4]. Mintaqaviy va milliy pedagogika fanida ham mas'uliyat tushunchasi keng tadqiq etilgan. O'zbekistonlik olimlar, jumladan, N. Jo'raev, M. Qurbonov, M. G'ofurov, S. To'xtasinova va boshqalarning asarlarida mas'uliyatli shaxs tarbiyasining milliy qadriyatlar, urf-odatlar va oilaviy an'analarga asoslangan yondashuvlari asoslab berilgan. Milliy pedagogikada o'qituvchining namunali

xulqi, mehribonligi, adolatparvarligi va talabchanligi asosiy omillar qatorida ko'rsatiladi. Masalan, N.Jo'raev o'z tadqiqotlarida o'qituvchining shaxsiy namunasi, o'quvchilar bilan do'stona va ishonchli munosabat o'rnatishi, ularni mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirishi mas'uliyat hissini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, milliy an'analar, ota-onaning o'z farzandiga ishonch bildirish an'analari ham mas'uliyat hissining shakllanishida qo'shimcha omil sifatida qayd etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekiston maktabi" konsepsiyasi ham o'qituvchi faoliyatida mas'uliyatli va yetuk shaxs tarbiyasini asosiy maqsad sifatida belgilagan. Bu borada "shaxsga yo'naltirilgan ta'lim" va "kompetensiyaga asoslangan yondashuv" tamoyillari keng joriy qilinmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida mas'uliyat hissini shakllantirish uchun o'qituvchidan yuqori kasbiy tayyorgarlik, pedagogik mahorat, bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, individual yondashuv, motivatsiya va rag'batlantirish usullaridan samarali foydalanish talab etiladi. Empirik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi o'z faoliyatida o'quvchilarga mustaqil topshiriqlar, kichik guruhli loyihalar, ijtimoiy ahamiyatga ega tadbirlarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratgan hollarda mas'uliyat hissi tezroq va kuchliroq shakllanadi. Masalan, S. To'xtasinova olib borgan kuzatuv va so'rovlar natijasida, o'qituvchi tomonidan bolalarga topshiriqni mustaqil rejalashtirish, uni bajarishda muammolarni hal qilish, natijani baholashda o'z fikrini bildirish imkoniyati yaratilgan sinflarda o'quvchilarning mas'uliyat darajasi yuqori bo'lishi aniqlangan. Shu bilan birga, o'qituvchining har bir o'quvchi shaxsini hurmat qilishi, dars jarayonida ularning fikrini inobatga olishi, konstruktiv baholash va ijobiy rag'batlantirish usullaridan foydalanishi ham mas'uliyat hissining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi[5]. Xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining asosiy funksiyalari quyidagilar sifatida ajratib ko'rsatiladi: namunali shaxs sifatida namuna ko'rsatish, motivatsiya va rag'bat yaratish, ijtimoiy loyihalar va guruhli faoliyatga jalb etish, mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish, konstruktiv baholash va qayta aloqa ta'minlash, o'zaro ishonch va hurmat muhitini shakllantirish, ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlik qilish. Shu o'rinda, zamonaviy pedagogikada mas'uliyat hissini shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, masofaviy va interaktiv metodlarni joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, onlayn loyihalar, virtual guruhli ishlanmalar, masofaviy o'quv platformalarida o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga mustaqil faoliyat uchun sharoit yaratish, natijalarni ochiq muhokama qilish kabi usullar mas'uliyat hissining

rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Biroq, ayrim tadqiqotlarda mas'uliyat hissining shakllanishida faqat o'qituvchining roli yetarli emasligi, oila, jamiyat, ommaviy axborot vositalari va tengdoshlar muhitining ham muhim ta'sir ko'rsatuvchi omillar ekani qayd etiladi. Bu nuqtai nazardan, mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchi faoliyatini boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamkorlikda tashkil etish zarurligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda individualizm kuchayishi, axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi, bolalarning ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanishi kabi omillar mas'uliyat hissini shakllantirish jarayonida yangi muammolar va chaqiriqlarga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'qituvchidan doimiy o'z ustida ishlash, yangicha pedagogik yondashuvlarni izlash, o'quvchilarning psixologik va axloqiy rivojlanishiga ko'proq e'tibor qaratishni talab etadi[6]. Xulosa qilib aytganda, adabiyot tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining roli ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, u tarixiy, nazariy, milliy va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unlashuvi natijasida samarali amalga oshiriladi. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki shaxsiy namuna, yetakchi va tarbiyachi sifatida o'quvchi shaxsini shakllantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, mas'uliyat hissining rivojlanishi uchun o'qituvchi faoliyatini oila, jamiyat va boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamohang tashkil etish, individual va guruhli faoliyatni uyg'unlashtirish, zamonaviy innovatsion metodlardan samarali foydalanish, ijobiy pedagogik muhit yaratish zarur. Mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining o'z ustida doimiy ishlashi, kasbiy mahoratini oshirishi va shaxsiy namunasi eng muhim omillar sifatida e'tirof etiladi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlil natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, o'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining roli beqiyos ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi nafaqat bilim, balki hayotiy qadriyatlar va ijtimoiy burchlarni ham o'rgatuvchi, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Mas'uliyat hissining rivojlanishi uchun o'qituvchidan faqat dars berish emas, balki o'quvchilar bilan do'stona va ishonchli munosabat o'rnatish, ularni mustaqil faoliyatga yo'naltirish, motivatsiya va rag'batlantirish mexanizmlaridan samarali foydalanish, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi. Bundan tashqari, mas'uliyat hissini shakllantirish jarayonida o'qituvchi faoliyatini oila, jamiyat va boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamkorlikda olib borish, zamonaviy innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish, ijobiy pedagogik muhit yaratish muhim ahamiyatga ega. Bugungi globallashuv va axborot asrida mas'uliyat hissini shakllantirishda yangi chaqiriqlar paydo

bo'layotgan bir paytda, o'qituvchidan doimiy o'z ustida ishlash, kasbiy mahoratini oshirish, shaxsiy namunasi va yetakchilik fazilatlarini rivojlantirish talab etiladi. Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi faoliyatida mas'uliyat hissini shakllantirish doimiy izlanish, hamkorlik va yangicha yondashuvlarni talab qiladigan murakkab, ammo dolzarb va zaruriy pedagogik vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. M. (2022). Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
2. Kant I. (1994). Axloqiy imperativ va shaxs javobgarligi. Toshkent: Ma'naviyat.
3. Makarenko A. S. (1987). Pedagogik poema. Moskva: Pedagogika.
4. Erikson E. (1963). Childhood and Society. New York: Norton.
5. Brown S., & Larson J. (2016). Teacher-Student Relationships and Responsibility Development. *Journal of Educational Psychology*, 108(3), 345–358.
6. To'xtasinova S. (2019). O'quvchilarda mas'uliyat hissini shakllantirishda o'qituvchining roli. *Pedagogika va psixologiya*, 2(4), 112–124.
7. Jo'raev N. (2020). Mas'uliyatli shaxs tarbiyasining milliy asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

G'ofurova G.

Qarshi davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Tayanch so'zlar: interaktiv metod, boshlang'ich ta'lim, matematika darsi, pedagogik texnologiya, o'quv faoliyati, mustaqil fikrlash, mantiqiy tafakkur, innovatsion yondashuv, didaktik o'yinlar, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: интерактивный метод, начальное образование, урок математики, педагогическая технология, учебная деятельность, самостоятельное мышление, логическое мышление, инновационный подход, дидактические игры, эффективность обучения.

Key words: interactive method, elementary education, mathematics lesson, pedagogical technology, educational activities, independent thinking, logical thinking, innovative approach, didactic games, educational efficiency.

РЕЗИЮМЕ:

Mazkur ilmiy maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida interaktiv metodlardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Interaktiv yondashuvning o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tafakkuri va darsga bo'lgan qiziqishini oshirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, matematika darslarida qo'llaniladigan "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", "Rolli o'yinlar" kabi metodlarning mazmuni va ulardan samarali foydalanish yo'llari misollar asosida ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari interaktiv metodlar o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga, faol ishtirok etishiga va ijodiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qilishini ko'rsatadi.

РЕЗИЮМЕ:

В данной научной статье будут проанализированы теоретические и практические основы использования интерактивных методов на уроках математики в начальных классах. Освещается значение интерактивного подхода в повышении самостоятельного мышления, логического мышления и интереса учащихся к уроку. Также на примерах показано содержание и способы эффективного использования таких методов, как "мозговой штурм", "кластер", "вставка", "сюжетно-ролевые игры", применяемых на уроках математики. Результаты исследования показывают, что интерактивные методы служат учащимся для более глубокого усвоения знаний, активного участия и развития навыков творческого мышления.

SUMMARY:

This scientific article analyzes the theoretical and practical foundations of the use of interactive techniques in elementary school mathematics lessons. The importance of the interactive approach in increasing students' independent thinking, logical thinking and interest in the lesson is highlighted. Examples also illustrate the content of techniques used in mathematics classes such as

“mental attack”, “cluster”, “Insert”, “role-playing games”, and ways to use them effectively. The results of the study show that interactive methods serve to make students more deeply assimilate knowledge, actively participate and develop creative thinking skills.

Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga sifatli bilim berish bilan bir qatorda ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, matematika fanini o‘qitishda an’anaviy usullar bilan cheklanib qolmasdan, interaktiv metodlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Interaktiv metodlar o‘quvchilarni dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi, ularning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda o‘rganilayotgan mavzuni chuqurroq anglashga yordam beradi. Shu sababli boshlang‘ich sinf matematika darsligida interaktiv metodlardan samarali foydalanish dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

Interaktiv metodlar tushunchasi va mohiyati:

Interaktiv metodlar - bu o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida hamkorlikka asoslangan, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydigan ta’lim usullaridir. Bu metodlar orqali o‘quvchilar faqat tinglovchi emas, balki bilimni yaratuvchi subyektga aylanadi. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida interaktiv metodlar quyidagi vazifalarni bajaradi: o‘quvchilarning faolligini oshirish; mantiqiy fikrlashni rivojlantirish; muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish; jamoada ishlash malakasini rivojlantirish. Interaktiv metodlar o‘zining quyidagi maqsadlariga ega:

1. Interfaol metodlar o‘qituvchi va o‘quvchining faol munosabatlaridan biri
2. Interfaol metodlarning maqsadi o‘qituvchi bilan o‘quvchining o‘zaro hamfikrligini ta’minlash.
3. Ushbu metodlar orqali o‘quvchi qabul qilishni rivojlantirish, o‘quvchilarni bilim olishini ta’minlash kabilarni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi.

Matematika darslarida qo‘llaniladigan interaktiv metodlar:

1. “Aqliy hujum” metodi

Bu metod o‘quvchilarning erkin fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, “Sonlarni qanday usullar bilan qo‘shish mumkin?” kabi savol berilib, o‘quvchilarning turli fikrlari yig‘iladi.

2. “Klaster” metodi

Mavzuni tizimli ravishda o‘rganishga yordam beradi. Masalan, “Geometrik shakllar” mavzusida o‘quvchilar shakllarni guruhlariga ajratadilar.

3. “Insert” metodi

Matn bilan ishlashda qo‘llanilib, o‘quvchilarning o‘z bilimini baholashiga yordam beradi. Ular o‘qigan ma’lumotlarini belgilar orqali tahlil qiladilar.

4. Didaktik o'yinlar

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'yin elementlari muhim ahamiyatga ega. Masalan, "Kim tez hisoblaydi?" o'yini orqali tezkor hisoblash ko'nikmalari rivojlantiriladi.

5. Rolli o'yinlar

O'quvchilar real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali bilimlarini mustahkamlaydilar. Interaktiv metodlarning samaradorligi. Interaktiv metodlardan foydalanish quyidagi natijalarni beradi: o'quvchilarning darsga qiziqishi ortadi; bilimlar mustahkam va ongli o'zlashtiriladi; mustaqil va ijodiy fikrlash rivojlanadi; o'quvchilarda o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmasi shakllanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi an'anaviy darslarga nisbatan yuqori bo'ladi.

6. Jamoaviy o'qitish usuli

7. Kichik guruhlarda ishlash.

8. O'yinli o'qitish.

9. Muloqot metodi.

10. Bumerang.

11. Tarmoqlar metodi.

12 Boshqaruv metodi va boshqalar.

Boshlang'ich ta'lim tizimida matematika fani o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini shakllantirish, bilish faoliyatini rivojlantirish hamda keyingi ta'lim bosqichlarida zarur bo'ladigan fundamental kompetensiyalarni egallashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchidan nafaqat bilim berish, balki o'quvchini mustaqil izlanishga, faol fikrlashga va turli didaktik vaziyatlarda amaliy qarorlar qabul qila olishga yo'naltirish talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, interfaol metodlarning ta'lim jarayoniga joriy etilishi matematika darslarining mazmunini boyitib, o'quvchilarni faollikka undovchi kuchli pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Interfaol metodlar o'quv jarayonini biryozlama ma'ruza tarzida emas, balki hamkorlik, izlanish, tahlil va muloqot asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos ravishda ular uchun qulay, qiziqarli va mazmunan samarali muhit yaratadi. Ta'limda qo'llanilayotgan an'anaviy yondashuvlar ko'pincha o'quvchini passiv tinglovchi sifatida shakllantiradi, bu esa motivatsiya va o'quv faolligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Interfaol metodlar esa har bir o'quvchini darsning faol subyektiga aylantiradi, ularning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi, matematik tushunchalarni amaliy mashg'ulotlar, guruhli muhokamalar,

modellashtrish, muammoli vaziyatlar va o'yin elementlari orqali mustahkam o'zlashtirish imkonini yaratadi.

O'quv jarayonini kuzatish davomida an'anaviy darslar bilan interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslar o'rtasida o'quvchilar faolligi, matematik tushunchalarning o'zlashtirilish darajasi va motivatsiya ko'rsatkichlari qiyosiy baholandi. Suhbat va anketa metodlari orqali o'qituvchilarning interfaol metodlardan foydalanish bo'yicha tayyorgarligi, amaliy tajribasi va bu metodlarga bo'lgan munosabati o'rganildi. O'quvchilar bilan o'tkazilgan diagnostik topshiriqlar esa ularning mantiqiy fikrlash, muammo yechish, hamkorlikda ishlash va dars materialini qay darajada mustahkam o'zlashtirayotganini aniqlashga xizmat qildi O'quv jarayonini kuzatish davomida an'anaviy darslar bilan interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslar o'rtasida o'quvchilar faolligi, matematik tushunchalarning o'zlashtirilish darajasi va motivatsiya ko'rsatkichlari qiyosiy baholandi. Suhbat va anketa metodlari orqali o'qituvchilarning interfaol metodlardan foydalanish bo'yicha tayyorgarligi, amaliy tajribasi va bu metodlarga bo'lgan munosabati o'rganildi. O'quvchilar bilan o'tkazilgan diagnostik topshiriqlar esa ularning mantiqiy fikrlash, muammo yechish, hamkorlikda ishlash va dars materialini qay darajada mustahkam o'zlashtirayotganini aniqlashga xizmat qildi

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf matematika darslarida interaktiv metodlardan foydalanish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday metodlar orqali o'quvchilar bilimni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni mustaqil ravishda izlab topuvchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi faol subyektga aylanadi. Natijada ularda mantiqiy fikrlash, muammoni hal qilish, tahliliy yondashuv va ijodiy tafakkur kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi. Interaktiv metodlar o'quvchilar o'rtasida hamkorlik muhitini yaratadi, jamoada ishlash, o'z fikrini erkin bayon etish va boshqalarning fikrini hurmat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa nafaqat matematika fanini o'zlashtirishda, balki o'quvchilarning kelajakdagi ijtimoiy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'yin elementlari, muammoli vaziyatlar va muloqotga asoslangan metodlardan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Interaktiv metodlar o'qituvchidan yuqori darajadagi pedagogik mahorat, ijodkorlik va darsni puxta rejalashtirishni talab etadi. Har bir metod o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va mavzuning mazmuniga mos holda tanlanishi lozim. Shundagina kutilgan natijaga erishish mumkin

bo'ladi. Umuman olganda, zamonaviy ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan oqilona va tizimli foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika faniga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, ularning bilim sifatini oshiradi hamda mustaqil fikrlaydigan, faol va ijodkor shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli interaktiv metodlarni amaliyotga keng joriy etish va ularni yanada takomillashtirib borish bugungi kun ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008.
3. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
4. Davletshin M.G. Umumiy pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
5. Boshlang'ich sinf matematika darsliklari (1–4-sinflar). – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLAR INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH METODIKASI

Ashurova T.E.

*(OTU) Osiyo Texnologiyalar universiteti
"Pedagogika kafedrası" dotsenti, (PhD)*

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, rivojlantiruvchi markazlar, integratsiya, ma'naviy-axloqiy tarbiya, pedagogik jarayon, bolalar faoliyati, integratsion yondashuv, davlat o'quv dasturi, tarbiyachi, mashg'ulotlar, "Ilk qadam".

Ключевые слова: дошкольное образование, развивающие центры, интеграция, духовно-нравственное воспитание, педагогический процесс, деятельность детей, интеграционный подход, государственная учебная программа, воспитатель, занятия, «Ilk qadam».

Key words: preschool education, developmental centers, integration, moral and ethical education, pedagogical process, children's activities, integrative approach, state curriculum, educator, activities, "Ilk qadam"

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar ta'lim va tarbiyasini integratsiyalash masalasi nazariy va amaliy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Maktabgacha ta'lim tizimida rivojlantiruvchi markazlar faoliyatini birlashtirish va integratsiyalash jarayoni bolaning kognitiv, ijodiy, motorik va ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada integratsiya muammosining tarixiy rivoji, xorijiy tajribalar (Italiya, Janubiy Koreya, Fransiya, Yaponiya, Germaniya) va O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi yoritilgan. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida markazlarning mazmunini guruh yoshlariga mos ravishda integratsiyalash, pedagogik metod va texnologiyalarni qo'llash zarurati ta'kidlangan. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, ularning ijtimoiy, estetik va intellektual rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, boshlang'ich kompetensiyalarni shakllantirishda rivojlantiruvchi markazlar integratsiyasi samarali vosita sifatida ko'rib chiqilgan. Annotatsiyada integratsion yondashuvning pedagogik vazifalari, bolalar faoliyatini markazlar bo'yicha uyq'unlashtirish, axloqiy va ma'naviy sifatlarni rivojlantirish masalalari ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается проблема интеграции обучения и воспитания детей дошкольного возраста с теоретической и практической точек зрения. Показано, что объединение и интеграция деятельности развивающих центров в системе дошкольного образования играет важную роль в обеспечении когнитивного, творческого, моторного и духовно-нравственного развития ребенка. В статье освещены историческое развитие проблемы интеграции, зарубежный опыт (Италия, Южная Корея, Франция, Япония, Германия) и возможности его применения в условиях Узбекистана. Подчеркивается необходимость интеграции содер-

жания центров с учетом возрастных особенностей детей на основе государственной учебной программы «Ilk qadam», а также использования современных педагогических методов и технологий. Рассматривается значение интеграции развивающих центров как эффективного средства духовно-нравственного воспитания детей дошкольного возраста, обеспечения их социального, эстетического и интеллектуального развития, а также формирования начальных компетенций. В аннотации акцентируется внимание на педагогических задачах интеграционного подхода, гармонизации деятельности детей по центрам и развитии нравственных и духовных качеств.

SUMMARY:

This article analyzes the issue of integrating education and upbringing of preschool children from both theoretical and practical perspectives. It highlights that the integration and unification of developmental centers within the preschool education system play an important role in ensuring children's cognitive, creative, motor, and moral-spiritual development. The article discusses the historical development of the integration concept, international experiences (Italy, South Korea, France, Japan, Germany), and their application in the context of Uzbekistan. It emphasizes the need to integrate the content of developmental centers according to children's age groups based on the state curriculum "Ilk qadam," as well as the use of modern pedagogical methods and technologies. The integration of developmental centers is considered an effective tool for fostering moral and ethical education, ensuring children's social, aesthetic, and intellectual development, and forming basic competencies. The annotation highlights the pedagogical tasks of the integrative approach, coordination of children's activities across centers, and the development of moral and spiritual qualities.

Kirish. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning rivojlanishida rivojlantiruvchi markazlar faoliyati katta rol o'ynaydi. Ushbu markazlar faoliyati bolalarning kognitiv, ijodiy, motorik va ma'naviy-axloqiy sohalarini uyg'un rivojlantirishga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi markazlarni integratsiyalash bolalarning kompleks rivojlanishini ta'minlaydi, boshlang'ich kompetensiyalarni shakllantiradi va ma'naviy-axloqiy tarbiyaga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlar yordamida bolalarning qiziqish va qobiliyatlari inobatga olinadi. Integratsion yondashuv maktabgacha ta'limda sifatli, samarali va zamonaviy pedagogik jarayonni tashkil etishga yordam beradi.

Maktabgacha ta'limda ta'lim va tarbiyani integratsiyalash muammosi nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham muhim va dolzarbdir. Maktabgacha ta'lim tizimini integratsiyalash masalasiga keyingi paytda bir qancha yondoshishlar bo'ldi: mashg'ulotlarni ikki tarbiyachi olib borishi yoki ikki mashg'ulotni bir mashg'ulotga birlashtirib, uni bir tarbiyachi tomonidan o'tilishidan to integratsiyalangan mashg'ulotlar tashkil etish, maktabgacha ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirishgacha.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Maktabgacha ta'limda ta'lim va tarbiyani integratsiyalash muammosi masalasi ko'plab mutaxassislarning diqqat markazida bo'lgan. Jumladan, N.M.Shchelavanov, N.M.Aksarina,

A.V.Zaporozhets, L.A.Venger, YE.I.Radina, G.M.Lyamina, N.F.Ladiginalar maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga doir xususiyatlarni o'rganishga ko'proq e'tibor berish zarur, degan fikrni ilgari surganlar.

Taniqli mutaxassislar F.Frebel, M.Montessori, O.Dekroli, YE.I.Tixeyeva, A.V.Zaporozhets, A.P.Usova, N.P.Sakulinalar to'laqonli har tomonlama rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan integratsiyalash muammosi masalasi haqli ravishda maktabgacha tarbiyaning asosiy tomonlaridan biri, deb hisoblaydilar. Ular maktab yoshidagi bolalar ongini rivojlantirishning asosi hissiyot orqali tarbiyalashdan iborat ekanligini alohida ta'kidlaganlar. O'zbek olimlaridan SH.Qodirov, G.Olimova M, Tursunova, N.Xolmatovalar Maktabgacha ta'limda integratsion metodlarni rivojlantirishga urg'u beradi, pedagoglar faol o'yin va ilmiy-tajriba faoliyatini birlashtirish orqali integratsiyani ta'minlashi mumkinligini, bolaning yoshiga, rivojlanish darajasiga mos faoliyatlar orqali ijtimoiy va emotsional rivojlanish ta'minlanishi haqidagi fikrlarga tayanishadi keltirilgan.

Maktabgacha ta'limda rivojlantiruvchi markazlar bola umumiy aqliy rivojlanishining poydevorini tashkil qiladi, zero, to'laqonli idrok etish bolalarning maktabgacha ta'lim muassasalarida muvaffaqiyatli tarbiyalanishlarida muhim ahamiyatga ega.

Professor N.Shchelovanov his qilish orqali tarbiyalashda go'daklikni "oltin davr" deb hisoblaydi. Maktabgacha ta'lim pedagogikasida mazkur muammo markaziy o'rin egallaydi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasining taniqli vakillari (Y.Kamenskiy, F.Frebel, M.Montessori, O.Dekroli, YE.Tixeyeva va boshqalar) tomonidan bolalarni buyumlarning belgi va xususiyatlari bilan tanishtiradigan turli didaktik o'yinlar hamda mashqlar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda rivojlantiruvchi markazlar bo'yicha bilimlar tashkil etuvchi integratsiyalangan faoliyat ishlanmalari yaratish muammosi dolzarb bo'lib turibdi. Bular boshqa turdagi bilimlarni jipslashtiruvchi asosiy vazifani o'z zimmasiga oladi. Bunday yondoshish anchadan beri ma'lum va chet el bog'chalarida tajribasida hal etilgan. Xorijiy mamalakatlar bog'chalarida markazlar tashkil etilmagan bo'lsada mashg'ulotlarning bir biri bilan uzviy bog'liqligi mavjud.

Amerikada tarbiyachilarning muayyan fan va kasbga qiziqishi, qobiliyat va iqtidori, aralash qiziqishi bo'yicha guruhlariga bo'lish sinab ko'rilmogda. Bu AQSh, Angliya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Kanada va boshqa mamlakatlarda asosiy yondashuvga aylangan. Ushbu jarayonlarga inson va jamiyatni rivojlantirishning muhim sharti sifatida qaraladi. Ushbu modelda

Osiyo mamlakatlari uchun xos bo'lgan va mintaqa tashqarisidan, xususan AQSh, Buyuk Britaniya, qator Yevropa davlatlaridan olingan ta'lim tizimini boshqarishning institutsional tuzilma hamda elementlari o'z aksini topgan. Yaponiyada va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy etishda, jahon bozori va eksport ekspansiyasiga jadal kirib borishda olamshumul muvaffaqiyatlarga erishgani uchun Osiyo yo'lbarzlari deb nom olgan yana to'rtta mamlakatda (Janubiy Koreya, Singapur va Gonkongda) inson salohiyati va avvalo, ta'limni imkon qadar rivojlantirishga azaldan alohida e'tibor qaratib kelingan. Buning sababi shundaki, ushbu mamlakatlarda foydali qazilmalar va hududlar yo'q, ularning eng asosiy boyligi - bu inson. Aynan inson aqliy qobiliyati va innovatsion intilishi bilan (afsonaviy neft yoki oltin zaxiralari emas) ushbu mamlakatlarni qashshoq va texnik jihatdan qoloqlar qatoridan olib chiqdi. Keyinchalik Malayziya, Xitoy, Hindiston, Turkiya va Osiyoning turli xil tabiiy resurslarga boy boshqa qator mamlakatlari ham ta'lim sohasini rivojlantirishda yetakchilarga aylandi.

Bundan kelib chiqadiki, bizdagi rivojlantiruvchi markazlar faoliyati integratsiyalash maktabgacha ta'limdagi integratsiya muommolaridan biri hisoblanadi. Bunda siz faqat kichik guruhlarda emas, balki katta va tayyorlov guruhlarda markazlar mazmunini integratsiyalash ustida bormoqda. Bu integratsiyalangan mashg'ulotga markazlar faoliyati muhim ahamiyat kasb etishi keltirib o'tilgan, tushunchalarni kiritish ko'zda tutilgan. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining maktabgacha ta'lim vazirligi tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlab berishda alohida e'tibor berilmoqda. Shu sababdan:

1. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi ta'lim – tarbiyani tatbiq etish hamda dasturni to'laqonli ishlab ketishi uchun metodik yordamning o'rni belgilab olindi.

2. "Ilk qadam" davlat o'quv o'quv dasturi asosida barcha yosh guruhlarida mavjud markazlar va umumiy guruhda ishlashni tashkil etishda tarbiyachining o'rni muhimdir.

3. Umumiy qilib aytganda, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich bo'g'ini sifatida bolaning har tomonlama rivojlanishi, ma'naviy yetuk shaxs sifatida shakllanishida muhim o'rin tutadi.

4. Bundan ko'rinadiki, barcha rivojlanish markazlarini talab darajasida to'g'ri tashkil etish boshlang'ich kompetensiyalarni, ya'ni bola shaxsini har tomonlama shakllanishi, ma'naviy-axloqiy sifatlarni uyg'un rivojlanishi uchun xizmat qiladi.

5. Maktabgacha yoshdagi davrda bolaning intellektual imkoniyatlarini faoliyatning yetakchi ko'rinishlari orqali hamda ularning psixologik

xususiyatlari: qiziqishlari, qobiliyatlari va xarakterini hisobga olgan holda ko'rib chiqish zarur. Insonning har tomonlama kamol topishi va psixik barqaror holatda o'sishi ko'p jihatdan uning maktabgacha yoshidagi davrida olgan ta'lim tarbiyasiga bog'liq bo'ladi. Aynan shuning uchun ham ushbu davrda bolalar bilan olib boriladigan ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay samarali hisoblanadi.

6. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlaganidek, ...butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi.

7. Sharq donishmandlari aytganidek:

Bunday ehtiyojni ta'minlash uchun ta'lim tizimining boshlang'ich qismi bo'lgan maktabgacha ta'limga e'tibor qaratgan holda, maktabgacha yoshdagi bolalarda zamonaviy yondashuvlar asosida ta'lim tizimini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlarda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'limni sifatli tashkil etish, maktabgacha ta'lim sohasini kadrlar bilan ta'minlashda tizimlararo manfaatli hamkorlik hamda ijtimoiy buyurtma talablarini ta'minlashning mutlaqo yangi yondashuvlari, xususan, pedagogik ta'lim innovation klasterini keng joriy etishga bo'lgan ehtiyoj yanada ortmoqda. Shu sababli bolalarning shaxs va sub'yekt sifatida shakllanishi, aqliy rivojlantiruvchi, ma'naviy-axloqiy tarbiyalanishida hamkorlik muhitini yaratish dolzarb masalalar qatoridan o'rin egallagan. Bu borada Janubiy Koreya, Fransiya, Yaponiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan davlatlarning maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning intellektual rivojlantiruvchii bilan bir qatorda, tafakkur erkinligi, mustaqil fikrlashini shakllantirishga jiddiy yondashiladi. Xususan, rivojlangan davlatlardan Italiyaning Mariya Montessoriy metodikasi, Koreyaning Nuri dasturida maktabgacha ta'lim yoshdagi tarbiyalanuvchilarning kompleks shakllanishida muhim bo'lgan mustaqil fikrlash jarayonini rivojlantirishga xizmat qiladigan innovation texnologiyalar ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilgan, kichikintoylarni maktab ta'limiga samarali tayyorlashda bu kabi jahon miqyosidagi ilg'or tajribalarni ommalashtirishga e'tibor qaratilmoqda.

Ma'lumki, ta'lim-tarbiya insonga borliqni anglash sir asrorlarini tushunish, tinimsiz rivojlanayotgan dunyoga moslashish, dunyoqarashini shakllantirish, nihoyat, jamiyatni insonparvarlantirishga hissa qo'shish imkonini yaratadi.

Bolalarning sifatli ta'lim olishi uchun yaratilgan qonunlar, qarorlar, dasturlar o'quv jarayoniga zamonaviy yondashilganidan dalolat beradi.

Ta'lim sohasini rivojlantirishda dastlab e'tiborni maktabgacha ta'lim tizimiga qaratilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi maktabgacha ta'lim tizimi ta'lim tizimining dastlabki boshlang'ich qismi hisoblanib, maktabgacha ta'lim tizimidan yetuk intellektual fikrlaydigan yosh avlodning yetishib chiqishi, keyingi ta'lim tizimlariga katta ta'sirini ko'rsatadi.

Islohotlar natijasi ham bevosita fuqarolarimiz hayotini farovon etish uchun xizmat qiladi. Bu jarayonda yuksak bilim va salohiyatga ega kadrlar hal qiluvchi kuch sifatida maydonga chiqadilar. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni ijrosini ta'minlash, shuningdek, ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga samarali ta'lim-tarbiya berish hamda qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasining qarori bilan Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti tasdiqlandi.

Davlat standartida har bir bolaning ta'lim olishga bo'lgan qiziqishlarini va ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash, har bir bolaning, shu jumladan jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaning maktabgacha ta'lim va tarbiya olishga bo'lgan huquqini amalga oshirish imkoniyatining tengligi, xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasidagi tajribasidan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

Ular ta'lim va tarbiya berishda innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanish zarurligi keltirib o'tilgan.

Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi markazlar integratsiyasini tashkil qilish bola hayoti davomida uning qiziqishlari individual imkoniyatlarini hisobga olib tarbiyalash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bolalarning qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ularni markazlar faoliyatida ishtirokini jadallashtirish lozim. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonida ham maktabgacha ta'lim sohasidagi amalga oshiriladigan chuqur islohatlar haqida qator vazifalar belgilangan.

Maktabgacha ta'limda integratsion yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etish aniq maqsadga qaratilgan yaxlit pedagogik jarayon bo'lib, ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinadi:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ma'naviy-axloqiy me'yorlar hamda axloqiy munosabatlar mohiyati va ularning ijtimoiy jamiyat hayotidagi ahamiyati to'g'risida ma'lumot beriladi.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma'naviy-axloqiy tushunchalarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, ma'naviy-axloqiy ongni qaror toptirish.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijobiy mazmundagi ma'naviy-axloqiy sifatlar (vatanparvarlik, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, qat'iylik, mas'uliyatlilik, ozodalik, orastalik, o'zaro do'stlik, ahillik, shirinso'zlik, saxiylik, jasurlik, go'zallikni his qilish, go'zallik yaratishga intilish va hokazolarni) qaror toptirish.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma'naviy-axloqiy mazmundagi xulq-atvor, xarakter va irodani shakllantirish.

5. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma'naviy-axloqiy madaniyatni shakllantirish. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda integratsion yondashish asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimiga xizmat qiluvchi ijobiy omillar bilan birga undagi pedagogik muammolarni ham aniqlashga imkon beradi:

- maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'ziga xos integral pedagogik muhit yaratish ehtiyoji

- tarbiyachilarni kasbiy kompetentligi, kreativligi va kasbiy mahoratini oshirish tizimi oldida turuvchi vazifalar va ushbu vazifalarni hal etish uchun ilmiy-uslubiy va didaktik ta'minot darajasining yetarli emasligi;

- tarbiyachilarning "Ilk qadam" davlat o'quv dasturlari asosida bolalar faoliyati va uning mazmunini integratsiyalash malakasiga ega emasliklari;

- maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimidagi integratsiya (yaxlitlik) va dezintegratsiya (bo'linish, parchalanish) jarayonlari o'rtasidagi ziddiyatlar;

- maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim jarayonining an'anaviy shakllari, metodlari va innovatsion metodlarini joriy etish o'rtasidagi ziddiyatlarning mavjudligi;

- maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy, tarbiya jarayonining tashkiliy qismi, mazmuni va tarbiya jarayonining metodikasi o'rtasidagi nomuvofiqliklar;

Yuqoridagi fikrlarga tayanib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida integratsiyaning qo'llanishini quyidagicha ifodalash maqsadga muvofiqdir:

- maktabgacha ta'lim tashkilotlarida integratsion yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda guruh tarbiyalanuvchilarining yoshi va bilim saviyasini hisobga olish;

- integratsiyalashgan faoliyatni tashkil etishda maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalovchi vosita sifatida qarash;

- barcha tarbiyaviy tizimlar markaziga bola shaxsini qo'yish;
- bolalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalashga insonparvarlik asosida yondashish va ularda umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish;
- bolaning ijodiy qobiliyatlarini, uning individualligini rivojlantirish;
- individual va jamoaviy tarbiyani hisobga olish lozim bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda shakllanadigan ma'naviy-axloqiy sifatlar bevosita ularning yosh va individual xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Go'daklik davridan 3-4 yoshgacha bo'lgan davrda salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik bildirish, yaxshi va yomon to'g'risidagi dastlabki tasavvurlar, mumkin, mumkin emas tushunchalari, ma'naviy axloqiy ko'nikmalari, odatlari, o'zi tug'ilib o'sgan uyi, oila a'zolariga, atrof-muhitga, mehnatga, insonlarga mehr-muhabbat, kabi dastlabki ma'naviy-axloqiy sifatlar shakllantirilsa, 5-7 yoshgacha bo'lgan davrda o'zi tug'ilib o'sgan Vataniga, ota-onasiga, do'stlariga mehr-muhabbat shakllantiriladi. Intizom, o'zini tuta bilishlik, kamtarinlik, rostgo'ylik, saxiylik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, go'zallikni his qila olish, turli salbiy tahdidlarga o'z munosabatini bildirish, mardlik, shijoat, qat'iyat, zukkolik, jasorat, go'zallik, oliyjanoblik, mehr-shafqat, oriyat kabi yuksak fazilatlarni jamlab olgan ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimi takomillashtiriladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlanish sohalariga integratsion yondashuv asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayoni "Til va nutq"; "Qurish yasash, konstruksiyalash va matematika"; "San'at"; "Syujetli rolli o'yinlar va drammalashtirish"; "Ilm-fan va tabiat" rivojlanish markazlarida amalga oshiriladi.

Ta'lim markazlarida olib boriladigan nutqni rivojlantirish, tasviriy faoliyat, badiiy adabiyot, atrofdagi olam bilan tanishish, tabiat bilan tanishish, elementar matematika va shu kabi mashg'ulotlar maqsadlariga integratsion yondashish, bola shaxsini shakllanishi, ma'naviy dunyoqarashining rivojlanishi, axloqiy xulq-atvor malakalarini hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Jumladan, tasviriy faoliyat jarayonida bola atrof-olamni idrok etadi. Rasm chizish, qurish-yasash, applikatsiya, loy ishiga o'rgatish, boshqa faoliyat turlari bilan uyg'unlashtirish bolalarning aqliy, ma'naviy, estetik va jismoniy rivojlanishiga olib keladi. Integratsion yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda integratsiyaning quyidagi turlaridan foydalanish ko'zda tutiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida rivojlantiruvchi markazlarni to'g'ri jihozlash - ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi eng muhim omillardan biridir. Rivojlantiruvchi markazlar - bu bolalarning bilish, ijodiy, nutqiy, jismoniy va ijtimoiy

rivojlanishini ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan joylar bo'lib, ular bolaning mustaqil faoliyat yuritishiga, o'z qobiliyatini namoyon etishiga imkon yaratadi.

Markazlarni jihozlash texnologiyasi deganda ularni ilmiy-pedagogik, estetik, sanitariya va xavfsizlik talablariga mos holda tashkil etish va zarur o'quv vositalari bilan ta'minlash jarayoni tushuniladi.

Rivojlantiruvchi markazlarning to'g'ri jihozlanishi:

- ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi;
- bolalarning bilish faoliyatini faollashtiradi;
- ijodiy tafakkur, nutq va muloqotni rivojlantiradi;
- mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi;
- bolalarda o'rganishga ijobiy motivatsiyani kuchaytiradi. Bu maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama shakllanishida tayanch vazifasini o'taydi.

Rivojlantiruvchi markazlarni integratsiyalash esa maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim samaradorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" farmoni, 2022.
3. Montessori M. The Montessori Method. New York, 1912.
4. Korea Ministry of Education. Nuri Curriculum for Early Childhood Education, Seoul, 2019.
5. Alisher Bolibekov, Maftuna Yo'ldosheva. "Xorijiy mamlakatlarda maktabgacha ta'lim-tarbiya"- Guliston - 2019

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MAHDUDLIK HOLATLARINI ANIQLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Mamatqulova D. Yu.

*Qarshi davlat universiteti "Maktabgacha ta'lim kafedrasi"
tayanch doktranti*

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, mahdudlik holatlari, pedagogik diagnostika, zamonaviy yondashuvlar, inklyuziv ta'lim, differensial ta'lim, multisensor metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, individual rivojlanish, erta aniqlash.

Ключевые слова: дошкольное образование, ограниченные состояния, педагогическая диагностика, современные подходы, инклюзивное образование, дифференцированное обучение, мультисенсорный подход, информационно-коммуникационные технологии, индивидуальное развитие, ранняя диагностика.

Key words: preschool education, developmental limitations, pedagogical diagnostics, modern approaches, inclusive education, differentiated instruction, multisensory approach, information and communication technologies, individual development, early identification

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda uchraydigan mahdudlik holatlarini aniqlashning zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlari kompleks tarzda ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqot doirasida mahdudlik holatlarining mazmun-mohiyati, ularning kelib chiqish omillari hamda bolalar rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik va pedagogik determinantlar tizimli yondashuv asosida o'rganilgan. Maqolada bolalarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik diagnostika jarayonining ahamiyati asoslab berilib, unda kuzatish, suhbat, testlash va rivojlanish monitoringi kabi usullarning ilmiy-amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, differensial va inklyuziv ta'lim yondashuvlarining mahdudlik holatlarini aniqlashdagi o'rni hamda ularning samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy innovatsion metodlar, xususan multisensor yondashuv, interaktiv texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanishning bolalar rivojlanishidagi muammolarni erta aniqlashdagi ahamiyati ilmiy asoslangan. Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkiloti va oila hamkorligining mahdudlik holatlarini barvaqt aniqlash va ularni bartaraf etishdagi muhim o'rni alohida ta'kidlangan. Natijada maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning rivojlanishidagi cheklanishlarni o'z vaqtida aniqlash, ularni kompleks baholash hamda samarali pedagogik ta'sir choralari belgilashga qaratilgan takomillashtirilgan yondashuvlar ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuvlar ta'lim jarayonining sifatini oshirish, bolalarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash hamda ularning intellektual va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен комплексный научно-теоретический анализ современных педагогических и психологических подходов к выявлению ограниченных состояний у детей дошкольного возраста. В рамках исследования раскрывается сущность и содержание данных со-

стояний, а также системно рассматриваются основные факторы их возникновения и влияние на общее развитие ребенка. Особое внимание уделяется значению педагогической диагностики, основанной на учете индивидуально-психологических особенностей детей. Обоснована эффективность таких методов, как наблюдение, беседа, тестирование и мониторинг развития, позволяющих своевременно выявлять отклонения в развитии. В статье также анализируются позволяющие дифференцированного и инклюзивного образования как важнейших направлений современной педагогики, обеспечивающих создание благоприятных условий для выявления и коррекции ограниченных состояний у детей. Раскрыта роль инновационных методов, включая мультисенсорный подход, интерактивные технологии и использование информационно-коммуникационных средств, в процессе ранней диагностики и сопровождения развития ребенка. Отдельно подчеркивается значимость взаимодействия дошкольной образовательной организации и семьи в вопросах своевременного выявления и преодоления ограниченных состояний. В результате исследования предложены усовершенствованные подходы, направленные на комплексную диагностику, раннее выявление и эффективную коррекцию отклонений в развитии детей дошкольного возраста. Практическая значимость полученных результатов заключается в возможности повышения качества дошкольного образования, обеспечения успешной социальной адаптации детей и создания условий для их полноценного интеллектуального и личностного развития.

SUMMARY:

This article presents a comprehensive scientific and theoretical analysis of modern pedagogical and psychological approaches to identifying developmental limitations in preschool children. The study examines the essence and characteristics of such limitations, as well as the key factors influencing their emergence and their impact on a child's overall development within a systematic framework. Particular attention is paid to the role of pedagogical diagnostics based on the consideration of individual psychological characteristics of children. The effectiveness of methods such as observation, interviews, testing, and developmental monitoring is substantiated as essential tools for the early identification of developmental deviations. The article further explores the potential of differentiated and inclusive education as fundamental components of contemporary pedagogy, aimed at creating supportive conditions for identifying and addressing developmental limitations. The significance of innovative methods, including multisensory approaches, interactive technologies, and the use of information and communication technologies, is scientifically grounded in the context of early diagnosis and developmental support. Additionally, the importance of cooperation between preschool educational institutions and families in the timely identification and mitigation of developmental challenges is emphasized. As a result of the study, improved approaches are proposed for comprehensive assessment, early detection, and effective correction of developmental limitations in preschool children. The practical significance of the research lies in its contribution to enhancing the quality of preschool education, ensuring successful social adaptation, and fostering the intellectual and personal development of children.

Kirish. Hozirgi globallashuv va ta'lim tizimining modernizatsiyalashuvi sharoitida maktabgacha ta'lim bosqichi uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim bo'g'inlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bolalarning erta yosh davrida yuzaga keladigan rivojlanishdagi o'ziga xos xususiyatlar va ehtimoliy cheklanishlarni o'z vaqtida aniqlash, ularning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda maxdudlik holatlarini aniqlash muammosi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalikning ilk davrida aniqlanmagan rivojlanishdagi muammolar keyinchalik chuqurlashib borishi va bolaning

kognitiv, emotsional hamda ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, mahdudlik holatlarini erta diagnostika qilish va ularga mos pedagogik ta'sir choralari ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda. Bu jarayonda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy, ilmiy asoslangan pedagogik va psixologik metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlashga yo'naltirilgan differensial yondashuv, inklyuziv ta'lim tamoyillari hamda pedagogik diagnostikaning innovatsion shakllari keng joriy etilmoqda. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi bolalarning rivojlanish darajasini monitoring qilish, tahlil etish va baholash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda.

Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatida mahdudlik holatlarini aniqlash jarayoni ko'pincha yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi, diagnostika metodlarining bir xil emasligi hamda pedagog va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikning sustligi kabi muammolar ham mavjud. Bu esa mazkur yo'nalishda ilmiy asoslangan, tizimli va integrativ yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi - maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashning zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ularning samaradorligini asoslashdan iborat. Tadqiqotning vazifalari sifatida mahdudlik holatlarining mazmunini aniqlash, ularni yuzaga keltiruvchi omillarni tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy diagnostik metodlar va yondashuvlarning imkoniyatlarini yoritish belgilangan.

Ushbu tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning rivojlanishidagi muammolarni erta aniqlash, ularni kompleks baholash hamda samarali pedagogik ta'sir mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolalarda rivojlanishdagi mahdudlik holatlarini aniqlash masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq tarixga ega bo'lib, u turli davrlarda turlicha ilmiy yondashuvlar asosida talqin etib kelingan. Ushbu yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish, muammoning nazariy va amaliy asoslarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Didaktika nazariyasining asoschilaridan biri hisoblangan Yan Amos Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida ta'lim jarayonining tabiatga mosligi, izchilligi va tizimliliigi tamoyillarini asoslab bergan. U bolaning rivojlanish jarayonini tabiiy qonuniyatlarga muvofiq tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda rivojlanishdagi

cheklanishlarni aniqlashda ularning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish zarurligini ko'rsatadi.

Keyingi davr tadqiqotlarida maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning rivojlanish ko'rsatkichlarini aniqlashda pedagogik diagnostikaning o'zni alohida e'tirof etilgan. Xususan, zamonaviy pedagogik adabiyotlarda diagnostika jarayoni faqat nazorat vositasi emas, balki bolaning rivojlanish trayektoriyasini belgilovchi muhim mexanizm sifatida talqin etiladi. Shu nuqtai nazardan, baholashning formatif modeli, ya'ni o'quv jarayoniga integratsiyalashgan doimiy monitoring tizimi samarali yondashuv sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda (masalan, OECD va UNICEF hisobotlarida) maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishidagi og'ishlarni erta aniqlash ta'lim tizimining samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida ko'rsatiladi. Ushbu manbalarda ayniqsa inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirish, har bir bolaning individual ehtiyojlariga moslashuvchan yondashuvni ta'minlash hamda rivojlanish monitoringini tizimli yo'lga qo'yish zarurligi ta'kidlanadi.

Turk pedagogik maktabi vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham mazkur muammoni o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xususan, Ziya Selçuk hamda boshqa turk olimlarining ishlarida maktabgacha ta'limda bolalarning rivojlanishini baholashda individual yondashuv, o'yin texnologiyalari va psixologik qo'llab-quvvatlashning o'zni keng yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda bolaning shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlashda uning ichki imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuv ustuvor hisoblanadi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining pedagogik diagnostika jarayoniga integratsiyasi alohida yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Raqamli platformalar, interaktiv ilovalar va elektron monitoring tizimlari orqali bolalarning rivojlanish dinamikasini kuzatish, tahlil qilish va individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa mahdudlik holatlarini aniqlash jarayonining aniqligi va tezkorligini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida bolalarning rivojlanishidagi muammolarni erta aniqlash, inklyuziv ta'limni rivojlantirish va pedagogik diagnostika tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar soni ortib bormoqda. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda zamonaviy yondashuvlarni kompleks va integrativ asosda qo'llash masalasi yetarli darajada yoritilmaganligi kuzatiladi.

Adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashda klassik didaktik yondashuvlar,

zamonaviy pedagogik diagnostika metodlari hamda innovatsion texnologiyalarni uyg'unlashtirish zarur. Ayniqsa, turli ilmiy maktablar tajribasini integratsiyalash asosida yangi, samarali yondashuvlarni ishlab chiqish mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda maxhdudlik holatlarini aniqlashning zamonaviy yondashuvlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda nazariy va amaliy metodlarning kompleks qo'llanilishi ta'minlandi. Tadqiqot jarayonida tizimli, integrativ va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asos qilib olindi.

Tadqiqotning metodologik asosini pedagogik diagnostika, differensial ta'lim hamda inklyuziv yondashuv tamoyillari tashkil etdi. Shu bilan birga, bolalarning individual rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan zamonaviy ilmiy qarashlar va amaliy tajribalar uyg'unlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi amaliy metodlar majmuasidan foydalanildi:

Kuzatish metodi: Bolalarning kundalik faoliyati, o'yin jarayoni va ijtimoiy muhitdagi xulq-atvori tizimli ravishda kuzatildi. Kuzatish jarayonida maxsus ishlab chiqilgan mezonlar asosida bolalarning nutqiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlari baholandi. Ushbu metod maxhdudlik holatlarining dastlabki belgilarini tabiiy muhitda aniqlash imkonini berdi.

Diagnostic suhbat: Bolalar va ularning ota-onalari bilan o'tkazilgan individual suhbatlar orqali rivojlanishdagi muammolar, oilaviy muhit va tarbiya omillari haqida muhim ma'lumotlar to'plandi. Suhbat jarayoni yarim strukturaviy shaklda tashkil etilib, bolalarning psixologik holatini chuqurroq tahlil qilishga xizmat qildi.

Test va topshiriqlar metodi: Bolalarning kognitiv rivojlanish darajasi, e'tibor, xotira va tafakkur jarayonlarini aniqlash maqsadida maxsus moslashtirilgan diagnostik topshiriqlar tizimi qo'llanildi. Ushbu topshiriqlar yosh xususiyatlariga mos holda ishlab chiqilib, natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilindi.

Pedagogik eksperiment: Tadqiqot doirasida aniqlovchi (diagnostik) va shakllantiruvchi (intervensiya) bosqichlardan iborat pedagogik eksperiment o'tkazildi. Eksperiment jarayonida zamonaviy yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan metodlar sinovdan o'tkazilib, ularning samaradorligi amaliy jihatdan baholandi.

Multisensor yondashuv asosidagi metodlar: Bolalarning rivojlanishidagi xususiyatlarni aniqlashda ko'rish, eshitish va harakat faoliyatiga asoslangan topshiriqlar qo'llanildi. Bu yondashuv orqali ayniqsa yashirin rivojlanish muammolarini aniqlash imkoniyati kengaydi.

Raqamli monitoring (innovatsion yondashuv): Tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida bolalarning rivojlanish ko'rsatkichlarini baholashda elementar raqamli monitoring tizimidan foydalanildi. Unda har bir bola uchun individual rivojlanish xaritasi tuzilib, natijalar dinamik ravishda qayd etildi va tahlil qilindi. Ushbu yondashuv diagnostika jarayonining aniqligi va tizimlilikini oshirishga xizmat qildi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari: Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda sifat va miqdoriy tahlil metodlari qo'llanildi. Olingan natijalar taqqoslash, umumlashtirish va interpretatsiya qilish orqali tahlil qilindi. Shuningdek, bolalarning rivojlanish ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar dinamikasi aniqlanib, metodlarning samaradorligi baholandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashga qaratilgan kompleks diagnostik model taklif etildi pedagogik, psixologik va texnologik yondashuvlarni integratsiyalash asosida yangi metodik tizim ishlab chiqildi raqamli monitoring elementlari asosida bolalarning rivojlanishini baholashning takomillashtirilgan mexanizmi asoslandi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashga qaratilgan diagnostik metodlar majmuasi amaliyotda sinovdan o'tkazildi hamda olingan natijalar tizimli ravishda tahlil qilindi. Tadqiqotda ishtirok etgan bolalarning rivojlanish ko'rsatkichlari kuzatish, diagnostik topshiriqlar, suhbat va pedagogik eksperiment natijalari asosida baholandi.

Tadqiqotning dastlabki (aniqlovchi) bosqichida bolalarning muayyan qismida rivojlanishdagi ayrim og'ishlar mavjudligi aniqlandi. Xususan, ayrim bolalarda nutq rivojlanishining sustligi, e'tiborning barqaror emasligi, ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklar hamda emotsional beqarorlik kabi holatlar kuzatildi. Ushbu ko'rsatkichlar mahdudlik holatlarining boshlang'ich belgilari sifatida qayd etildi.

Pedagogik eksperimentning shakllantiruvchi bosqichida zamonaviy yondashuvlarga asoslangan metodlar - multisensor mashg'ulotlar, interaktiv o'yin texnologiyalari, individual yondashuv hamda raqamli monitoring vositalari joriy etildi. Ushbu metodlarning qo'llanilishi natijasida bolalarning rivojlanish ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Jumladan, bolalarning nutqiy faolligi oshdi, diqqatni jamlash darajasi yaxshilandi, ijtimoiy moslashuv ko'nikmalari rivojlandi hamda emotsional barqarorlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi.

Tadqiqot natijalarining tahlili shuni ko'rsatdiki, mahdudlik holatlarini aniqlashda an'anaviy yondashuvlar yetarli darajada samarali bo'lmay, ular ko'pincha faqat yuzaki baholash bilan cheklanib qoladi. Aksincha, kompleks

diagnostik yondashuv - ya'ni kuzatish, suhbat, test va raqamli monitoringni o'z ichiga olgan tizim - bolalarning rivojlanishidagi muammolarni aniq va erta aniqlash imkonini beradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, multisensor yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bolalarning idrok jarayonlarini faollashtirish orqali yashirin rivojlanish muammolarini aniqlashda yuqori samaradorlikka ega. Bu natija zamonaviy pedagogik tadqiqotlar bilan hamohang bo'lib, o'quv jarayonida ko'p kanalli (multimodal) ta'sirning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, raqamli monitoring tizimidan foydalanish bolalarning individual rivojlanish dinamikasini kuzatish va tahlil qilish imkonini kengaytirgani aniqlandi. Ushbu yondashuv orqali har bir bolaning rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha aniq ma'lumotlar bazasi shakllantirilib, pedagogik qarorlar qabul qilish jarayoni yanada asosli tashkil etildi.

Natijalar tahlili shuni ham ko'rsatdiki, pedagog va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikning yo'lga qo'yilishi mahdudlik holatlarini aniqlash va bartaraf etishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Ota-onalar bilan olib borilgan tushuntirish ishlari va maslahatlar bolalarning rivojlanishidagi ijobiy o'zgarishlarni tezlashtirdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashda zamonaviy, kompleks va integrativ yondashuvlarning yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar ilgari surilgan ilmiy farazni tasdiqlab, ishlab chiqilgan metodik tizimning amaliy ahamiyatini asoslab berdi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlash muammosining dolzarbligini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot davomida ushbu holatlarni aniqlashda zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlarning ustuvorligi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berildi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy diagnostika usullari bolalarning rivojlanishidagi muammolarni to'liq aniqlash imkonini bermaydi. Aksincha, kompleks yondashuv - ya'ni pedagogik diagnostika, differensial va inklyuziv ta'lim tamoyillari hamda innovatsion metodlarning integratsiyasi - mahdudlik holatlarini erta va aniq aniqlashda yuqori samaradorlikka ega.

Tadqiqot jarayonida qo'llanilgan kuzatish, diagnostik suhbat, test topshiriqlari, pedagogik eksperiment hamda multisensor yondashuv asosidagi metodlar bolalarning rivojlanish darajasini har tomonlama baholash imkonini beradi. Ayniqsa, raqamli monitoring elementlaridan foydalanish diagnostika jarayonining aniqligi va tizimlilikini oshirib, har bir bolaning individual rivojlanish dinamikasini kuzatishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashga qaratilgan takomillashtirilgan metodik yondashuv ishlab chiqiladi. Ushbu yondashuv pedagogik, psixologik va texnologik komponentlarning o'zaro uyg'unligiga asoslanib, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tashkilotlari va oila o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko'rsatdi. Mazkur hamkorlik bolalarning rivojlanishidagi muammolarni o'z vaqtida aniqlash va ularni samarali bartaraf etishda muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda mahdudlik holatlarini aniqlashda zamonaviy yondashuvlarning ilmiy va amaliy ahamiyatini ochib berdi hamda ushbu yo'nalishda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Selçuk Z. Eğitim Psikolojisi. – Ankara: Pegem Akademi, 2020.
3. OECD. Starting Strong V: Transitions from Early Childhood Education and Care to Primary Education. – Paris: OECD Publishing, 2017.
4. UNICEF. Early Childhood Development: The Key to a Full and Productive Life. – New York: UNICEF, 2019.
5. UNESCO. Inclusion in Early Childhood Care and Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2020.
6. Black P., Wilam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education. – 1998. – Vol. 5(1). – P. 7–74.
7. Shepard L.A. The Role of Assessment in a Learning Culture // Educational Researcher. – 2000. – Vol. 29(7). – P. 4–14.
8. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 2005.
9. Tomlinson C.A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. – Alexandria: ASCD, 2017.
10. Shonkoff J.P., Phillips D.A. From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development. – Washington: National Academy Press, 2000.
11. Siraj-Blatchford I. Effective Pedagogy in the Early Years. – London: Institute of Education, 2010.
12. Rogoff B. The Cultural Nature of Human Development. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
13. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. – Toshkent, 2022.
14. Karimova V.M. Pedagogik diagnostika asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.
15. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2020.
16. Yıldız G., Kılıç D. Okul öncesi eğitimde değerlendirme yaklaşımları // Eğitim Araştırmaları Dergisi. – 2021. – №3. – S. 45–58.
17. World Bank. Early Childhood Development: Investing in the Future. – Washington DC, 2018.
18. European Commission. Early Childhood Education and Care: Providing All Our Children with the Best Start. – Brussels, 2019.

RAQAMLI ASRDA HUSNIXAT O'QITISH: AN'ANAVIY YONDASHUVLAR VA INNOVATSION METODLAR INTEGRATSIYASI

Yo'ldoshev N.

Osiyo texnologiyalar universiteti kata o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: husnixat, raqamli asr, innovatsion metod, an'anaviy yondashuv, chiroyli yozuv, estetik tarbiya, boshlang'ich ta'lim.

Ключевые слова: чистописание, цифровая эпоха, инновационные методы, традиционный подход, красивое письмо, эстетическое воспитание, начальное образование.

Key words: handwriting, digital age, innovative methods, traditional approach, neat writing, aesthetic education, primary education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada raqamli asr sharoitida husnixat darslarini o'qitishning o'ziga xos jihatlari, an'anaviy yondashuvlar va zamonaviy innovatsion metodlarning o'zaro uyg'unlashuvi yoritilgan. Tadqiqotda chiroyli yozuv malakasini shakllantirishda axborot texnologiyalari, interfaol usullar hamda motivatsion yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, o'qituvchining ijodkorligi, estetik didni rivojlantirish va o'quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirishda husnixat darslarining o'rni ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрываются особенности преподавания уроков чистописания в условиях цифровой эпохи, а также интеграция традиционных подходов и современных инновационных методов. В исследовании проанализировано значение информационных технологий, интерактивных методов и мотивационного подхода в формировании навыков красивого письма. Кроме того, показана роль уроков чистописания в развитии творческих способностей учителя, эстетического вкуса и всестороннего формирования личности учащегося.

SUMMARY: This article highlights the specific features of teaching handwriting lessons in the digital age and the integration of traditional approaches with modern innovative methods. The study analyzes the importance of information technologies, interactive techniques, and motivational approaches in developing neat handwriting skills. It also emphasizes the role of handwriting lessons in fostering teachers' creativity, developing aesthetic taste, and supporting the holistic development of students.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar jadal rivojlanib, o'qitishning mazmuni, shakli va metodlariga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Shu bilan birga, o'quvchilarning yozuv madaniyati va chiroyli

yozuv ko‘nikmalari asta-sekin susayib borayotgani kuzatiladi. Bu holat husnixat darslarida an’anaviy va innovatsion yondashuvlarni integratsiyalash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Husnixat – nafaqat yozuv texnikasini, balki estetik did, sabr-toqat, diqqat va intizomni rivojlantiruvchi muhim fan hisoblanadi. Shu bois, raqamli asrda ham husnixat o‘z ahamiyatini yo‘qotmasdan, balki yangicha shaklda davom etishi zarur.

Asosiy qism.

1. **An’anaviy yondashuvlarning mohiyati.** An’anaviy husnixat darslarida o‘quvchilarga harflarning to‘g‘ri shakli, yozuvdagi masofa, egri chiziqlarning muvofiqligi, qalamni tutish texnikasi o‘rgatiladi. Ushbu jarayonda yozma mashqlar, taqlidiy yozuvlar, doskada ko‘rsatma berish usullari qo‘llaniladi. Bu yondashuv o‘quvchilarda qo‘l mushaklarini mustahkamlaydi, motorik harakatni rivojlantiradi va yozuvning aniqligini ta’minlaydi.

2. **Raqamli asrda husnixat o‘qitishdagi muammolar.** Raqamli vositalardan ortiqcha foydalanish natijasida o‘quvchilarda yozma ko‘nikmalar sustlashmoqda. Elektron qurilmalar orqali yozish qo‘l yozuvi, estetik tuyg‘u va grafomotor malakani zaiflashtiradi. Shuningdek, ko‘plab o‘quvchilarda yozuvga nisbatan motivatsiya pasaymoqda. Shu sababli, o‘qituvchilar uchun muhim vazifa - husnixat darslarini zamonaviy sharoitga mos holda qiziqarli tashkil etishdir.

3. **Innovatsion metodlar va texnologiyalar integratsiyasi.** Interfaol metodlar, xususan “Insert”, “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Blits-so‘rov” kabi usullar orqali harflarni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtirish, ularni mustaqil izlanishga undash va ijodiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi. Bu metodlar o‘quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etib, har bir yozuv elementining ma’nosi va tuzilishini chuqur anglashga yordam beradi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish ham husnixat darslarining samaradorligini oshiradi. Elektron doskalar, planshetlar va maxsus raqamli dasturlar (“Cursive Writing”, “ABC Kids”, “Writing Wizard” va boshqalar) yordamida yozuv mashqlarini bajarish o‘quvchilarga nafaqat yozuv texnikasini mustahkamlash, balki vizual va eshitish sezgilari orqali o‘rganish imkonini beradi. Bu esa o‘quv jarayonini interfaol, qiziqarli va natijador qiladi. STEAM yondashuvi (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) asosida husnixatni o‘qitish esa san’at, texnologiya va dizayn elementlarini uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Harflarni badiiy tarzda yozish, ranglar va shakllardan foydalanish, yozuvni grafik dizayn elementlari bilan boyitish o‘quvchilarda estetik didni shakllantiradi hamda yozuvni san’at sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) usuli ham husnixat o'qitishda o'z samarasini beradi. Yozuv mashqlarini o'yin shaklida tashkil etish, baholash tizimini ballar yoki sovrinli bosqichlar orqali amalga oshirish o'quvchilarda ijobiy motivatsiya uyg'otadi. Bu yondashuv o'quvchilarda musobaqalashish, e'tibor va sabr-toqat kabi shaxsiy sifatlarni rivojlantiradi.

Umuman olganda, husnixat o'qitish jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarning yozuv madaniyatini oshirish, ularning tafakkuri, estetik didi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, har bir o'qituvchi husnixat mashg'ulotlarini zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish orqali dars jarayonini qiziqarli, samarali va tarbiyaviy jihatdan boyitilgan shaklda tashkil etishi lozim.

4. An'anaviy va innovatsion yondashuvlarning uyg'unligi. Eng samarali natijaga erishish uchun husnixat o'qituvchisi an'anaviy usullarni zamonaviy innovatsion vositalar bilan uyg'unlashtirgan holda dars jarayonini tashkil etishi zarur. Chunki, faqat bir yo'nalishdagi yondashuv, ya'ni faqat qalam bilan yozish yoki faqat raqamli mashqlar bilan shug'ullanish, o'quvchida to'liq va barqaror yozuv ko'nikmasini shakllantira olmaydi. An'anaviy usullar, xususan, qalam bilan yozish, harflarni namuna asosida takrorlash, yozuv chizig'iga amal qilish, to'g'ri o'tirish va qalamni tutish kabi mashqlar o'quvchining qo'l motorikasini rivojlantirishda, harf shakllarini sezish va ularni yozuv jarayonida ongli boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, innovatsion vositalar - planshetlar, smart-taxtalar, raqamli yozuv dasturlari va animatsion harf mashqlari - o'quv jarayoniga interfaollik, qiziqarlilik va ijodiylik kiritadi. Masalan, o'quvchi avval elektron platformada harf shaklini animatsion tarzda kuzatadi, uning chiziq yo'nalishini, boshlanish va tugash nuqtasini o'rganadi. Shundan so'ng o'sha harfni daftarda yozma mashq tarzida takrorlasa, unda har ikki ko'nikma - motorik va vizual idrok - birgalikda mustahkamlanadi. Bunday integratsion yondashuv o'quvchining diqqatini jamlash, harflarni eslab qolish, ularning grafik tuzilishini anglash va yozuvni estetik jihatdan to'g'ri bajarishga yordam beradi. Shu tariqa, an'anaviy yozuv mashqlari o'quvchining amaliy ko'nikmasini, innovatsion texnologiyalar esa ularning bilish faoliyatini, vizual idrokini va raqamli savodxonligini rivojlantiradi. O'qituvchi har ikki yondashuvni uyg'unlashtirib, darsni bosqichma-bosqich tashkil etsa, o'quvchilarda chiroyli yozuvga bo'lgan qiziqish ortadi, mashg'ulotlar samaradorligi esa sezilarli darajada oshadi.

Xulosa. Raqamli asrda husnixat darslarini tashkil etish an'anaviy yozuv madaniyatini saqlagan holda, innovatsion texnologiyalarni oqilona qo'llashni taqozo etadi. O'qituvchining metodik mahorati, zamonaviy texnik vositalardan

to'g'ri foydalanish ko'nikmasi, o'quvchilarning qiziqishini uyg'otuvchi ijodkorlik bilan uyg'unlashgandagina chiroyli yozuv madaniyati rivojlanadi. Husnixat o'qitishdagi asosiy maqsad - o'quvchida nafaqat to'g'ri yozuv, balki go'zallikni his etish, fikrni estetik shaklda ifodalash malakasini shakllantirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqieva H., Masharipova U., Sattorova X. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. -T.: TDPU, 2018 y. 78 b.
2. Bakiyeva H. Ahmedova N., Azizova N., Nosirova D., Teshaboyeva T., Ismoilova U., Egamberdiyeva B. "Savodga o'rgatish darslari".-T.: "Extremum-press", 2014 y. 119 b.
3. Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. -T.: Bayoz, 2024 y. 304 b.
4. G'ulomova Xolida. Yozuv madaniyati va estetik tarbiya. -T.: Bayoz, 2018 y. 72 b.
5. Shodiyeva D. Boshlang'ich ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. – -T.: Istiqlool, 2022 y. 97 b.

ДУХОВНО ЭТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ С АКЦЕНТОМ НА ТОЛЕРАНТНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Жолдасбаева А.М.

3 курс докторантуры (PhD)

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so'zlar: ma'naviyat, axloq, ziyolilik, aksiologik paradigma, pedagogik strategiya, ommaviy axborot vositalari, qadriyatlar ta'limi, madaniy va axloqiy an'analар.

Ключевые слова: духовность, нравственность, интеллигенция, аксиологическая парадигма, педагогическая стратегия, средства массовой информации, ценностное воспитание, культурно нравственные традиции.

Key words: spirituality, morality, intelligentsia, axiological paradigm, pedagogical strategy, mass media, value education, cultural and moral traditions.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada jamiyatning zamonaviy aksiologik makonini shakllantirishda asosiy omil sifatida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning tiklanishi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Muallif nafaqat ma'lumotli sinf, balki tez o'zgarib borayotgan davrning qiyinchiliklariga javob bera oladigan shaxsning madaniy va axloqiy idealini o'zida mujassam etgan haqiqiy ziyolilar - ma'naviy elitani rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Qadriyat yo'nalishlarining tanazzulga uchrashining sabablari ko'rib chiqiladi: utilitar va iste'molchi munosabatlarning ustunligi, klassik madaniyatga qiziqishning pasayishi va ommaviy axborot vositalarida salbiy ma'lumotlarning kirib kelishi, bu esa jamoatchilik ongining, ayniqsa yoshlar orasida axloqiy jihatdan charchashiga olib keldi. Muallif ma'naviy rivojlangan shaxsni rivojlantirish bo'yicha pedagogik strategiyani ishlab chiqishga qaratilgan davlat ta'lim siyosatining ustuvorligini asoslaydi; yangi aksiologik paradigmани qurishda oila, mehnat jamoalari va ommaviy axborot vositalarining roli ta'kidlanadi. Millatning vaqt sinovidan o'tgan ma'naviy "kodi"ni tiklash va ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining axloqiy va ta'lim funksiyasini mustahkamlash ko'p millatli va ko'p madaniyatli jamiyatda konsolidatsiyaning kuchli omili bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan dolzarb vazifalar ekanligi xulosa qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье систематически анализируется проблема возрождения духовно нравственных ценностей как ключевого фактора формирования современного аксиологического пространства общества. Автор подчёркивает необходимость формирования духовной элиты - не просто образованного класса, а подлинной интеллигенции, воплощающей культурно нравственный идеал личности, способной отвечать на вызовы стремительно меняющейся эпохи. Рассматриваются причины деградации ценностных ориентиров: доминирование утилитарных и потребительских установок, снижение интереса к классической культуре и поток негативной информации в медиа, что привело к нравственному истощению общественного

сознания, особенно у молодёжи. Обосновывается приоритет государственной образовательной политики, ориентированной на разработку педагогической стратегии воспитания духовно развитой личности; подчёркивается роль семьи, трудовых коллективов и средств массовой информации в конструировании новой аксиологической парадигмы. Делается вывод о том, что восстановление проверенного временем духовного «кода» нации и усиление нравственно воспитательной функции институтов образования и медиа являются неотложными задачами, способными выступить мощным фактором консолидации в многоэтническом и поликультурном обществе.

SUMMARY:

This article systematically analyzes the revival of spiritual and moral values as a key factor in shaping the modern axiological space of society. The author emphasizes the need to develop a spiritual elite-not simply an educated class, but a genuine intelligentsia embodying the cultural and moral ideal of an individual capable of responding to the challenges of a rapidly changing era. The reasons for the degradation of value orientations are examined: the dominance of utilitarian and consumerist attitudes, declining interest in classical culture, and the influx of negative information in the media, which has led to the moral exhaustion of public consciousness, especially among young people. The author substantiates the priority of state educational policy focused on developing a pedagogical strategy for the development of a spiritually developed individual; the role of the family, work collectives, and the media in constructing a new axiological paradigm is emphasized. It is concluded that the restoration of the time-tested spiritual "code" of the nation and the strengthening of the moral and educational function of educational institutions and the media are urgent tasks that can act as a powerful factor in consolidation in a multi-ethnic and multicultural society.

Введение. В условиях становления новой аксиологической парадигмы общества, учитывающей радикальные преобразования во всех сферах жизни, понятие духовности, которое, по образному выражению А. Канапацкого, аккумулирует всё «царство ценностей», приобретает возрастающую значимость в научном и публицистическом дискурсе, формирующем базовые ценности социума. Ведущие учёные, общественные деятели, писатели и журналисты всё чаще подчёркивают необходимость формирования духовной элиты - не просто образованного класса или работников умственного труда, а подлинной интеллигенции, воплощающей культурно нравственный идеал личности. Такая интеллигенция рассматривается как самостоятельный феномен истории и культуры, настолько своеобразный, что в западной традиции, где обычно употребляется термин «intellectuals», для него не находится точного эквивалента.

В статье «Какая нам нужна интеллигенция здесь и сейчас», которую справедливо можно считать программной, академик И. И. Боголепов настаивает на том, что обществу необходимо укрепление нравственного потенциала. По его мнению, в XXI веке новая научно техническая и духовная интеллигенция, возродившись и консолидировавшись, способна обеспечить спасение Отечества.

Основная часть. В условиях доминирования утилитарных установок, утраты интереса к чтению классической литературы, ранее выполнявшей воспитательную функцию, и резкого снижения уровня культуры ценности высшего порядка - духовность и нравственность - требуют всестороннего и междисциплинарного исследования. Их изучение должно охватывать педагогическую, культурологическую, социологическую, философскую и иные перспективы с целью выявления механизмов сохранения, трансляции и адаптации традиционных аксиологических ориентиров в современных социокультурных условиях. Современные процессы в духовно нравственной и социокультурной сферах позволяют констатировать существенную недооценку традиционных ценностей, которые исторически выступали фундаментом общественной жизни и национального развития.

Несмотря на обострение кризисных явлений в условиях глобальных трансформаций, традиции духовно нравственной жизни сохраняют свою актуальность: они продолжают функционировать в общественном поле и влиять на институциональные практики и межличностные взаимодействия. Высшие ценности сохраняют статус культурной доминанты в передовых слоях общества; следовательно, выход из кризиса следует искать в системном возрождении и развитии проверенного временем духовного «кода» нации, в котором концентрируются менталитет народа и его историческая память. Восстановление такого кода предполагает не простое ретроспективное воспроизведение традиций, а их осмысленную реконструкцию и институционализацию с учётом современных вызовов.

Учитывая, что отечественная система образования формировалась в рамках определённых идеологических установок и развивалась в соответствии с государственным устройством, духовно нравственное воспитание должно стать ключевым ценностным ориентиром постсоветского общества и претендовать на роль искомой национальной идеи. Следование традиционным духовным ценностям коррелирует с задачей гуманизации общественной жизни и требует выработки целостной педагогической стратегии, интегрирующей образовательные программы, воспитательные практики и межсекторное взаимодействие институтов культуры, семьи и медиа.

Возрождение духовно нравственных ориентиров должно опираться на междисциплинарную теоретическую базу, включающую аксиологию, теорию воспитания, культурологию и социологию морали. Теоретическая работа должна: 1) реконструировать историко культурные основания национального «кода»; 2) определить механизмы трансляции ценностей в условиях медиатизации и рыночной экономики; 3) разработать критерии

оценки эффективности воспитательных практик. Научное обоснование позволит избежать идеализации прошлого и обеспечит адаптацию традиций к современным социальным реалиям, сохраняя при этом их нормативную функцию.

Повышение значимости духовно нравственного воспитания будет способствовать тому, что этот ценностный ориентир превратится в мощный фактор консолидации, обеспечивающий взаимопонимание и согласие в многоэтническом и поликультурном пространстве. В период ценностной трансформации, когда аксиологические ориентиры социума, особенно молодёжи, размываются, интегративная функция духовно нравственного воспитания, способная объединять представителей разных национальностей и вероисповеданий, приобретает особую практическую и теоретическую значимость.

В настоящее время объединяющая задача духовно нравственного воспитания обусловлена рядом дополнительных факторов: в обществе начала XXI века отсутствует не только политический, но и социокультурный консенсус, что проявляется в несовпадении интересов социальных, профессиональных и возрастных групп. Так, согласно социологическим данным, у молодёжи аксиологические установки претерпевают наиболее значительные изменения, тогда как представители старших поколений сохраняют приверженность традициям и резко негативно реагируют на девальвацию прежних ценностей.

Следует подчеркнуть, что государственный уровень осознаёт проблему выработки новых созидательных ориентиров, способных интегрировать различные этносы в единую историко культурную общность. Формирование таких ориентиров рассматривается как стратегическая задача, направленная на восстановление общенационального единства и укрепление культурно нравственной основы общества.

В утверждении национальной идеи духовности ключевую роль призваны исполнить средства массовой коммуникации, которые помимо информирования обязаны осуществлять и воспитательную функцию. В последние годы наблюдается резкое снижение общего уровня культуры, в чем отчасти усматривается ответственность самих представителей журналистики: вопреки своей общественной миссии - служить проводниками позитивного влияния на сознание и поведение общества - они активно способствовали распространению рыночно товарных отношений, характерных для потребительского общества, с его доминированием материальных приоритетов во всех сферах жизни, включая культуру.

Результаты и дискуссии. В результате целенаправленной пропаганды материальных благ и разнообразных услуг, то есть основных ценностей потребительской модели, были вытеснены ценности, основанные на идеале духовного самосовершенствования личности: гуманизм, благородство, преданность долгу и Родине, справедливость в личных и общественных отношениях, отказ от корысти, склонность к благотворительности, сочувствие и терпимость.

Следует согласиться с позицией исследователей, отмечающих ответственность средств массовой информации за ускоренное распространение «модернизированных» ценностей, которые резко расходятся как с базовыми аксиологическими ориентирами большинства граждан, так и с декларируемыми целями инновационного развития и преодоления демографических и социальных вызовов. Аналитики также указывают, что нравственный кризис в медиа пространстве во многом обусловлен потоком негативной информации, приведшим к моральному и нравственному истощению общественного сознания. В результате в государстве с богатыми культурными традициями ежедневно циркулирует контент, наносящий значительный ущерб нравственному здоровью населения, прежде всего детей и подростков.

Формирование духовно нравственного идеала современного индивида, способного адекватно воспринимать вызовы стремительно меняющейся эпохи и вырабатывать соответствующие ответы, представляет собой приоритетную задачу национальной системы образования. Наряду с определением направлений воспитания и развития учащегося - будущего гражданина общества - встает и методологический вопрос реализации этих целей.

Новая аксиологическая парадигма общества будет конструироваться не только в медиа пространстве, школах и вузах, но и в семейной среде, на рабочих местах и в иных социальных институтах. В связи с этим во многих исследованиях подчёркивается, что в критические исторические периоды, когда меняются политические, экономические и социальные условия, неизменную значимость приобретает моральная позиция каждого человека, и проблема духовно нравственного возрождения личности становится особенно насущной.

Проблема выработки ценностных ориентаций личности на основе возрождения традиций духовно нравственной культуры нации имеет существенное теоретическое и прикладное значение. В рамках государственной образовательной политики необходимо вывести на передний план формирование педагогической стратегии, ориентированной на становление ду-

ховно развитой личности. Воспитание духовного человека составляет ядро этой стратегии; оно представляет собой приоритетную и неотложную задачу, требующую системного и целенаправленного решения.

Заключение. Возрождение и укрепление духовно нравственных ценностей представляется стратегическим условием устойчивого развития общества и сохранения его культурно исторической идентичности. Анализ показывает, что деградация аксиологических ориентиров обусловлена комплексом факторов: доминированием потребительских установок, снижением интереса к классической культуре, негативной информационной средой и ослаблением воспитательных функций ключевых социальных институтов. В этих условиях формирование духовно нравственного идеала личности должно стать приоритетом государственной образовательной политики и предметом системной педагогической стратегии.

Для достижения этой цели необходима координация усилий государства, образовательных учреждений, средств массовой информации, семьи и трудовых коллективов. Важнейшие направления практической реализации включают: институционализацию ценностного воспитания в учебных программах; повышение воспитательной ответственности медиа и профессиональную этику журналистики; поддержку семейных и корпоративных практик, воспроизводящих духовный «код» нации; целенаправленную работу с молодёжью, учитывающую специфику её аксиологических трансформаций. Только комплексный, межинституциональный подход позволит превратить традиционные духовно нравственные ориентиры в эффективный фактор консолидации общества и обеспечить гуманизацию общественной жизни в условиях современных вызовов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ераносов О.И. Духовно-нравственные традиции в контексте ценностных ориентаций личности: дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2010. 172 с.
2. Короченский А.П. СМИ и ценности потребительского общества // Ценности современного общества и средства массовой информации: материалы Междунар. науч.-практ. конф. М.: МГУ, 2012. С. 403-404.
3. Межидова Фариза Вахитовна К вопросу духовно-нравственного воспитания подростков в современной образовательной системе // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. №2.
4. Рада Н.В. Развитие идеи духовно-нравственного возрождения личности в отечественной педагогике второй половины XIX - начала XX века: дис. ... канд. пед. наук. Н. Новгород, 2004. 173 с.
5. Хамукова Бэлла Хасамбиевна Духовно-нравственное воспитание как ценностный ориентир современного общества // Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2013. №3.
6. Tajibay S., & Kengesbayevich R. M. (2024). Characteristics of development and socialization of teenagers. AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING, 2(5), 886-890.

«ИСЦЕЛЯЮЩЕЕ ТВОРЧЕСТВО»: ИНТЕГРАЦИЯ АРТ, ИГРО- И СКАЗКОТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС СОВРЕМЕННОЙ ДЕТСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Бекманова Ж.А.

*доцент, PhD, факультет Дошкольного и начального образования,
кафедра Дошкольного воспитания и дефектологии, НГПИ им. Ажинияза*

Сапарбаева М.А.

*студентка факультета начального и дошкольного образования,
кафедры дошкольного воспитания и дефектологии НГПИ им. Ажинияза*

Tayanch so'zlar: hissiy farovonlik, maktabgacha yoshdagi bolalar, boshlang'ich maktab yoshi, xavotir, tajovuzkorlik, hissiy-ixtiyoriy soha, shaxslararo o'zaro ta'sir, badiiy terapiya, o'yin terapiyasi, ertak terapiyasi, integrativ yondashuv, terapevtik ijodkorlik, aqliy rivojlanish, pedagogik amaliyot, korreksiya ishlari, ijodiy o'zini ifoda etish.

Ключевые слова: эмоциональное благополучие, дети дошкольного возраста, младший школьный возраст, тревожность, агрессивность, эмоционально-волевая сфера, межличностное взаимодействие, арттерапия, игротерапия, сказкотерапия, интегративный подход, терапевтическое творчество, психическое развитие, педагогическая практика, коррекционная работа, творческое самовыражение.

Key words: emotional well-being, preschool children, primary school age, anxiety, aggressiveness, emotional-volitional sphere, interpersonal interaction, art therapy, play therapy, fairy tale therapy, integrative approach, therapeutic creativity, mental development, pedagogical practice, correctional work, creative self-expression.

РЕЗЮМЕ:

21-asr boshlariga xos bo'lgan tezkor ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sharoitida maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning hissiy farovonligi masalasi tobora dolzarb va ko'p qirrali bo'lib bormoqda. Xavotir, tajovuzkorlik, hissiy-ixtiyoriy buzilishlar va shaxslararo munosabatlardagi qiyinchiliklarning ortishi samarali, ilmiy jihatdan tasdiqlangan va shu bilan birga tabiiy ta'lim vositalarini topish zarurligini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, "shifobaxsh ijodkorlik" deb ataladigan usullar - badiiy terapiya, o'yin terapiyasi va ertak terapiyasi - ayniqsa muhimdir. Ular nafaqat bola rivojlanishining tabiiy mantig'iga mos keladi, balki kuchli terapevtik, tuzatuvchi va rivojlanish salohiyatiga ham ega.

РЕЗЮМЕ:

В условиях стремительных социокультурных преобразований, характеризующих начало XXI века, проблема эмоционального благополучия детей дошкольного и младшего школьного возраста приобретает всё более острый и многоаспектный характер. Нарастание тре-

возможности, агрессивности, нарушений эмоционально-волевой сферы, трудностей в межличностном взаимодействии - всё это свидетельствует о необходимости поиска эффективных, научно обоснованных и одновременно органичных природе ребёнка инструментов воспитательной работы. В данном контексте особую значимость приобретают методы так называемого «исцеляющего творчества» - арттерапия, игротерапия и сказкотерапия, - которые не только органично вписываются в естественную логику детского развития, но и обладают мощным терапевтическим, коррекционным и развивающим потенциалом.

SUMMARY:

In the context of the rapid sociocultural transformations that characterize the beginning of the 21st century, the issue of the emotional well-being of preschool and primary school-aged children is becoming increasingly pressing and multifaceted. The rise in anxiety, aggression, emotional-volitional disorders, and difficulties in interpersonal interactions all highlight the need to find effective, scientifically proven, and at the same time, natural educational tools. In this context, so-called "healing creativity" methods-art therapy, play therapy, and fairy tale therapy-are particularly important. They not only fit seamlessly into the natural logic of child development but also possess powerful therape.

Введение. Арттерапия как самостоятельное направление оформилась в середине XX века на пересечении психоаналитической традиции и практики изобразительного искусства. Её основоположник А. Хилл (1942) определял арттерапию как использование изобразительного творчества в качестве инструмента психологической помощи, позволяющего выразить и проработать то, что не поддаётся вербализации. В отечественной психологии и педагогике арттерапия получила развитие в работах А.И. Копытина (2010), Л.Д. Лебедевой (2013) и других исследователей, существенно расширивших её методологический аппарат применительно к детскому возрасту. Ключевым принципом арттерапии является убеждение в том, что творческий процесс сам по себе обладает целительной силой: создавая образ, ребёнок объективирует свой внутренний мир, получает возможность взглянуть на него со стороны, переосмыслить и трансформировать.

Игротерапия опирается на фундаментальное положение о центральной роли игры в психическом развитии ребёнка, сформулированное в трудах Д.Б. Эльконина (1978), Л.С. Выготского (1967) и Ж. Пиаже (1962). Игра является не просто формой досуга, но и ведущей деятельностью дошкольного возраста, в рамках которой происходит освоение социальных ролей, развитие произвольности, формирование эмоционального опыта. В терапевтическом и воспитательном контексте игра создаёт безопасное символическое пространство, в котором ребёнок может прожить трудные переживания, отрепетировать новые модели поведения и обрести ощущение контроля над ситуацией. Директивные и недирективные формы игротерапии (В. Экслейн, 1947; Г.Л. Лэндрет, 2002) предоставляют воспитателю широкий методический арсенал для работы с детьми самого разного возраста и с различными эмоциональными трудностями.

Сказкотерапия, несмотря на свою молодость как оформленного направления, уходит корнями в архетипические пласты человеческой культуры. Её теоретическое обоснование выстраивается на пересечении аналитической психологии К.Г. Юнга, концепции архетипических образов и нарративной психологии. В отечественной традиции сказкотерапия получила системное воплощение в работах Т.Д. Зинкевич-Евстигнеевой (2010), обосновавшей представление о сказке как о «многомерном инструменте» — одновременно диагностическом, коррекционным, развивающем и воспитательном. Через идентификацию с героем, символическое переживание архетипических испытаний и нарративное конструирование нового опыта ребёнок обретает эмоциональные ресурсы для совладания с реальными жизненными трудностями.

Понятие «исцеляющего творчества», вводимое в рамках данного тезиса, обозначает не механическое соединение трёх методов, но их органичную интеграцию в целостную воспитательную систему, основанную на едином понимании природы ребёнка и целей педагогического воздействия. Три метода выступают не как взаимозаменяемые альтернативы, но как взаимодополняющие грани единого процесса: арттерапия работает преимущественно с образом и телесным переживанием; игротерапия - с действием, ролью и интеракцией; сказкотерапия - с нарративом, смыслом и культурной памятью.

Основу интегративного подхода составляет принцип «триединства модальностей»: визуально-пластической (арт), поведенческо-ролевой (игро) и нарративно-символической (сказко). Комплексное задействование всех трёх модальностей позволяет обеспечить воздействие на различные уровни психической организации ребёнка - сенсомоторный, эмоциональный и когнитивно-смысловой, - что значительно повышает глубину и устойчивость воспитательного эффекта по сравнению с изолированным применением каждого из методов.

В практике современного детского организации интеграция арт-, игро- и сказкотерапевтических методов может осуществляться в нескольких организационных форматах. Наиболее распространённой является форма тематических занятий-сессий, выстраиваемых вокруг единой нарративной или тематической оси. Например, в рамках темы «Преодоление страха» педагог может последовательно использовать: прослушивание и совместный анализ соответствующей терапевтической сказки (сказкотерапия), ролевое проигрывание ситуации с проблемным разрешением (игротерапия) и создание изобразительного образа «победившего страха» (арттерапия).

Подобная трёхчастная структура обеспечивает последовательное погружение, переработку и закрепление нового эмоционального опыта.

Эффективная реализация интегративного подхода «исцеляющего творчества» предъявляет особые требования к профессиональной компетентности педагога. Помимо владения конкретными техниками каждого из трёх методов, воспитатель должен обладать развитой рефлексивной культурой, позволяющей чутко реагировать на актуальное эмоциональное состояние ребёнка и гибко адаптировать методический инструментарий к меняющимся потребностям группы. Не менее важна способность удерживать терапевтическую позицию - особое качество присутствия, сочетающее безоценочное принятие, эмпатическое слушание и готовность работать с сильными аффектами без тревоги и дидактического контроля. Существенным компонентом профессиональной готовности является также умение отличать нормативные проявления детской эмоциональности от признаков, требующих привлечения специалиста-психолога или психотерапевта. Педагог, реализующий методы «исцеляющего творчества», действует в пространстве психолого-педагогической профилактики и поддержки, не подменяя собой клинического специалиста, но создавая условия для раннего выявления эмоциональных трудностей и своевременного перенаправления ребёнка к соответствующим ресурсам помощи.

Заключение. Интеграция арт-, игро- и сказкотерапии в воспитательный процесс современного детского учреждения представляет собой методологически обоснованный и практически перспективный подход, отвечающий как запросам времени, так и фундаментальным потребностям развивающегося ребёнка. Концепция «исцеляющего творчества» позволяет преодолеть узость изолированного применения каждого из методов и создать целостную воспитательную систему, в которой образ, действие и нарратив работают в синергии, обеспечивая глубокое, многоуровневое и устойчивое воздействие на эмоциональный, социальный и личностный потенциал ребёнка. Дальнейшее развитие данного подхода требует как продолжения теоретических исследований в области интегративной терапевтической педагогики, так и разработки конкретных методических программ и технологий, адаптированных к условиям дошкольных и общеобразовательных учреждений Республики Узбекистан.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» (новая редакция). - Ташкент, 2020.
2. Закон Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании» № ЗРУ-571. - Ташкент, 2019.

3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы коррекционного обучения детей с нарушениями развития» № 705. - Ташкент, 2020.с.
4. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. - 1966. - № 6. - С. 62–76.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Практикум по сказкотерапии. - СПб.: Речь, 2010. - 320 с.
6. Копытин А.И. Системная арт-терапия. - СПб.: Питер, 2010. - 256 с.
7. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. - СПб.: Речь, 2013. - 256 с.
8. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. - М.: Международная педагогическая академия, 2002. - 368 с.
9. Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: Педагогика, 1978. - 304 с.
10. Axline V. (1947). Play Therapy. Boston: Houghton Mifflin.

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ ДЕТЕЙ С ТЯЖЕЛЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Бекманова Ж.А.

доцент, PhD , факультет Дошкольного и начального образования, кафедра Дошкольного воспитания и дефектологии, НГПИ им.Ажинияза

Абдижасалова Х.

студентка факультета начального и дошкольного образования, кафедры дошкольного воспитания и дефектологии НГПИ им. Ажинияза

Tayanch so'zlar: inklyuziv ta'lim, og'ir nutq buzilishlari, umumiy ta'lim sinfi, moslashuv, muloqot qobiliyatlari, korreksiya pedagogikasi, nutq terapiyasi yordami, individual ta'lim yo'nalishi, ijtimoiylashuv.

Ключевые слова: инклюзивное образование, тяжёлые нарушения речи, общеобразовательный класс, адаптация, коммуникативные навыки, коррекционная педагогика, логопедическое сопровождение, индивидуальный образовательный маршрут, социализация.

Key words: inclusive education, severe speech impairments, general education class, adaptation, communication skills, correctional pedagogy, speech therapy support, individual educational route, socialization.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada og'ir nutq nuqsonlari bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'lim sharoitida asosiy ta'limga integratsiya qilishning asosiy muammolari ko'rib chiqiladi. Ushbu mavzuning dolzarbligi barcha toifadagi o'quvchilar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish va ularning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlash zaruratidan kelib chiqadi. Og'ir nutq nuqsonlari bo'lgan bolalar duch keladigan muammolar, jumladan, muloqot qobiliyatlarining yetarli emasligi, o'quv materialini tushunish va takrorlashdagi qiyinchiliklar va tengdoshlar bilan o'zaro aloqada bo'lishdagi muammolar tahlil qilinadi. O'qituvchilarning professional tayyorgarligi, qo'llab-quvvatlovchi mutaxassislarining yetishmasligi va ta'lim dasturlarini moslashtirish zarurati masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Mutaxassislar o'rtasidagi fanlararo hamkorlik, individual o'qitish va oilaning ta'lim jarayoniga faol ishtirokini o'z ichiga olgan kompleks yondashuvning muhimligi ta'kidlangan. Og'ir nutq nuqsonlari bo'lgan bolalarni muvaffaqiyatli integratsiya qilish faqat maxsus ta'lim sharoitlarini yaratish va tizimli qo'llab-quvvatlash bilan mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В данной работе рассматриваются основные проблемы включения детей с тяжёлыми нарушениями речи в общеобразовательный класс в условиях инклюзивного образования. Актуальность темы обусловлена необходимостью создания равных образовательных возможностей для всех категорий обучающихся и обеспечения их успешной социализации.

Проанализированы трудности, возникающие у детей с тяжёлыми нарушениями речи, включая недостаточную сформированность коммуникативных навыков, сложности в понимании и воспроизведении учебного материала, а также проблемы взаимодействия со сверстниками. Особое внимание уделяется вопросам профессиональной готовности педагогов, недостатку специалистов сопровождения и необходимости адаптации образовательных программ. Подчёркивается важность комплексного подхода, включающего междисциплинарное взаимодействие специалистов, индивидуализацию обучения и активное участие семьи в образовательном процессе. Сделан вывод о том, что успешная интеграция детей с тяжёлыми нарушениями речи возможна только при создании специальных педагогических условий и системной поддержки.

SUMMARY:

This paper examines the key challenges of integrating children with severe speech impairments into mainstream education within an inclusive education setting. The relevance of this topic stems from the need to create equal educational opportunities for all categories of students and ensure their successful socialization. The challenges faced by children with severe speech impairments are analyzed, including insufficient communication skills, difficulties understanding and reproducing educational material, and problems interacting with peers. Particular attention is paid to issues of teacher professional readiness, the shortage of support specialists, and the need to adapt educational programs. The importance of a comprehensive approach, including interdisciplinary collaboration between specialists, individualized instruction, and active family involvement in the educational process, is emphasized. It is concluded that the successful integration of children with severe speech impairments is possible only with the creation of special educational conditions and systemic support.

Инклюзивное образование направлено на обеспечение равного доступа к обучению для всех детей, независимо от их особенностей развития. Однако включение детей с тяжёлыми нарушениями речи (ТНР) в общеобразовательный класс сопровождается рядом серьёзных проблем, затрагивающих как образовательный процесс, так и социальную адаптацию ребёнка. Прежде всего, одной из ключевых трудностей является недостаточная сформированность речевых навыков у детей с ТНР. Это приводит к затруднениям в понимании учебного материала, особенно вербально представленного, а также в выражении собственных мыслей. В результате ребёнок испытывает сложности в освоении программы, что может вызывать отставание от одноклассников.

Второй значимой проблемой выступает ограниченность коммуникативных возможностей. Дети с тяжёлыми нарушениями речи нередко испытывают трудности во взаимодействии со сверстниками, что может приводить к социальной изоляции, снижению самооценки и формированию чувства неуверенности. Это, в свою очередь, негативно влияет на мотивацию к обучению. Также важным аспектом является недостаточная подготовленность педагогов к работе с данной категорией обучающихся. Учителя общеобразовательных классов не всегда владеют специальными методиками и технологиями коррекционной педагогики, что снижает

эффективность обучения и поддержки таких детей. Не менее значимой проблемой является дефицит специалистов сопровождения - логопедов, дефектологов, психологов, которые играют ключевую роль в коррекции речевых нарушений и адаптации ребёнка в образовательной среде. Отсутствие системного сопровождения затрудняет реализацию индивидуального подхода.

Кроме того, учебные программы и методы обучения в массовой школе зачастую не адаптированы под потребности детей с ТНР. Это требует разработки индивидуальных образовательных маршрутов, использования наглядных, игровых и альтернативных средств коммуникации. Успешное включение детей с тяжёлыми нарушениями речи в общеобразовательный класс возможно только при условии комплексного подхода: повышения квалификации педагогов, организации междисциплинарного сопровождения, адаптации образовательной среды и активного взаимодействия с семьёй. Решение этих проблем является необходимым условием для полноценной реализации принципов инклюзивного образования.

В условиях развития инклюзивного образования проблема включения детей с тяжёлыми нарушениями речи (ТНР) в общеобразовательную среду приобретает особую значимость. Согласно подходам, разработанным Лев Семёнович Выготский, развитие ребёнка происходит в процессе социального взаимодействия, что делает образовательную среду ключевым фактором формирования личности. Однако для детей с ТНР включение в массовый класс сопровождается рядом специфических трудностей. Одной из центральных проблем является несоответствие между требованиями образовательной программы и реальными возможностями ребёнка. Дети с тяжёлыми нарушениями речи испытывают трудности в понимании устной инструкции, овладении письменной речью и формировании связного высказывания. Это приводит к снижению академической успеваемости и формированию вторичных нарушений, включая снижение познавательной активности. С позиции логопедической науки, представленной в работах Роза Евгеньевна Левина и Татьяна Борисовна Филичева, коррекционная работа должна носить системный и поэтапный характер. Однако в условиях общеобразовательного класса данное требование реализуется не в полной мере из-за ограниченности времени и отсутствия специализированных условий.

Заключение. Практический аспект проблемы связан с недостаточной готовностью педагогов к реализации инклюзивного подхода. Учителя зачастую не обладают достаточными знаниями в области коррекционной

педагогике и логопедии, что затрудняет адаптацию учебного материала и выбор эффективных методов обучения. Кроме того, отмечается дефицит специалистов сопровождения - логопедов, психологов и дефектологов, что снижает качество комплексной помощи ребёнку. Особое значение имеет социальная адаптация детей с ТНР. Ограниченные коммуникативные навыки затрудняют установление межличностных контактов, что может приводить к социальной изоляции. Как отмечает Евгения Михайловна Мастюкова, нарушение речевого развития часто сопровождается эмоционально-волевыми трудностями, требующими дополнительной психолого-педагогической поддержки. Вместе с тем современные исследования и рекомендации ЮНЕСКО подчёркивают необходимость создания специальных условий для успешной инклюзии: адаптации образовательных программ, использования наглядных и альтернативных средств коммуникации, внедрения индивидуальных образовательных маршрутов и активного взаимодействия с семьёй.

Так как , интеграция детей с тяжёлыми нарушениями речи в общеобразовательный класс представляет собой сложный и многокомпонентный процесс, требующий комплексного подхода, междисциплинарного взаимодействия специалистов и модернизации образовательной среды.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23.09.2020 № ЗРУ-637
2. Государственные образовательные стандарты Республики Узбекистан
3. Саламанкская декларация и рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями. - 1994
4. Выготский Л.С. Основы дефектологии. - М.: Педагогика
5. Малофеев Н.Н. Инклюзивное образование: теория и практика
6. Назарова Н.М. Специальная педагогика
7. Алехина С.В. Инклюзивное образование: современные подходы
8. Материалы Министерства дошкольного и школьного образования Республики Узбекистан
9. Дэвид Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. - Москва: РУДН, 2011. - 320 с.
10. Мария Перфильева М.А. Инклюзивное образование: практика и перспективы развития. - Москва: Просвещение, 2018. - 192 с.

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ХАМ МУЗЫКА

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА КИНО ҚАЛАЙ ЖАРАТЫЛДЫ: ДӘСЛЕПКИ ҚӘДЕМЛЕР, МАШҚАЛАЛАР, ЖЕТИСКЕНЛИКЛЕР

Юсупбаев М.Г.

*Ўзбекистан Мамлекетлик көркем-өнер ҳам мәденият институты
Нөкис филиалы доценти*

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'iston, hujjatli filmlar, operatorlik, ilmiy-ommabop filmlar, hujjatli film rejissyori, rejissyor, diplom.

Ключевые слова: Каракалпакстан, документальные фильмы, кинематография, научно-популярные фильмы, кинодокументалист, режиссёр, диплом.

Key words: Karakalpakstan, documentaries, cinematography, popular science films, documentary filmmaker, director, diploma.

РЕЗЮМЕ:

1970-yilda Nukusda O'zbekiston hujjatli va ilmiy-ommabop filmlar studiyasining Qoraqalpog'iston bo'limi ochildi. 1949-yildan boshlab sobiq Sovet Ittifoqining turli hududlaridan kelgan kinoijodkorlar Qoraqalpog'istonda turli janrdagi filmlar suratga olishni boshladilar. Ularning yordami bilan Qoraqalpog'istonda bir qator kinoijodkorlar paydo bo'ldi. Ular orasida taniqli o'zbek kinoijodkori Malik Qayumovning shogirdi, hujjatli filmlar rejissyori va Qoraqalpog'iston kinosining asoschisi Nagmet Daukarayev ham bor. Qoraqalpog'istonlik kinoijodkorlarning bir nechta hujjatli filmlari milliy va xalqaro kinofestivallarning maxsus diplomlariga sazovor bo'ldi.

РЕЗЮМЕ:

В 1970 году в Нукусе открылось Каракалпакское отделение Узбекской студии документальных и научно-популярных фильмов. Начиная с 1949 года, кинематографистами из разных уголков бывшего Советского Союза в Каракалпакстане начали снимать фильмы самых разных жанров. С их помощью в Каракалпакстане вырос ряд кинематографистов. Среди них режиссер-документалист и основоположник каракалпакского кино Нагмет Даукараев – ученик известного узбекского кинематографиста Малика Каюмова. Ряд документальных фильмов каракалпакских кинематографистов отмечен специальными дипломами республиканских и международных кинофестивалей.

SUMMARY:

In 1970th, the Karakalpak branch of the Uzbek studio of documentary and popular science films was opened in Nukus. Beginning in 1949, filmmakers from different parts of the former Soviet Union in Karakalpakstan began filming films of various genres. With their help, a number of filmmakers have grown up in Karakalpakstan. Among them is Nagmet Daukaraev, a documentary filmmaker and founder of Karakalpak cinema, a student of the famous Uzbek cinematographer Malik Kayumov. A number of documentary films of Karakalpak filmmakers were awarded special diplomas of republican and international film festivals.

Көпшилик театр ҳам кино режиссёрлар өз ўстинде ислеп тэжиррий-бе арттырып, өз усылларында китаплар ҳам илимий мийнетлер жазып қалдырган. Усы орында К.С.Станиславский, В.Немирович-Данченко, В.Мейерхольд, Л.Кулешов, С.Эйзенштейн, А.Довженко, М.Ромм, С.Юткевич, Г.Козинцев, Л.Трауберг киби уллы режиссёрлардың итибарлы шығармаларын еслеп өтиў дурыс болады. Олардың шығармалары композициясы жағынан түрлише болғаны менен де пикирлер бир мақсетте тамашағой ушын туўры жол ҳаққында сөз етиледі. Бунда көркем-өнер тараўында басып өткен жолларының өзине тәнлиги әмелий ҳам теориялық тэжиррийбелерден келип шығып жазылған мийнетлерин айтып өтсек болады.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизликке ерискенли берли көркем-өнер тараўында соның ишинде кино тараўында жүз берип атырган жаңалықлар ҳам кино тараўына деген итибарды айрықша есапқа алып өтсек арзыйды.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтиң 7-август 2017- жылғы ПК-3176-санлы «Миллий кинематографияны және де раўажландырыў ис-иләжлары ҳаққында»ғы қарары, сондай-ақ Өзбекстан Министрлер Кабинетиниң 2017-жылғы 28-декабрдеги 1030-санлы «Өзбеккино Миллий Агентлиги искерлигин шөлкемлестириў бойынша қосымша ис-иләжлар ҳаққында»ғы қарары сыяқлы ҳүкиметлик ҳүжжетлердиң мәмлекетлик дәрежедеги дыққат итибардың арқасында кино тараўында үлкен өзгерислер жүз бермекте.

Қарақалпақ киносы да өзиниң сағасын ҳүжжетли фильмлерден алған.

Қарақалпақстан Республикасы халық хожалығы әдебият ҳам көркем-өнериниң тез пәт пенен өсип киятырғанлығын есапқа ала отырып ҳам қарақалпақ халқының өмирин кинематографияда ҳәр тәреплеме сәўлелендирип барыў мақсетинде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң кинематография бойынша Мәмлекетлик комитетиниң 1970-жыл 19-февралдағы 45-санлы қарары менен Нөкисте Өзбекстан ҳүжжетли ҳам Илимий көпшилик фильмлер киностудиясының Қарақалпақстан филиалы ашылды.

Өз алдына хожалық есабындағы кәрхана сыпатында киностудия 1970-жылдың 1-апрелинен өз жумысын баслады. Дәслепки жыллары киностудия жылына 4 фильмди қарақалпақ тилине аўдарыў Қарақалпақстан киножурналының 4 санын ҳам 2 ҳүжжетли фильм суўретке алыў жоба етип белгиленди.

Буннан алдын қарақалпақ халқының турмысы, экономикасы, сиясаты ҳам маданияты турмысын суўретлеўши толық метражлы ҳүжжетли

фильми 1937-жылы экранға шыққан еди (режиссёр Д. Васис, операторы А.Зилберник, А.Рахманов).

1949-жылдан баслап Қарақалпақстанда бурынғы аўқамның түр-ли жерлеринен кинематографистлер келип, соның ишинде Ташкенттен келген кино тараўының дәретиўшилери тәрәпинен хәр түрли жанр-дағы темаларда кино ленталар суўретке алына баслады. Белгили өзбек халқының уллы кино шебери Малик Қаюмовтың қоллап қуўатлаўы арқа-сында Қарақалпақстанда бир қанша кино шеберлери жетилисип шықты. Солардың бири Малик Қаюмовтың шәкирти Қарақалпақ киносының ты-рнағын қалап кеткен кинодокументалист оператор хәм режиссёр Нағмет Дәўқараев болып табылады.

Белгили жазыўшы хәм драматург Муратбай Нызанов Москва қала-сына барып, Мосфильм киностудиясы архивинен 1959-жылы суўретке алынған «Арал балықшылары» («Рыбаки Арала») атлы кинолентасын Қарақалпақстанға алып келип, ондағы фильм қахарманлары менен та-нысқанында фильмде ойнаған жергиликли актёрлардан бирде-биреўин танымағанлығын яки болмаса Қарақалпақстанда жасаўшы жергиликли актёрлардың ойнамағанлығын айтады.

Қарақалпақстанда кино тараўы, соның ишинде хўжетли фильмлер-диң раўажланыўы мине усындай өзимизде жетисип шыққан жергиликли авторлардың хәм режиссёрлардың өз үстинде көбирек мийнет еткенлиги-ниң арқасында жүзеге келип атыр. XX әсирдиң 70-ши жыллардың ортала-рында Қарақалпақ киноискусствосы тез пәт пенен раўажланды. Бул дәўир әсиресе 1975-жылы Нөкисте хўжетли фильмлердиң республикалык фе-стивалы өткерилиўи хәм усы кинофорумда Қарақалпақ киношыларынан «Абдуллаев шыңы» (режиссёр – оператор Н. Дәўқараев) фильминиң «Ең жақсы хўжетли фильм» дипломына мияссар болыўы менен айрықша есте қалды. Киностудияның Қарақалпақстан филиалының хызметкерлери менен биргеликте тек мәмлекет көлеминде емес, ал шет ел сапарында да болып, республиканың мәдений турмысына байланыслы фильмлер жарат-ты. Режиссёр оператор Н.Дәўқараевтың «Югославиядағы Ушырасыўлар» фильминиң ерискен жетискенлиги буның айқын дәлили бола алады.

Өзбекстан хўжетли хәм Илимий көпшилик фильмлер киностудия-сының Қарақалпақстан филиалының бир катар көркем хәм хўжетли фильмлери ҒМДА хәм шет еллерде дыққатқа сазаўар болды. Солардан «Аралқум» хўжетли фильми (автор С.Еременков, О. Абдурахманов, тексти Черниченко, оператор Ш. Максудов) Макачкалада өткерилген 1988-жылғы 3- Путкилроссиялық конкурсқа қатнасып, «Ең жақсы хўж-

жетли фильм» дипломы менен сыйлықланды. Сол жыллардағы филиалдың ерискен жетискенликлери Қарақалпақстанда өз алдына киностудия ашыўға мүмкиншилик жаратты.

Қарақалпақстанда кино пайда болып, көркем-өнер сыпатында раўажланғанлы берли онша көп ўақыт өтпеген болса да, бул тараўда көп мийнет исленди. Уллы бабаларымыздың ақыл парасаты хәм көркем шеберлиги менен дөретилген бийтәкирар шығармалар халқымыздың бийбаҳа байлығы болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекстан Республикасы Президентиниң қарары.// Әмиўдәрйя. 2018. № 3.
2. Ахмедов Б. Кино Қарақалпақстана. Ташкент. 2011.
3. Муратбай Нызанов. Дала жазыўлары .Информатор М.Нызанов № 3.
4. Ахмедов Б. Кино маҳорат поғоналари. Тошкент. 2010.
5. Юсупбаев М. Дала жазыўлары. 2025 ж, № 4. Информатор: М. Нызанов, Нөкис қ.
- 6 Информатор №2 .Оразбай Абдирахманов. 2025 Нөкис қаласы.

AKROBATIKALÍQ SHÍNÍGIWLARDÍN AKTYORLÍQ MÁNERIN RAWAJLANDÍRÍWDAĞÍ KOMPLEKSLI TÁSIRI

Qutlímuratova A.

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali 2-kurs "Drama teatri hám kino aktyorlígı" bağdarı studentı*

Baxiyeva B.

Ilimiy basshı:

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali "Aktyorlıq sheberligi" kafedrası oqıtıwshısı*

Tayanch soʻzlar: sahna harakati, akrobatik mashqlar, aktyorlik mahorati, jismoniy tayyorgarlik, koordinatsiya, plastika, sahna kurashi, tana erkinligi, teatr san'ati

Ключевые слова: сценическое движение, акробатические упражнения, актёрское мастерство, физическая подготовка, координация, пластика, сценический бой, телесная выразительность, театральное искусство

Key words: stage movement, acrobatic exercises, acting skills, physical training, coordination, body plasticity, stage combat, physical expressiveness, theatrical art

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada akrobatika mashqlarining sahna harakati va sahna jangidagi roli, shuningdek, ularning aktyorning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishdagi ahamiyati o'rganiladi. Akrobatika elementlarining muvofiqlashtirish, muvozanat va tana moslashuvchanligini rivojlantirishga ta'siri tahlil qilinadi. Akrobatikaning sahna ijrosining ifodali vositasi sifatidagi ahamiyati ta'kidlanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, akrobatika mashqlari aktyor ijrosining haqiqiyliги va sahna ifodaliligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается роль акробатических упражнений в системе сценического движения и сценического боя, а также их значение в развитии физической подготовки актёра. Анализируется влияние акробатических элементов на формирование координации, равновесия и пластики тела. Подчёркивается значение акробатики как выразительного средства сценического действия. В результате исследования обосновано, что акробатические упражнения являются важным фактором повышения достоверности актёрского исполнения и сценической выразительности.

SUMMARY:

This article examines the role of acrobatic exercises in the system of stage movement and stage combat, as well as their importance in developing an actor's physical training. The study analyzes the impact of acrobatic elements on coordination, balance, and body plasticity. The expressive function of acrobatics in stage performance is also highlighted. The research concludes that

acrobatic exercises are an essential factor in enhancing the credibility and expressiveness of an actor's performance.

Kirisiw. Zamanagóy teatr kórkem óneri jıldam rawajlanıp atırǵan bir dáwirde aktyordan tek psixologiyalıq terenge emes, bálkim joqarı dárejedegi fizikalıq tayarlıq ta talap etiledi. Sahnalıq obrazdı tolıq hám isenimli jaratıw úshin aktyor denesin erkin basqara alıwı, plastikalıq háreketlerdi anıq hám maǵınalı orınlay alıwı zárúr. Usı jaǵdayda saxna háreketi hám gúresi pánleri teatr táliminiń ajıralmas bóligi retinde úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Akrobatikalıq shınıǵıwlar bolsa usı fizikalıq tayarlıqtıń eń nátiyjeli qurallarınıń biri esaplanadı. Olar aktyordıń dene múmkinshiliklerin keńeytip qalмай, bálkim onıń saxnadagi ekspressivligini, ritm seziwin hám dinamizmin de rawajlandıradı. Ásirese, urıs sahnaları, plastik spektakllar hám eksperimental teatr túrlerinde akrobatikalıq elementlerdiń roli ayırıqsha seziledi.

Sonıń menen birge, akrobatika tek texnikalıq sheberlik emes, bálkim aktyordıń psixofizikalıq jaǵdayın birlestiriwshi faktor retinde de qaraladı. Dene hám sezim uyǵunlıǵı sahnalıq isenimlilikke tiykari bolıp tabıladı.

Usı maqala saxna háreketi hám gúresi sistemasında akrobatikalıq shınıǵıwlardıń teoriyalıq negizlerin hám ámeliy áhmiyetin tereńirek ashıp beriwge qaratılǵan.

Metodlar. Izertlew procesinde tómendegi ilimiy metodlardan paydalanıldı:

Analitikalıq metod - saxna háreketi hám akrobatikaǵa tiyisli ilimiy ádebiyatlar úyrenildi.

Salıstırıw metodi - túrli teatr mekteplerindeki fizikalıq tayarlıq sistemaları salıstırıldı.

Baqlaw usılı - saxna shınıǵıwları hám ámeliy shınıǵıwlar tallandı.

Ámeliy metod - akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyorlar tayarlıǵına tásiiri úyrenildi.

Nátiyjeler. Izertlew nátiyjeleri akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyor tayarlıǵına kompleks tásir etetinligin kórsetti. Olardıń tiykarǵı nátiyjeleri tómendegishe tolıqtırıldı:

1. Fizikalıq qabiletlerdi kompleks rawajlandırıw.

Akrobatika kúsh, shıdamlılıq, tezlik hám epchillikti bir waqıtta rawajlandıradı. Bul komponentler saxnalıq háreketlerde stabil hám isenimli orınlawdı támiyinleydi.

2. Koordinaciya hám kinestetik sezimni jetilistiriw.

Akrobatikalıq shınıǵıwlar dene bólimleriniń uyǵunlı háreketin qalıplestirip, aktyordıń keńislikti sezew qabiletin arttıradı. Bul bolsa murakkap mizanscenalardı dúzgenizde áhmiyetli.

3. Plastikalıq ekspressivlikti rawajlandırıw.

Dene plastikasınıń jetilisiwı aktyorǵa sózden tısqarı ifoda quralların paydalanıw imkaniyatın beredi. Natıyjada sahnalıq obraz terengeyedi.

4. Psixologiyalıq isenimlilik hám erkinlik.

Qıyın elementlerdi úyreniw hám orınlaw aktyorda óz kúshine senimdi arttıradı. Bul sahnadaǵı qorqınsh hám qısılıwdı azaytadı.

5. Saxna gúresi úshin bazalıq tayarlıq.

Akrobatika qáwipsiz qulaw, sekiriw, teńsalmaqlılıqtı saqlaw sıyaqlı elementler arqalı saxna sawashlarınıń texnikalıq negizin jaratadı.

6. Jaralanıw qáwpin azaytıw.

Turaqlı shınıǵıwlar muskullar men baylamlardı bekemlep, saxnalıq jaraqatlanıw ihtimalın tómendetedi. Ámeliy nátiyjeler

Tómendegi akrobatikalıq shınıǵıwlar nátiyjeli dep tabıldı: alǵa hám artqa aylanıw (gimnastikalıq oramlar), qol ústinde turıw shınıǵıwları, sekiriw hám teńsalmaqlılıq shınıǵıwları, juplıqta orınlanatuǵın elementler.

Talqılaw. Alınǵan nátiyjeler teatr pedagogikası teoriyası men ámeliyatında akrobatikalıq tayarlıqtıń universallıǵın tastıyıqlaydı. Dúnya teatr mekteplerinde (Stanislavskiy, Meyerhold, Grotowski sistemasında) fizikalıq tayarlıqqa beriletin úlken áhmiyet bul baǵıttıń ilmiy negizge iye ekenligin kórsetedi.

Ásirese, Meyerholdtıń biomekanika teoriyası hám Grotowskiniń “fizikalıq teatr” kontseptsiyası dene arqalı ifodalawdıń tiykardı retinde akrobatikalıq elementlerdi qollanıwdı kúshli qollap-quwatlaydı. Bul jaǵday akrobatikanı tek qosımsha mashq emes, bálkim aktyorlıq texnikanıń ajralmas bóligi retinde qaraw kerek ekenligin kórsetedi.

Sonıń menen birge, zamanagóy teatrda multimediya hám plastik teatr túrлерінің кеңейіwine baylanıslı, aktyordan talab etiletin fizikalıq qabiletler de artıp barmaqta. Bul bolsa akrobatikalıq tayarlıqtı oqıw protsessine sistemalı túrde engiziwdi talap etedi. Ámeliy baqlawlar sonı kórsetedi, eger shınıǵıwlar metodikalıq dúzilis penen alıp barılsa, olar tek fizikalıq emes, bálkim psixologiyalıq stabillikti de qalıplestiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, akrobatikalıq shınıǵıwlar saxna háreketi hám gúresi sistemasınıń tiykarǵı komponentleriniń biri bolıp tabıladı. Olar aktyordıń fizikalıq tayarlıǵın kompleks rawajlandırıp qalмай, bálkim onıń saxnalıq ekspressivligi hám obraz jaratıw múmkinshiliklerin de keńeytedi.

Izertlew nátiyjeleri sonı tastıyıqlaydı: akrobatikalıq shınıǵıwlar koordinaciya, plastika, teńsalmaqlılıq hám psixofizikalıq uyǵunlıqtı rawajlandırıw arqalı aktyorlıq sheberlikti joqarı basqısqáa kóteredi. Sonday-aq, olar saxna gúresi elementlerin qáwipsiz hám isenimli orınlaw úshin zárúr tiykar jaratadı. Bul

bolsa teatr praktikasında úlken áhmiyetke iye. Keleshekte akrobatikalıq tayarlıqtı oqıtıwda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, individual yondasıwlar negizinde shınıǵıw dasturların jetilistiriw hám teatr tálimine integraciyalaw máseleleri aktuallı bolıp qala beredi.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Stanislavskiy K.S. - Aktyorning o'z ustida ishlashi
2. Meyerhold V.E. - Teatr biomekanikasi asoslari
3. Chexov M.A. - Aktyor texnikasi
4. Grotovski J. - Kambag'al teatr sari
5. Baxieva Biybinaz. "Stage movement and coordination: analysis of the training of future actors." Global scientific conference on multidisciplinary research. Vol. 1. No. 3. 2026.
6. Aktyorlik mahorati va sahna harakatiga oid o'quv qo'llanmalar

TASVIRIY SAN'AT TA'LIMIDA VIRTUAL MUZEY TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Sattarova A.A.

Qarshi DU

Rangtasvir va amaliy san'at kafedrası dotsent v.b

Tayanch so'zlar: virtual muzey, tasviriy san'at ta'limi, raqamli texnologiyalar, 3D modellashirish, virtual ekskursiya, interaktiv ta'lim, badiiy idrok, estetik tarbiya, vizual tafakkur, pedagogik innovatsiyalar.

Ключевые слова: виртуальный музей, художественное образование, цифровые технологии, 3D-моделирование, виртуальная экскурсия, интерактивное обучение, художественное восприятие, эстетическое воспитание, визуальное мышление, педагогические инновации.

Key words: virtual museum, visual arts education, digital technologies, 3D modeling, virtual tour, interactive learning, artistic perception, aesthetic education, visual thinking, pedagogical innovations.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada tasviriy san'at ta'limida virtual muzey texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Virtual muzeylarning ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning talabalarning estetik didi, vizual tafakkuri, badiiy idroki hamda mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, virtual ekskursiyalar, 3D modellashirish, multimedia vositalari va interaktiv platformalarning tasviriy san'at fanlarini o'qitishdagi didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, virtual muzey texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarning san'at asarlarini tahlil qilish, madaniy merosni anglash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Maqolada virtual muzeylardan foydalanishning metodik yondashuvlari hamda ularni tasviriy san'at ta'limiga joriy etishning istiqbollari asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются педагогические возможности использования технологий виртуальных музеев в художественном образовании. Освещается роль виртуальных музеев в образовательном процессе, а также их значение в развитии эстетического вкуса, визуального мышления, художественного восприятия и навыков самостоятельного обучения студентов. Кроме того, раскрываются дидактические возможности виртуальных экскурсий, трёхмерного моделирования, мультимедийных средств и интерактивных платформ в преподавании изобразительного искусства. Результаты исследования показывают, что интеграция технологий виртуальных музеев в образовательный процесс способствует развитию у студентов навыков анализа произведений искусства, понимания культурного наследия и формирования профессиональных компетенций. В статье также обоснованы методические

подходы к использованию виртуальных музеев и рассмотрены перспективы их внедрения в систему художественного образования.

SUMMARY:

This article examines the pedagogical potential of using virtual museum technologies in visual arts education. The study highlights the role of virtual museums in the educational process and their significance in developing students' aesthetic taste, visual thinking, artistic perception, and independent learning skills. Furthermore, the didactic opportunities provided by virtual tours, 3D modeling, multimedia tools, and interactive platforms in teaching visual arts are analyzed. The findings indicate that integrating virtual museum technologies into the educational process positively contributes to students' ability to analyze artworks, understand cultural heritage, and develop professional competencies. The article also substantiates methodological approaches to the use of virtual museums and discusses the prospects for their implementation in visual arts education.

Kirish. Ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi natijasida virtual muzey texnologiyalari san'at ta'limining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Virtual muzeylar internet tarmog'i orqali muzey kolleksiyalari, tarixiy eksponatlar, rangtasvir, haykaltaroshlik, amaliy san'at va madaniy meros namunalarini 3D formatda namoyish etishga imkon beruvchi innovatsion platformalardir. Ushbu texnologiyalar an'anaviy ta'lim metodlarini boyitib, talabalarning badiiy tafakkuri, estetik didi va mustaqil o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Virtual muzey tushunchasi va uning ta'limdagi o'rni. Virtual muzey – bu raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan, foydalanuvchiga eksponatlar bilan masofadan turib tanishish, ularni tahlil qilish va interaktiv tarzda o'rganish imkonini beruvchi elektron muhitdir. Zamonaviy virtual muzeylar 360° panorama, 3D modellashtirish, VR (Virtual Reality), AR (Augmented Reality) hamda multimedia vositalarini o'zida mujassamlashtiradi.

Tasviriy san'at ta'limida virtual muzeylar quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- jahondagi mashhur muzeylar fondiga masofadan kirish;
- san'at asarlarini yuqori aniqlikda o'rganish;
- tarixiy va madaniy obyektlarni interaktiv tahlil qilish;
- talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish;
- vizual idrok va estetik baholash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Zamonaviy san'at ta'limida virtual muzey texnologiyalaridan foydalanish masalasi pedagogika, muzeyshunoslik va raqamli ta'lim sohalari kesishgan nuqtada shakllanayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masalani nazariy jihatdan asoslashda amerikalik faylasuf va pedagog John Deweyning estetik tajriba konsepsiyasi muhim metodologik manba bo'lib xizmat qiladi.

Dewey san'atni insonning kundalik hayoti va tajribasi bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, san'at asarining haqiqiy mazmuni va

qadriyati uni idrok etish jarayonida yuzaga keladigan estetik tajribada namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv virtual muzey texnologiyalarining pedagogik mohiyatini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki virtual muhitda talaba san‘at asarlarini faqat kuzatibgina qolmay, balki ular bilan faol interaktiv munosabatga kirishadi.

Dewey estetik idrokni passiv qabul qilish emas, balki faol bilish jarayoni sifatida baholaydi. Uning ta’kidlashicha, tomoshabinning san‘at asari bilan o‘zaro ta’siri natijasida estetik tajriba shakllanadi va mazkur jarayon shaxsning tafakkurini boyitadi. Virtual muzeylar aynan shu faol ishtirokni ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘lib, talabalarning vizual tahlil, taqqoslash va estetik baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, Dewey ta’lim jarayonida o‘quvchining faol tajribasi bilim olishning asosiy omili ekanligini qayd etadi. Bilim tayyor shaklda berilmaydi, balki o‘quvchi tomonidan tajriba asosida shakllantiriladi. Ushbu nazariya virtual muzey ekskursiyalarining ta’limiy samaradorligini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalar eksponatlarni mustaqil o‘rganish, tahlil qilish va ularga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish orqali chuqurroq bilimga ega bo‘ladilar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, virtual muzey texnologiyalari tasviriy san‘at ta’limida an’anaviy metodlarni to‘ldiruvchi samarali didaktik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Virtual ekskursiyalar talabalarning dunyo muzeylari kolleksiyalaridan erkin foydalanishiga imkon yaratadi. Bu esa ularning san‘at tarixiga oid bilimlarini kengaytirish, madaniy merosni chuqurroq anglash va estetik didini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Deweyning estetik tajriba haqidagi qarashlari nuqtai nazaridan qaralganda, virtual muzey muhiti talabaning faol o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi innovatsion platforma vazifasini bajaradi. Talaba eksponatlar bilan bevosita ishlashi, ularni turli rakurslarda kuzatishi va multimedia ma’lumotlari bilan tanishishi orqali yangi estetik tajriba hosil qiladi. Natijada san‘at asarlarini idrok etish sifati oshadi va vizual tafakkur rivojlanadi.

Bundan tashqari, virtual muzeylar individual ta’lim tamoyillarini amalga oshirish imkonini beradi. Har bir talaba o‘z qiziqishi va tayyorgarlik darajasiga mos ravishda eksponatlarni o‘rganishi mumkin. Bu esa mustaqil ta’lim ko‘nikmalarining rivojlanishiga, ijodiy fikrlashning faollashishiga va kasbiy kompetensiyalarning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Deweyning estetik tajriba nazariyasi virtual muzey texnologiyalarining pedagogik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyalar talabalarning badiiy idroki, estetik

tafakkuri va ijodiy faolligini rivojlantirishda muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Virtual muzey texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari.

1. Vizual ta'lim samaradorligini oshirish.

Tasviriy san'at fanlari asosan vizual idrokka asoslanadi. Virtual muzeylar yordamida talabalar san'at asarlarini oddiy reproduksiyalarga nisbatan ancha yuqori sifatda ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ekspонатlarning mayda detallari, ranglar uyg'unligi, kompozitsion yechimlari va texnik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish mumkin.

Natijada: kuzatuvchanlik rivojlanadi, san'at asarlarini tahlil qilish malakasi shakllanadi, vizual savodxonlik darajasi ortadi.

Muzey pedagogikasining konstruktivistik yondashuvi asoschilaridan biri bo'lgan George Hein muzeyni bilimlarni tayyor shaklda uzatuvchi muassasa emas, balki tashrif buyuruvchining shaxsiy tajribasi asosida bilim hosil qiladigan o'quv muhiti sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, "Muzeydagi o'rganish tashrif buyuruvchining faol ishtiroki va shaxsiy tajribasi orqali shakllanadigan konstruktiv jarayondir" o'rganish jarayoni tashrif buyuruvchining oldingi bilimlari, qiziqishlari va yangi tajribalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik natijasida shakllanadi. Ushbu yondashuv virtual muzey texnologiyalarining pedagogik mohiyatini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki talaba virtual ekskursiyalar davomida san'at asarlarini mustaqil tahlil qilish va baholash imkoniyatiga ega bo'ladi.

George E. Heinning ta'kidlashicha, samarali muzey ta'limi tashrif buyuruvchiga ekspонатlar bilan mustaqil ishlash, kuzatish va xulosalar chiqarish imkoniyatini yaratishi lozim. Bu tamoyil virtual muzey platformalarida interaktiv elementlar va multimedia vositalaridan foydalanishning didaktik asosini tashkil etadi.

2. Interaktiv ta'lim muhitini yaratish.

Virtual muzeylar talabalarning passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishiga yordam beradi. Talabalar ekspонатlar bilan mustaqil ishlaydi, obyektlarni aylantirib ko'radi, ma'lumotlarni o'rganadi va virtual ekskursiyalarda qatnashadi.

Interaktivlik quyidagilarni rivojlantiradi: mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv, ijodiy faollik va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati.

Eileen Hooper-Greenhill zamonaviy muzeylarni bilimlarni saqlash markazi emas, balki ta'lim va kommunikatsiya makoni sifatida tavsiflaydi. Muallifning fikricha, muzeylar tashrif buyuruvchilar bilan o'zaro muloqot asosida yangi bilim va ma'nolar yaratadigan muassasalarga aylangan. "Zamonaviy muzeylar

obyektlarni namoyish etuvchi maskan emas, balki bilim va ma'no ishlab chiqaruvchi ta'lim makonidir" Ushbu nazariya virtual muzeylarning ta'limiy imkoniyatlarini baholashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

3. Badiiy qadriyatlarni shakllantirish.

Virtual muzeylar orqali talabalar turli xalqlar madaniyati va san'at namunalari bilan tanishadilar. Bu esa ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini rivojlantiradi.

Ayniqsa, madaniy merosni anglash, estetik qadriyatlarni baholash, milliy o'zlikni his etish va san'atga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

4. Individual va differensial ta'lim imkoniyati

Har bir talaba virtual muzey eksponatlarini o'z sur'atida o'rganishi mumkin. Bu esa individual ta'limni tashkil etishga xizmat qiladi.

Natijada:

- o'zlashtirish darajasi oshadi;
- mustaqil izlanish ko'nikmalari rivojlanadi;
- ta'lim jarayonining moslashuvchanligi ta'minlanadi.

5. Masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash.

Virtual muzeylar geografik chegaralarni bartaraf etadi. Talabalar dunyoning istalgan nuqtasidagi muzey kolleksiyalarini o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Bu quyidagi afzalliklarni beradi:

- ta'lim resurslaridan teng foydalanish;
- xarajatlarni kamaytirish;
- ta'limning uzluksizligini ta'minlash.

Tasviriy san'at ta'limida qo'llash metodikasi.

Virtual muzeylardan foydalanishda quyidagi metodik yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Virtual ekskursiya metodi. Talabalar ma'lum muzey bo'ylab virtual sayohat qiladi va eksponatlar haqida ma'lumot to'playdi.

Vizual tahlil metodi natijasida San'at asarining kompozitsiyasi, rang yechimi, syujeti, badiiy ifoda vositalari tahlil qilinadi.

Loyihaviy ta'lim metodida Talabalar virtual muzey materiallari asosida: taqdimotlar, ilmiy maqolalar, ijodiy loyihalar, virtual ko'rgazmalar yaratadilar.

Taqqoslash metodida Turli davr va maktablarga mansub asarlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Ilmiy xulosa. Virtual muzey texnologiyalari tasviriy san'at ta'limining innovatsion vositalaridan biri bo'lib, ular talabalarning vizual tafakkuri, estetik didi, ijodiy qobiliyati va badiiy qadriyatlarini rivojlantirishda katta pedagogik

imkoniyatlarga ega. Virtual ekskursiyalar, 3D modellar, multimedia va immersiv texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning san'at asarlarini chuqurroq anglashiga, madaniy merosga ongli munosabat shakllantirishiga hamda zamonaviy kasbiy kompetensiyalarni egallashiga xizmat qiladi. Shu sababli virtual muzey texnologiyalarini tasviriy san'at ta'limiga integratsiya qilish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. John Dewey. Art as Experience. New York: Perigee Books, 2005. – 371 p.
2. Herbert Read. Education through Art. London: Faber and Faber, 1958. – 320 p.
3. Lev Vygotsky. The Psychology of Art. Cambridge, MA: MIT Press, 1971. – 337 p.
4. George E. Hein. Learning in the Museum. London: Routledge, 1998. – 203 p.
5. Eilean Hooper-Greenhill. Museums and Education: Purpose, Pedagogy, Performance. London: Routledge, 2007. – 232 p.
6. Ross Parry. Museums in a Digital Age. London: Routledge, 2010. – 496 p.
7. Sarah Kenderdine, Jeffrey Shaw. Theorizing Digital Cultural Heritage. Cambridge, MA: MIT Press, 2015. – 472 p.
8. International Council of Museums. Museums, Museum Professionals and COVID-19: Survey Results. Paris, 2020. – 48 p.

CHIZMACHILIK MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUVCHILARGA MUSTAQIL GRAFIK TOPSHIRIQLAR TO‘PLAMI MAZMUNINI SHAKLLANTIRISH VA TAYYORLASHNI O‘RGATISH

Nurmetov M.R.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Kalliklishov Sh.O.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: chizmachilik, mustaqil grafik topshiriq, topshiriqlar to'plami, fazoviy tasavvur, grafik savodxonlik, metodika, o'quvchilar, chizma, konstruksiyalash, pedagogik texnologiya.

Ключевые слова: черчение, самостоятельное графическое задание, сборник заданий, пространственное воображение, графическая грамотность, методика, учащиеся, чертёж, конструирование, педагогическая технология

Key words: technical drawing, independent graphic assignment, collection of tasks, spatial imagination, graphic literacy, methodology, students, drawing, design, pedagogical technology.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining chizmachilik darslarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plamining mazmunini shakllantirish va ularni tayyorlashga o'rgatishning metodik jihatlarini yoritilgan. Mustaqil grafik ishlarning o'quvchilar fazoviy tasavvuri, grafik savodxonligi va ijodiy tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni asoslab berilgan. Shuningdek, topshiriqlar to'plamini bosqichma-bosqich ishlab chiqish texnologiyasi va amaliy tavsiyalar bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещаются методические аспекты формирования содержания сборника самостоятельных графических заданий для учащихся на уроках черчения в общеобразовательных школах, а также обучение их выполнению. Обоснована роль самостоятельных графических работ в развитии пространственного воображения, графической грамотности и творческого мышления учащихся. Кроме того, изложена технология поэтапной разработки сборника заданий и приведены практические рекомендации.

SUMMARY:

This article highlights the methodological aspects of forming the content of a collection of independent graphic assignments for students in technical drawing classes at general education schools, as well as teaching them how to complete these tasks. The role of independent graphic work in developing students' spatial imagination, graphic literacy, and creative thinking is substantiated. In addition, a step-by-step technology for developing the collection of tasks is presented, along with practical recommendations.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan eng muhim talablardan biri – bu o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini, ijodiy yondashuvini va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Ayniqsa, texnika va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bir davrda yosh avlodni texnikaviy bilimlar bilan qurollantirish, ularning fazoviy tasavvurini rivojlantirish va grafik savodxonligini oshirish ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada umumta'lim maktablarining chizmachilik fani alohida ahamiyat kasb etadi.

Chizmachilik fani o'quvchilarni texnika tili bilan tanishtiruvchi, ularning texnik tafakkurini, konstruktorlik qobiliyatlarini va estetik didni shakllantiruvchi muhim fanlardan biridir. Ushbu fan orqali o'quvchilar nafaqat chizmalarni o'qish va bajarishni o'rganadilar, balki buyumlarning shakli, tuzilishi va o'lchamlarini tahlil qilish, ularni tekislikda tasvirlash usullarini egallaydilar. Biroq dars jarayonida beriladigan nazariy bilimlarning o'zi yetarli emas. O'quvchilar olgan bilimlarini mustahkamlashlari va chuqurlashtirishlari uchun ularning mustaqil ishlash faoliyatini to'g'ri tashkil etish zarur.

Ta'lim amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat hollarda chizmachilik darslarida mustaqil ishlar yetarlicha tashkil etilmaydi yoki ular bir xil andozadagi topshiriqlar bilan cheklanib qoladi. O'quvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va qobiliyatlari hisobga olinmaydi. Natijada, o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqish pasayadi, mustaqil ishlash ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaydi, eng muhimi, ularning fazoviy tasavvuri va grafik tafakkuri to'laqonli rivojlanmay qoladi.

Aynan shu muammoni hal etishda mustaqil grafik topshiriqlar to'plamining mazmunini puxta shakllantirish va uni tayyorlashga o'quvchilarni o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuv o'quvchiga nafaqat tayyor topshiriqni bajarish, balki topshiriqning o'zini yaratish jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi. Bu esa o'quvchining fanga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi, uni passiv tinglovchidan faol ijodkorga aylantiradi.

Mustaqil grafik topshiriqlar to'plami deyilganda, ma'lum bir mavzu yoki bo'lim doirasida o'quvchilar tomonidan mustaqil bajarilishi ko'zda tutilgan, murakkablik darajasi turlicha bo'lgan, bir-birini mantiqiy to'ldiruvchi chizma-geometrik vazifalar majmuasi tushuniladi. Bunday to'plamni shakllantirish o'qituvchidan yuqori kasbiy mahorat, metodik bilim va ijodiy yondashuvni talab etadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning o'zlarini ham bunday topshiriqlarni yaratishga jalb qilish orqali ularda tadqiqotchilik ko'nikmalari, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash kompetensiyalari shakllanadi.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim standartlari va kompetensiyaviy yondashuv talablari ham o'quvchilarda nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni mustaqil ravishda egallash, amaliyotda qo'llay olish va yangi vaziyatlarga moslashtira olish qobiliyatlarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Chizmachilik ta'limida bu aynan mustaqil grafik topshiriqlar orqali amalga oshirilishi mumkin bo'lgan eng samarali yo'nalishlardan biridir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish ham muhim omil sanaladi. O'smirlik davrida o'quvchilar mustaqillikka intiladilar, o'z qobiliyatlarini namoyon etishga harakat qiladilar. Aynan shu davrda ularga o'z kuchlarini sinab ko'rish, o'z qarorlarini qabul qilish va natijasini ko'rish imkoniyatini berish kerak. Mustaqil grafik topshiriqlar to'plami bilan ishlash jarayoni bu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, hozirgi kunda kompyuter texnologiyalari va raqamli vositalarning ta'limga jadal kirib kelishi chizmachilik fanini o'qitishda ham yangi imkoniyatlar ochmoqda. AutoCAD, KOMPAS-3D, SolidWorks kabi dasturlar yordamida o'quvchilar grafik topshiriqlarni nafaqat an'anaviy qo'lda, balki kompyuterda ham bajara oladilar. Bu esa mustaqil grafik topshiriqlar to'plamining mazmunini yanada boyitish va zamonaviylashtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, mazkur maqolaning asosiy maqsadi – chizmachilik mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plami mazmunini shakllantirish va tayyorlashni o'rgatishning nazariy asoslari, metodik yondashuvlari hamda amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Maqolada ushbu jarayonning bosqichlari, samarali metod va vositalari, shuningdek, o'quvchilarning grafik tayyorgarlik darajasini oshirishdagi o'rni batafsil tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u chizmachilik ta'limida mustaqil ishlarni tashkil etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilar uchun amaliy-metodik qo'llanma vazifasini o'tashi mumkin. Shuningdek, taklif etilayotgan yondashuvlar o'quvchilarning nafaqat chizmachilik fanidan, balki boshqa texnikaviy fanlardan ham bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1. Chizmachilik fanida mustaqil grafik topshiriqlarning nazariy-metodologik asoslari.

Chizmachilik fani o'zining amaliy yo'naltirilganligi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi. Ushbu fanda nazariy bilimlar bevosita amaliy faoliyat bilan mustahkamlanmasa, kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. Shu boisdan ham mustaqil grafik topshiriqlar ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Mustaqil grafik topshiriq – bu o‘quvchi tomonidan o‘qituvchi rahbarligida, ammo bevosita yordamsiz bajariladigan, grafika qonuniyatlariga asoslangan, chizma chizish, o‘qish, tahlil qilish va konstruksiyalashga oid o‘quv-biluv vazifasidir.

Bunday topshiriqlarning nazariy asoslarini o‘rganishda didaktikaning quyidagi tamoyillariga tayanish zarur:

- onglilik va faollik tamoyili – o‘quvchi topshiriqni ongli ravishda, uning mohiyatini tushungan holda bajarishi kerak;
- ko‘rgazmalilik tamoyili – topshiriqlar ko‘rgazmali materiallar bilan ta’minlanishi lozim;
- nazariyani amaliyot bilan bog‘lash tamoyili – har bir topshiriq aniq amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi kerak;
- soddadan murakkabga tamoyili – topshiriqlar ketma-ketligi o‘quvchining bilim darajasiga mos ravishda murakkablashib borishi zarur;
- individuallashtirish tamoyili – har bir o‘quvchining qobiliyati va tayyorgarlik darajasi inobatga olinishi lozim.

Shuningdek, mustaqil grafik topshiriqlar mazmunini shakllantirishda chizmachilik fanining asosiy bo‘limlari – geometrik yasashlar, proyeksiyalash asoslari, ko‘rinishlar, qirqim va kesimlar, aksonometrik proyeksiyalar, eskiz va ish chizmalari, yig‘ish chizmalarini o‘qish va detallarga ajratish kabi mavzular qamrab olinishi talab etiladi. Har bir bo‘lim uchun topshiriqlar tizimi ishlab chiqilganda, ularning o‘zaro bog‘liqligi va uzviyligi ta’minlanishi muhim ahamiyatga ega.

2. Mustaqil grafik topshiriqlar to‘plami mazmunini shakllantirishning metodik bosqichlari.

Mustaqil grafik topshiriqlar to‘plamini yaratish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u o‘qituvchidan puxta tayyorgarlikni, metodik bilimlarni va izchil yondashuvni talab etadi. Quyida ushbu jarayonning asosiy bosqichlari batafsil yoritiladi.

Birinchi bosqich – diagnostik-tahliliy bosqich.

Bu bosqichda avvalo o‘quvchilarning chizmachilik fanidan boshlang‘ich bilim darajasi, grafik tayyorgarligi va fazoviy tasavvurining rivojlanganlik holati aniqlanadi. Buning uchun maxsus test sinovlari, og‘zaki so‘rovnomalar va dastlabki grafik ishlar tahlil qilinadi. O‘quvchilarning qaysi mavzularni yaxshi o‘zlashtirgani, qaysi mavzularda qiyinchilik sezayotgani aniq belgilab olinadi. Shu bilan birga, o‘quv dasturi va kalendar-tematik reja sinchiklab o‘rganilib, mustaqil ishlash uchun qulay bo‘lgan mavzular ajratib olinadi.

Ikkinchi bosqich – maqsadni belgilash va rejalashtirish bosqichi.

Diagnostic tahlil natijalariga asoslanib, mustaqil grafik topshiriqlar to'plamining aniq maqsad va vazifalari belgilanadi. Har bir topshiriq qanday bilim, ko'nikma yoki malakani shakllantirishga qaratilgani aniq ifodalanadi. Maqsadlar quyidagi yo'nalishlarda bo'lishi mumkin:

- geometrik yasash ko'nikmalarini mustahkamlash;
- proyeksiyalash usullarini chuqur o'zlashtirish;
- ko'rinish, qirqim va kesimlarni to'g'ri bajarish malakasini shakllantirish;
- aksonometrik proyeksiyalarni qurish ko'nikmasini rivojlantirish;
- detallarning eskiz va ish chizmalarini mustaqil bajara olish;
- yig'ish chizmalarini o'qish va tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish.

Shuningdek, ushbu bosqichda topshiriqlarning umumiy soni, ularning murakkablik darajalari va bajarilish muddatlari ham rejalashtiriladi.

Uchinchi bosqich – mazmuniy shakllantirish bosqichi.

Bu bosqich eng mas'uliyatli bosqich hisoblanib, unda topshiriqlarning bevosita mazmuni ishlab chiqiladi. Topshiriqlar tematik bloklarga ajratilgan holda shakllantiriladi. Har bir blok quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiq:

Geometrik yasashlar bloki. Bu blokda o'quvchilarga sirkul va chizg'ich yordamida har xil geometrik shakllarni yasash, kesmalarni teng bo'laklarga bo'lish, burchaklarni yasash va ularni teng qismlarga ajratish, aylana va yoylarni tutashtirish, muntazam ko'pburchaklarni yasash kabi topshiriqlar beriladi. Masalan, berilgan o'lchamlar asosida beshburchak yoki oltiburchak yasash, ikki aylana orasidagi silliq o'tishlarni qurish, lekalolar va murakkab egri chiziqlarni chizish kabi vazifalar topshiriladi.

Proyeksiyalash asoslari bloki. Ushbu blokda o'quvchilar nuqta, kesma va geometrik jismlarning ortogonal proyeksiyalarini qurishni mashq qiladilar. Topshiriqlar tarkibida berilgan koordinatalari bo'yicha nuqtalarning proyeksiyalarini qurish, to'g'ri chiziq kesmasining proyeksiyalarini yasash, tekis shakllarning (uchburchak, to'rtburchak, doira) proyeksiyalarini chizish, oddiy geometrik jismlarning (prizma, piramida, silindr, konus, shar) uchta ko'rinishdagi proyeksiyalarini bajarish vazifalari o'rin oladi.

Ko'rinishlar, qirqim va kesimlar bloki. Bu blok o'quvchilarning eng muhim grafik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Topshiriqlar qatoriga berilgan detalning ko'rinishlarini to'liq chizish, qirqim turlarini (oddiy, murakkab, pog'onali, siniq) bajarish, kesimlarni (shartli, o'rnida) chizish, ko'rinish va qirqimlarni bir chizmada uyg'unlashtirish kabi vazifalar kiradi. O'quvchilar detalning ichki tuzilishini ochib berish uchun qaysi turdagi qirqimdan foydalanish maqsadga muvofiqligini tahlil qilishga o'rganadilar.

Aksonometrik proyeksiyalar bloki. Bu blokda o'quvchilar frontal dimetrik va izometrik proyeksiyalarni qurishni mashq qiladilar. Berilgan ortogonal proyeksiyalar bo'yicha detallning izometriyasini yoki frontal dimetriyasini qurish, aksonometriyada qirquimlar bajarish, aylana va yoylarning izometrik proyeksiyalarini (ellips va ovallar) chizish topshiriqlari beriladi.

Eskiz va ish chizmalari bloki. Bu blok o'quvchilarning real obyektlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilarga natura namunalari (yoki maketlardan) foydalanib detallarning eskizlarini chizish, ularning ish chizmalarini tayyorlash, o'lchamlarni to'g'ri qo'yish, material xususiyatlarini hisobga olish, texnik talablar va shartli belgilarni to'g'ri qo'llash o'rgatiladi.

Yig'ish chizmalarini o'qish va detallarga ajratish bloki. Eng murakkab blok hisoblanib, unda o'quvchilar yig'ish chizmalarini tahlil qilish, detallarning o'zaro joylashuvi va bog'lanish turlarini aniqlash, spesifikatsiyani o'qish va to'ldirish, yig'ish chizmasi bo'yicha detallning ish chizmasini bajarish kabi murakkab vazifalarni bajaradilar.

To'rtinchi bosqich – texnologik-rasmiylashtirish bosqichi.

Mazkur bosqichda ishlab chiqilgan topshiriqlar texnik jihatdan rasmiylashtiriladi. Har bir topshiriq uchun qisqa va aniq shart-sharoit bayon qilinadi, kerakli o'lchamlar va parametrlar ko'rsatiladi. Topshiriqlarning bajarilish namunasi (andoza) tayyorlanadi. Baholash mezonlari ishlab chiqiladi. Mezonlar quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olishi mumkin: chizma sifatining standart talablariga mosligi, o'lchamlarning to'g'ri qo'yilganligi, chiziq turlaridan to'g'ri foydalanilganligi, mavjud xatolar soni, mustaqillik darajasi, bajarilish vaqtiga rioya qilinganligi.

Beshinchi bosqich – aprobatiya va korreksiya bosqichi.

Tayyorlangan topshiriqlar to'plami dastlab kichik guruhda yoki ayrim o'quvchilarda sinovdan o'tkaziladi. Olingan natijalar sinchiklab tahlil qilinadi: qaysi topshiriqlar o'quvchilarga qiyinchilik tug'dirdi, qaysilari juda oson bo'ldi, qaysi topshiriq shartlari tushunarsiz bo'lib chiqdi. Shu asosda topshiriqlar mazmuni va shartlariga kerakli o'zgartirishlar kiritiladi. Ayrim hollarda topshiriqlarning ketma-ketligi qayta ko'rib chiqiladi yoki ularga qo'shimcha tushuntirishlar ilova qilinadi.

3. O'quvchilarni mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini tayyorlashga o'rgatish metodikasi

O'quvchilarning o'zlarini mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini yaratish jarayoniga jalb etish ularning chizmachilik faniga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiruvchi samarali metodik yondashuv hisoblanadi. Buning uchun quyidagi metodik usullar va shakllardan foydalanish tavsiya etiladi.

Tushuntirish-ko'rsatish metodi. Ushbu metod yordamida o'qituvchi avvalo topshiriqlar to'plamini qanday tuzish kerakligini amaliy misolda ko'rsatib beradi. Ma'lum bir mavzu (masalan, "Oddiy kesmalar") bo'yicha topshiriqlar to'plamini qanday shakllantirish, har bir topshiriq qanday talablarga javob berishi kerakligi bosqichma-bosqich tushuntiriladi. O'qituvchi namunaviy topshiriq variantlarini taqdim etadi va ularning qanday ishlab chiqilganligini izohlaydi.

Algoritmik yondashuv metodi. Topshiriqlar to'plamini yaratish jarayoni aniq algoritim ko'rinishida beriladi.

Masalan:

1. mavzuni tanlash;
2. mavzu bo'yicha o'quv dasturi talablarini o'rganish;
3. topshiriq maqsadini aniqlash;
4. topshiriq turini tanlash (yozma, grafik, aralash);
5. topshiriq shartini tuzish;
6. topshiriqning bajarilish namunasini tayyorlash;
7. baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Bu algoritim o'quvchilarga yo'l-yo'riq vazifasini o'taydi va ularni izchil ishlashga o'rgatadi.

Guruhli hamkorlik metodi. O'quvchilar kichik guruhlariga (3-4 kishidan) bo'linadi va har bir guruhga ma'lum bir mavzu yoki bo'lim bo'yicha topshiriqlar to'plamini ishlab chiqish vazifasi topshiriladi. Guruh a'zolari o'rtasida vazifalar taqsimlanadi: biri shart-sharoit tuzadi, biri chizma namunasini tayyorlaydi, biri baholash mezonlarini ishlab chiqadi, biri hujjatlarni rasmiylashtiradi. Bu metod nafaqat grafik ko'nikmalarni, balki kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Loyiha metodi. Ushbu metod mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini yaratishni uzoq muddatli loyiha shaklida tashkil etishni nazarda tutadi. O'quvchilar chorak yoki yarim yillik davomida ma'lum bir yo'nalishda to'liq topshiriqlar to'plamini ishlab chiqadilar. Loyiha yakunida taqdimot o'tkaziladi, eng yaxshi to'plamlar tanlab olinadi va ular real o'quv jarayonida foydalanish uchun tavsiya etiladi. Bu o'quvchilarda katta motivatsiya uyg'otadi va ularning ijodiy salohiyatini to'la namoyon etishga imkon beradi.

Refleksiv yondashuv. Har bir topshiriq to'plami tayyorlangandan so'ng o'quvchilar o'z ishlarini tahlil qiladilar, yutuq va kamchiliklarni aniqlaydilar. O'zaro taqriz qilish orqali bir-birlarining ishlarini baholaydilar. Bu yondashuv o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish va xolisona baholash madaniyatini shakllantiradi.

AKT vositalaridan foydalanish. Zamonaviy kompyuter dasturlari (AutoCAD, KOMPAS-3D, SolidWorks, SketchUp) yordamida o'quvchilar o'z topshiriqlar to'plamlarini raqamli formatda yaratishlari mumkin. Bu nafaqat chizma sifatini oshiradi, balki o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantiradi. Virtual modellar yaratish, 3D vizualizatsiya qilish orqali o'quvchilar grafik topshiriqlarning yanada qiziqarli va ko'rgazmali turlarini ishlab chiqishlari mumkin.

4. O'quvchilar tomonidan yaratilgan grafik topshiriqlar to'plamiga qo'yiladigan talablar.

O'quvchilar tayyorlagan mustaqil grafik topshiriqlar to'plami ma'lum pedagogik va texnik talablarga javob berishi kerak. Quyida asosiy talablar keltiriladi:

Mazmunga qo'yiladigan talablar. Topshiriqlar o'quv dasturiga mos bo'lishi, aniq ta'limiy maqsadga yo'naltirilganligi va mavzuning asosiy mazmunini qamrab olganligi talab etiladi. Har bir topshiriq o'quvchining bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishga xizmat qilishi kerak. Topshiriqlar orasida mantiqiy bog'liqlik va izchillik ta'minlanishi lozim.

Strukturaga qo'yiladigan talablar. To'plam quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiq: titul varag'i, kirish qismi (topshiriqlarning maqsadi va vazifalari), asosiy qism (topshiriqlarning o'zi), javoblar yoki bajarilish namunalari, baholash mezonlari, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Rasmiylashtirishga qo'yiladigan talablar. Topshiriqlar matni aniq, tushunarli va qisqa bo'lishi kerak. Chizmalar standart talablari asosida bajarilishi, chiziq turlari, o'lcham qo'yish, shrift kabi elementlar to'g'ri qo'llanilishi lozim. Topshiriq shartlari bir xil uslubda va formatda bo'lishi tavsiya etiladi.

Murakkablik darajasiga qo'yiladigan talablar. Topshiriqlar soddadan murakkabga qarab joylashtirilishi, turli qiyinchilik darajalarini o'z ichiga olishi kerak. Minimal (majburiy), o'rta (yetarli) va yuqori (ijodiy) darajadagi topshiriqlar mavjudligi o'quvchilarning differensial yondashuv asosida ishlashlarini ta'minlaydi.

5. Amaliyotda qo'llash natijalari va tahlil.

Ta'lim amaliyotida mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini shakllantirish va o'quvchilarni bu jarayonga jalb etish bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari quyidagi ijobiy natijalarni ko'rsatdi:

- o'quvchilarning chizmachilik faniga bo'lgan qiziqishi sezilarli darajada oshdi (so'rovnomaga natijalariga ko'ra 78% dan 94% gacha ko'tarilgan);
- fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichlari yaxshilandi (sifat ko'rsatkichi o'rtacha 12-15% ga oshdi);

- o'quvchilarning fazoviy tasavvuri va mantiqiy tafakkuri rivojlandi (test sinovlari natijalari 20% ga yaxshilangan);
- o'quvchilarda mustaqil ishlash, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash ko'nikmalari shakllandi;
- dars jarayonida individual va differensial yondashuvni amalga oshirish imkoniyati kengaydi;
- o'quvchilar o'rtasida sog'lom raqobat muhiti shakllanib, ularning ijodiy faolligi ortdi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar eng yuqori natijalarga aynan o'zlari ishtirok etgan, o'z hissasini qo'shgan topshiriqlar to'plami bilan ishlashda erishadilar. Chunki bunday yondashuv ularda mas'uliyat hissini uyg'otadi, fanga bo'lgan munosabatni ijobiy tomonga o'zgartiradi va o'quv jarayonini yanada mazmunli qiladi.

Shu bilan birga, ayrim qiyinchiliklar ham kuzatildi. Xususan, ba'zi o'quvchilar topshiriq shartlarini tuzishda qiynaldilar, chiziqlar sifati va standart talablariga rioya qilishda kamchiliklarga yo'l qo'ydilar. Bu holatlar qo'shimcha individual mashg'ulotlar va maslahatlar orqali bartaraf etildi. Shuningdek, kompyuter dasturlarida ishlash ko'nikmasi past bo'lgan o'quvchilar uchun maxsus qisqa kurslar tashkil etish maqsadga muvofiq ekani aniqlandi.

Amaliy tavsiyalar. Yuqorida bayon etilgan nazariy tahlillar va amaliy tajriba natijalariga asoslanib, chizmachilik mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plami mazmunini shakllantirish va tayyorlashni o'rgatish bo'yicha quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. *Tizimli va bosqichli yondashuvni joriy etish.* Chizmachilik o'qituvchilari mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini shakllantirishda yuqorida tavsiflangan besh bosqichli tizimga (diagnostik-tahliliy bosqich, maqsadni belgilash va rejalashtirish bosqichi, mazmuniy shakllantirish bosqichi, texnologik-rasmiylashtirish bosqichi, aprobatsiya va korreksiya bosqichi) qat'iy amal qilishlari maqsadga muvofiq. Mazkur bosqichlarning har biri puxta rejalashtirilishi va metodik jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Bosqichlar orasidagi izchillik va uzviylikni ta'minlash topshiriqlar to'plamining yuqori sifatli bo'lishini kafolatlaydi.

2. *Differensial va individual yondashuvni qo'llash.* Topshiriqlar to'plami o'quvchilarning individual xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va qobiliyatlariga mos ravishda tabaqalashtirilgan bo'lishi kerak. Buning uchun har bir mavzu bo'yicha kamida uch xil murakkablik darajasidagi topshiriqlarni tayyorlash tavsiya etiladi: minimal (majburiy) daraja – barcha o'quvchilar bajarishi shart bo'lgan asosiy topshiriqlar; o'rta (yetarli) daraja

– standart talablardan biroz yuqoriroq bo‘lgan topshiriqlar; yuqori (ijodiy) daraja – nostandart fikrlashni talab qiladigan, tadqiqotchilik va konstruktorlik xarakteridagi topshiriqlar. Bunday yondashuv har bir o‘quvchining o‘z imkoniyati darajasida muvaffaqiyatga erishishini ta’minlaydi va fanga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

3. *O‘quvchilarni faol ijodiy jarayonga jalb etish.* O‘quvchilarning o‘zlarini topshiriqlar to‘plamini yaratish jarayoniga jalb qilish eng yuqori samara beradigan metodik yondashuvlardan biridir. Bu borada quyidagi shakl va usullardan faol foydalanish tavsiya etiladi: individual va guruhli loyihalar, ijodiy tanlovlar, "Eng yaxshi topshiriqlar to‘plami" ko‘rik-tanlovlari, o‘quvchilar tomonidan o‘z sinfdoshlari uchun mustaqil ish variantlarini tayyorlash amaliyoti. O‘quvchilar o‘zlari yaratgan topshiriqlar real o‘quv jarayonida qo‘llanilishini bilishlari ularda katta ishtiyoq va mas’uliyat uyg‘otadi. Ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilariga quyi sinflar uchun topshiriqlar tayyorlashni topshirish ikki tomonlama foyda keltiradi: yuqori sinf o‘quvchilari bilimlarini mustahkamlaydi, quyi sinf o‘quvchilari esa sifatli va qiziqarli topshiriqlarga ega bo‘ladilar.

4. *Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo‘llash.* Raqamli texnologiyalar davrida chizmachilik ta’limini kompyuter dasturlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. O‘qituvchilar va o‘quvchilar AutoCAD, KOMPAS-3D, SolidWorks, SketchUp, T-FLEX CAD kabi zamonaviy dasturiy vositalardan faol foydalanishlari kerak. Ushbu dasturlar yordamida o‘quvchilar:

- yuqori aniqlikdagi chizmalarni yaratishlari;
- uch o‘lchamli modellarni qurishlari va ularni turli rakurslarda ko‘rishlari;
- murakkab grafik topshiriqlarni modellashtirish orqali tekshirishlari;
- o‘z topshiriqlar to‘plamlarini raqamli formatda saqlashlari va tarqatishlari

mumkin.

Shuningdek, onlayn platformalar va mobil ilovalardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil ishlash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Masalan, Google Classroom yoki Moodle tizimida topshiriqlar to‘plamini joylashtirish, onlayn test va so‘rovnomalar o‘tkazish, o‘quvchilar ishlarini masofaviy tekshirish va baholash mumkin.

5. *Aniq va shaffof baholash tizimini shakllantirish.* Har bir mustaqil grafik topshiriq uchun aniq, tushunarli va oldindan e’lon qilingan baholash mezonlari ishlab chiqilishi shart. Baholash mezonlari quyidagi jihatlarni qamrab olishi tavsiya etiladi:

- chizmaning standart talablariga muvofiqligi (chiziqli turlari, shrift, format);
- geometrik yasashlarning aniqligi va to‘g‘riligi;

- o'ldamlarning to'g'ri va to'liq qo'yilganligi;
- shartli belgilar va yozuvlarning to'g'ri qo'llanilganligi;
- ishning mustaqil bajarilganlik darajasi;
- bajarilish sifati va estetik ko'rinishi;
- belgilangan muddatga rioya qilinganligi.

Baholash mezonlari bilan birga o'z-o'zini baholash varaqalari va o'zaro taqriz shakllarini ham ishlab chiqish o'quvchilarning refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

6. *Topshiriqlar to'plamini muntazam yangilab borish.* Chizmachilik fani bo'yicha mustaqil grafik topshiriqlar to'plami statik hujjat bo'lib qolmasligi kerak. U muntazam ravishda (har o'quv yilida kamida bir marta) qayta ko'rib chiqilishi, yangilanishi va takomillashtirilishi lozim. Bunda quyidagi omillar hisobga olinishi zarur: o'quv dasturidagi o'zgarishlar; zamonaviy ishlab chiqarish va texnologiyalardagi yangiliklar; o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlaridagi o'zgarishlar; oldingi yil tajribasida aniqlangan kamchiliklar; yangi dasturiy vositalar va texnologiyalarning paydo bo'lishi. Yangilanish jarayoniga o'quvchilarni ham jalb etish, ularning taklif va mulohazalarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

7. *Ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlik qilish.* O'quvchilarning mustaqil grafik ishlarini samarali tashkil etishda ota-onalarning roli katta. O'qituvchilar ota-onalar yig'ilishlarida, ochiq eshiklar kunlarida va shaxsiy suhbatlarda mustaqil grafik topshiriqlarning ahamiyati, ularni bajarish tartibi va ota-onalar tomonidan qanday yordam ko'rsatilishi mumkinligi haqida ma'lumot berishlari kerak. Shuningdek, maktab miqyosida chizmachilik va texnik ijodkorlik bo'yicha ko'rgazmalar, tanlovlar va festivallar tashkil etish o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularning yutuqlarini namoyish etish imkonini yaratadi.

8. *Fanlararo integratsiyani ta'minlash.* Mustaqil grafik topshiriqlar mazmunini shakllantirishda chizmachilik fanining geometriya, algebra, fizika, mehnat ta'limi, informatika kabi fanlar bilan o'zaro bog'liqligini hisobga olish va bu fanlar bilan integratsiyalashgan topshiriqlar yaratish tavsiya etiladi. Masalan, geometriya darslarida o'rganilgan teoremlarni chizmachilikda qo'llash, fizikadagi richag va bloklar tizimlarining chizmalarini bajarish, informatika darslarida o'rganilgan dasturlardan foydalanish kabi. Bunday yondashuv o'quvchilarning fanlararo aloqalarni tushunishiga va bilimlarni kompleks qo'llay olishiga yordam beradi.

9. *Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish va ommalashtirish.* Chizmachilik o'qituvchilari ilg'or hamkasblarining tajribalarini muntazam o'rganib borishlari,

seminarlar, konferensiyalar va mahorat darslarida ishtirok etishlari, o'z tajribalarini ommalashtirishlari kerak. Mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini shakllantirish bo'yicha eng yaxshi amaliyotlarni to'plash va ularni elektron platformalarda joylashtirish orqali keng o'qituvchilar jamoasining foydalanishi uchun imkoniyat yaratish maqsadga muvofiqdir.

10. Monitoring va baholash tizimini yo'lga qo'yish. Mustaqil grafik topshiriqlar to'plamining samaradorligini muntazam monitoring qilib borish zarur. Buning uchun maxsus ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilishi va ular asosida o'quvchilarning rivojlanish dinamikasi kuzatib borilishi kerak. Monitoring natijalari asosida topshiriqlar to'plamiga o'z vaqtida tuzatishlar kiritish va metodik yondashuvlarni takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

Xulosa. Chizmachilik mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plami mazmunini shakllantirish va tayyorlashni o'rgatish zamonaviy ta'limning dolzarb va muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu muammoning nazariy asoslari, metodik jihatlari va amaliy yechimlari tahlil etildi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini shakllantirish murakkab, ko'p bosqichli va tizimli yondashuvni talab etuvchi jarayon ekanligi aniqlandi.

Muvaffaqiyatli to'plam yaratish uchun diagnostik-tahliliy bosqichdan tortib aprotatsiya va takomillashtirishgacha bo'lgan barcha bosqichlar puxta rejalashtirilishi va amalga oshirilishi zarur. Har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'qituvchidan yuqori metodik tayyorgarlik, ijodiy yondashuv va izchillikni talab etadi.

Mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini yaratish jarayoniga o'quvchilarning o'zlarini jalb etish alohida ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlandi. Bu nafaqat ularda chizmachilik faniga bo'lgan qiziqishni oshiradi, balki mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, o'z-o'zini nazorat qilish, tadqiqotchilik va loyihalash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruhli hamkorlik, loyiha metodi va AKT vositalaridan foydalanish bu jarayonni yanada samarali qiladi.

Shuningdek, maqolada taqdim etilgan amaliy tavsiyalar chizmachilik o'qituvchilariga mustaqil grafik topshiriqlar to'plamini shakllantirish va o'quvchilarni bu jarayonga o'rgatishda amaliy yordam berishi mumkin. Differensial yondashuvni qo'llash, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, aniq baholash tizimini yo'lga qo'yish va topshiriqlarni muntazam yangilab borish samaradorlikning asosiy omillari sifatida belgilandi.

Xulosa qilib aytganda, chizmachilik mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil grafik topshiriqlar to'plami mazmunini shakllantirish va tayyorlashni o'rgatish

orqali nafaqat ularning grafik savodxonligi va fazoviy tasavvurini rivojlantirish, balki kelgusida texnika va muhandislik sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari uchun zarur bo'lgan fundamental ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirish mumkin. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizning texnikaviy taraqqiyotiga munosib hissa qo'sha oladigan malakali kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev A. Chizmachilik: umumta'lim maktablarining 8-9-sinflari uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 176 b.
2. Rahmonov I. Chizmachilik o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 212 b.
3. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 136 b.
4. Mirzayev M.M. Chizmachilikdan mustaqil ishlar tashkil etish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2018. – 98 b.
5. Karimov I.A. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2016. – 240 b.
6. Jabborov A.A. O'quvchilarning fazoviy tasavvurini rivojlantirishda grafik topshiriqlarning o'rni // Xalq ta'limi jurnali. – 2020. – №4. – B. 45-52.
7. To'xtasinov D.F. Chizmachilik fanida innovatsion texnologiyalardan foydalanish // Pedagogik mahorat. – 2021. – №2. – B. 78-85.
8. Kolmakova M.N. Grafik topshiriqlar orqali o'quvchilarning konstruktorlik qobiliyatlarini rivojlantirish. – Moskva: Prosvesheniye, 2019. – 156 b.
9. Botvinnikov A.D., Vinogradov V.N. Chizmachilik: umumta'lim muassasalari uchun darslik. – Moskva: AST, 2018. – 224 b.
10. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H. Pedagogik kompetensiya va kreativlik asoslari. – Toshkent: TDPU, 2020. – 120 b.
11. Azimov T.J. Zamonaviy AKT vositalarining chizmachilik ta'limidagi o'rni // Uzluksiz ta'lim. – 2022. – №3. – B. 34-41.
12. Vohidov M.M. Grafik topshiriqlarni differensiallash asoslari // Pedagogik ta'lim. – 2021. – №5. – B. 112-119.
13. Komilova D.S. O'quvchilarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish // Zamonaviy ta'lim. – 2020. – №6. – B. 28-35.

OLIIY TA'LIM TALABALARINING RANGLAR DINAMIKASIGA OID KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Yurdanidze M.X.

Andijon davlat pedagogika instituti

“Tasviriy san’at va musiqa ta’limi” kafedrası dotsenti

Tayanch soʻzlar: ranglar dinamikasi, vizual idrok, kolorit, kompetensiyaviy yondashuv, ijodiy tafakkur, badiiy ta’lim.

Ключевые слова: динамика цвета, визуальное восприятие, колорит, компетентностный подход, творческое мышление, художественное образование.

Key words: color dynamics, visual perception, color, competency-based approach, creative thinking, art education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada oliy ta’lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning ranglar dinamikasiga oid kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilingan. Rangshunoslik nazariyasi, insonning atrof-muhitni ko’rish anglashi, tahlil qilish va tushunishi bilan bog’liq psixik jarayonlarni tadqiq etadi, hamda kompetensiyaviy yondashuv integratsiyasi asosida samarali o’qitish modellari taklif etilgan. Shuningdek, talabalarning ijodiy faolligini oshirishga qaratilgan amaliy metodlar va pedagogik shart-sharoitlar asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье проанализированы научно-методические основы формирования и развития компетенций студентов высшего образования в области динамики цвета. Теория цветоведения изучает психические процессы, связанные с восприятием, анализом и пониманием окружающей среды человеком, а также предложены эффективные модели обучения на основе интеграции компетентностного подхода. Обоснованы практические методы и педагогические условия, направленные на повышение творческой активности студентов.

SUMMARY:

This article analyzes the scientific and methodological foundations for developing students' competencies in the field of color dynamics in higher education. Color theory studies the mental processes associated with human perception, analysis, and understanding of the environment. Effective teaching models based on the integration of a competency-based approach are proposed. Practical methods and pedagogical conditions aimed at enhancing students' creative activity are substantiated.

Kirish. Globallashuv sharoitida ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi talabalarning faqat bilim emas, balki amaliy va

ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishni taqozo etadi. Tasviriy san'at ta'limida ranglarning dinamik xususiyatlarini anglash va ularni ongli ravishda nazariy va amaliy qo'llash talabani professional tayyorgarligida muhim ko'rsatkich sifatida namoyon bo'ladi.

Ranglar dinamikasi nafaqat vizual effekt, balki kognitiv va emotsional ta'sir mexanizmi sifatida ham qaraladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur yangi metodlarda o'qitishda kompleks yondashuv zarur hisoblanadi.

Asosiy qism.

1. Ranglar dinamikasining nazariy-metodologik asoslari. Ranglar dinamikasi - bu rang elementlarining kompozitsiya doirasida o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keluvchi vizual harakat, ritm va emotsional kuchlanish holatidir. Ushbu jarayon rang kontrasti, nyuans, tonal munosabatlar va kolorit tizimi orqali namoyon bo'ladi.

Misol uchun: Badiiy xususiyatlarni va ranglarning ahamiyatini dinamikasini ushbu asarda ko'rib va analiz qilishimiz mumkin.

Claude Monet alohida mazoklar, yumshatilgan rang palitrasi va deyarli shaffof bo'yoq qatlamlaridan foydalanib, havo va suvning miltillash effektini yaratadi. Kartina realistik tasvirdan muayyan onning hissiyotini yetkazishga o'tishni namoyon etadi — bu Impressionizmning asosiy tamoyilidir.

Ilmiy manbalarda rang jihatlarining ta'siri - bu ranglarning inson idroki, hissiyoti va xulqiga ko'rsatadigan ta'sirini anglatadi. Ranglarning inson kayfiyatiga psixologik ta'sir chuqur qaralishi muhim kasb etadi.

1. *Qizil – energiya, hayajon, faollik*

2. *Ko'k – tinchlik, xotirjamlik*

3. *Sariq – quvonch, faol fikrlash*

4. *Yashil – tabiiylik, muvozanat*

Ranglar organizmga ham ta'sir ko'rsatishi manbalarda fiziologik ta'sir deb yuritiladi.

Issiq ranglar (qizil, sariq) - yurak urishini tezlashtiradi.

Sovuq ranglar (ko'k, yashil) - tinchlantiradi.

2. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ranglar dinamikasini o'qitish

Talabalarda ranglar dinamikasiga oid kompetensiyani shakllantirish ko'p komponentli jarayon hisoblanadi va quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Kognitiv komponent: rang nazariyasi, kolorit va kontrast qonunlarini bilish talaba uchun asosiy birlikdan bo'lib san'at oliygohlariga qabul bo'lishlaridan oldin bog'cha va maktablarda qisman nazariy va amaliy ma'lumotlarga ega bo'lishlari lozim.

Operatsion komponent: amaliy tasviriy faoliyatda ranglardan foydalanish ushbu ma'noda biron bir o'rganuvchi yoki talaba olingan nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish tushuniladi.

Misol uchun kuz manzarasida ranglar sariq, zarg'aldoq, jigarrang,

qizg'ish ranglar tanlanadi va asardagi umumiy kuz faslidagi ranglar dinamikasi uyg'unligi vazifasi bajariladi.

Kreativ komponent: yangi badiiy yechimlar topish qobiliyati.

Misol uchun ranglar orqali yangicha usullarda ijodiy yondashish:

Tabiatdagi daraxtning yashil emas, balki ko'k rangda - fantastik muhit uchun, qizil rangda - dramatik holat uchun,

oltin rangda - ramziy ma'no uchun tasvirlash bu kreativ yondashuv deb yuritish orqali asar yaratiladi.

Refleksiv komponent: ijodiy faoliyatni tahlil qilish va baholash.

Bu komponentlar o'zaro bog'liq holda talabani ijodiy kompetensiyasini shakllantiradi.

3. Ranglar dinamikasini rivojlantirish metodikasi

Didaktik model

Ranglar dinamikasini o'qitishda quyidagi bosqichli model samarali hisoblanadi:

1. Nazariy bilimlarni o'zlashtirish

2. Vizual tahlil va taqqoslash

3. Amaliy mashqlar orqali mustahkamlash

4. Ijodiy loyihalarni amalga oshirish

3.2. Innovatsion pedagogik texnologiyalar

Zamonaviy ta'limda quyidagi usullar muhim ahamiyat kasb etadi:

- muammoli ta'lim
- keys-tahlil
- proyekt usuli
- vizual fikrlash texnologiyalari

Ushbu usullar talabalarda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

4. Pedagogik shart-sharoitlar va samaradorlik omillari.

Ranglar dinamikasiga oid kompetensiyalarni rivojlantirish quyidagi shartlarga bog‘liq:

- *ijodiy ta’lim muhitini shakllantirish*
- *individual va differensial yondashuv*
- *amaliy mashg‘ulotlar ulushini oshirish*
- *vizual materiallardan samarali foydalanish*

Shu bilan birga, talabalarning shaxsiy qiziqishlari va ijodiy potensialini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Ushbu ma’lumotlarga asoslanib tasviriy san’at yo‘nalishida ijodkorlarning qobiliyatini ya’ni kompetensiyalarni samarali natijalarga erishish uchun chuqur pedagogik yondashuvni talab qiladi. Nazariy bilimlar, amaliy mashqlar va ijodiy faoliyat uyg‘unligi talabalarning badiiy tafakkurini rivojlantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Samarali metodik tizim talabalarda ranglar dinamikasi orqali maqsadli va ongli foydalanish ko‘nikmalari shakllanadi.

Natijada tasviriy san’atga qiziquvchi yoki talaba bo‘lishidan qat’i nazar, har bir o‘rganuvchida rangni idrok etish, tahlil qilish, amaliy qo‘llash va ijodiy talqin etish qobiliyati rivojlanadi. Bu esa ularning operatsion, kreativ va badiiy kompetensiyalarini mustahkamlab, mustaqil fikrlaydigan, obrazli tafakkurga ega, estetik didli va ijodiy yondashuvli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mazkur yondashuv tasviriy faoliyat jarayonida yuqori samaradorlikka erishish, professional mahoratini takomillashtirish hamda raqobatbardosh ijodkor kadrlarni tayyorlash uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Johannes Itten – The Art of Color
2. Josef Albers – Interaction of Color
3. Wassily Kandinsky – Concerning the Spiritual in Art
4. Rudolf Arnheim – Art and Visual Perception
5. Lev Vygotsky – Thought and Language

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН: ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Уразимова Т.В.

кандидат искусствоведения, доцент

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Таянч сўзлар: тарихий мерос, ислохотлар ва замонавий тенденциялар, тасвирий санъат, таълимни модернизатсиялаш, санъат педагогикаси, ижодий мактаблар ва авлодлар давомийлиги.

Ключевые слова: историческое наследие, реформы и современные тенденции, изобразительное искусство, модернизация образования, художественная педагогика, творческие школы и преемственность поколений.

Key words: historical heritage, reforms and modern trends, fine arts, modernization of education, art pedagogy, creative schools and generational continuity.

РЕЗЮМЕ:

Ўзбекистон Республикасида бадий таълим анъанавий «устоз-шогирд» хунармандчилик шогирдлигидан Бадий академия қошида замонавий кўп босқичли ўзлуксиз таълим тизимини яратишгача бўлган йўлни босиб ўтди. Ушбу мавзунини ўрганиш фан учун фундаментал аҳамиятга эга бўлиб, миллий санъатнинг ўзига хос анъаналардан замонавий таълим усулларига ўтиш эволюциясини таҳлил қилишни таъминлайди. Тадқиқот маданий меросни асраб-авайлаш, таълим ислохотларини модернизатсиялашни ўрганиш ва Бадий академия асосларини тизимлаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

РЕЗЮМЕ:

Художественное образование в Республике Узбекистан прошло долгий путь от традиционной системы «мастер-ученик» до создания современной многоступенчатой системы непрерывного образования в Академии искусств. Изучение этой темы имеет фундаментальное значение для науки, обеспечивая анализ эволюции перехода национального искусства от собственных традиций к современным методам обучения. Исследование имеет большое значение для сохранения культурного наследия, изучения модернизации образовательных реформ и систематизации основ Академии искусств.

SUMMARY:

Art education in the Republic of Uzbekistan has progressed from traditional master-student apprenticeship to the creation of a modern multi-level continuous education system under the auspices of the Academy of Arts. Studying this topic has fundamental significance for science, providing analysis of the evolution of national art from unique traditions to modern teaching methods. The research is important for preserving cultural heritage, studying the modernization of educational reforms, and systematizing the foundations of the Academy of Arts.

Современный Узбекистан отличает институционализация, активное развитие система специализированных школ и институтов. Происходит модернизация художественных сфер, где акцент делается на создании современных креативных парков. Художественное образование в Узбекистане прошло путь от традиционного ученичества «уста-шогирд» до современной многоуровневой системы, интегрирующей цифровые технологии и креативные индустрии. Помимо этого, уделяется огромное внимание сохранению исторического наследия и интеграция художественного образования с международными стандартами (сотрудничество с ЮНЕСКО).

В рамках «Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» [8] произошел переход от теоретического восприятия к практическим компетенциям: 1) Художественно-творческие способности рассматриваются не просто как талант, а как системное образование, включающее образное мышление, пространственное воображение и способность к созданию творческого продукта. В последних научных трудах Н. М. Ахмедова, М. Р. Кахарова, А. Т. Гулбоев и др. акцент смещается в сторону художественно-творческих компетенций. Генезис понятия связывается с развитием образного мышления и «реликтовых форм сознания», которые активируются через изобразительное искусство. Важным элементом современного понимания является интеграция художественной деятельности с требованиями рынка труда и инновационными технологиями (например, в дизайне). 2) Эстетический вкус понимается как более широкое понятие, чем художественный вкус, включающее способность оценивать прекрасное в природе, быту и искусстве. Он формируется через интеграцию искусств и гуманитарных предметов. Эстетический вкус определяется как способность к интерпретации образов на глубоком философском и метафорическом уровнях. Рассматривается как ядро эстетической культуры личности, формируемое на базе национальных художественных ценностей и этнокультуры Узбекистана. Трактуются шире, чем просто «чувство прекрасного», включая в себя социально-ответственное и нравственно автономное отношение к окружающему миру.

В современной науке Республики Узбекистан эстетический вкус трактуется как широкое понятие, включающее художественный кругозор и способность к оценке прекрасного на основе национальных ценностей. Художественно-творческие способности рассматриваются как интегративный процесс, включающий пространственное воображение и самостоятельную познавательную активность. В связи со сказанным с со-

временной системе образования внедрение образовательных стандартов направлено на развитие «креативного потенциала» молодежи через синтез искусств и гуманитарных наук. Современная узбекская педагогика определяет развитие вкуса и способностей как непрерывный процесс (от дошкольного до высшего образования), опирающийся на знание истории искусства Узбекистана и теорию эстетической рефлексии.

В Узбекистане над вопросами философско-эстетическими и педагогическими аспектами развития личности через изобразительное искусство работали такие исследователи, как Н.М. Ахмедова автор работ, посвященных формированию эстетической культуры студентов вузов Узбекистана средствами искусства, включая искусствоведческие и педагогические аспекты, например, в соавторстве с другими исследователями о методике ознакомления детей старшего дошкольного возраста с пейзажем. Н.М. Ахмедова и М.Р. Кахарова изучают формирование эстетической культуры и художественного сознания студентов Узбекистана средствами искусства. Ш.О. Мадаева исследовала эстетические взгляды мыслителей Востока, таких как Абу Наср аль-Фараби, что является важным философско-эстетическим фундаментом для понимания красоты и искусства в культуре Узбекистана. С.Ф. Абдуллаев исследовал философские и педагогические взгляды мыслителей Востока на изобразительное искусство как средство гармонического развития личности. Б.Б. Байметов занимается теорией и практикой преподавания композиции и рисунка в подготовке художников-педагогов. Среди его работ: «Теоретические основы колористики в организации занятий по изобразительному искусству» и труды по развитию художественного воображения студентов. А.А. Бобоназаров рассматривает философские и психолого-педагогические аспекты развития творческой деятельности будущих учителей изобразительного искусства. Ф.А. Мухитдинова и С.С. Агзамходжаева занимаются концепциями духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения, опираясь на культурно-философское наследие. В работах, публикуемых в узбекских и международных научных изданиях, затрагиваются методики художественно-эстетического воспитания, включая рисование, лепку, конструирование, театральные постановки и экскурсии как средства формирования творческих ценностей и культурного развития.

Таким образом, изобразительное искусство выступает не просто как предмет, а как инструмент комплексного развития личности, охватывая интеллектуальную, эмоциональную и нравственную сферы.

Методологическая основа данной проблемы. Современная наука (М.Х. Тохтаходжаева, Н.Н. Азизходжаева и др.) опирается на национальную этнокультуру как диалектический феномен, связывающий духовное содержание с чувственной формой. Следовательно, на сегодняшний день понятия эстетический вкус и художественно-творческие способности эволюционировали от философских категорий «прекрасного» к практико-ориентированным компетенциям, где творческие способности выступают инструментом развития личности, а эстетический вкус - основой её внутренней культуры в системе непрерывного образования.

И как следствие вырабатываются новые методологические подходы:

1) Арт-педагогика: Активно исследуется как инновационное направление для развития творческого потенциала через создание положительно-эмоционального фона. 2) Этнопедагогический контекст: Современные исследования (например, С.К. Аннамуратовой и др.) опираются на народные традиции (театр, эпос «Фархад и Ширин»), рассматривая упорный труд как неотъемлемую часть развития способностей. 3) Непрерывность: Эффективность развития способностей в современной педагогической мысли Узбекистана признается возможной только в рамках системы непрерывного образования.

Современное художественное образование в Узбекистане активно модернизируется, переходя от академических стандартов к сочетанию национальных традиций с цифровыми технологиями. Система охватывает этапы от начального до высшего образования, ориентируясь на формирование индивидуальности художника. Основные тренды включают интеграцию цифрового маркетинга и виртуальных выставок, при этом сохраняется глубокое уважение к миниатюре, керамике и орнаментальному искусству.

Современное состояние художественного образования Республики Узбекистан представляет собой многоступенчатую систему, включающую начальную школу (1-4 классы), среднюю (5-11 классы), а также профессиональные колледжи и вузы. Акцент в учебных программах направлен на развитии внутреннего мира художника и отходе от социально ангажированного творчества. Учебные программы начинают включать элементы цифровой грамотности.

Ключевыми тенденциями современного Узбекистана в художественном образовании являются цифровизация (обучение новым техникам, создание контента с помощью искусственного интеллекта, использование блокчейна и инструментов цифрового маркетинга в искусстве),

синтез традиций и новаторства (художественное наследие (миниатюра, петроглифы, архитектура) интегрируется с современными стилями), **трансформация школьного образования** (переход к 12-летней системе с усилением роли кружков и интеграцией выпускных экзаменов со вступительными в вузы) и **развитие индивидуальности** (поддержка уникального стиля художников).

Художественное образование в Узбекистане на период 2025-2026 годов проходит этап системной модернизации, ориентированной на интеграцию в мировую креативную экономику при сохранении национального наследия.

Система включает три уровня: эстетическое воспитание в школах, специализированные лицеи (например, школа имени П. Бенькова) и высшее образование, центром которого является Национальный институт художеств и дизайна им. Камолиддина Бехзода.

Наблюдаются значительные изменения в рамках институциональной поддержки. В июле 2025 года принято постановление [5], направленное на всестороннюю поддержку художников, расширение сети мастерских и обновление инфраструктуры. **В первую очередь внимание направлено на качество образования.** В Национальный институт художеств и дизайна им. К. Бехзода внедряются зарубежные учебные программы, а творческие достижения преподавателей приравниваются к научным работам. **В рамках школьного уровня намечаются значительные перемены.** В рамках перехода к 12-летней системе образования в школах планируется введение кружков под руководством советников для раннего выявления талантов.

Современные ключевые тенденции, намеченные в художественной системе образования.

Цифровизация и мультимедиа: Создаются новые мультимедийные центры (например, на базе Дома фотографии в Ташкенте), а в программы обучения интегрируются цифровое искусство, 3D-моделирование и инструменты искусственного интеллекта.

Развитие креативной экономики: Искусство рассматривается как экономический актив. Правительство запускает проекты по созданию новых культурных пространств и галерей современного искусства.

- **Интернационализация:** Участие студентов в международных фестивалях (например, Ethno and Modern Fashion Week) и развитие партнерств с мировыми арт-институциями.

- **Региональный охват:** Особое внимание уделяется вовлечению молодежи в регионах, для чего планируется расширение сети выставочных залов и художественных школ за пределами столицы.
- **Синтез традиций и новаторства:** Учебный процесс фокусируется на сочетании классических техник (миниатюра, керамика) с современными стилями, такими как абстракционизм и концептуальное искусство.

К 2030 году планируется увеличить долю креативной экономики в ВВП до 5%, что делает художественное образование одним из приоритетных направлений государственной политики. В рамках новой стратегии развития креативной экономики Узбекистана (2025-2026 гг.) в Ташкенте, Новом Ташкенте и Нукусе создаются специализированные парки креативных индустрий. Эти площадки объединяют творчество, технологии и бизнес по следующим ключевым направлениям:

Основные творческие направления: 1) медиа и цифровой контент (создание студий для производства видео, аудио и цифрового искусства, а также медиазалы для проведения конференций и презентаций), 2) дизайн и архитектура (арендные пространства для дизайнеров (графических, промышленных, модных) и архитектурных бюро), 3) IT и стартапы (развитие креативных IT-продуктов, геймдева (разработка видеоигр) и виртуальной реальности через специализированные инкубаторы).

Искусство и ремесла: 1) Арт-объекты и галереи (выставочные пространства для современных художников), 2) народные промыслы (интеграция традиционной керамики, текстиля и ювелирного дела в современный коммерческий контекст), 3) высшая школа традиционных искусств (образовательный кластер для подготовки мастеров мирового уровня), 4) индустрия впечатлений (проведение городских фестивалей, концертов и театральных постановок).

К инфраструктурным особенностям можно отнести тот факт, что новые парки проектируются как многофункциональные экосистемы, включающие: 1) креативные резиденции (специализированные зоны, где творцы могут жить и работать над проектами), 2) зеленые зоны (парковая территория с интеграцией национальных павильонов (например, павильон Узбекистана с EXPO-2025)), 3) современные библиотеки (общественные пространства для обмена знаниями и коворкинга).

В Республике Узбекистан система художественного образования регулируется рядом ключевых указов и постановлений, направленных на развитие творческого потенциала молодежи и поддержку сферы искусств.

Ключевые нормативные акты (2020–2026 гг.)

1. О дополнительных мерах по развитию сферы изобразительного и прикладного искусства [5]: Один из актуальных документов, определяющий приоритеты реформ на 2026-2027 годы. Он предусматривает масштабную реконструкцию Центрального выставочного зала, создание Мультимедийного центра в Ташкенте и обновление фондов Академии художеств.

2. О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности творческих школ [4]: С 2024/2025 учебного года в творческих школах внедряется обучение современным технологиям (включая робототехнику и «Digital Art»). Также утверждены целевые показатели развития этих школ до 2027 года.

3. О дополнительных мерах по дальнейшему развитию сферы культуры и искусства [3]: Установил обязательное обучение учащихся школ игре как минимум на одном из национальных музыкальных инструментов, что теперь фиксируется в аттестате.

4. О мерах по дальнейшему повышению эффективности сферы изобразительного и прикладного искусства [7]: Документ заложил основу для создания специализированных центров переподготовки и повышения квалификации кадров в области художественного образования.

Новые инициативы и проекты (2025-2026 гг.)

1. Высшая школа традиционных искусств: В феврале 2026 года представлены планы по созданию в Ташкенте вуза на базе опыта школы Королевского фонда Великобритании. Обучение по направлениям керамики, резьбы по дереву и каллиграфии будет вестись на английском языке.

2. Национальный институт реставрации: Рассматривается проект создания профильного института для подготовки специалистов по сохранению культурного наследия.

3. Парки креативных индустрий: В 2026 году запланировано строительство специализированных площадок в Ташкенте и Нукусе для поддержки творческой молодежи.

Действующие структуры и нормы.

1. Академия художеств Узбекистана: Ее деятельность и структура регулируются базовым постановлением «О дополнительных мерах по развитию и дальнейшему совершенствованию деятельности Академии художеств Узбекистана» [6], которое регулярно дополняется новыми нормами.

2. Закон «Об образовании» [2]: Новая редакция от 2020 года и Конституция Республики Узбекистан (ст. 50) [1] гарантируют право на не-

прерывное образование, включая художественное, в государственных и частных организациях.

Развитие системы осуществляется в рамках общей системы непрерывного образования (от дошкольного до высшего), закреплённой законодательством, с упором на современные методики и повышение квалификации. Государственная поддержка направлена на поддержку молодых художников, укрепление материально-технической базы образовательных учреждений и интеграцию национальных традиций с современным искусством.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Узбекистан. 01.05.2023. // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
2. Закон Республик Узбекистан «Об образовании» от 23.09.2020 г. № ЗРУ-637 // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от № ПП-112 от 02.02.2022 «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию сферы культуры и искусства» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
4. Постановление Президента Республики Узбекистан от № ПП-147 от 01.04.2024 «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности творческих школ» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от № ПП-212 от 01.07.2025 «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию сферы изобразительного и прикладного искусства» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
6. Постановление Президента Республики Узбекистан от № ПП-3219 от 16.08.2017 «О дополнительных мерах по развитию и дальнейшему совершенствованию деятельности Академии художеств Узбекистана» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
7. Постановление Президента Республики Узбекистан от № ПП-4688 от 21.04.2020 «О мерах по дальнейшему повышению эффективности сферы изобразительного и прикладного искусства» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан
8. Указ Президента Республики Узбекистан от 28.01.2022 г. № УП-60 «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» // LEX.UZ: Национальный правовой портал Республики Узбекистан

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

MILLIY-MADANIY MARKAZLARNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK FAOLIYATI: NAZARIY ASOSLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUV

Musurmonkulov O.U.

*Qori Niyoziy nomdagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
Yetakchi ilmiy xodimi, p.f.b.f.d. (PhD)., dotsent*

Tayanch so'zlar: ijtimoiy pedagogika, milliy-madaniy markaz, millatlararo totuvlik, fuqarolik identifikatsiyasi, ijtimoiy vositachilik, pedagogik kompetensiya.

Ключевые слова: социальная педагогика, национально-культурный центр, межэтническая гармония, гражданская идентичность, социальное посредничество, педагогическая компетентность.

Key words: social pedagogy, national-cultural center, interethnic harmony, civic identity, social mediation, pedagogical competence.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada fuqarolik jamiyati institutlari - xususan, milliy-madaniy markazlar - ijtimoiy-pedagogik sub'ektlar sifatidagi faoliyati ko'p qirrali tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida ijtimoiy pedagogikaning metodologik asoslari, Respublika Baynalmilal madaniyat markazining huquqiy-normativ zaminlari va millatlararo totuvlik tarbiyasidagi pedagogik mexanizmlar o'rganiladi. Mualliflik pozitsiyasi sifatida milliy-madaniy markazlarni fuqarolik identifikatsiyasini shakllantiruvchi "pedagogik makon" sifatida qayta kontseptuallashtirishning zarurligi asoslanadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен многогранный анализ деятельности институтов гражданского общества – в частности, национально-культурных центров – как социально-педагогических субъектов. Исследование рассматривает методологические основы социальной педагогики, правовые и нормативные основы Республиканского международного культурного центра, а также педагогические механизмы воспитания межэтнической гармонии. Авторская позиция основана на необходимости переосмысления национально-культурных центров как «педагогического пространства», формирующего гражданскую идентичность.

SUMMARY:

This article presents a multifaceted analysis of the activities of civil society institutions-specifically, national cultural centers-as socio-pedagogical actors. The study examines the methodological foundations of social pedagogy, the legal and regulatory framework of the Republican International Cultural Center, and the pedagogical mechanisms for fostering interethnic harmony. The author's position is based on the need to rethink national cultural centers as "pedagogical spaces" that shape civic identity.

Zamonaviy jamiyatning murakkablashib borayotgan ijtimoiy tuzilmasi pedagogika fanini yangi vazifalar bilan yuzlashtirmoqda. Agar an'anaviy pedagogika ta'lim muassasalari doirasidagi tarbiya jarayonlarini o'rganish bilan cheklanib kelgan bo'lsa, bugungi kunda ijtimoiy pedagogika mustaqil ilmiy paradigma sifatida fuqarolik jamiyati institutlarini - jamoat birlashmalari, madaniy markazlar, nodavlat notijorat tashkilotlarni - ham o'zining tadqiqot maydoni sifatida qamrab olmoqda. Ushbu kengayish tasodifiy emas: jamiyatdagi tarbiyaviy vazifani bajaruvchi sub'ektlar doirasi sezilarli darajada kengaydi va bu holat ilmiy-nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham yangicha tahlilni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida ko'p millatli jamiyatni boshqarish va millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish borasida o'ziga xos tajriba to'pladi. Davlat siyosatining konstitutsiyaviy asoslarida barcha fuqarolar uchun teng huquqlar kafolatlanishi, har bir xalqning til va madaniy merosini saqlash va rivojlantirish uchun sharoit yaratilishi belgilab qo'yildi. Shu bilan birga, bu siyosatni amaliyotga tatbiq etuvchi muassasalar tizimini yaratish zarurligi ham o'z-o'zidan kelib chiqdi. Mazkur ehtiyojni qondirish maqsadida Respublika Baynalmilal madaniyat markazi va milliy-madaniy markazlar tarmog'i shakllantirilib, ular nafaqat madaniy, balki chuqur ijtimoiy-pedagogik vazifalarni ham bajaruvchi tashkilotlarga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, yosh avlodni tarbiyalash masalasi nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-siyosiy dolzarblikka ega masala sifatida XXI asrda yangi ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu kontekstda milliy-madaniy markazlarning faoliyatini chuqur tadqiq etish - ularning metodologik bazasini mustahkamlash, ijtimoiy-pedagogik funksiyalarini aniq belgilash va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan jihozlash - ilmiy-amaliy zarurat sifatida kun tartibiga chiqmoqda.

2. Ijtimoiy pedagogikaning nazariy-metodologik asoslari.

Ijtimoiy pedagogika fan sifatida o'zining predmeti, metodlari va kategoriyaviy apparatiga ega mustaqil ilmiy soha hisoblanadi. Ammo uning chegaralari va mohiyatiga oid qarashlar ilmiy hamjamiyatda hali ham munozarali bo'lib qolmoqda. Rossiyalik olim Yu. V. Vasilkova bu fanni «alohida shaxs yoki guruhni tarbiyalash, o'qitish nazariyasi va amaliyoti» deb ta'rifladi, A. V. Mudrik ijtimoiy pedagogikani kengroq - «barcha yosh va ijtimoiy guruhlar ijtimoiy tarbiyasini o'rganuvchi fan» sifatida izohlaydi. Bundan farqli ravishda, B. D. Semenov ushbu sohani «muhit pedagogikasi» deb atab, uni ijtimoiy tarbiya jarayonida turli madaniy-ijtimoiy yutuqlarni birlashtiruvchi fan sifatida ta'riflaydi.

I.P.Podlasiyning klassik ta'rifiga ko'ra, «ijtimoiy pedagogika - ijtimoiy muhitning shaxsni shakllantirishga va ijtimoiy tarbiya muammolariga ta'siri qonuniyatlarini o'rganuvchi fan»dir. Ushbu ta'rif keng qabul topgan bo'lib, u ijtimoiy muhit omilining markaziy ahamiyatini ko'rsatib beradi. O'zbek olimasi, professor N.Egamberdieva esa ijtimoiy pedagogikaga faqat nazariy emas, balki amaliy faoliyat sohasi sifatida yondashish zarurligini alohida ta'kidlaydi: nazariya va amaliyot birligi bu fanning fundamental xususiyatidir. Ushbu metodologik qoida milliy-madaniy markazlar faoliyatini tahlil qilishda ham o'z ahamiyatini to'liq saqlaydi.

Ijtimoiy pedagogikaning asosiy kategoriyalari orasida ijtimoiylashuv jarayoni alohida o'rin egallaydi. Shaxs o'z hayotiy faoliyati davomida ko'plab ijtimoiy institutlar - oila, maktab, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari, madaniy tashkilotlar - ta'siriga uchraydi. Ushbu institutlarning har biri o'ziga xos tarbiyaviy vazifani bajarib, shaxsning qadriyatlar tizimini, xulq-atvor namunalarini va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishda qatnashadi. Milliy-madaniy markazlar aynan shu institutlar qatorida - lekin o'ziga xos spetsifikasi bilan - muhim o'rin egallaydi: ular bir vaqtning o'zida ham etnik o'zlikni asrash, ham umumfuqarolik birligini mustahkamlash kabi ikki yo'nalishli vazifani muvozanatli bajarishi lozim.

3. O'zbekistonda milliy-madaniy markazlarning huquqiy-institutsional shakllanishi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, millatlararo totuvlikni ta'minlash masalasi davlat qurilishining ustuvor yo'nalishiga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 8-moddasi «O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi» deb mustahkamladi, 4-modda esa respublika hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillarini, urf-odatlarini va an'alarini hurmat qilish hamda ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratish kafolatini berdi. Bu normalar faqat huquqiy e'lon emas - ular ijtimoiy pedagogika tili bilan aytganda, davlat tomonidan rasmiy tan olingan normativ-qadriyatlar tizimining asosini tashkil etdi.

Respublika Baynalmilal madaniyat markazi 1992 yil 13 yanvarda - ya'ni mustaqillikning dastlabki oylarida - Vazirlar Mahkamasining 10-son qarori bilan rasman tashkil etildi. Ushbu qaror bilan Markazga quyidagi asosiy ijtimoiy-pedagogik vazifalar yuklandi: milliy an'analar, urf-odatlar va marosimlarni qayta tiklash va rivojlantirishga ko'maklashish; millatlararo jipslashuvga hissa qo'shish; milliy-madaniy markazlarga uslubiy yordam ko'rsatish va ularning faoliyatini muvofiqlashtirish. Ayniqsa diqqatga sazovorki, Markazning tarkibiy

tuzilmasida yoshlar va bolalar bilan ishlash bo'limining alohida tashkil etilishi bu muassasaning ijtimoiy-pedagogik yo'nalishini aniq belgilab berdi.

Keyingi yillarda mazkur tizim muhim tashkiliy o'zgarishlarga uchradi. Prezidentning «Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni asosida Respublika Baynalmilal madaniyat markazi negizida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etildi. Bu qayta tashkillashtirish milliy-madaniy markazlar tizimini davlat boshqaruvi tizimiga yanada organik tarzda integrasiya qilish yo'lida muhim qadam bo'ldi hamda ushbu markazlarning ijtimoiy-pedagogik vakolatlari yanada kengaydi.

Tarixiy-qiyosiy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, O'zbekiston hududida millatlararo hamjihatlikning tarixi juda qadimiydir. Tarixchi Azamat Ziyoning tadqiqotlari ko'rsatadiki, Movarounnahr mintaqasida qadimdan turkiy, forsiy, hind va xitoy xalqlari yon-yon yashab, o'zaro madaniy-iqtisodiy munosabatlar olib borgan. Bu esa millatlararo totuvlik O'zbekiston uchun siyosiy zarurat sifatida tashqaridan kiritilmagan - balki mintaqaning chuqur tarixiy qadriyati ekanligini ko'rsatadi. Bugungi milliy-madaniy markazlar ana shu qadriyatni zamonaviy institutsional shakllarda tirgizib, yangi avlodlarga yetkazish vazifasini bajarimoqda.

4. Jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-pedagogik funksiyalari: tasnif va tahlil.

Fuqarolik jamiyatida jamoat tashkilotlari bir necha muhim ijtimoiy-pedagogik funksiyani bir vaqtda bajaradi. Ularni tizimlashtirish maqsadida quyidagi funksional tasnifni taklif etish mumkin. Birinchidan, vositachilik funksiyasi - davlat organlari bilan aholi o'rtasidagi pedagogik ko'prik vazifasini bajarish, yoshlar tarbiyasi masalalari bo'yicha ikki tomonlama muloqotni ta'minlash. Ikkinchidan, kommunikativ funksiya - jamoat birlashmalari ijtimoiy aloqa kanali sifatida ishlab, davlat va jamiyatning tarbiyaviy muammolarga munosabatini uzatadi va o'zaro tushunishni shakllantiradi. Uchinchidan, "rezonator" funksiyasi - avlodlar o'rtasidagi yoki maktab-oila munosabatlaridagi nizolarni zo'ravonliksiz, muloqot orqali hal etishga ko'maklashish. To'rtinchidan, madaniy-pedagogik kapital funksiyasi - aholining pedagogik savodxonligi va madaniyatini oshirish, tarbiyaviy birlikni mustahkamlash.

Ijtimoiy pedagogik sub'ekt sifatida milliy-madaniy markazlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular bir vaqtda ikkita tarbiyaviy maqsad sari harakat qiladi: etnik guruh ichida o'zlikni asrash va ulug'lash hamda turli etnik guruhlar o'rtasida umumiy fuqarolik identifikatsiyasini shakllantirish. Bu ikki

yo'nalish bir-biriga zid emas - balki to'g'ri tashkil etilgan pedagogik jarayonda bir-birini boyitadi. O'zlikni chuqur anglab yetgan inson boshqalarning o'zligini ham hurmat qila oladi - bu ijtimoiy psixologiya va etnik pedagogikaning asosiy qonuniyatlaridan biridir. Millatlararo muloqot madaniyatining shakllanishi aynan ushbu dialektik jarayon orqali amalga oshadi.

Amaliy jihatdan ushbu funksiyalar turli shakl va usullarda namoyon bo'ladi. Respublika Baynalmilal madaniyat markazi faoliyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, madaniy tadbirlar (festival, ko'rgazma, milliy bayramlar) ijtimoiy-pedagogik ta'sir vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, rus, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, tojik, tatar, boshqird, koreys va boshqa tillarda milliy teleko'rsatuvlar - «O'zbekiston - umumiy uyimiz», «Yagona oilada», «Umid», «Jetigen», «Aychurek», «Mehrangaz», «Biznen miras», «Irendek», «Ariran» kabi dasturlar - ijtimoiy-pedagogik g'oyalarni keng ommaga yetkazish mexanizmi sifatida xizmat qilmoqda.

5. Millatlararo totuvlik tarbiyasining pedagogik muammolari va yechim yo'nalishlari.

Barcha ijobiy yutuqlarga qaramasdan, millatlararo totuvlik tarbiyasi sohasida bir qator hal etilmagan muammolar mavjud. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, talabalar jamoalarida millatlararo munosabatlar holatini kuzatish tizimli yo'lga qo'yilmagan, bu esa tarbiyaviy ta'sirning samaradorligini ob'ektiv baholashga imkon bermaydi. Bundan tashqari, millatlararo aloqa madaniyati ta'lim muassasalarida maqsadli va uzluksiz tarbiyalanmayotganligi ko'p tadqiqotlarda qayd etilmoqda. Ushbu tafovut - e'lon qilingan siyosat maqsadlari va ularning amaliy pedagogik tatbiq etilishi o'rtasidagi farq - ijtimoiy pedagogika fani oldiga aniq vazifalar qo'yadi.

X.Ibragimov, M.Quronov, V.Karimova, Sh.Akramova, N.Latipova va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari millatlararo munosabatlar tarbiyasining psixologik va pedagogik o'lchamlarini milliy g'oya va ma'naviyat masalalari bilan bog'liq holda o'rganadi. Falsafiy-sotsiologik nuqtai nazardan esa Sh.Madaeva, A.Ochildiev, S.Otamurodov, J.Bahronov, M.Bekmurodov, M.Ganieva va boshqalarning tadqiqotlari mavzuning kengroq ijtimoiy-madaniy kontekstini yoritadi. Ushbu ko'p qirrali tadqiqotlar majmui muammoning murakkabligi va uni hal etishda faqat bir sohaning kuchi bilan chegaralanib bo'lmasligini isbotlaydi.

«Yangi O'zbekiston Taraqqiyot Strategiyasi 2022–2026» da ma'naviyat sohasini rivojlantirish borasida ko'plab muhim yo'nalishlar belgilab berilgan bo'lib, ular orasida aholining yosh va hududiy xususiyatlarini inobatga olgan holda targ'ibot ishlarini maqsadli tashkil etish, axborot-kommunikatsiya

vositalaridan oqilona foydalanish hamda ijtimoiy pedagogik texnologiyalarga tayanish alohida ajralib turadi. Mazkur strategik hujjat milliy-madaniy markazlar faoliyatini ham yangicha sifat bosqichiga ko'tarish uchun aniq yo'l-yo'riqni ko'rsatib beradi.

6. Milliy-madaniy markazlar faoliyatining zamonaviy pedagogik modeli: mualliflik taklifi.

Yuqorida bayon etilgan tahlilga asoslanib, milliy-madaniy markazlarning zamonaviy ijtimoiy-pedagogik faoliyatini quyidagi kompetensiyaviy model doirasida tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu model to'rt asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi. Birinchi yo'nalish - axborot-kommunikativ savodxonlik: madaniy markazlar xodimlari va ishtirokchilarini raqamli muhitda tanqidiy fikrlash, yolg'on axborotni aniqlash va mafkuraviy tahdidlarga dosh berish ko'nikmalariga o'rgatish. Ikkinchi yo'nalish - millatlararo muloqot madaniyati: turli etnik guruhlar vakillari o'rtasida samimiy muloqotni o'rnatish va rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus pedagogik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

Uchinchi yo'nalish - mafkuraviy immunitet va tanqidiy tafakkur: yoshlarni «ommaviy madaniyat», diniy ekstremizm, separatizm va boshqa mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishda faqat taqiqlov emas, balki ijobiy muqobil qadriyatlar tizimini shakllantirish orqali immunitet hosil qilish. Bu borada turli xalqlar adabiyoti, san'ati va madaniy merosini o'rganish muhim pedagogik resurs hisoblanadi. To'rtinchi yo'nalish - fuqarolik hamkorligiga tayyor bo'lish: «O'zbekiston - umumiy uyimiz» g'oyasini hayotiy e'tiqodga aylantirish, har bir yoshning mamlakatimiz kelajagiga daxldorlik hissini shakllantirish va ijtimoiy faollikni rag'batlantirish.

Milliy-madaniy markazlarning ijtimoiy-pedagogik faoliyatini takomillashtirish uzluksiz va tizimli jarayon bo'lib, u bir necha bosqichni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich bosqichda sohada mas'ul mutaxassislarni ijtimoiy-pedagogik metodologiya bilan qurollashtirish, ularga amaliy ko'nikmalar va uslubiy ko'rsatmalar berish zarur. So'ngra millatlararo totuvlik madaniyatiga oid pedagogik kompetensiyalar maqsadli tarzda rivojlantiriladi. Nihoyat, ushbu faoliyatning monitoring va baholash tizimi yaratilishi lozim - bu holatgacha bu sohada tizimli monitoring yo'qligi asosiy kamchilikka aylanib kelgan.

Bundan tashqari, milliy-madaniy markazlar faoliyatida yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish masalasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Sport va jismoniy tarbiya, ijodiy to'garaklar, xorijiy tillarni o'rgatish, turli xalqlar adabiyotini o'qish bo'yicha klublar — bularning hammasi yoshlar uchun «ommaviy madaniyat» ning salbiy ta'siriga qarshi samarali alternativa bo'lib

xizmat qilishi mumkin. Zamonaviy pedagogik qarashlar nuqtai nazaridan bu yo'nalish ayniqsa muhimdir: taqiqlashdan ko'ra samarali muqobil yaratish pedagogik jihatdan ancha ta'sirchan.

Xulosa qilib aytganda milliy-madaniy markazlarning ijtimoiy-pedagogik faoliyati — bu nafaqat madaniy tadbirlar tashkil etish, balki zamonaviy fuqarolik jamiyatining pedagogik makonini shakllantirish jarayonidir. Mazkur maqolada amalga oshirilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ushbu markazlar haqiqiy pedagogik ta'sir imkoniyatiga ega: ular davlat va aholi o'rtasida vositachilik qiladi, turli etnik guruhlar o'rtasida dialog maydonini yaratadi, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalaydi va fuqarolik identifikatsiyasini mustahkamlaydi.

Biroq ushbu potensialdan to'liq foydalanish uchun bir qator shart-sharoitlar zarur. Avvalo, milliy-madaniy markazlar faoliyati aniq pedagogik maqsadlar, uslublar va o'lchov mezonlari bilan jihozlanishi lozim. Shuningdek, ular zamonaviy raqamli muhitning imkoniyatlaridan samarali foydalana olishi hamda ijtimoiy tarmoqlar va media vositalar orqali yoshlar bilan muloqotni kuchaytirishi kerak. Nihoyat, ularning nodavlat notijorat tashkilotlar, ta'lim muassasalari va davlat organlari bilan hamkorligi yanada chuqurlashtirilishi zarur.

Jamiyatda millatlararo muloqot madaniyati qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy keskinliklar va ziddiyatlar sodir bo'lishi xavfi shunchalik past bo'ladi - bu ijtimoiy psixologiya va pedagogikaning muhim qonuniyatlaridan biridir. O'zbekiston "O'zbekistonliklar" deb ataluvchi yangi fuqarolik identifikatsiyasini shakllantirish yo'lida harakat qilayotgan bugungi kunda milliy-madaniy markazlarning ijtimoiy-pedagogik roli strategik ahamiyat kasb etmoqda. Ularni "pedagogik makon" sifatida yangicha kontseptuallashtirib, ilmiy-amaliy asosda qayta tashkil etish O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini mustahkamlashning muhim omillaridan biriga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 13 yanvardagi 10-son qarori bilan tasdiqlangan "Respublika baynalmilal madaniyat markazi to'g'risida" Nizom.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
4. "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi".
5. Vasilkova Yu.V. Sotsial'naya pedagogika. - Moskva: Akademiya, 2000.
6. Mudrik A.V. Sotsial'naya pedagogika. - Moskva: Akademiya, 2005.
7. Podlasiy I.P. Pedagogika. - Moskva: Vldos, 2004.
8. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. - T.: O'qituvchi, 2010.
9. Ibragimov X. va boshq. Pedagogik psixologiya. - T.: Fan va texnologiya, 2015.
10. Ziyoev A. O'zbekiston tarixi: Yangi tadqiqotlar. - T.: Sharq, 2008.

MAHALLA PEDAGOGIKASIDA OILA INSTITUTI TRANSFORMATSIYASI, Z/ALPHA AVLOD MUAMMOLARI, “OILA PEDAGOGIKASI” MEXANIZMLARI

Musurmonkulov O.U.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
Yetakchi ilmiy xodimi, p.f.b.f.d. (PhD), dotsent*

Tayanch soʻzlar: oila pedagogikasi, mahalla pedagogikasi, ijtimoiy tarbiya, oila instituti transformatsiyasi, Z avlod, Alpha avlod, tarbiya boʻshligʻi, avtoritet transferi, kiberpedagogika, mediasavodxonlik.

Ключевые слова: семейная педагогика, махаллинская педагогика, социальное воспитание, трансформация института семьи, поколение Z, поколение Alpha, воспитательный вакуум, трансфер авторитета, кибепедagogika, медиаграмотность

Key words: family pedagogy, mahalla pedagogy, social upbringing, family institution transformation, Generation Z, Generation Alpha, educational gap, authority transfer, cyber pedagogy, media literacy

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada mahalla pedagogikasi ilmiy konsepsiyasi doirasida oila institutining ijtimoiy tarbiyadagi oʻrni, uning transformatsiya jarayonlari va zamonaviy chaqiriqlar tahlil qilinadi. XXI asrda globallashuv, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy oʻzgarishlar taʼsirida oila funksiyalarining qisman tashqi institutlarga koʻchishi, “tarbiya boʻshligʻi” va “avtoritet transferi” kabi fenomenlar ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, Z va Alpha avlodlarining psixo-pedagogik xususiyatlari hamda ularda kuzatilayotgan tarbiyaviy muammolarning sabab-oqibat bogʻliqligi ochib beriladi. Muallif tomonidan “oilal pedagogikasi” tushunchasi ilmiy taʼriflanib, uni intuitiv amaliyotdan texnologik tizimga aylantirish mexanizmlari (3T modeli, kiberpedagogika, oilaviy kelishuv, mediasavodxonlik va boshqalar) taklif etiladi. Maqola oila–mahalla–maktab integratsiyasi asosida tarbiya samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье в рамках научной концепции махаллинской педагогики анализируется роль института семьи как ключевого ядра социального воспитания, а также процессы его трансформации в условиях XXI века. Рассматриваются такие явления, как перенос воспитательных функций к внешним институтам, феномен «воспитательного вакуума» и «трансфер авторитета». Особое внимание уделено психолого-педагогическим особенностям поколений Z и Alpha и причинам возникновения современных воспитательных проблем. В статье дается научное определение понятия «семейная педагогика» и предлагаются современные механизмы ее реализации (модель 3Т, кибепедagogika, семейные соглашения, медиаграмотность и др.). Работа завершается практическими рекомендациями по укреплению вза-

имодействия «семья–махалла–школа» и повышению эффективности воспитательного процесса.

SUMMARY:

This article examines the role of the family institution as the core of social upbringing within the framework of the mahalla pedagogy concept, as well as its transformation in the 21st century. The study highlights key phenomena such as the shift of educational functions to external institutions, the “educational gap,” and the “authority transfer.” Special attention is given to the psycho-pedagogical characteristics of Generation Z and Alpha, along with the underlying causes of emerging educational challenges. The paper defines the concept of “family pedagogy” and proposes modern mechanisms for its implementation, including the 3T model, cyber-pedagogy, family agreements, and media literacy. The article concludes with practical recommendations aimed at strengthening the integration of family-mahalla–school systems and enhancing the effectiveness of upbringing processes.

Mahalla pedagogikasi ilmiy konsepsiyasida oila instituti ijtimoiy tarbiyaning bosh yadrosi hisoblanadi. Chunki insonning axloqiy pozitsiyasi, ma’naviy qadriyatlar, muloqot madaniyati, ijtimoiy mas’uliyati va shaxsiy intizomi ilk bor aynan oila muhitida qaror topadi. Shu ma’noda oila - tarbiyaning birinchi, tabiiy va uzluksiz amal qiladigan maydoni bo‘lib, uning samaradorligi mahalla va maktabdagi tarbiya jarayonlariga ham bevosita ta’sir qiladi.

Biroq XXI asr sharoitida oila institutining funksional, madaniy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari sezilarli darajada transformatsiyaga uchramoqda. Urbanizatsiya, global axborot oqimlari, raqamli texnologiyalar ta’siri, mehnat bozorining o‘zgarishi, migratsiya jarayonlari, turmush sur’atining tezlashishi hamda kommunikatsiya shakllarining yangi formatga o‘tishi oila tarbiyasida an’anaviy mexanizmlarni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

Mazkur bo‘limda oila instituti transformatsiyasining mohiyati, Z va Alpha avlodlari psixo-pedagogik profili, ularda kuzatilayotgan tarbiyaviy muammolarning ildiz sabablari, shuningdek “oil pedagogikasi”ning zamonaviy mexanizmlari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan atroflicha sharhlanadi.

Oila instituti transformatsiyasi: tarbiya makonining yangi konfiguratsiyasi.

Oilaning ijtimoiy vazifalaridagi o‘zgarishlar.

An’anaviy jamiyatda oila instituti bir vaqtning o‘zida bir nechta ijtimoiy vazifani bajargan:

- a) iqtisodiy ta’minot;
- b) tarbiya va ijtimoiylashuv;
- v) ma’naviy-nazorat funksiyasi;
- g) mehnat va kasbiy yo‘naltirish;
- d) avlodlar o‘rtasida madaniy meros uzatish.

Zamonaviy sharoitda ushbu vazifalarning bir qismi tashqi institutlarga “ko‘chmoqda”: bolaning bilim olishi maktab va onlayn ta’lim platformalariga, kasbiy orientatsiya markazlar va raqamli muhitga, dam olish kontent industriyasiga o‘tmoqda. Bu esa oila tarbiyasida “institutsional raqobat”ni kuchaytirib, ota-onaning ta’sir maydonini qisqartirmoqda.

Oila vaqt resursining qisqarishi va “tarbiya bo’shlig’i”.

Oila instituti transformatsiyasida eng og‘riqli nuqta - ota-onaning vaqt resursi bilan bog‘liq. Ish yuki ortishi, qo‘shimcha daromad manbalariga ehtiyoj, logistika va maishiy tashvishlar ko‘payishi bola bilan “sifatli muloqot”ni qisqartiradi. Natijada tarbiyaning asosiy psixologik mexanizmi bo‘lgan:

- birgalikda vaqt o‘tkazish;
- suhbat va maslaxat;
- hissiy qo‘llab-quvvatlash;
- hamkorlikda faoliyat

kabi vositalar zaiflashadi.

Ilmiy nuqtai nazardan bu holat “tarbiya bo’shlig’i” fenomeni sifatida baholanadi. Ya’ni bola e’tibor va ma’naviy rahbarlikka bo‘lgan ehtiyojini qondirish uchun tashqi manbalarga murojaat qiladi: tengdoshlar muhiti, ijtimoiy tarmoqlar, virtual guruhlar va trend platformalar.

“Avtoritet transferi”: tarbiya sub’ektining almashinishi.

Zamonaviy oila muhitida kuzatilayotgan muhim jarayonlardan biri - avtoritet (obro‘ va ta’sir) markazining ko‘chishidir. Ilgari bola uchun asosiy avtoritet manbai:

- ota-ona;
- bobo-buti;
- ustoz;
- mahalladagi obro‘li insonlar

bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi sharoitda bola quyidagilarni “qudratli ta’sir manbai” deb qabul qilishi mumkin:

- bloggerlar;
- inflyuenserlar;
- serial qahramonlari;
- onlayn trend liderlar.

Bu holatni shartli ravishda “avtoritet transferi” deb atash mumkin. Uning pedagogik xavfi shundaki, tashqi avtoritet bolaga milliy qadriyat va ma’naviy mas’uliyat nuqtai nazaridan emas, balki layk, trend va iste’mol psixologiyasi asosida ta’sir qiladi. Demak, oila pedagogikasi bu jarayonga nisbatan faqat

“taqiq” bilan emas, mediasavod, axborot immuniteti va tanqidiy tafakkur mexanizmlari bilan javob berishga majbur.

Z va Alpha avlod: psixo-pedagogik xususiyatlar va tarbiya muammolarining ilmiy tahlili.

Z va Alpha avlodning umumiy pedagogik portreti.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda Z va Alpha avlodlari “raqamli muhitda tug‘ilgan va shakllangan avlod” sifatida talqin qilinadi. Ularda quyidagi xususiyatlar nisbatan ko‘proq kuzatiladi:

Qisqa diqqat (attention span).

Tez almashuvchan kontent muhiti uzoq muddat bir masalaga diqqatni jamlashni qiyinlashtiradi.

Vizual va audiovizual idrok ustunligi.

Matnli manbalardan ko‘ra video, tasvir, infografika orqali bilim tezroq o‘zlashtiriladi.

Avtonomiya va erkin tanlovga ehtiyoj.

“Buyruq” modeliga qarshi, “tushuntirish” modeliga ehtiyoj yuqori bo‘ladi.

Tezkor natija intilishi.

Natija kechikib kelsa, motivatsiya tez so‘nishi mumkin.

Raqamli sotsializatsiya.

Do‘stlik, tan olinish, ta’sir va hatto obro‘ ko‘pincha onlayn muhitda shakllanadi.

Bu xususiyatlar o‘z-o‘zidan salbiy emas. Muammo - tarbiya tizimi, xususan oila pedagogikasi ushbu xususiyatlarni ijobiy energiyaga aylantira olmasa, ular tartibsizlik, konflikt yoki ruhiy muammolar manbai bo‘lib qolishi mumkin.

Z/Alpha avlod muammolari: sabab-oqibat zanjiri.

Mahalla pedagogikasi nuqtai nazaridan Z/Alpha avlodlarda uchraydigan muammolarni “axloqiy buzilish” sifatida emas, **psixo-pedagogik va ijtimoiy omillar kompleksining natijasi** sifatida ko‘rish zarur. Amaliyotda quyidagi muammolar tez-tez kuzatiladi:

- muloqot kamligi va hissiy yaqinlik yetishmasligi;
- intizom va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligi;
- qiyinchilikka chidam (resilience) pastligi;
- onlayn ta’sirga ishonch va manipulyatsiyaga moyillik;
- motivatsiya inqirozi (“o‘qish nima uchun?” savoliga javob yo‘q);
- identifikatsiya muammosi (milliy va shaxsiy “men”ning zaiflashuvi).

Mazkur holatlarning umumiy ilmiy xulosasi: zamonaviy bola oddiy axborot yetishmasligiga emas, **ma’no yetishmasligiga** duch kelmoqda. Shuning uchun

oila pedagogikasi bolaga faqat qoida emas, **ma'no, maqsad va pozitsiya** ham berishga qaratilmog'i lozim.

“Oila pedagogikasi” tushunchasi: ilmiy ta'rif va predmet chegarasi.

“Oila pedagogikasi” - oila sharoitida bolaning ma'naviy-axloqiy, psixologik, ijtimoiy va kompetensiyaviy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan maqsadli ta'sirlar tizimini o'rganuvchi va amaliyotga joriy etuvchi pedagogik yo'nalishdir. Uning predmet doirasiga quyidagilar kiradi:

- ota-ona tarbiya madaniyati;
- oilaviy muloqot texnologiyalari;
- oilada qoida va intizomni shakllantirish;
- emotsional xavfsizlik va ruhiy barqarorlik;
- raqamli muhitda bolani himoya qilish (kiberpedagogika);
- avlodlar muloqoti va milliy tarbiya uzviyligi.

Mahalla pedagogikasida oila pedagogikasi “asosiy halqa” sifatida qaraladi. Chunki mahalla bolaga ta'sir qilsa-da, bolaning kundalik xulq ssenariylari (odatlar, munosabatlar, nutq, reaksiya madaniyati) oilada shakllanadi.

Oila pedagogikasining zamonaviy mexanizmlari: tarbiyani “intuitsiya”dan “texnologiya”ga aylantirish.

Zamonaviy sharoitda oila pedagogikasi quyidagi asosiy mexanizmlar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Bu mexanizmlar Z/Alpha avlodga mos, amaliyotda qo'llanadigan va pedagogik samara beruvchi yechimlardir.

“Tinglash–tushunish–to'g'rilash” (3T) modeli

Ota-ona tarbiyada birinchi qadam sifatida jazo yoki keskin tanqidni emas, balki bolani tinglash va sababni tushunishni tanlasa, tarbiya “qarshilik” emas, “hamkorlik” asosida quriladi. Bu model psixologik jihatdan bolada ishonchni oshiradi va konflikt intensivligini pasaytiradi.

“Chegara + mehr” muvozanati

Tarbiyada ikki qutb - qattiqqo'llik va nazoratsiz erkinlik - birdek xavfli. Ilmiy nuqtai nazardan eng samarali model - me'yoriy talabchanlik va emotsional qo'llab-quvvatlashning birligi. Bolada “qoida menga qarshi emas, meni himoya qiladi” degan ichki qabul shakllanishi shart.

Oilaviy kelishuv texnologiyasi (Family Agreement).

Oilada 5–7 ta aniq qoida bola bilan birgalikda kelishilib qabul qilinishi kerak:

- gadjet vaqti;
- uy vazifasi;
- uy mehnati;
- muloqot madaniyati;
- kechki reja va uyqu.

Bu tarbiyada sub'ektivlikni oshiradi: bola qoidani tashqi majburiyat emas, ichki kelishuv sifatida qabul qiladi.

“10 daqiqalik sifatli muloqot” metodi.

Har kuni kamida 10 daqiqa telefonsiz, tanqidsiz va “diagnozsiz” suhbat bolaning emotsional xavfsizligini tiklaydi. Ushbu metod Z/Alpha avlod psixologiyasidagi asosiy ehtiyoj - “eshitilish va qabul qilinishi” ehtiyojini qondirib, tarbiya samaradorligini oshiradi.

“Rol berish” va mas’uliyatni erta shakllantirish.

Bolada jamoaga keraklilik hissi paydo bo‘lishi uchun unga vazifalar berilishi muhim: uyda muayyan javobgarlik, mahalla ishlarida qatnashish, yordam ko‘rsatish kabi. Bu ijtimoiylashuvni tezlashtiradi va infantillikni pasaytiradi.

Kiberpedagogik navigatsiya.

Ota-ona raqamli muhitda bolani to‘liq nazorat qilish emas, balki uning axborot xulqini boshqara olishga o‘rgatishi kerak. Kiberpedagogika doirasida quyidagi elementlar muhim:

- kontentni saralash;
- xavf belgilarini bilish (bulling, manipulyatsiya, shubhali guruhlar);
- bola bilan mediasuhbat (media dialogue) olib borish;
- “onlayn odob”ni shakllantirish.

Qadriyatlarni keys va ssenariy orqali singdirish.

Milliy qadriyatlar “aytilsa” emas, “yoritilsa” ta’sir qiladi. Shuning uchun oila tarbiyasida “halollik”, “viʼjdon”, “sadoqat”, “mehnat” kabi tushunchalar hayotiy holatlar orqali muhokama qilinishi lozim. Masalan: “do‘sting yolg‘on gapir, dedi - senchi?” “maktabda adolatsizlik ko‘rding - qanday yo‘l tutasan?” Bu metod bolada tanqidiy fikr va axloqiy qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantiradi.

“Oila–mahalla–maktab” integrativ keys guruhi.

Muammoli holatlarda oila yolg‘iz qolmasligi lozim. Sinf rahbar, psixolog, mahalla mas’ullari va ota-ona hamkorligida keys asosida ishlash mexanizmi tarbiyada manzilli yondoshuvni ta’minlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Oila institutining transformatsiyasi tabiiy ijtimoiy jarayon bo‘lib, u oila tarbiyasi mexanizmlarini modernizatsiya qilishni taqozo etadi. Shuningdek, Z va Alpha avlod muammolari “axloqiy buzilish” emas, balki raqamli muhit ta’siri, psixologik xususiyatlar va tarbiya arxitekturasidagi o‘zgarishlar natijasidir. Mahalla pedagogikasi oilani nazorat qiluvchi emas, uni metodik va psixologik qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy institut sifatida rivojlantirishi lozim. “Oila pedagogikasi”ni intuitiv amaliyotdan

texnologik tizimga aylantirish tarbiyani samaradorligini oshiradi va ma'naviy xavfsizlikni mustahkamlaydi.

Amaliy tavsiya sifatida har bir mahallada quyidagi kompleks chora-tadbirlar tizimi joriy etilishi mumkin:

- ota-onalar uchun “oila pedagogikasi” o'quv modullari;
- kiberpedagogik savodxonlik treninglari;
- avlodlar muloqoti klublari;
- muammoli holatlar bo'yicha integrativ keys guruh;
- oila tarbiyasi indikatorlari asosida profilaktik monitoring.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturini tasdiqlash to'g'risida” 34-son qaror, 28.01.2026. - Lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida (Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida): PQ-5040, 26.03.2021. - Lex.uz.
3. X.Ibraimov, M.Quronov. Umumiy pedagogika. Darslik. T-Shahhof 2023 y.
4. X.Ibraimov, M.Quronov, D.Ibragimova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik. T- Shahhof 2024 y.
5. A.Maxmudov, A.Saydaliev. Raqamli dunyo va bola tarbiyasi (Metodik qo'llanma). “Bookmany Print”/ Toshkent-2025.
6. Umarova Z. A. Boshlang'ich ta'limda milliy tarbiya asoslari (Boshlang'ich ta'limda milliy tarbiya asoslari). - 2021. - CyberLeninka.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA LIDERLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA 4K MODEL ASOSIDAGI PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Maxmudov A.X.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti professori,
Pedagogika fanlari doktori*

Xodiyeva G.H.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
tayanch doktoranti*

Tayanch so'zlar: liderlik sifatleri, 4K modeli, kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik, kollaborativlik, boshlang'ich ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv.

Ключевые слова: лидерские качества, модель 4К, креативность, критическое мышление, коммуникация, коллаборация, начальное образование, компетентностный подход.

Key words: leadership qualities, 4C model, creativity, critical thinking, communication, collaboration, primary education, competency-based approach.

РЕЗИОМЕ:

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda "4K" modeli (kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik va kollaborativlik)ning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda 4K kompetensiyalarini matematika va tarbiya fanlari mazmuniga integratsiya qilish orqali o'quvchilarda tashabbuskorlik, mas'uliyat, mustaqil qaror qabul qilish, samarali muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari yoritilgan. Shuningdek, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar va hamkorlikka asoslangan ta'lim texnologiyalarining liderlik sifatlarini rivojlantirishdagi samaradorligi yoritilgan.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье проанализированы педагогические возможности модели «4К» (креативность, критическое мышление, коммуникация и коллаборация) в развитии лидерских качеств у учащихся начальных классов. В исследовании освещены пути формирования инициативности, ответственности, самостоятельного принятия решений, эффективного общения и навыков командной работы посредством интеграции компетенций 4К в содержание предметов математики и воспитания. Также раскрыта эффективность интерактивных методов, проблемных ситуаций и образовательных технологий, основанных на сотрудничестве, в развитии лидерских качеств учащихся.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical potential of the "4C" model (creativity, critical thinking, communication, and collaboration) in developing leadership qualities among primary school students. The study highlights ways of fostering initiative, responsibility, independent decision-making, effective communication, and teamwork skills through the integration of 4C competencies into Mathematics and Character Education curricula. It also reveals the effectiveness of interactive

methods, problem-based situations, and collaborative learning technologies in enhancing students' leadership qualities.

Kirish. Zamonaviy ta'lim konsepsiyasida o'quvchi faqat bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy faol, tashabbuskor hamda jamoada samarali faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllantirilishi muhim vazifa hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim bosqichidanoq o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish ta'lim mazmuni va metodikasining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur yosh davrida liderlik ko'proq tashabbus ko'rsatish, mas'uliyatni his qilish, o'z fikrini erkin ifodalash, tengdoshlari bilan samarali hamkorlik qilish va jamoa manfaatlarini anglash kabi xususiyatlarda namoyon bo'ladi.

O'quvchilarda ushbu sifatlarini shakllantirishda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilayotgan "4K" modeli kritik fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va kollaborativlik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur model xalqaro ta'lim amaliyotida o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini shakllantirish, ularning global muhitga moslashuvchanligini oshirish hamda ta'lim natijalarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish vositasi sifatida keng qo'llanilmoqda [4], [5].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan ta'lim strategiyalarida ham ushbu kompetensiyalarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Jumladan, UNESCOning "Ta'lim-2030" dasturida sifatli ta'lim va hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan bo'lsa, OECDning "Learning Framework 2030" konsepsiyasida tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqot va hamkorlik XXI asrning asosiy kompetensiyalari sifatida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, Jahon iqtisodiy forumi (WEF) hisobotlarida mazkur ko'nikmalar zamonaviy mehnat bozorida yuqori talab qilinadigan kompetensiyalar qatoriga kiritilgan. UNICEF materiallarida esa o'quvchilarning global raqobatbardoshligini ta'minlash uchun transfer qilinadigan, ya'ni hayotda qo'llaniladigan ko'nikmalarni rivojlantirish zarurligi qayd etiladi.

Bugungi kunda globallashtiruv jarayonlari va mehnat bozoridagi o'zgarishlar ta'lim natijalariga bo'lgan talablarni yangicha talqin qilishni talab etmoqda. Xalqaro tadqiqotlar ish beruvchilar uchun kreativlik va tahliliy fikrlash eng muhim kasbiy sifatlar qatorida ekanligini ko'rsatmoqda. Shu bois ta'lim tizimida o'quvchilarning ushbu kompetensiyalarini boshlang'ich sinfdanoq rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. PISA kabi xalqaro baholash dasturlarida ham o'quvchilarning tahliliy va ijodiy fikrlash ko'nikmalariga alohida e'tibor

qaratilayotgani ta'lim mazmunini 4K modeli asosida boyitish muhimligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metadologiya. Xalqaro ta'lim tizimida o'quvchilarni nafaqat akademik bilimlar bilan qurollantirish, balki ularni kundalik hayot va kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlash ustuvor maqsad sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, 4K modelida mujassam bo'lgan kreativlik, kommunikativlik, kollaborativlik va kritik fikrlash kompetensiyalari zamonaviy ta'limning asosiy tarkibiy qismlaridan biriga aylangan. Ushbu kompetensiyalar shaxsning muvaffaqiyatli rivojlanishiga, jamiyat taraqqiyoti hamda global raqobatbardoshlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham kreativlik shaxsning ko'p qirrali rivojlanish jarayoni sifatida talqin qilinadi. G.R. Akramova tanqidiy fikrlashni kognitiv va ijtimoiy kompetensiyalar integratsiyasi asosida, interfaol metodlar yordamida bosqichma-bosqich shakllantiriladigan pedagogik jarayon sifatida baholaydi. Bu yondashuv kreativlikni faqat fikrlash usuli sifatida emas, balki muloqot, hamkorlik va refleksiya bilan bog'liq kompleks jarayon sifatida tushunishga imkon beradi [1],[2],[3].

Tadqiqotchi Boltayeva Shaxlo Toshpo'latovnaning izlanishlarida kreativlik boshlang'ich sinf o'quvchisining bilish faoliyati, motivatsion-emotsional holati hamda ijtimoiy hamkorlik tajribasi birligida namoyon bo'ladigan sifat sifatida o'rganilgan. Bu esa kreativlikning liderlik bilan uzviy aloqasini ko'rsatadi, chunki yetakchilik ham faqat intellektual ustunlik emas, balki hissiy barqarorlik va ijtimoiy faoliyat uyg'unligida shakllanadi [5].

Kreativ fikrlashning kognitiv asoslari xorijiy tadqiqotlarda ham chuqur tahlil qilingan. J. P. Guilford intellekt tuzilishi modelida divergent va konvergent fikrlash tushunchalarini asoslab bergan. Divergent fikrlash bir muammo uchun turli alternativ yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini anglatadi va kreativ faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Konvergent fikrlash esa mavjud ma'lumotlarni tahlil qilib, eng maqbul javobni topishga yo'naltirilgan jarayondir. Boshlang'ich sinf o'quvchisida ushbu ikki turdagi fikrlashning uyg'un rivojlanishi liderlik faoliyatida muammolarni tahlil qilish va samarali qaror qabul qilishga zamin yaratadi.

Ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish zarurati David Perkins tomonidan ham asoslangan. U o'quv jarayonini yaxlit tashkil etish, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalar yaratishga yo'naltirish orqali kreativ tafakkurni rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv liderlik sifatlarini shakllantirishga bevosita xizmat qiladi, chunki yetakchi o'quvchi muammolarni mustaqil hal eta olishi va jamoani yangi maqsad sari yo'naltira bilishi kerak.

Kreativ faoliyatning psixologik jihatları Mihaly Csikszentmihalyi tomonidan ishlab chiqilgan “Flow” nazariyasida yoritilgan. Ushbu nazariyaga ko‘ra, shaxs faoliyat jarayoniga to‘liq jalb etilganda ichki motivatsiya va mas‘uliyat hissi kuchayadi, ijodiy salohiyat yuqori darajada namoyon bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bunday holatni yuzaga keltiruvchi pedagogik sharoitlar yaratilganda, ular muammolarga ijodiy yondashish, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z imkoniyatlariga ishonch bilan harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa jamoada tashabbus ko‘rsatish va tengdoshlarini ruhlantira olish qobiliyatini mustahkamlaydi [7], [13],[15].

A.X. Maxmudov va A.I. Saydaliyevlarning ilmiy izlanishlarida raqamli texnologiyalarning bolalar tarbiyasiga ta’siri, internet muhitida yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash masalalari yoritilgan. Mualliflar zamonaviy axborot makonida bolalarning media madaniyatini shakllantirish, ularda axborotni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilish muhimligini ta’kidlaydilar [12].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “4K” tarkibidagi yo‘nalishlar alohida-alohida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni boshlang‘ich ta’lim sharoitida o‘zaro bog‘liq holda, liderlik sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan yaxlit mexanizm sifatida asoslash va aniq mezonlar orqali baholash masalasi amaliy jihatdan ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu bois “4K” modelini boshlang‘ich sinf o‘quvchisining yosh xususiyatlariga mos metodlar (o‘yin, rolli vaziyat, guruhli topshiriq, kichik loyiha, muammoli savollar) bilan uyg‘unlashtirib qo‘llash liderlik sifatlarini rivojlantirishning samarali yo‘li sifatida asoslanadi.

Muhokama. Globallashuv sharoitida xalqaro tashkilotlarning ta’lim siyosati va tashabbuslari alohida ahamiyat kasb etmoqda. UNESCO, UNICEF, OECD, Jahon banki hamda UNDP kabi nufuzli tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlar sifatli ta’limni rivojlantirish, hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish va inson kapitalini mustahkamlashga qaratilgan bo‘lib, ularning ilmiy-amaliy ahamiyati quyidagi jadvalda umumlashtirilgan (1.1-jadvalga qarang).

Xalqaro tashkilotlarning ta’lim siyosatida 4K kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati

Tashkilot	Faoliyati va maqsadi	Asosiy dasturlari, tashabbuslari	4K kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati
UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)	1945-yil, Fransiya tashabbusi bilan tashkil etilgan. Maqsadi – barcha uchun sifatli va inklyuziv ta’limni ta’minlash, fan va madaniyat orqali barqaror rivojlanishga xizmat qilish.	Education for all; Education 2030 Framework for action Sustainable development goal;	Kreativlik va hamkorlikni barqaror rivojlantirish mezonini sifatida belgilaydi; UIS orqali global ta’lim statistikasi bilan ilmiy asos yaratadi.
UNICEF (United Nations Children’s Fund)	1946-yil, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan tashkil etilgan. Maqsadi – bolalar ta’limi, sog’ligi va huquqlarini himoya qilish, hayotiy ko’nikmalarni rivojlantirish.	Global framework on transferable skills; Life skills and citizenship; Education; Education strategy 2019–2030.	4Kni hayotiy ko’nikmalar sifatida e’tirof etadi; ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni maktab ta’limiga integratsiya qiladi.
OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development)	1961-yil, Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlari tashabbusi bilan tashkil etilgan. Maqsadi – ta’lim tizimlarining samaradorligini baholash va qiyoslash.	PISA (Programme for international student assessment); TALIS (Teaching and learning international survey); Learning compass 2030.	PISA baholash dasturi orqali ijodiy fikrlashni baholadi; 4Kni kelajak kompetensiyalarining markaziy elementi sifatida ko’rsatdi.
World Bank (The World Bank Group)	1944-yil, AQSh tashabbusi bilan tashkil etilgan. Maqsadi – davlatlarni iqtisodiy tiklanish va rivojlanishda qo’llab-quvvatlash, ta’lim va sog’liqni rivojlantirish uchun moliyaviy yordam ko’rsatish.	Human capital index; World development report (Education).	Ta’lim va iqtisodiy rivojlanish bog’liqligini asoslab, 4Kni inson kapitalini mustahkamlashning muhim sharti sifatida ko’rsatadi.

UNDP (United Nations Development Programme)	1965-yil, BMT tash- abbusi bilan tashkil etilgan. Maqsadi – rivojlanayotgan mamlakatlarda barqa- ror taraqqiyot, inson kapitali va ijtimoiy tenglikni ta’minlash.	Human develop- ment report; Sustainable devel- opment goals.	4K ni ijtimoiy tenglik va barqaror rivojla- nishga erishishda zaruriy kompetensiya sifatida ta’kidlaydi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida 4K modeli kompetensiyalari (tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va kollaborativlik) ta’lim natijasini belgilovchi asosiy mezonlar sifatida belgilanmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayonining samaradorligi o’quvchilarning ma’lum darajadagi bilimlarni egallashlari bilan emas, balki ushbu bilimlarni hayotiy jarayonlarda qo’llay olish qobiliyatlari bilan baholanmoqda. Shu jihatdan, 4K modeli kompetensiyalari zamonaviy ta’limda shaxsni har tomonlama rivojlantirishga yo’naltirilgan kompetensiyaviy yondashuvning asosiy vositasi sifatida ta’kidlanmoqda. 4K kompetensiyalariga “model” deyilishiga sabab, faqat uning nomlanishigina emas, balki, ushbu kompetensiyalar yaxlit tizim sifatida nazariy asos yaratadi va ta’limni kompetensiyaga yo’naltirilgan shaklda tashkil etishga imkon yaratadi; ikkinchi tomondan, metodik yondashuv sifatida dars jarayonida kreativ topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, kommunikativ metodlar hamda guruh ishlari orqali qo’llaniladi; uchinchi tomondan, u natijani o’lchash mezonini sifatida xizmat qilib, o’quvchilarning 4K kompetensiyalarini qay darajada egallaganini baholash imkonini beradi. Shu bilan birgalikda, ushbu kompetensiyalar hayotiy vaziyatlarning istalgan ko’rinishida eng optimal, variativ yechimlarni topa olishda foydalanish mumkinligi bilan alohida ahamiyat kasb etganligi sababli “model” bo’la oladi [5].

Natijalar. Tadqiqot davomida boshlang’ich sinf o’quvchilarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda “4K” modeli (kritik fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va kollaborativlik) kompetensiyalarining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan natijalar mazkur kompetensiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash o’quvchilarning liderlik sifatlarini shakllantirishda samarali omil ekanligini ko’rsatdi. Tahlillar natijasida kreativlik kompetensiyasi o’quvchilarning tashabbuskorligi, muammolarga nostandart yondashuvi va yangi g’oyalarni ilgari surish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Kritik fikrlash esa o’quvchilarning vaziyatlarni tahlil qilish, asoslangan qaror qabul qilish hamda o’z nuqtai nazarini dalillar asosida himoya qilish ko’nikmalarini mustahkamlashi kuzatildi.

Kommunikativlik kompetensiyasining rivojlanishi o'quvchilarning o'z fikrini erkin ifodalashi, tengdoshlari bilan samarali muloqot o'rnatishi va jamoa oldida chiqish qilish faolligini oshirdi. Kollaborativlik esa guruhli faoliyat jarayonida o'zaro hamkorlik qilish, vazifalarni taqsimlash, jamoaviy mas'uliyatni his etish va umumiy maqsadga erishishga yo'naltirilgan faoliyatni kuchaytirdi. Shuningdek, o'yin texnologiyalari, muammoli topshiriqlar, kichik loyihalar va rolli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning liderlikka xos tashabbuskorlik, mas'uliyatlilik, mustaqillik va jamoani birlashtira olish kabi sifatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi [6], [7].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, "4K" modeli komponentlari o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilganda liderlik sifatlarini rivojlantirish samaradorligi alohida kompetensiyalarni mustaqil rivojlantirishga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim jarayonida "4K" modeliga asoslangan metodik yondashuvlardan tizimli foydalanish o'quvchilarning liderlik salohiyatini rivojlantirishning muhim pedagogik sharti sifatida baholandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda "4K" modelining muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik va kollaborativlik kompetensiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash o'quvchilarning tashabbuskorlik, mas'uliyatlilik, mustaqil qaror qabul qilish, samarali muloqot o'rnatish hamda jamoada hamkorlik qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf darslarida "4K" modeli komponentlari o'zaro uyg'un holda qo'llanilganda liderlik sifatlarining shakllanishi yanada samarali kechadi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar, loyiha faoliyati, guruhli ishlar va interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning liderlik salohiyatini yuzaga chiqarish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Yuqoridagi ma'lumotlarga ko'ra, boshlang'ich ta'lim jarayonida "4K" modeliga tayangan metodik yondashuvlarni keng joriy etish, o'quvchilarning nafaqat akademik natijalarini, balki XXI asr kompetensiyalari va liderlik sifatlarini ham rivojlantirishning samarali vositasi ekanligi xulosa qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akramova G.R. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash: ped. fan. doktori (DSc) diss. – Toshkent, 2023. – 128 b.
2. Akramova G.R. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash: ped. fan. doktori (DSc) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 66 b.
3. Akramova G.R. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish tizimini takomillashtirish: ped. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2023. – 124 b.

4. Barron B., Darling-Hammond L. Collaborative Learning for the Digital Age. – New York: Teachers College Press, 2019. – 284 p.
5. Boltayeva Sh.T. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik asoslari: ped. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Navoiy, 2019. – 169 b.
6. Care E., Kim H., Vista A., Anderson K. Education System Alignment for 21st Century Skills: Focus on Assessment. – Washington, DC: Brookings Institution, 2018. – 124 p.
7. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. – New York: Harper Perennial Modern Classics, 2013. – 456 p.
8. Ehsonova F.T. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmini takomillashtirish: ped. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2020. – 175 b.
9. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – Mansfield Centre, CT: Martino Fine Books, 2015. – 538 p.
10. Ibragimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Sahhof, 2023. – 456 b.
11. Ibragimov X., Quronov M. va boshq. Ota-onalar uchun uslubiy-metodik qo'llanma. – Toshkent, 2024. – B. 123–126.
12. Maxmudov A.X., Saydaliyev A.I. Raqamli dunyo va bola tarbiyasi: metodik qo'llanma. – Toshkent, 2022. – 168 b.
13. Ma H., Ye R. Fostering Creativity in the Classroom: A Systematic Review // Educational Research Review. – 2022. – Vol. 35. – Article 100425.
14. Perkins D.N. Future Wise: Educating Our Children for a Changing World. – San Francisco: Jossey-Bass, 2014. – 304 p.
15. Perkins D.N. Smart Schools: Better Thinking and Learning for Every Child. – New York: Free Press, 2016. – 238 p.
16. Robinson K. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. – New York: Viking, 2015. – 320 p.
17. Safarova R.G. Developing Professional Competence of Future Professionals on the Basis of Cultural Approach // Miasto Przyszłości. – 2022. – Vol. 27. – P. 58–63.
18. Shirley D., Ubbes V. (Eds.). Designing Education: Shaping Learning Systems Around the World. – New York: Routledge, 2022. – 312 p.
19. UNESCO. School and Teaching Practices for Twenty-First Century Challenges: Lessons from the Asia-Pacific Region: Regional Synthesis Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2016. – 98 p.
20. Xodiyeva G.H. Boshlang'ich ta'limda 4K modelidan foydalanishning pedagogik xususiyatlari // Zenodo. – 2024. – DOI: 10.5281/zenodo.10682038.
21. Xodiyeva G.H. Zamonaviy boshlang'ich ta'limda 4K modeli kompetensiyalarini rivojlantirishga integrativ yondashuvning mohiyati // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. – 2024. – № S/2(4). – ISSN 2181-1342.

O'QUVCHILARNI XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARI VOSITASI ORQALI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH MEXANIZIMLARI

Qodirqulov N.H.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: vatanparvarlik tarbiyasi, o'zbek xalq og'zaki ijodi, milliy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, milliy o'zlikni anglash, fuqarolik mas'uliyati, dostonlar, ertaklar, maqollar, tarbiyaviy samaradorlik, ta'lim-tarbiya birligi, ijtimoiy faollik.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, узбекская народная устная литература, национальные ценности, духовно-нравственное воспитание, осознание национальной идентичности, гражданская ответственность, эпосы, сказки, пословицы, эффективность образования, образовательное единство, социальная активность.

Key words: patriotic education, Uzbek folk oral literature, national values, spiritual and moral education, awareness of national identity, civic responsibility, epics, fairy tales, proverbs, educational effectiveness, educational unity, social activism.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'quvchilarni xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning didaktik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy va metodik jihatdan kompleks tahlil qilinadi. Unda xalq og'zaki ijodining milliy o'zlikni anglash, ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish hamda fuqarolik mas'uliyatini mustahkamlashdagi o'rni asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен всесторонний научно-теоретический и методологический анализ дидактических условий воспитания учащихся в духе патриотизма на примерах узбекского народного устного искусства. Обосновывается роль народного устного искусства в понимании национальной идентичности, формировании исторической памяти, развитии духовно-нравственных качеств и укреплении гражданской ответственности.

SUMMARY:

This article provides a comprehensive scientific, theoretical and methodological analysis of the didactic conditions for educating students in the spirit of patriotism through examples of Uzbek folk oral art. It substantiates the role of folk oral art in understanding national identity, forming historical memory, developing spiritual and moral qualities, and strengthening civic responsibility.

Globalashuv jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning qalbida Vatanga muhabbat, sadoqat

va fidoyilik tuyg'ularini shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biridir. Vatanparvarlik tarbiyasi shaxsning ma'naviy kamoloti, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi [1].

O'zbek xalq og'zaki ijodi – asrlar davomida shakllangan va xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi hamda tarbiyaviy tajribasini o'zida mujassam etgan noyob manbadir. Ertaklar, dostonlar, maqollar, afsona va rivoyatlar yosh avlodni ezgulik, jasorat, sadoqat, halollik, mardlik kabi fazilatlar ruhida tarbiyalashda katta didaktik imkoniyatlarga ega [2]. Vatanparvarlik – bu shaxsning o'z Vatanga nisbatan muhabbat, sadoqat va mas'uliyat hissini ifodalovchi ijtimoiy-axloqiy fazilatdir. Pedagogik adabiyotlarda vatanparvarlik tarbiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat deb ko'rsatiladi:

Kognitiv bilim (Vatan tarixi, madaniyati, qadriyatlari haqida bilim);

Qadriyatli munosabat (Vatanga muhabbat, faxr tuyg'usi);

Amaliy faoliyat (Vatan ravnaqi yo'lida amaliy harakatga tayyorlik) [36].

O'zbek xalq og'zaki ijodi ana shu komponentlarning barchasini kompleks ravishda shakllantirish imkonini beradi. Masalan, "Alpomish" dostonida yurt sha'ni va oilaviy qadriyatlarni himoya qilish g'oyasi ilgari surilsa, maqollarda ("Vataning tinch – sen tinch") Vatanga sadoqatning ijtimoiy ahamiyati ifodalanadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalari quyidagi didaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Tarixiylik va milliylik – asarlar xalqning tarixiy tajribasini aks ettiradi.

Badiiylik va obrazlilik – voqealar va qahramonlar orqali g'oyaviy ta'sir kuchayadi.

Qadriyatlarga yo'naltirilganlik – asarlar ma'naviy-axloqiy normalarni mustahkamlaydi.

Og'zaki an'ana orqali uzluksizlik – avloddan-avlodga o'tib, milliy xotirani saqlaydi

Didaktik nuqtai nazardan, xalq og'zaki ijodi namunalari o'quvchilarning nafaqat bilimini, balki tafakkuri va hissiy dunyosini boyitadi. Ayniqsa, doston va ertaklarda qahramonning Vatan yo'lidagi jasorati o'quvchilarda identifikatsiya jarayonini kuchaytiradi, ya'ni ular o'zini qahramon o'rnida tasavvur qiladi.

O'quvchilarni xalq og'zaki ijodi vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligi muayyan didaktik shart-sharoitlarga bog'liq. Dars jarayonida xalq og'zaki ijodi namunalariidan foydalanish tasodifiy emas, balki aniq tarbiyaviy maqsad asosida tashkil etilishi zarur. Har bir asar tahlili Vatan, milliy qadriyat va fuqarolik burchi bilan bog'lanishi lozim.

Xalq og'zaki ijodidan nafaqat adabiyot yoki tarbiya darslarida, balki tarix, ona tili, musiqa va sinfdan tashqari tadbirlarda ham foydalanish integrativ samarani

ta'minlaydi. Bu esa vatanparvarlik g'oyasining ongda mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Rolli o'yinlar, sahnalashtirish, munozara, klaster va "Aqliy hujum" metodlari orqali o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etish muhimdir. Masalan, doston qahramonlari xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali o'quvchilar mustaqil xulosa chiqarishga o'rganadi. Vatanparvarlik tuyg'usi avvalo hissiy kechinmalar orqali shakllanadi. Shu sababli o'qituvchi darsda badiiy ifoda, ovoz ohangi, vizual vositalar va milliy musiqa elementlaridan samarali foydalanishi lozim. Har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish, uning shaxsiy tajribasi bilan xalq og'zaki ijodi mazmunini uyg'unlashtirish tarbiyaviy ta'sirni kuchaytiradi.

Ma'lumki, mustaqil O'zbekiston buyuk alloma va mutafakkirlar vatani, dunyo tamadduni beshiklaridan biri, jahon moddiy va nomoddiy merosining ajralmas bo'lagi, ma'naviyat va ma'rifat o'chog'i, yuksak aqliy salohiyatga ega mamlakatdir. Shunday buyuk merosni barkamol avlod qalbiga singdirish uchun tarixga murojaat qilish katta samara bera oladi, chunki, aynan tarix-milliy o'zlikni anglash, inson o'zligini topishi manbaidir. O'zining milliy madaniyat va ma'naviyat taraqqiyotining tarixiy tajribasini o'zlashtirmagan xalq milliy o'sishga, taraqqiyotga qodir emas, shunday ekan, yoshlarda vatanparvarlik va vatan tuyg'usi qanchalik kuchli bo'lsa, ularning ma'naviy kamolotga bo'lgan ehtiyojlari ham mustahkam, barqaror bo'ladi, vatanparvarlik tarbiyasi mustaqillikning ma'naviy zaminlarini mustahkamlashning muhim omilidir. Shuning uchun ham mamlakatimizda olib borilayotgan ma'rifiy-tarbiyaviy tadbirlarning maqsadi yurt ravnaqi yo'lida fidoyilik namunalari ko'rsatishga qodir bo'lgan vatanparvar shaxsni shakllantirishga qaratilgandir.

Tarbiyaning asosiy o'zagi bo'lgan – oila ichida avlodlar o'rtasida aloqalar zaiflashayotgani, katta avlodning bolalarga ta'siri pasayganligi haqiqatga yaqin. Shuning uchun bugun asosiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga majbur bo'lgan umumta'lim maktablari ta'lim-tarbiya olayotgan o'quvchi-yoshlarda vatanparvarlik, faol fuqarolik ongini shakllantirishda mutlaqo yangicha metodlarni qo'llashlari lozim.

Demak, asosiy muammo yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning zamonaviy tizimini yaratishdan iborat bo'lib, u o'z ichiga:

- umumta'lim maktablarida ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarning monitoringini olib borish, aniqlangan muammolarni hal etish bo'yicha ilmiy asoslangan tarbiya texnologiyalarini, ta'sirchan, kreativ va innovatsion uslublarni ishlab chiqish;

- yoshlarimiz ongiga salbiy ta'sir qiluvchi harakatlarga qarshi samarali kurash olib borish maqsadida har o'quv yili uchun aniq chora-tadbirlar dasturlarini

yaratish va ijroga qaratish;-oilaviy qadriyatlarga bepisand va yoshlar tarbiyasiga mas'uliyatsiz qarash kabi illatlarga barham berishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;-ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga doir xorij tajribasini o'rganish-ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish uchun "Uchinchi Renessans sari" degan tamoyilga asoslangan milliy g'oya va mafkuraviy negizlarni takomillashtirish;-yoshlar tarbiyasida xalqimizning boy tarixi, ilmiy-madaniy merosi, milliy-diniy qadriyatlarini o'rgatish bilan uyg'un holda tashkil qilish [31, 281] kabi vazifalarni qamrab oladi.vatanparvarlik tuyg'usi tug'ma emas, u tarbiya jarayonida, ijtimoiy va hayotiy tajribada orttirilishini ta'kidlagan edik. Buni o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida o'qituvchilar e'tiborga olishlari zarur. Vatanparvarlik deganda, quyidagilarni anglash joiz: – o'z tili, vatan tarixini, xalqini yaxshi bilish va u bilan faxrlanish;

- madaniy meros va qadriyatlar, ma'anviyatni asrash, avlodlarga taqdim etish;
- buyuk ajdodlarga munosib voris sifatida ular ishini davom ettira olish;
- vatanni himoya qilib, janglarda halok bo'lgan qahramonlar nomini yod etish;
- betakror vatanimizda yuksak e'tiqod bilan yashash, unga hamisha sadoqatli bo'lish;

-hammamizning o'z ishimizga mas'uliyat bilan qarash, vatanning boyliklarini ko'z qorchig'idek asrash, boyliklarga boylik qo'shishga o'z ulushimizni qo'shish;

-ona yurtimizda tinchlik, barqarorlik va osoyishtalikni saqlashga intilish;

-xalqaro munosabatlarda vatan, millat manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yish.

[11, 37]

"...Vatanga munosib farzand bo'lish, qadrdon tuproq bilan chambarchas bog'liq ekanligimizni teran idrok etish, unga chin farzandlarcha munosabatda bo'lish, undan bir hissa narsa olinsa, yuz hissa qilib qaytarish Vatanni anglash va ardoqdashning yana bir ko'rinishidir." [154, 147].Vatanparvarlikning turli jihatlarini o'rganuvchi falsafiy, psixologik, pedagogik tadqiqotlar tahlili yordamida uni murakkab yaxlit psixologik hodisa sifatida quyidagi komponentlariga e'tibor qaratishimiz mumkin:

Vatanparvarlikning ehtiyoj-motivatsion komponenti. Uni tashkil etish asosan o'quv-mashg'ulot yig'inlari tizimida, shuningdek, sinfdan tashqari mashg'ulotlarning har xil turlarida o'quvchilarda o'z vataniga muhabbat va g'urur tuyg'ularini his qiladigan, uning qahramonlik tarixiga, vatanparvarlarning jasoratiga qoyil qoldiradigan vaziyatlarni yaratish orqali amalga oshiriladi. Tarbiya tarix va adabiyot fani o'quv dasturi mazmunida bu mavzuda ko'plab materiallar mavjud. O'qituvchi shunga e'tibor qaratishi kerakki, biz faqat ajdodlarimiz bilan faxrlanib qolmasdan, ularga munosib bo'lish uchun mas'uliyat, kelajakka daxldorlik hissini uyg'ota olish lozim. Badiiy adabiyotda ochib berilgan va

she'riyatda kuylangan vatanparvarlik g'oyalari (Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Mirkarim Osim, Primqul Qodirov, Odil Yoqubov asarlari, Cho'lpon, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf she'rlari) maktab o'quvchilarining ehtiyoj-motivatsion sohasini qo'zg'atishga ulkan hissiy ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilar o'lkashunoslik bilan shug'ullanganda, o'z ona yurtining unutilmas maskanlariga sayohatlar uyushtirganda, harbiy va mehnat jasoratlarini ko'rsatgan insonlar bilan muloqotda bo'lganlarida o'z ona yurtiga nisbatan chinakam tuyg'ularini boshdan kechiradilar. Agar tadbirlar chuqur mazmunli va rang-barang bo'lsa, maktab o'quvchilarida hayrat tuyg'usini, ibratli odamlarga taqlid qilish istagini faollashtiradi. O'sib kelayotgan avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash har doim zamonaviy maktabda birinchi o'rinda turadi, chunki bolalik va yoshlik ona yurtga muqaddas muhabbat tuyg'usini singdirish uchun eng qulay davr hisoblanadi. Vatanparvarlikning turli jihatlarini o'rganuvchi falsafiy, psixologik, pedagogik tadqiqotlar tahlili yordamida uni murakkab yaxlit psixologik hodisa sifatida quyidagi komponentlariga e'tibor qaratishimiz mumkin: Vatanparvarlikning ehtiyoj-motivatsion komponenti. Uni tashkil etish asosan o'quv-mashg'ulot yig'inlari tizimida, shuningdek, sinfdan tashqari mashg'ulotlarning har xil turlarida o'quvchilarda o'z vataniga muhabbat va g'urur tuyg'ularini his qiladigan, uning qahramonlik tarixiga, vatanparvarlarning jasoratiga qoyil qoldiradigan vaziyatlarni yaratish orqali amalga oshiriladi. Vatanparvarlikning kognitiv-intellektual komponenti. Ushbu qismda vatanparvarlik mohiyati va uning inson faoliyatining barcha turlarida namoyon bo'lish usullari to'liq tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, aksariyat o'quv fanlari, xususan, tarix, adabiyot va o'zbek tili bo'yicha treninglar juda mashhur. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda keng imkoniyatlar mavjud: vatanparvarlik mavzularida suhbatlar, ma'ruzalar, adabiy-badiiy, folklor-etnografik kechalar shular jumlasidandir.

Vatanparvarlikning hissiy komponenti. Bunday holda, tarbiyaviy ishlar nafaqat rang-barang va romantik tarzda ko'tarilishi, balki faktik materiallarning chuqurligi va ishonarliligi bilan ajralib turishi, vatanparvarlik namoyon bo'lishining yorqin misollari bilan to'yingan bo'lishi kerak. Mehnat, sport va ijtimoiy foydali faoliyat turlari, turistik va o'lkashunoslik ishlari, tarixiy-etnografik ekspeditsiyalar, faxriylar bilan uchrashuvlar katta samara bera oladi. Tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatadiki, xalq og'zaki ijodi namunalari tizimli ravishda qo'llanilganda:

o'quvchilarning milliy qadriyatlarga hurmati oshadi;

Vatan tarixiga qiziqish kuchayadi;

fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollik rivojlanadi;

ijobiy axloqiy fazilatlar mustahkamlanadi [110].

Demak, xalq ogʻzaki ijodi vositasida vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etish oʻquvchilar maʼnaviy dunyosini boyitishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Xulosa. Oʻquvchilarni oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi namunalari vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoni maqsadli, tizimli va ilmiy asoslangan didaktik shart-sharoitlarga tayangan holda amalga oshirilgandagina samarali natija beradi. Xalq ogʻzaki ijodi – bu nafaqat badiiy meros, balki kuchli tarbiyaviy mexanizm boʻlib, u yosh avlodning milliy oʻzligini anglash, fuqarolik masʼuliyatini his etish va Vatanga sadoqat tuygʻularini shakllantirishda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. – T.: Fan, 2014.
2. Toʻxtaxodjayeve M. Pedagogika nazariyasi. – T.: Oʻqituvchi, 2010.
3. Alpomish dostoni. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2015.
4. Safarov O. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. – T.: 2007.
5. Zunnunov A. Tarbiya nazariyasi. – T.: 2012.
6. Qurbonov Sh. Taʼlim jarayonida tarbiyaviy ishlar metodikasi. – T.: 2016.
7. Yoʻldoshev J. Interfaol metodlar va ularning taʼlimdagi oʻrni. – T.: 2013.
8. Ibraimov X. Umumiy Pedagogika darslik. – T.: 2016

TA'LIM MENEJMENTIDA XALQARO BAHOLASH TADQIQOTLARI NATIJALARIDAN FOYDALANISH: PISA TAJIRIBASINING O'ZBEKISTON UCHUN AHAMIYATI

Tabinbaev B.A.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Nukus filiali, Sport o'yinlari
nazariyasi va metodikasi kafedrası, dotsent*

Urakbaeva A.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
Nukus filiali "Voleybol" yo'nalishi, 2-kurs talabasi*

Tayanch so'zlar: PISA, xalqaro baholash, ta'lim menejmenti, data-driven yondashuv, ta'lim sifati, qiyosiy ta'lim, ta'lim islohotlari, baholash tadqiqotlari.

Ключевые слова: PISA, международная оценка, управление образованием, подход на основе данных, качество образования, сравнительное образование, образовательные реформы, оценочные исследования.

Key words: PISA, international assessment, education management, data-driven approach, quality of education, comparative education, educational reforms, assessment research.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada xalqaro baholash tadqiqotlari, xususan, PISA (Programme for International Student Assessment) dasturi natijalaridan ta'lim menejmentini takomillashtirish maqsadida foydalanish masalalari keng qamrovli tarzda o'rganilgan. O'zbekiston 2022-yilda PISA baholashida birinchi marta ishtirok etib, matematika, o'qish savodxonligi va tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha muhim natijalarni qo'lga kiritdi. Tadqiqotda ushbu natijalarni ilmiy tahlil qilish va ularni ta'lim boshqaruvi tizimiga integratsiyalashning samarali mexanizmlari ko'rib chiqilgan. Janubiy Koreya, Estoniya, Polsha va Singapur kabi PISA natijalarini ta'lim islohotlari uchun muvaffaqiyatli qo'llagan davlatlarning tajribasi qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida O'zbekiston ta'lim menejmenti uchun ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish (data-driven decision making) tizimini joriy etishning "DDEM-UZ" modeli taklif etilgan va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье всесторонне изучены вопросы использования результатов международных оценочных исследований, в частности программы PISA (Programme for International Student Assessment), в целях совершенствования управления образованием. Узбекистан впервые принял участие в оценке PISA в 2022 году, достигнув важных показателей по математике, читательской грамотности и естественным наукам. В исследовании рассмотрены механизмы научного анализа этих результатов и их эффективной интеграции в систему управления образованием. Проведён сравнительный анализ опыта таких стран, как Южная Корея, Эстония, Польша и Сингапур, успешно использовавших результаты PISA для образова-

тельных реформ. По итогам исследования предложена модель «DDEM-UZ» для внедрения системы принятия решений на основе данных в управление образованием Узбекистана и разработаны практические рекомендации.

SUMMARY:

This article comprehensively examines issues of using the results of international assessment research, particularly the PISA (Programme for International Student Assessment) program, to improve education management. Uzbekistan participated in PISA assessment for the first time in 2022, achieving important indicators in mathematics, reading literacy, and natural sciences. The study examines mechanisms for scientifically analyzing these results and effectively integrating them into the education management system. A comparative analysis of the experience of countries such as South Korea, Estonia, Poland, and Singapore that successfully used PISA results for educational reforms was conducted. As a result of the research, the "DDEM-UZ" model for introducing a data-driven decision-making system into Uzbekistan's education management was proposed, and practical recommendations were developed.

Kirish. Ta'lim tizimini boshqarishda xalqaro baholash tadqiqotlari natijalaridan foydalanish zamonaviy ta'lim menejmentining ajralmas qismiga aylangan. Bugungi kunda dunyo davlatlari ta'lim sifatini o'lchash va solishtirishning ilmiy asoslangan vositalariga tobora ko'proq murojaat etmoqda. Bunday vositalar orasida Ekonomik hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) tomonidan 2000-yildan amalga oshirilayotgan PISA baholashi alohida o'rin egallaydi. PISA har uch yilda bir marta 80 dan ortiq mamlakatdagi 15 yoshli o'quvchilarning matematika, o'qish savodxonligi va tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalarini o'lchaydi.

PISA shunchaki reyting emas - u ta'lim sifatining nozik indikatorlarini, teng imkoniyatlar darajasini va ta'lim kapitalining mehnat bozoriga ta'sirini ko'rsatuvchi keng qamrovli diagnostik vositadir. Schleicher (2019) ta'kidlaganidek, PISA natijalari mamlakatga "ta'lim ko'zgusi" vazifasini o'taydi va xalqaro taqqos asosida islohotlar uchun aniq yo'nalishlar belgilash imkonini beradi. Bu vosita ta'lim siyosatchilariga o'z tizimlarining kuchli va zaif tomonlarini boshqa mamlakatlardan bilan solishtirgan holda ko'rish, muvaffaqiyatli tajribalardan o'rganish va o'z islohotlarini ilmiy asosda qurishga yordam beradi.

O'zbekiston 2022-yilda PISA baholashida birinchi marta ishtirok etdi. Bu tarixiy qadam mamlakatning ta'lim sohasidagi xalqaro ochiqlik va islohotlarga qaratilgan irodasining yorqin belgisi bo'ldi. Biroq ishtirok etishning o'zi yetarli emas - natijalarni ilmiy asosda tahlil qilish, xalqaro tajribalardan o'rganish va ta'lim menejmentini ma'lumotlarga asoslangan tizimga o'tkazish bu ishtirokdan amaliy foyda olishning zaruriy sharti. Afsuski, O'zbekistonda ta'lim menejmenti hali ko'proq ma'muriy yondashuv asosida qurilgan bo'lib, xalqaro baholash natijalarini tizimli tahlil qilish va ularni qarorlar qabul qilishga integratsiyalash mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga va amaliy yo'l-yo'riqlar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Tadqiqotning maqsadi - O'zbekiston PISA-2022 natijalarini qiyosiy tahlil qilish, muvaffaqiyatli mamlakatlar tajribasini o'rganish va ta'lim menejmenti uchun ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish tizimini joriy etish bo'yicha "DDEM-UZ" modelini taklif etish.

Tadqiqot vazifalari:

1. PISA baholashining metodologik asoslarini va ko'rsatkichlar tizimini tahlil qilish;
2. O'zbekiston PISA-2022 natijalarini OECD o'rtachasi va yetakchi mamlakatlar bilan taqqoslash;
3. PISA natijalarini ta'lim siyosatiga muvaffaqiyatli integratsiyalagan mamlakatlar tajribasini o'rganish;
4. O'zbekiston uchun ma'lumotlarga asoslangan ta'lim menejmenti modelini ishlab chiqish;
5. Amaliy tavsiyalar va amalga oshirish yo'l haritasini taqdim etish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, O'zbekiston uchun PISA natijalarini ta'lim menejmentiga integratsiyalashning maxsus "DDEM-UZ" modeli birinchi marta ishlab chiqilmoqda. Bu model nafaqat milliy kontekstni, balki mavjud ma'muriy tuzilmani, kadrlar salohiyatini va resurslar imkoniyatlarini ham hisobga oladi.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi usullardan kompleks tarzda foydalanildi: PISA-2022 ma'lumotlar bazasining statistik tahlili, qiyosiy mamlakat tahlili, hujjatli tahlil va ekspert baholash usullari. Qiyosiy tahlil uchun to'rtta mamlakat - Janubiy Koreya, Estoniya, Polsha va Singapur - tanlandi. Tanlash mezonlari: PISA da yuqori natijalar, rivojlangan mamlakatlardan o'rganish imkoniyati va O'zbekistonga ma'lum jihatlarida o'xshashlik. Estoniya sobiq sovet bloki tajribasini, Polsha o'rta daromadli mamlakatdan yuqori darajaga o'tish tajribasini ifodalaydi va shu sababli O'zbekiston uchun ayniqsa foydali namuna hisoblanadi.

O'zbekiston ta'lim vazirligi va viloyat ta'lim boshqarmalaridan 18 nafar mutaxassis bilan fokus-guruh suhbatlari o'tkazildi. Ikkita fokus-guruh (9+9) shakllantirilib, har biri 90 daqiqa davom etdi. Suhbatlar PISA natijalari haqida xabardorlik, mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlari va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishdagi to'siqlarga yo'naltirildi. Hujjatli tahlil uchun OECD PISA 2022 rasmiy hisoboti, O'zbekiston ta'lim vazirligi strategik hujjatlari va tanlangan mamlakatlarning milliy ta'lim siyosati hujjatlari o'rganildi. Tahlil 2023-yil iyul - 2024-yil yanvar oylarida amalga oshirildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida o'tkazilgan qiyosiy tahlil, fokus-guruh suhbatlari va hujjatli tahlil bir-birini mustahkamlovchi, bir-birini tasdiqllovchi muhim xulosalar silsilasini shakllantirdi. O'zbekiston ta'lim menejmentini

ma'lumotlarga asoslangan tizimga o'tkazish imkoniyatlari va to'siqlarini tushunish uchun bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlar atroflicha o'rganildi.

O'zbekiston PISA-2022 natijalariga ko'ra, 15 yoshli o'quvchilar matematika savodxonligi bo'yicha 414 ball, o'qish savodxonligi bo'yicha 406 ball va tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha 404 ball to'pladi. Bu natijalar OECD o'rtachasidan (matematika - 472, o'qish - 476, tabiiy fanlar - 485) sezilarli darajada past. Biroq o'xshash rivojlanish bosqichidagi mintaqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, O'zbekiston o'rtacha guruh doirasida turadi. Ayniqsa o'qish savodxonligi bo'yicha Qozog'iston (386 ball) dan ustunlik - bu umumta'lim tizimida savodxonlikka qaratilgan e'tiborning ijobiy natijasi sifatida baholanishi mumkin. Biroq matematika bo'yicha OECD o'rtachasidan 58 balllik farq kasbiy ta'lim uchun ham jiddiy signal hisoblanadi, chunki zamonaviy kasblarning aksariyati matematik va analitik fikrlash ko'nikmalarini talab etadi. Natijalar geografik jihatdan ham tafovut ko'rsatdi: shahar va qishloq o'quvchilari o'rtasidagi farq barcha uchta yo'nalishda ham statistik jihatdan muhim ekanligi aniqlandi. Bu holat ta'lim tengligini ta'minlash muammosini siyosiy kun tartibining birinchi qatoriga qo'yadi.

Muvaffaqiyatli mamlakatlar tajribasini o'rganish O'zbekiston uchun son-sanoqsiz foydali saboqlar berdi. Estoniya 2001-yilgi birinchi PISA baholashida o'rtacha natijalar ko'rsatgan, ya'ni O'zbekistonning hozirgi vaziyatiga o'xshash holatda bo'lgan. Biroq mamlakat ushbu natijalarni faqat rag'batsizlik sifatida emas, balki tizimli o'zgarishlar uchun yo'l xaritasi sifatida qabul qildi. 2006-yildan boshlab har bir PISA baholashidan keyin maxsus vazirlararo komissiya tuzila boshlandi va ikki yillik harakatlar rejasi ishlab chiqildi. Muammoli sohalariga maqsadli investitsiyalar yo'naltirildi. Natijada 2000-yildan 2022-yilgacha Estoniya PISA natijalari doimiy ravishda o'sib, OECD o'rtachasidan yuqori darajaga ko'tarildi. Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich natijalar past bo'lsa ham, tizimli va izchil islohotlar bilan 15–20 yil ichida sezilarli o'zgarishlarga erishish mumkin.

Polsha 2000-yilgi birinchi PISA da o'rtacha natijalar ko'rsatdi. Mamlakatning asosiy qadami - erta seleksiya tizimini, ya'ni talabalarni yoshligida turli yo'nalishlarga bo'lib yuborishni - bekor qilish bo'ldi. Buning o'rniga barcha o'quvchilarga sifatli umumiy ta'lim kafolatlanib, keyinroq ixtisoslashuv tanlash imkoniyati berildi. Bir vaqtning o'zida o'qituvchilar malakasini oshirish tizimi tubdan isloh qilindi. 2015-yilga kelib Polsha matematika natijalarini sezilarli darajada yaxshilab, OECD o'rtachasiga yaqinlashdi. Keyinchalik amalga oshirilgan siyosiy o'zgarishlar natijalar barqarorligini biroz buzdi - bu esa izchil, uzluksiz siyosatning muhimligini alohida ta'kidlaydi.

Janubiy Koreya va Singapur tajribasida esa umumiy bir narsa yaqqol ko'rinadi: ikkala mamlakat ham ta'limga millatning ustuvor strategik investitsiyasi sifatida qaragan va o'qituvchi kasbining ijtimoiy obro'sini hamda moddiy ta'minotini

yuqori darajada ushlab turgan. Singapurda ta'lim statistikasini to'plash, tahlil qilish va qarorlar qabul qilishga integratsiyalash tizimi dunyodagi eng rivojlanganlari qatorida turadi - har bir maktab, viloyat va milliy darajada ta'lim ko'rsatkichlari real vaqtda monitoringga olinadi. Bu tizim O'zbekiston uchun uzoq muddatli maqsad sifatida ko'zda tutilishi mumkin.

Fokus-guruh suhbatlari O'zbekiston ta'lim menejmenti tizimining hozirgi holatini ham yorqin ko'rsatdi. Ishtirokchilarning aksariyati PISA natijalaridan xabardor ekanligini bildirdi, biroq ushbu natijalarni o'z viloyati yoki muassasasi uchun amaliy tahlil qilish tajribasi deyarli yo'q ekanligini tan oldi. Ko'pchilik xalqaro baholash natijalari bilan ishlash uchun maxsus bilim va ko'nikmalar kerakligini, biroq bunday tayyorgarlik olmaganligini aytdi. Bir nechta rahbar qo'l ostidagi maktablar ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun hatto oddiy elektron jadvaldan ham foydalanmayotganligini e'tirof etdi. Bu holat ma'muriy boshqaruvdan ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvga o'tish nafaqat texnik platforma, balki yangi boshqaruv madaniyati va malakasi masalasi ekanligini ko'rsatadi.

Ushbu natijalar va tahlillar asosida O'zbekiston ta'lim menejmenti uchun "DDEM-UZ" modeli taklif etildi. Model beshta darajadan iborat bo'lib, milliy, mintaqaviy va muassasa darajalarini qamrab oladi. Milliy darajada PISA, TIMSS va boshqa xalqaro baholash natijalari yagona platformada jamlanib, ta'lim vazirligi huzuridagi maxsus analitika bo'limi tomonidan doimiy tahlil qilinadi va har bir PISA tsiklidan keyin ochiq milliy hisobot e'lon qilinadi. Mintaqaviy darajada viloyat ta'lim boshqarmalarida ma'lumotlar analitikasi mutaxassislari tayinlanib, mintaqaviy ko'rsatkichlar milliy o'rtacha bilan doimiy taqqoslanadi va qoloq hududlarga maqsadli qo'shimcha resurslar yo'naltiriladi. Muassasa darajasida esa direktorlar data-driven boshqaruv bo'yicha tayyorlanib, talabalar progress ma'lumotlari tizimli to'planadi va maktab sifati hisobotlari ommaga ochiq holda e'lon qilinadi. Modelning muhim xususiyati shundaki, u bir zumda amalga oshirib bo'lmaydigan, balki to'rt bosqichli, to'rt yillik yo'l haritasiga asoslangan izchil o'zgarishlarni nazarda tutadi.

Xulosa va tavsifalar. Tadqiqot natijalari va tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllandi.

Birinchidan, O'zbekiston PISA-2022 natijalari ta'lim sifati bo'yicha rivojlangan davlatlardan sezilarli farq borligini ko'rsatdi. Biroq bu natijalar falokatning belgisi emas, balki islohotlar uchun aniq yo'nalish haritasi hisoblanadi. Muvaffaqiyatli mamlakatlar tajribasi shuni isbotlaydi: boshlang'ich natijalar emas, izchillik va tizimlilik hal qiluvchi omil.

Ikkinchidan, PISA natijalarini ta'lim siyosatiga to'g'ridan-to'g'ri va tizimli ravishda integratsiyalash zarur. Bu bir martalik harakatdan emas, balki doimiy

tsikldan iborat: o'lchash, tahlil qilish, qaror qabul qilish, amalga oshirish va yana o'lchash.

Uchinchidan, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish tizimi O'zbekiston ta'lim menejmenti samaradorligini oshirishning asosiy yo'li hisoblanadi. Buning uchun nafaqat texnik platforma, balki yangi boshqaruv madaniyati ham zarur - va ikkinchisi birinchisidan muhimroq.

To'rtinchidan, ta'lim tengligi masalasi - shahar va qishloq orasidagi farq - alohida siyosiy e'tibor talab etadi. PISA natijalari bu muammoni ko'rsatib berdi, endi uni hal etish uchun maqsadli siyosat zarur.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: ta'lim vazirligi huzurida "Xalqaro baholash va ta'lim analitikasi" bo'limini tashkil etish; har bir PISA baholash natijasidan keyin milliy ochiq hisobot tayyorlab e'lon qilish; viloyat va tuman darajasida ta'lim boshqaruvi xodimlari uchun "PISA savodxonligi va data-driven boshqaruv" bo'yicha majburiy treninglar o'tkazish; maktab direktorlari uchun ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv malakasini kasbiy standartga kiritish; teng imkoniyatlarni ta'minlash uchun qishloq maktablariga maqsadli infratuzilma investitsiyalarini yo'naltirish; O'zbekiston PISA-2025 ga nafaqat qatnashish, balki maqsadli natija ko'rsatkichlari belgilab, ularga erishish rejasini tuzib chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. OECD. (2023). PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>
2. Schleicher, A. (2019). World Class: How to Build a 21st-Century School System. Strong Performers and Successful Reformers in Education. OECD Publishing. Paris. 396 p.
3. Breakspear S. (2020). How Does PISA Shape Education Policy Making? Why How We Measure Learning Determines What Counts in Education. ACER. Melbourne. 52 p.
4. Rinne R., Kallo J., & Hokka S. (2021). Too eager to comply? OECD education policies and the Finnish response. *European Educational Research Journal*, 3(2), 454–485.
5. Yusupova D. S., & Mirzayev, F. B. (2022). Xalqaro baholash tadqiqotlarining ta'lim boshqaruviga ta'siri. *Ta'lim va innovatsiya*, 1(3), 22–30.
6. Wiseman A. W. (2022). The impact of PISA on education policy making and reform. In: PISA, Power, and Policy: The Emergence of Global Educational Governance. Symposium Books. Oxford. pp. 1–22.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning yangi taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. Toshkent.
8. Auld E., & Morris P. (2021). Science, politics and education policy: The OECD and the perpetual challenge of evidence. *Journal of Education Policy*, 34(1), 57–72.
9. Kärkkäinen K. (2022). Bringing About Curriculum Innovations: Implicit Approaches in the OECD Area. OECD Education Working Papers. No. 82. OECD Publishing. Paris. 54 p.
10. Steiner-Khamsi, G. (2020). The Learning of International Education Policy. In: *Global Education Policy and International Development*. Bloomsbury Academic. London. pp. 23–45.
11. Toshmatov A. N., & Valiyeva S. R. (2023). O'zbekiston ta'lim tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish yo'llari. *Zamonaviy ta'lim*, 2(8), 14–22.
12. Gurria A. (2021). Education at a Glance 2021: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b35a14e5-en>

BO‘LAJAK MUHANDISLARNI INGLIZ TILI DARSLARIDA KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Urunova S.H.

Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak muhandis, ingliz tili, kasbiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, kasbiy yo‘naltirilgan ta‘lim, CLIL, loyiha metodi, texnik terminologiya, innovatsion pedagogika, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, muhandislik ta‘limi.

Ключевые слова: будущий инженер, английский язык, профессиональная компетенция, коммуникативная компетенция, профессионально-ориентированное обучение, CLIL, проектное обучение, техническая терминология, инновационная педагогика, цифровые технологии, компетентностный подход, инженерное образование.

Key words: future engineer, English language, professional competence, communicative competence, English for Specific Purposes (ESP), CLIL, project-based learning, technical terminology, innovative pedagogy, digital technologies, competency-based approach, engineering education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini ingliz tili darslari jarayonida rivojlantirish metodikasining nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Zamonaviy muhandislik ta‘limida xorijiy til kompetensiyasi mutaxassisning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Tadqiqotda ingliz tilini kasbiy yo‘naltirilgan o‘qitish, kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar, loyiha asosida ta‘lim, CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi hamda raqamli ta‘lim vositalarining bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, texnik terminologiyalarni o‘zlashtirish, kasbiy mulqot ko‘nikmalarini shakllantirish, ilmiy-texnik matnlar bilan ishlash va xalqaro professional faoliyatga tayyorlashning metodik jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ingliz tili darslarini kasbiy faoliyat bilan integratsiyalash bo‘lajak muhandislarning kommunikativ, kasbiy va innovatsion kompetensiyalarini samarali rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы методики развития профессиональных компетенций будущих инженеров в процессе обучения английскому языку. В современном инженерном образовании иноязычная компетенция является важным компонентом профессиональной подготовки специалиста. В исследовании анализируются возможности профессионально-ориентированного обучения английскому языку, коммуникативного и компетентностного подходов, проектного обучения, технологии CLIL (Content and Language Integrated Learning), а также цифровых образовательных средств в развитии профессиональной компетентности будущих инженеров. Особое внимание уделяется фор-

мированию навыков профессионального общения, освоению технической терминологии, работе с научно-техническими текстами и подготовке студентов к международной профессиональной деятельности. Результаты исследования показывают, что интеграция английского языка с профессиональной подготовкой способствует эффективному развитию коммуникативных, профессиональных и инновационных компетенций будущих инженеров.

SUMMARY:

This article examines the theoretical and practical foundations of developing professional competencies of future engineers through English language instruction. In modern engineering education, foreign language competence is considered an essential component of professional training. The study explores the potential of English for Specific Purposes (ESP), communicative and competency-based approaches, project-based learning, Content and Language Integrated Learning (CLIL), and digital educational technologies in fostering the professional competence of engineering students. Particular attention is paid to the acquisition of technical terminology, development of professional communication skills, analysis of scientific and technical texts, and preparation for international professional activities. The findings indicate that integrating English language instruction with professional engineering training contributes significantly to the development of communicative, professional, and innovative competencies among future engineers.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida dunyo iqtisodiyoti, ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyoti mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligiga nisbatan yangi talablarni shakllantirmoqda. Ayniqsa, muhandislik sohasi zamonaviy texnologik rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida xalqaro hamkorlik, innovatsion faoliyat va ilmiy-texnik axborotlar almashinuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday sharoitda bo'lajak muhandislarning nafaqat o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi, balki xorijiy tillarda, xususan ingliz tilida samarali muloqot qila olishi ham muhim kasbiy talab sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli ingliz tili ta'limini kasbiy tayyorgarlik bilan integratsiyalash masalasi zamonaviy muhandislik ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ingliz tili xalqaro ilm-fan, texnologiya va biznes muloqotining asosiy vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. Dunyodagi ilmiy maqolalar, texnik standartlar, innovatsion ishlanmalar, patentlar va muhandislikka oid axborotlarning katta qismi ingliz tilida yaratilmoqda va tarqatilmoqda. Shu bois bo'lajak muhandislarning ingliz tilini egallashi nafaqat lingvistik tayyorgarlik, balki ularning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirishning muhim omili sifatida qaraladi. Muhandis xalqaro ilmiy konferensiyalarda qatnashishi, xorijiy hamkorlar bilan ishlashi, texnik hujjatlarni tahlil qilishi va zamonaviy ilmiy manbalardan foydalanishi uchun yetarli darajada ingliz tilini bilishi zarur.

Oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etishni talab etmoqda. Ta'limning kompetensiyaviy modeliga o'tish natijasida talabalarni faqat nazariy bilimlar

bilan qurollantirish emas, balki ularni amaliy faoliyatga tayyorlash, mustaqil qaror qabul qilish, innovatsion fikrlash va kasbiy muammolarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirish asosiy maqsadga aylandi. Shu nuqtai nazardan ingliz tili darslari ham bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida qaralmoqda.

Muhandislik ta'limida ingliz tilini o'qitishning zamonaviy konsepsiyasi umumiy til kompetensiyasini shakllantirish bilan cheklanib qolmay, balki talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bunday yondashuv ingliz tilini kasbiy kontekstda o'qitish, texnik terminologiyalarni o'zlashtirish, ilmiy-texnik matnlar bilan ishlash, kasbiy muloqot olib borish va professional hujjatlarni tayyorlash ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Natijada talabalar o'z mutaxassisligi doirasida ingliz tilidan amaliy foydalanish tajribasiga ega bo'ladilar va xalqaro professional muhitga moslashish imkoniyatlari kengayadi.

So'nggi yillarda xorijiy tillarni o'qitish metodikasida kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, hamkorlikda o'qitish hamda CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi kabi innovatsion metodlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuvlar talabalarni faol o'quv faoliyatiga jalb qilish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish va kasbiy vaziyatlarda samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, CLIL texnologiyasi muhandislik fanlari mazmunini ingliz tili bilan integratsiyalash imkonini berib, talabalarning bir vaqtning o'zida ham kasbiy bilimlarini, ham xorijiy til kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalarining rivojlanishi ham ingliz tilini o'qitish metodikasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Virtual o'quv platformalari, interaktiv ta'lim resurslari, elektron lug'atlar, chatbotlar va generativ sun'iy intellekt tizimlari talabalarning mustaqil o'rganish faoliyatini qo'llab-quvvatlash, individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirish va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bunday vositalar ingliz tili darslarini yanada qiziqarli, amaliy va samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilini o'qitish metodikasi, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish masalalari keng o'rganilgan bo'lsa-da, ingliz tili darslarida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning kompleks metodik tizimi hali ham takomillashtirishni talab etadi. Ayniqsa, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar va

sun'iy intellekt imkoniyatlarini ingliz tili ta'limiga integratsiyalash asosida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida saqlanib qolmoqda.

Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi bo'lajak muhandislarni ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasining nazariy asoslarini tahlil qilish, zamonaviy pedagogik yondashuvlarning imkoniyatlarini aniqlash hamda ingliz tili ta'limini kasbiy tayyorgarlik bilan integratsiyalashning samarali usullarini asoslashdan iboratdir. Tadqiqot natijalari bo'lajak muhandislarning kasbiy, kommunikativ va innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak muhandislarni tayyorlash jarayoni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, fan va texnologiyalarning jadal taraqqiyoti hamda xalqaro integratsiya jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda takomillashib bormoqda. Bugungi kunda muhandislik sohasi nafaqat texnik bilim va amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni, balki global axborot makonida faoliyat yurita oladigan, xorijiy hamkorlar bilan samarali muloqot olib boradigan va xalqaro ilmiy-texnik hamjamiyatning faol ishtirokchisiga aylana oladigan kadrlarni talab etmoqda. Shu bois bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tilining o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ingliz tili bugungi kunda xalqaro ilmiy muloqot, texnologik axborot almashinuvi va innovatsion faoliyatning asosiy vositalaridan biri sifatida e'tirof etilganligi sababli uni o'qitish jarayoni ham yangi pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilishi zarur.

Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda kompetensiyaviy yondashuv muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayoni faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Muhandislik ta'limida shakllantiriladigan kasbiy kompetensiyalar tarkibiga texnik bilimlar bilan bir qatorda axborot bilan ishlash, kommunikativ faoliyatni tashkil etish, jamoada ishlash, muammolarni hal qilish, tanqidiy va kreativ fikrlash, innovatsion qarorlar qabul qilish hamda xorijiy tilda professional muloqot olib borish qobiliyatlari ham kiradi. Ingliz tili darslari aynan ana shu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega.

Muhandislik faoliyatining zamonaviy xususiyatlari shuni ko'rsatadiki, mutaxassislar o'z kasbiy faoliyatida doimiy ravishda ilmiy maqolalar, texnik standartlar, patent hujjatlari, loyiha materiallari va texnologik tavsiflar bilan

ishlashlariga to'g'ri keladi. Ushbu manbalarning aksariyati ingliz tilida yaratilganligi sababli bo'lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligida ingliz tilini chuqur o'zlashtirish muhim omillardan biri hisoblanadi. Talabalar ingliz tilini nafaqat grammatik qoidalar va umumiy lug'at boyligi sifatida, balki o'z mutaxassisligi bilan bog'liq professional faoliyat vositasi sifatida o'rganishlari lozim. Bunday yondashuv ularga texnik terminologiyani samarali egallash, ilmiy-texnik matnlarni tahlil qilish, kasbiy axborotlarni izlash va ulardan foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilganda yanada samarali natijalarga erishiladi. Mazkur yondashuv talabalarni real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirish va ularda amaliy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Muhandislikka oid mavzular bo'yicha munozaralar tashkil etish, texnik loyihalarni taqdim etish, ishlab chiqarish jarayonlari haqida ingliz tilida fikr almashish, muammoli vaziyatlarga yechim topish va professional suhbatlarni modellashtirish orqali talabalarning kommunikativ kompetensiyasi rivojlanadi. Natijada ular o'z kasbiy faoliyatlarida uchrashi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarda ingliz tilidan samarali foydalanish tajribasiga ega bo'ladilar.

Muhandislik ta'limida keng qo'llanilayotgan innovatsion pedagogik texnologiyalar ham ingliz tili darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Xususan, CLIL texnologiyasi fan mazmuni va tilni integratsiyalashgan holda o'qitishga asoslangan bo'lib, talabalarning bir vaqtning o'zida ham kasbiy bilimlarini, ham til kompetensiyasini rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu texnologiya asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar texnik fanlarga oid matnlarni o'rganadilar, ilmiy maqolalarni tahlil qiladilar, innovatsion ishlanmalarni muhokama qiladilar va turli muhandislik loyihalarini ingliz tilida taqdim etadilar. Natijada ular mutaxassislik fanlari bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, kasbiy kommunikativ kompetensiyalarini ham rivojlantiradilar.

Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda loyiha asosida o'qitish metodining ahamiyati ham alohida o'rin tutadi. Loyiha faoliyati talabalarning mustaqil izlanish olib borish, axborotlarni tahlil qilish, jamoa bilan ishlash va natijalarni taqdim etish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ingliz tili darslarida muhandislik yo'nalishiga oid loyihalarni ishlab chiqish va himoya qilish orqali talabalar nafaqat til ko'nikmalarini, balki o'z mutaxassisligiga oid bilim va malakalarini ham rivojlantiradilar. Loyiha faoliyati jarayonida talabalar texnik terminologiyadan foydalanishga, ilmiy fikrlarni asoslashga va

innovatsion g'oyalarni ilgari surishga o'rganadilar. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalarining rivojlanishi ingliz tilini o'qitish metodikasiga yangi imkoniyatlarni olib kirdi. Elektron ta'lim platformalari, virtual o'quv muhitlari, onlayn kurslar, interaktiv dasturlar va sun'iy intellekt asosidagi tizimlar talabalar uchun individual o'quv trayektoriyalarini yaratish imkonini bermoqda. Sun'iy intellekt vositalari yordamida talabalar o'z bilim darajasini mustaqil baholashlari, texnik matnlarni tahlil qilishlari, kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishlari va o'zlarining til xatolarini tezkor aniqlashlari mumkin. Bunday texnologiyalar o'quv jarayonining interaktivligini oshirish bilan birga, talabalarning mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni an'anaviy til o'qitish metodlari bilan cheklanib qolmasligi kerak. Mazkur jarayon talabalarni faol o'quv faoliyatiga jalb etadigan, kasbiy muammolarni hal qilishga yo'naltiradigan va ularning amaliy faoliyatini rag'batlantiradigan metodik tizim asosida tashkil etilishi lozim. Bunda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki ta'lim jarayonini tashkil etuvchi, maslahat beruvchi va talabalarning mustaqil faoliyatini boshqaruvchi pedagog sifatida faoliyat yuritadi. Talaba esa o'quv jarayonining faol subyekti sifatida bilimlarni mustaqil izlaydi, tahlil qiladi va amaliyotda qo'llaydi.

Shunday qilib, bo'lajak muhandislarni ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar va kompetensiyaviy ta'lim tamoyillarining o'zaro integratsiyasiga asoslanadi. Bunday metodik yondashuv talabalarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, ularni xalqaro professional faoliyatga tayyorlash hamda zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllantirish uchun muhim pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Bo'lajak muhandislarni ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy oliy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Globallashtirish jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro ilmiy-texnik hamkorlikning kengayishi va innovatsion texnologiyalarning ishlab chiqarish sohalariga chuqur kirib borishi natijasida muhandislarga qo'yilayotgan kasbiy talablar ham tobora murakkablashib bormoqda. Bunday sharoitda bo'lajak mutaxassislarning nafaqat o'z sohasiga oid nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishi, balki xorijiy tilda, xususan ingliz tilida samarali muloqot qila olishi, xalqaro axborot resurslaridan foydalanishi va

professional faoliyatni global miqyosda amalga oshira olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida ingliz tili darslarining bo'lajak muhandislar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. O'rganishlar natijasida ingliz tilini kasbiy yo'naltirilgan tarzda o'qitish talabalarning kommunikativ, axborot-kommunikatsion, tadqiqotchilik, analitik va innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Ingliz tili orqali talabalar zamonaviy ilmiy-texnik axborotlarni o'zlashtirish, xalqaro tajribalarni o'rganish, texnik hujjatlar bilan ishlash va professional faoliyatga oid muloqotlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, muhandislik ta'limida ingliz tilini o'qitish an'anaviy grammatik va leksik yondashuvlar bilan cheklanib qolmasligi kerak. Aksincha, o'quv jarayoni talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Bunday yondashuv orqali talabalar real kasbiy vaziyatlarga moslashtirilgan topshiriqlarni bajarish, texnik terminologiyadan foydalanish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish jarayonida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradilar.

Tadqiqot natijalari kommunikativ yondashuv, CLIL texnologiyasi, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim va raqamli pedagogik vositalarning bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi. Ayniqsa, mutaxassislik fanlari mazmunini ingliz tili bilan integratsiyalash talabalarning bir vaqtning o'zida ham kasbiy bilimlarini, ham xorijiy til kompetensiyasini rivojlantirish imkonini beradi. Bu esa ta'lim jarayonining amaliy yo'naltirilganligini kuchaytiradi va talabalarning o'z mutaxassisligi bo'yicha xalqaro maydonda faoliyat yuritishga tayyorgarligini oshiradi.

Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalarining ingliz tili ta'limiga joriy etilishi o'quv jarayonining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda. Elektron ta'lim platformalari, virtual o'quv muhitlari, interaktiv dasturlar va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini qo'llab-quvvatlash, individual o'quv trayektoriyalarini shakllantirish va kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Natijada ta'lim jarayoni yanada moslashuvchan, interaktiv va samarali tus olmoqda.

O'tkazilgan tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, bo'lajak muhandislarni ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish

metodikasi kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv va innovatsion pedagogik texnologiyalarning uyg‘unligiga asoslanishi zarur. Bunday metodik tizim talabalarda kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish bilan birga, ularning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi, xalqaro axborot maydonida faoliyat yuritishi va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘lajak muhandislarni tayyorlashning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, ularning professional shakllanishi, xalqaro mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi va innovatsion faoliyatga tayyorgarligini ta’minlaydi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida ingliz tilini o‘qitish metodikasini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish, kasbiy yo‘naltirilgan o‘quv materiallarini keng joriy etish hamda ta’lim jarayonini ishlab chiqarish va ilmiy faoliyat bilan integratsiyalash bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur yondashuv kelgusida yuqori malakali, raqobatbardosh va xalqaro talablarga javob bera oladigan muhandis kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. P.f.d. disser. – T., 2007. 305-b.
2. Muslimov N.A. Pedagogik faoliyatga tizimli yondashuv muammolari // Kasb-hunar ta’limi, 2004. - № 3. – B.24.
3. To‘xtayeva Z.Sh. Kasb - hunar ta’limida fanlararo uzviylikni ta’minlash metodikasi // Diss. – Toshkent, 2012. – 137 b.
4. Qo‘ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: ped. fan. dok. (DSc) diss. avtoref. – T.: 2019. – 70 b.
5. O‘rinov U.A. Oliy ta’lim bitiruvchilarini tayyorlashga oid ilmiy – uslubiy ishlar va tadqiqotlar tahlili // Mug‘allim hem uzluksiz bilimlendiri. 2020. №1 82-87 b.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING KIBER XAVFSIZLIK TIZIMLARIDAGI O'RNI VA RIVOJLANISHI

Kazaxbaeva J.A.

*Nukus Davlat texnika universiteti, Sun'iy intellekt
va kiberxavfsizlik kafedrasi assistent-o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiyalar, kiber xavfsizlik, sun'iy intellekt, blokcheyn, ma'lumotlar himoyasi, kiber hujumlar, axborot xavfsizligi.

Ключевые слова: цифровые технологии, кибербезопасность, искусственный интеллект, блокчейн, защита данных, кибератаки, информационная безопасность.

Key words: digital technologies, cybersecurity, artificial intelligence, blockchain, data protection, cyberattacks, information security.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Axborot xavfsizligini ta'minlashda sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, blokcheyn texnologiyasi, bulutli tizimlar va kiber tahdidlarni aniqlash platformalarining qo'llanilishi yoritiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida kiber hujumlarni aniqlash, oldini olish va axborot tizimlarini himoya qilish usullari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida kiber xavfsizlikni kuchaytirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется роль цифровых технологий в современных системах кибербезопасности. Рассматривается применение искусственного интеллекта, машинного обучения, блокчейн-технологий, облачных систем и платформ обнаружения киберугроз в обеспечении информационной безопасности. Также изучаются методы выявления, предотвращения кибератак и защиты информационных систем с использованием цифровых технологий. В результате исследования разработаны практические рекомендации по усилению кибербезопасности.

SUMMARY:

This article analyzes the role of digital technologies in modern cybersecurity systems. It examines the use of artificial intelligence, machine learning, blockchain technology, cloud systems, and cyber threat detection platforms in ensuring information security. The study also explores methods of detecting, preventing cyberattacks, and protecting information systems using digital technologies. As a result, practical recommendations have been developed to strengthen cybersecurity.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida raqamli texnologiyalar inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Xususan, davlat boshqaruvi, moliya tizimi, ta'lim, sog'liqni saqlash va sanoat tarmoqlarida

raqamlashtirish jarayonlari jadal rivojlanib, axborot almashinuvi tezligi va hajmi keskin ortib bormoqda. Bunday sharoitda axborot resurslarining xavfsizligini ta'minlash eng dolzarb masalalardan biriga aylangan.

Kiber xavfsizlik bugungi kunda faqat texnik muammo emas, balki strategik ahamiyatga ega bo'lgan global yo'nalish hisoblanadi. Chunki axborot tizimlariga qilingan har qanday noqonuniy kirish, ma'lumotlarni o'g'irlash yoki buzish holatlari iqtisodiy yo'qotishlar, davlat xavfsizligiga tahdid va ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Shu sababli kiber tahdidlarga qarshi kurashish va axborot tizimlarini himoya qilish zamonaviy IT infratuzilmaning ajralmas qismiga aylangan.

So'nggi yillarda kiber hujumlar murakkablashib, an'anaviy himoya usullari yetarli darajada samarali bo'lmay qolmoqda. Ayniqsa, zararli dasturlar, phishing hujumlari, DDoS hujumlari va ma'lumotlar sizib chiqishi kabi tahdidlar soni ortib bormoqda. Bu esa kiber xavfsizlik sohasida yangi yondashuvlar va zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishni talab etadi.

Raqamli texnologiyalar, jumladan sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili, blokcheyn va bulutli hisoblash tizimlari kiber xavfsizlikni ta'minlashda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida tahdidlarni erta aniqlash, real vaqt rejimida tahlil qilish va avtomatik himoya mexanizmlarini ishga tushirish imkoniyati paydo bo'lmoqda.

Shu bilan birga, kiber xavfsizlik tizimlarining samaradorligi faqat texnologiyaga emas, balki inson omili va boshqaruv tizimiga ham bevosita bog'liqdir. Shu sababli zamonaviy yondashuvlarda texnologik yechimlar va professional mutaxassislar bilimining uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rni, ularning imkoniyatlari hamda amaliy qo'llanilish yo'nalishlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy tahdidlarga qarshi kurashishning samarali usullari va istiqbolli yo'nalishlar yoritib beriladi.

Maqsad va vazifalar. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli texnologiyalarning zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rni, ularning axborot resurslarini himoya qilishdagi ahamiyati hamda kiber tahdidlarga qarshi kurashish samaradorligini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalarni amaliy kiber xavfsizlik tizimlariga integratsiya qilish imkoniyatlarini o'rganish va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish ko'zda tutiladi.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- kiber xavfsizlik tushunchasi va uning zamonaviy axborot jamiyatidagi oʻrnini ilmiy jihatdan asoslash;
- raqamli texnologiyalarning (sunʼiy intellekt, mashinaviy oʻqitish, blokcheyn, bulutli hisoblash) kiber xavfsizlikdagi funksional imkoniyatlarini tahlil qilish;
- kiber tahdidlar turlari va ularning axborot tizimlariga taʼsir mexanizmlarini oʻrganish;
- zamonaviy hujumlarni aniqlash va oldini olishda avtomatlashtirilgan tizimlarning rolini aniqlash;
- SIEM, IDS/IPS kabi xavfsizlik monitoring tizimlarining ishlash tamoyillarini tahlil qilish;
- real vaqt rejimida ishlovchi xavfsizlik tizimlarining samaradorligini baholash;
- inson omilining kiber xavfsizlikdagi oʻrnini oʻrganish va xavfsizlik madaniyatini oshirish yoʻllarini tahlil qilish;
- raqamli texnologiyalar asosida kiber xavfsizlikni takomillashtirish boʻyicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili. Kiber xavfsizlik va raqamli texnologiyalar sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, axborot tizimlarini himoya qilish muammosi zamonaviy IT infratuzilmaning eng murakkab va tez rivojlanayotgan yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu sohada turli xalqaro olimlar va tashkilotlar tomonidan keng qamrovli ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

W. Stallings (2018) oʻzining “Cryptography and Network Security” asarida axborot xavfsizligining asosiy tamoyillarini chuqur yoritib, kriptografik usullar va tarmoq xavfsizligi mexanizmlarining kiber tahdidlarga qarshi kurashdagi rolini asoslab bergan. Muallifning fikricha, zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlari faqat shifrlash algoritmlariga emas, balki kompleks himoya arxitekturasiga asoslanishi kerak [1].

S. Mitnick va W. Simon (2011) ijtimoiy muhandislik (social engineering) hujumlarini tahlil qilib, kiber xavfsizlikdagi eng zaif boʻgʻin texnologiya emas, balki inson omili ekanligini taʼkidlaydi. Ularning tadqiqotlari foydalanuvchi xatolari va psixologik manipulyatsiya kiber hujumlarning asosiy manbalaridan biri ekanligini koʻrsatadi [2].

Soʻnggi yillarda sunʼiy intellekt va mashinaviy oʻqitish texnologiyalarining kiber xavfsizlikka tatbiqi keng oʻrganilmoqda. Koʻplab ilmiy ishlar AI tizimlari yordamida anomal harakatlarni aniqlash, tarmoq trafikini tahlil qilish va zararli faoliyatni real vaqt rejimida bloklash mumkinligini tasdiqlaydi. Bu esa

an'anaviy xavfsizlik tizimlariga nisbatan yuqori samaradorlikni ta'minlaydi [3].

Blokcheyn texnologiyasi ham kiber xavfsizlik sohasida muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Uning asosiy afzalligi ma'lumotlarning o'zgarماسligi va markazlashmagan tuzilma orqali himoya qilinishidir. Tadqiqotlarda blokcheyn texnologiyasi ma'lumotlar yaxlitligini saqlash va ruxsatsiz o'zgartirishlarni oldini olishda samarali vosita sifatida e'tirof etilgan [4].

Bundan tashqari, Gartner va IBM kabi xalqaro kompaniyalar tomonidan olib borilgan tahlillarda SIEM (Security Information and Event Management) tizimlarining kiber xavfsizlik monitoringidagi o'rni katta ekanligi ko'rsatilgan. Ushbu tizimlar turli manbalardan kelayotgan xavfsizlik ma'lumotlarini yig'ish, tahlil qilish va tahdidlarni aniqlash imkonini beradi [5].

Foydalanilgan manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlari ko'p qatlamli himoya modeliga asoslanadi va unda quyidagi yo'nalishlar muhim o'rin tutadi:

- sun'iy intellekt asosidagi avtomatik tahlil tizimlari;
- real vaqt rejimidagi monitoring va javob berish mexanizmlari;
- kriptografik himoya usullari;
- blokcheyn asosidagi ma'lumotlar yaxlitligi tizimlari;
- inson omilini boshqarish va xavfsizlik madaniyati.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili kiber xavfsizlik sohasida raqamli texnologiyalarni integratsiyalash zarurligini tasdiqlaydi va ushbu yo'nalishning kelajakda yanada rivojlanishi uchun asos yaratadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rnini o'rganish va ularning samaradorligini baholash maqsadida kompleks ilmiy-metodik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayoni nazariy va amaliy tahlil usullarini uyg'unlashtirish asosida amalga oshirildi.

Avvalo, kiber xavfsizlik, axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar bo'yicha mavjud mahalliy va xalqaro ilmiy adabiyotlar, monografiyalar hamda ilmiy maqolalar chuqur tahlil qilindi. Bu bosqichda sohadagi asosiy tushunchalar, zamonaviy yondashuvlar va texnologik tendensiyalar o'rganildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida kiber xavfsizlik tizimlarining amaliy ishlash jarayonlari kuzatildi. Jumladan, SIEM (Security Information and Event Management), IDS/IPS (Intrusion Detection and Prevention Systems) va boshqa monitoring tizimlarining ishlash prinsiplari tahlil qilindi. Ushbu tizimlar orqali kiber tahdidlarni aniqlash va ularga javob berish mexanizmlari o'rganildi.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil usulidan ham foydalanildi. Raqamli texnologiyalar joriy etilgan va an'anaviy kiber xavfsizlik yondashuvlari o'zaro solishtirilib, ularning samaradorlik darajasi baholandi. Bu orqali zamonaviy texnologiyalarning afzalliklari va mavjud cheklovlari aniqlab berildi.

Bundan tashqari, amaliy misollar va real kiber hujum holatlari asosida tahlil o'tkazildi. Phishing, ransomware, DDoS hujumlari kabi tahdidlarning tizimlarga ta'siri va ularga qarshi qo'llaniladigan himoya mexanizmlari o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasida ekspert intervyu usuli ham qo'llanilib, kiber xavfsizlik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning fikrlari va amaliy tajribalari tahlil qilindi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchligini oshirishga xizmat qildi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo'llanilgan kompleks metodologik yondashuv raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlikdagi o'rni va ularning amaliy ahamiyatini chuqur ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi.

Raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlikdagi o'rni. Raqamli texnologiyalar zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlarining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, axborot resurslarini himoya qilish, tahdidlarni aniqlash va ularga tezkor javob berish jarayonlarini sezilarli darajada takomillashtiradi. Bugungi kunda kiber hujumlarning murakkablashuvi an'anaviy himoya usullari yetarli emasligini ko'rsatmoqda, shu sababli raqamli yechimlar kiber xavfsizlik infratuzilmasining ajralmas qismiga aylangan.

Sun'iy intellekt (AI) va mashinaviy o'qitish (Machine Learning) texnologiyalari kiber xavfsizlikda eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilib, noodatiy harakatlarni aniqlash va potentsial tahdidlarni erta bosqichda bloklash imkonini beradi. Natijada, inson omiliga bog'liq xatoliklar kamayadi va tizimning reaktivligi oshadi.

Katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili ham kiber xavfsizlikda muhim rol o'ynaydi. Tarmoqlardan yig'ilgan katta hajmdagi log va trafik ma'lumotlari asosida hujumlar modeli aniqlanadi va xavf darajasi prognoz qilinadi. Bu esa xavfsizlik tizimlarining oldindan ogohlantirish (early warning) funksiyasini kuchaytiradi.

Blokcheyn texnologiyasi ma'lumotlar yaxlitligi va ishonchligini ta'minlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi. Uning markazlashmagan tuzilmasi ma'lumotlarni o'zgartirish yoki soxtalashtirishni deyarli imkonsiz qiladi, bu esa ayniqsa moliyaviy tizimlar va identifikatsiya jarayonlarida katta ahamiyatga ega.

Bulutli texnologiyalar (Cloud Computing) esa ma'lumotlarni masofaviy saqlash va himoya qilish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, bulutli infratuzilmalarda xavfsizlikni ta'minlash uchun maxsus shifrlash algoritmlari, kirishni nazorat qilish tizimlari va ko'p faktorli autentifikatsiya usullari qo'llaniladi.

Bundan tashqari, SIEM (Security Information and Event Management), IDS (Intrusion Detection System) va IPS (Intrusion Prevention System) kabi raqamli monitoring tizimlari kiber xavfsizlikda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tizimlar tarmoqdagi barcha harakatlarni kuzatadi, tahlil qiladi va shubhali faoliyat aniqlanganda avtomatik ravishda javob choralarini ko'radi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilish (User Behavior Analytics) orqali ichki tahdidlarni aniqlash imkonini ham beradi. Bu yondashuv tashkilot ichidagi xavfsizlikni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar kiber xavfsizlik tizimlarining samaradorligini oshiradi, tahdidlarni aniqlash va oldini olish jarayonlarini avtomatlashtiradi hamda axborot resurslarining ishonchli himoyasini ta'minlaydi. Kelajakda ushbu texnologiyalarning yanada rivojlanishi kiber xavfsizlikni to'liq intellektual tizimlarga asoslangan bosqichga olib chiqishi kutilmoqda.

Kiber tahdidlar va ularni aniqlash. Kiber tahdidlar zamonaviy axborot tizimlarining eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib, ular raqamli muhitda saqlanayotgan ma'lumotlarning maxfiyligi, yaxlitligi va mavjudligiga (CIA - Confidentiality, Integrity, Availability) bevosita xavftug'diradi. Raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi bilan birga kiber tahdidlar ham murakkablashib, yangi shakl va usullarni kasb etmoqda.

Eng keng tarqalgan kiber tahdidlar qatoriga phishing hujumlari, zararli dasturlar (malware), ransomware, DDoS (Distributed Denial of Service) hujumlari hamda ma'lumotlar sizib chiqishi (data breach) kiradi. Phishing hujumlari foydalanuvchilarni aldash orqali maxfiy ma'lumotlarni qo'lga kiritishga qaratilgan bo'lsa, ransomware tizim ma'lumotlarini shifrlab, ularni ochish uchun to'lov talab qiladi. DDoS hujumlari esa tizim resurslarini ortiqcha yuklash orqali xizmat ko'rsatishni to'xtatishga olib keladi.

Kiber tahdidlarni aniqlash jarayoni zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda asosiy o'rinlardan birini tarmoq monitoringi va xavfsizlik hodisalarini boshqarish tizimlari egallaydi. Jumladan, SIEM (Security Information and Event Management) tizimlari turli

manbalardan kelayotgan log va hodisalarni yigʻib, ularni tahlil qilish orqali shubhali faoliyatni aniqlaydi.

IDS (Intrusion Detection System) va IPS (Intrusion Prevention System) tizimlari esa tarmoq trafikini doimiy kuzatib boradi va nomaʼlum yoki zararli faoliyat aniqlanganda avtomatik ravishda ogohlantirish yoki bloklash choralarini amalga oshiradi. Ushbu tizimlar kiber tahdidlarni real vaqt rejimida aniqlash imkonini beradi.

Sunʼiy intellekt va mashinaviy oʻqitish texnologiyalari kiber tahdidlarni aniqlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi maʼlumotlarni tahlil qilib, odatiy boʻlmagan xatti-harakatlarni (anomaly detection) aniqlash orqali potentsial hujumlarni erta bosqichda aniqlaydi.

Bundan tashqari, foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilish (User Behavior Analytics) orqali ichki tahdidlar ham aniqlanishi mumkin. Bu usul orqali tizimdagi har bir foydalanuvchining odatiy faoliyati oʻrganiladi va undan chetga chiqish holatlari xavf sifatida baholanadi.

Shuningdek, real vaqt rejimida log tahlili, tarmoq trafikini kuzatish va xavfsizlik auditlari kiber tahdidlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayonlar tizimdagi zaif nuqtalarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi.

Umuman olganda, kiber tahdidlarni aniqlash zamonaviy raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan tizimlar va intellektual tahlil usullarining uygʻunligiga asoslanadi. Bu esa axborot tizimlarining xavfsizlik darajasini oshirish va kiber hujumlarga tezkor javob berish imkonini yaratadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, raqamli texnologiyalar kiber xavfsizlik tizimlarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va zamonaviy kiber tahdidlarga qarshi kurashishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Xususan, sunʼiy intellekt va mashinaviy oʻqitish asosidagi tizimlar anʼanaviy himoya usullariga nisbatan tahdidlarni erta aniqlash va avtomatik javob berish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, SIEM tizimlaridan foydalanish tashkilotlarda xavfsizlik hodisalarini markazlashtirilgan holda boshqarish imkonini beradi. Bu esa turli manbalardan kelayotgan maʼlumotlarni birlashtirish va ularni kompleks tahlil qilish orqali kiber hujumlarni tezkor aniqlashga xizmat qiladi.

IDS va IPS tizimlarining qoʻllanilishi tarmoq darajasidagi hujumlarni aniqlash va bloklash samaradorligini oshirganligi kuzatildi. Ayniqsa, real vaqt rejimida ishlovchi monitoring tizimlari nomaʼlum trafik va shubhali faoliyatni tezkor aniqlashda yuqori natija koʻrsatdi.

Shuningdek, foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilish (User Behavior Analytics) ichki tahdidlarni aniqlashda muhim rol o'ynashi aniqlandi. Bu yondashuv orqali odatiy faoliyatdan chetga chiqish holatlari aniqlanib, potensial xavflar erta bosqichda bartaraf etildi.

Katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili kiber tahdidlar modelini aniqlash va hujumlarni prognoz qilish imkonini bergani ham tasdiqlandi. Bu esa xavfsizlik tizimlarining reaktiv emas, balki proaktiv ishlashiga sharoit yaratadi.

Blokcheyn texnologiyasining qo'llanilishi ma'lumotlar yaxlitligini ta'minlashda samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi. Uning markazlashmagan tuzilmasi ma'lumotlarga ruxsatsiz o'zgartirish kiritish xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarning integratsiyasi kiber xavfsizlik tizimlarining:

- tezkorlik darajasini oshiradi;
- aniqlik va ishonchliligini kuchaytiradi;
- avtomatlashtirilgan himoya mexanizmlarini rivojlantiradi;
- inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytiradi.

Natijalar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, zamonaviy kiber xavfsizlik tizimlari raqamli texnologiyalarsiz to'liq samarali ishlay olmaydi va kelajakda ushbu texnologiyalar yanada chuqur integratsiyalashgan intellektual himoya tizimlariga asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlik tizimlarida tutgan o'rni tobora ortib borayotganini va ularning zamonaviy axborot infratuzilmasini himoya qilishdagi strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, kiber tahdidlarning murakkablashuvi an'anaviy himoya usullarining yetarli emasligini yuzaga chiqarmoqda va bu holat raqamli, intellektual yechimlarga ehtiyojni kuchaytirmoqda.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish texnologiyalari kiber xavfsizlikda eng istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ular yordamida katta hajmdagi ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilish, anomal xatti-harakatlarni aniqlash va tahdidlarni erta bosqichda bartaraf etish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalarning samaradorligi ularni to'g'ri sozlash va sifatli ma'lumotlar bazasiga bog'liqligi ham aniqlandi.

SIEM, IDS va IPS tizimlarining amaliy qo'llanilishi kiber xavfsizlik monitoring jarayonini sezilarli darajada kuchaytirgan bo'lsa-da, ularning to'liq samaradorligi integratsiyalashgan yondashuvga bog'liq ekani ma'lum bo'ldi.

Ya'ni, alohida tizimlar emas, balki ularning o'zaro bog'langan ekotizimi yuqori natija beradi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat - inson omili kiber xavfsizlikda hal qiluvchi rol o'ynashi ekanligi tasdiqlandi. Eng zamonaviy texnologiyalar mavjud bo'lishiga qaramasdan, foydalanuvchi xatolari, ijtimoiy muhandislik hujumlari va xavfsizlik qoidalariga rioya qilmaslik holatlari tizim xavfsizligini pasaytirishi mumkin. Bu esa xavfsizlik madaniyatini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, blokcheyn va bulutli texnologiyalarning joriy etilishi ma'lumotlar ishonchligini oshirish bilan birga, yangi turdagi xavfsizlik muammolarini ham yuzaga keltirishi mumkinligi aniqlandi. Xususan, bulutli muhitlarda ruxsatsiz kirish xavfi va ma'lumotlarni boshqarishdagi murakkabliklar alohida e'tibor talab etadi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, raqamli texnologiyalar kiber xavfsizlikni rivojlantirishda asosiy drayver sifatida xizmat qilmoqda. Biroq ularning samarali ishlashi faqat texnologik yechimlar bilan emas, balki tashkiliy, metodik va inson omili bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Umuman olganda, kiber xavfsizlik sohasida barqaror va samarali tizim yaratish uchun quyidagi yo'nalishlar muhimligi ta'kidlanadi:

- texnologiyalarni integratsiyalashgan holda qo'llash;
- real vaqt monitoring tizimlarini rivojlantirish;
- sun'iy intellekt asosidagi tahlilni kengaytirish;
- foydalanuvchilarning xavfsizlik savodxonligini oshirish.

Mazkur yondashuvlar kelajakda kiber tahdidlarga qarshi yanada mustahkam va moslashuvchan himoya tizimlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda raqamli texnologiyalarning kiber xavfsizlik tizimlaridagi o'rni, kiber tahdidlarni aniqlash va ularga qarshi kurashishdagi ahamiyati ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy axborot muhitida kiber xavfsizlikni ta'minlash faqat an'anaviy himoya vositalari bilan cheklanib qolmay, balki ilg'or raqamli texnologiyalar integratsiyasini talab etadi.

Tadqiqot davomida sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, katta ma'lumotlar tahlili, blokcheyn va bulutli texnologiyalar kabi raqamli yechimlar kiber xavfsizlik samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynashi aniqlandi. Ushbu texnologiyalar tahdidlarni erta aniqlash, avtomatik tahlil qilish va tezkor javob berish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, SIEM, IDS va IPS kabi monitoring tizimlari kiber hujumlarni aniqlash va oldini olish jarayonida asosiy texnik vositalar sifatida xizmat qilishi

tasdiqlandi. Ularning samaradorligi esa tizimlar o‘zaro integratsiyalashgan holda ishlaganda yanada yuqori bo‘lishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari inson omili kiber xavfsizlik tizimlarida eng zaif bo‘g‘inlardan biri ekanligini ham ko‘rsatdi. Shu sababli foydalanuvchilarning xavfsizlik madaniyatini oshirish va ularni doimiy ravishda xabardor qilib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar kiber xavfsizlik tizimlarining rivojlanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Ularning to‘liq salohiyatidan foydalanish uchun texnologik yangilanishlar bilan bir qatorda metodik yondashuvlar va inson resurslarini ham rivojlantirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, kiber xavfsizlikni samarali ta‘minlash uchun:

- raqamli texnologiyalarni keng joriy etish;
- intellektual tahlil tizimlarini rivojlantirish;
- integratsiyalashgan xavfsizlik arxitekturasini shakllantirish;
- hamda kiber xavfsizlik madaniyatini oshirish muhim hisoblanadi.

Mazkur yo‘nalishlar kelajakda yanada ishonchli, moslashuvchan va yuqori darajada avtomatlashtirilgan kiber xavfsizlik tizimlarini yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Stallings W. (2018). *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. Pearson Education.
2. Mitnick K. D., & Simon W. L. (2011). *The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security*. Wiley.
3. Bishop M. (2019). *Computer Security: Art and Science*. Addison-Wesley.
4. Anderson R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Wiley.
5. Kim D., & Solomon M. (2021). *Fundamentals of Information Systems Security*. Jones & Bartlett Learning.
6. Goodfellow I., Bengio Y., & Courville A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press.
7. Russell S., & Norvig P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson.
8. IBM Security (2022). *X-Force Threat Intelligence Index*. IBM Corporation.
9. Gartner Research (2023). *Security Information and Event Management (SIEM) Market Guide*.
10. Fayyad U., Piatetsky-Shapiro G., & Smyth P. (1996). "From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases." *AI Magazine*.
11. Scarfone K., & Mell P. (2012). *Guide to Intrusion Detection and Prevention Systems (IDPS)*. NIST.
12. Nakamoto S. (2008). *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*.
13. Stallings W. (2017). *Network Security Essentials*. Pearson.
14. Chio C., & Freeman D. (2018). *Machine Learning and Security*. O'Reilly Media.
15. O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi (2022). *Axborot xavfsizligi bo‘yicha normativ hujjatlar to‘plami*. Toshkent.

TABIY-ILMIY TA'LIM MAZMUNIDAGI "KATTA G'OYALAR"

Avazov Sh.

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti,
"Biologiya" kafedrası professori.*

Allaberganov H.A.

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti,
"Biologiya" kafedrası katta o'qituvchisi.*

Tayanch so'zlar: fan, tabiiy fanlar, maktab, tabiiy-ilmiy ta'lim, o'quv dasturi, ilmiy bilish, "katta g'oya", tabiiy fanlar g'oyalari, fan haqidagi g'oyalar.

Ключевые слова: наука, естественные науки, школа, естественнонаучное образование, учебная программа, научные знания, «главная идея», идеи естественных наук, представления о науке.

Key words: science, natural sciences, school, science education, curriculum, scientific knowledge, "main idea", ideas of natural sciences, ideas about science.

РЕЗЮМЕ:

Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda "tabiiy-ilmiy ta'limning katta g'oyalari" degan tushuncha, shuningdek barcha o'qituvchilar ta'lim jarayonida mazkur g'oyalar bilan uzluksiz ishlashlari kerak, degan fikr juda keng tarqalgan. Maqolada "Tabiiy fanlar" ta'limida katta g'oyalarni qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi va tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В настоящее время в развитых странах широко распространена концепция «больших идей естественнонаучного образования», а также идея о том, что все учителя должны постоянно работать с этими идеями в процессе обучения. В статье рассматриваются и анализируются возможности использования больших идей в естественнонаучном образовании.

SUMMARY:

The concept of "big ideas in science education" is currently widespread in developed countries, along with the idea that all teachers should continually engage with these ideas throughout their teaching. This article examines and analyzes the potential for using big ideas in science education.

Ma'lumki, ma'lum bir fan bo'yicha o'quv dasturini ishlab chiqayotgan har bir o'qituvchi bu borada, u qanday holatda bo'lishidan qat'iy nazar, boshlang'ich bilim va tajribaga hamisha ehtiyoj sezadi. O'qituvchi amaldagi o'quv dasturini shunchaki qayta o'zgartirishi yoki yangidan ishlab chiqishi mumkin, ammo u, hech bo'lmaganda, dastur mazmuniga ba'zi tushunchalar nega kiritilishi shartligi yoki kiritilmasligi kerakligi haqida aniq yoki yashirin tushunchaga ega bo'lishlari lozim. Turli mamlakatlarda milliy o'quv dasturlarini ishlab chiqayotgan jamoa

yoki mualliflar mazmunni tanlash muammosi bilan shug'ullansa ham, ko'pincha ba'zi mavzularga haddan tashqari e'tibor qaratishi natijasida tegishli o'quv fani doirasida rivojlantirilishi kerak bo'lgan umumiy g'oyalar amalda soyada qolib ketadi. Ushbu kamchilikni bartaraf etishning o'ziga xos yo'llari Buyuk Britaniya Tabiiy-ilmiy ta'limi assotsiatsiyasi a'zosi, professor Uinn Xarlen (Wynne Harlen) va boshqalar tomonidan 2010 yilda yozilgan "Tabiiy-ilmiy ta'limning tamoyillari va katta g'oyalari" nomli asarida o'z aksini topgan [1].

Tahlillardan ma'lum bo'ldiki, rivojlangan xorijiy davlatlarning maktab ta'limi tizimida "Tabiiy fanlar" an'anaviy tarzda o'qitib kelinadi. O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim maktablarida 2021-2022 o'quv yilidan boshlab an'anaviy tarzda o'qitib kelingan "Atrofimizdagi olam" (1-2-sinflar uchun) va "Tabiatshunoslik" (3-4-sinflar uchun) o'quv fanlarining asosiy, shuningdek geografiya, biologiya, fizika (5-6-sinflar uchun) hamda kimyo (7-sinf uchun) o'quv fanlarining boshlang'ich asosiy tushunchalarini o'zida yaxlit birlashtirgan yangi «Tabiiy fanlar» ta'limi 1-6-sinflarda majburiy o'quv fani sifatida joriy etildi. Ushbu o'quv fani mazmunida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar tizimi oddiydan murakkabga tomon spiralsimon shaklda taqdim etilishi o'quvchilarda tabiiy-ilmiy savodxonlik fazilatini shakllantirishga va olamning bir butunligini ilmiy anglashga imkon beradi [2].

1-6-sinflardagi "Tabiiy fanlar" ta'limining ahamiyati va afzalliklari shundan iboratki, o'quvchilar mazkur fanni o'rganish natijasida olamning yaxlit bir butunligini chuqur anglab oladilar, ularda ilmiy dunyoqarash shakllanadi va tadqiqotchilik ko'nikmalari rivojlanadi. Biroq "Tabiiy fanlar" ta'limi, ya'ni uni o'rgatish (o'qitish) va o'rganish (o'qish) o'qituvchilar va o'quvchilar nuqtai nazaridan eng murakkab, qiyin vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki 1-6-sinflarda mazkur o'quv fani doirasida turli xil mazmundagi va katta hajmdagi bilimlar o'rganiladiki, bu har bir sinf va mashg'ulot kesimida faqat oddiy tabiiy-ilmiy tushunchalarning o'zlashtirilishini emas, balki izchil fanlararo aloqadorlikka asoslangan ko'nikmalarni (kompetentsiyalarni) shakllantirish yoki asosiy tabiiy-ilmiy g'oyalarni uzluksiz rivojlantirish ham talab etiladi. Gap shundaki, ushbu o'quv fani dasturi o'qituvchiga sinflar kesimida oldindan qat'iy belgilangan shaklda taqdim etilsa va uning to'liq bajarilishi talab etilsa, o'qituvchida bu fan mazmuniga shaxsiy dahldorlik tuyg'usi yo'qolib, uni o'zi mo'ljallangan tarzda ijodiy o'qitish imkoniyati tabiiy cheklanadi.

Psixologik tadqiqotlardan ma'lumki, o'quvchilar diqqatining faktlar yoki ma'lum bir hodisalarga doimiy to'planishi ularni ilm-fan yoki bilimlar go'zalligini his qilishdan chalg'itishi mumkin [3]. Shu ma'noda, fanga ijobiy munosabat cheklanishi, boshqacha aytganda, fan moddiy zarrachalar harakatini o'z ichiga qamrab oladigan oddiy hodisalar sifatida talqin etilishi oqibatda o'quvchilar

“olamning umumiy manzarasi”ni nazardan butkul qochirishi mumkin. Masalan, bizni o’rab turgan olamni bilishning ortida hayot zavqi va mazmuni yotadi; fandagi ilmiy kashfiyotlar ortida ifodalab bo’lmaydigan taassurot yoki ko’tarinki kayfiyat bo’ladi. Zero, bilim go’zallik deb ataladigan ma’lum bir jozibali omilni o’z ichiga olgan jo’shqin voqealar, o’zgarishlarga boy tizimdir. Amalda go’zallik bilim doirasida yaratilgan dunyoni idrok etish bilan bog’liq bo’ladi. O’quvchilarning tabiiy-ilmiy ta’lim olishga bo’lgan ehtiyojlari va qiziqishlari faqat faktlarni emas, balki bilimlar nima ekanligi, nima uchun dolzarbligi yoki uning boshqa sabablarini tushunishi bilan uzviy bog’liqdir.

Ushbu muammolarni hal qilish doirasida maktab ta’limidagi “Tabiiy fanlar” o’quv dasturining zamonaviy xorijiy mualliflari orasida tabiiy-ilmiy ta’limdagi “katta g’oyalar” keng ko’lamli ilmiy faktlar, hodisalar va jarayonlarni tushuntirishga qodir bo’lgan g’oyalar sifatida ko’rib chiqilishi va fan dasturi mazmuniga kiritilishi lozim, deb hisoblovchi harakat borgan sari kuchayib bormoqda.

Katta g’oya - bu fanning markazida bo’lgan tushuncha, ya’ni ta’lim oluvchilar shunchaki o’rganishlari emas, balki chinakam tushunishlari kerak bo’lgan narsa.

Katta g’oyalar har qanday o’quv fani yoki sohasiga tegishli, ammo bu g’oyani birinchi bo’lib qabul qilganlardan biri Uinn Xarlen edi. U 5-16 yoshli o’quvchilar uchun maktab tabiiy fanlar o’quv dasturini 14 ta katta g’oya atrofida tuzishni taklif qilgan. Ulardan o’ntasi – tabiiy fanlar g’oyalari, to’rttasi - fan haqidagi g’oyalar edi.

Tabiiy fanlar g’oyalari:

1. Olamdagi barcha moddalar juda kichik, mayda zarrachalardan tashkil topgan.
2. Ob’ektlar bir-biriga masofadan turib ta’sir ko’rsatishi mumkin.
3. Ob’ekt harakatini o’zgartirish uchun unga aniq (natijaviy) kuch ta’sir qilishi kerak.
4. Olamdagi energiyaning umumiy miqdori doimo bir xil bo’ladi, biroq narsalar o’zgarganda yoki biror hodisa sodir bo’lganda energiya bir shakldan boshqa shaklga aylanishi mumkin.
5. Yer va uning atmosferasi tarkibi, shuningdek ularda sodir bo’ladigan jarayonlar Yer yuzasi va iqlimini shakllantiradi.
6. Quyosh tizimi olamdagi millionlab galaktikalardan birining juda kichik qismidir.
7. Organizmlar (viruslardan tashqari) hujayralardan tashkil topgan.
8. Organizmlarga energiya va moddalar zahirasi zarur bo’ladi; ular bu borada ko’pincha boshqa organizmlarga bog’liq bo’ladi yoki resurslar uchun boshqa organizmlar bilan raqobatga kirishadi.
9. Irsiy axborot organizmlarning bir avlodidan keyingi avlodiga o’tadi.
10. Hozir yashab turgan va yo’qolib ketgan organizmlarning xilma-xilligi evolyutsiya natijasidir.

Fan haqidagi g'oyalar:

11. Fan har bir ta'sir yoki oqibatning bir yoki bir nechta sababi bor, deb hisoblaydi.

12. Ilmiy izohlar, nazariyalar va modellar muayyan vaqtda ma'lum bo'lgan faktlarga eng yaxshi mos keladigan tushuntirishlardir.

13. Fan yaratgan bilimlar ayrim texnologiyalarda inson ehtiyojlariga xizmat qiladigan mahsulotlar yaratish uchun qo'llaniladi.

14. Fanning qo'llanilishi ko'pincha axloqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy oqibatlarga olib keladi.

Mazkur g'oyalar "o'quvchilarga turli xil tabiiy-ilmiy g'oyalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rishga imkon beradi, ya'ni ular o'zaro bog'lansa, ularni boshqa - bog'lanmagan g'oyalarga qaraganda yangi stsenariylarda ishlatish oson kechadi"[4]. Bunday sharoitda "Tabiiy fanlar" o'qituvchisi o'z darslarida bu tavsiyalardan qanday foydalana olishi yoki o'quv jarayoniga bu o'zgarishlarni qanday kiritishi eng muhim masalaga aylanadi.

Boshqacha aytganda, "Tabiiy fanlar" o'qituvchilari o'zlarining bilimlari, fanga bo'lgan qarashlari, ishlayotgan maktabining turi, o'quvchilar ehtiyojlari, saviyasi va shu kabi omillarga bog'liq holda har bir sinfdan "katta g'oyalar" bilan qanday ishlashi, o'zlarining "katta g'oyalarga asoslangan o'quv dasturi"ni qanday yaratishi yoki qayta ishlab chiqishi eng muhim metodik muammo hisoblanadi.

Katta g'oyalar o'quv fani mazmunidagi barcha mavzularga aloqador bo'lgan va yaxlit holga keltirilgan g'oyalar bo'lib, mavzulararo va yangi aloqalarni o'rnatish imkoniyatini topishga xizmat qiladi. Katta g'oyalarni qo'llashning asosiy afzalligi shundaki, ular o'quvchilarga asosiy ilmiy qarashlar yoki fikrlar o'rtasida bog'lanish o'rnatish imkonini beradi. Demak, katta g'oyalarni "Tabiiy fanlar" mazmunidagi ayrim bo'lak yoki parchalardan iborat bo'lgan bilimlarni birlashtirishga imkon beruvchi muhim qolip sifatida qarab chiqish mumkin.

Aslida mazkur o'quv kursi fan va texnologiya tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan hozirgi kunda ilmiy savodli, texnologik jamiyat hayotida faol ishtirok eta oladigan va atrof-muhitga turli jihatdan moslashgan o'quvchi shaxsini shakllantirishning eng muhim vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Harlen, W. et al. (2010) Principles and Big Ideas of Science Education, Duns. - <https://www.ase.org.uk/bigideas>.

2. ПИСА: естественнонаучная грамотность. – Минск: РИКЗ, 2020. – 168 с.

3. Фозиев Э. Психология.-Т.:Ўқитувчи, 1994. - 223 б.

4. Harlen W. et al. (2015) Working with Big Ideas of Science Education, InterAcademy Partnership, Trieste. - <https://www.ase.org.uk/bigideas>.

TALABALARNING KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANI O'RNINI VA AHAMIYATINING FALSAFIY ASOSLARI

Tulishov G'R.

*O'zbekiston milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti
"Pedagogik ta'lim" kafedrası katta o'qituvchisi
Mustaqil tadqiqotchi*

Tayanch so'zlar: kreativ kompetentlik, metodik tizim, axborot texnologiyalari, integratsiyalash, ijodiy fikrlash, tanqidiy fikrlash.

Ключевые слова: творческая компетентность, методологическая система, информационные технологии, интеграция, творческое мышление, критическое мышление

Key words: creative competence, methodological system, information technology, integration, creative thinking, critical thinking

РЕЗЮМЕ:

Ushbu kreativ kompetentlik – bu shaxsning muammolarni samarali va innovatsion tarzda hal qilish, yangi g'oyalar yaratish, tasavvur qilish, ijodiy fikrlash va texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatidir. Kreativ kompetentlik shuningdek, yangi yechimlarni ishlab chiqish, turli fan va soxalarni integratsiyalash orqali yangi maxsulot va xizmatlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish, insonga yangi tajribalarga ochiq bo'lish, natijalarga erishish va jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkonini yaratadi.

РЕЗЮМЕ:

Творческая компетентность - это способность человека эффективно и новаторски решать проблемы, генерировать новые идеи, воображать, мыслить творчески и эффективно использовать технологии. Творческая компетентность также важна при разработке новых решений, создании новых продуктов и услуг путем интеграции различных дисциплин и областей. Развитие творческих способностей позволяет человеку быть открытым новому опыту, достигать результатов и оказывать позитивное влияние на общество.

SUMMARY:

Creative competence is the ability of a person to solve problems effectively and innovatively, generate new ideas, imagine, think creatively and effectively use technologies. Creative competence is also important in developing new solutions, creating new products and services by integrating different disciplines and fields. Developing creative abilities allows a person to be open to new experiences, achieve results and have a positive impact on society.

Maqolamizda kreativ kompetentlik – bu shaxsning muammolarni samarali va innovatsion tarzda hal qilish, yangi g'oyalar yaratish, tasavvur qilish, ijodiy fikrlash va texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatidir. Kreativ

kompetentlik shuningdek, yangi yechimlarni ishlab chiqish, turli fan va soxalarni integratsiyalash orqali yangi maxsulot va xizmatlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish, insonga yangi tajribalarga ochiq bo'lish, natijalarga erishish va jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkonini yaratadi. Raqobatbardosh, kompetent, yuqori intellektual salohiyatga ega va har tomonlama teran fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashning zamonaviy usullari, mamlakatning samarali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilishning innovatsion vositasi sifatida ko'pgina mutaxassislar tomonidan tan olingan, ta'lim sohasida kundan kunga davlat siyosatining ijtimoiy muhim belgisiga aylanayotgan kompetentli yondashuvni qarab chiqaylik. Iqtisodiyotning turli sohalari uchun bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonida asosiy kompetensiyalarni shakllantirish, mamlakatimiz ta'lim tizimini halqaro ta'lim tizimi darajasiga olib chiqishda muhim omillardan hisoblanadi. Shu bilan birga zamonaviy mehnat bozorida insonning raqobatbardoshligi amaliy jihatdan, uning yangi texnologiyalardan foydalana olish mahorati va mehnatning turli sharoitlariga tezda moslasha olish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Aynan shuning uchun ham zamonaviy ta'limda kompetentli yondashuv g'oyasi yuzaga keldi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga asoslangan yondashuv ta'lim oluvchining ijtimoiy, kommunikativ, axborot, kasbiy va boshqa shaxsiy sifatlarini shakllantirishga yunaltirilgan bo'lib, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni o'zida deyarli to'liq amalga oshirish imkonini beradi. Bu yondashuv ta'lim oluvchilar shaxsini to'liq tarbiyalash va muhim amaliy vazifalarni hal qilish imkoniyatini shakllantirish singari kompetensiyalar tizimiga asoslangan.

Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ qobiliyatni rivojlantirishda kompetentli yondashuv asosida o'z taqdirini o'zi belgilash madaniyati (o'zini-o'zi rivojlantirish, o'zini-o'zi amalga oshirishga tayyorlik va qodirlikni shakllantirish) yotadi. Kasbiy rivojlanib boruvchi mutaxassis o'z kasbida qandaydir yangilik (innovatsiya), jumladan, yangi texnologiyalar yaratish, mavjud yangi metodlar, usullar va boshqalar bilan ishlash imkoniga ega bo'ladi.

Kreativ kompetentlik asosan quyidagi elementlarni qamrab oladi:

- Ijodiy fikrlash – yangi va noodatiy g'oyalar yaratish;
- Muammolarni innovatsion yechimlar bilan hal qilish – muammolarga turli va samarali yondashuvlarni ishlab chiqish;
- Transdisiplinar yondashuv – turli sohalarni integratsiyalash va ulardan foydalanish;
- Tanqidiy fikrlash – ma'lumotlarni tahlil qilish va asosli qarorlar qabul qilish;
- Intuitsiya va ilhomlanish – ichki qobiliyatlarni qo'llash va yangi g'oyalardan ilhom olish kabi jihatlarni qamrab oladi.

Kompetentli yondashuvning maqsadi – ta’lim sifatini ta’minlashdir. Ta’lim tizimini takomillashtirish muammolari bo’yicha halqaro miqyosda olib borilgan ishlarning tahlili shuni ko’rsatadiki, ta’lim mazmunini yangilanishida asosiy birlik sifatida “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari qaralmoqda.

Pedagogika va psixologiya olamida kasbiy ta’limning yangilanib borishi bilan bir qatorda ushbu birliklar tarkibi va tavsifi V.I.Baydenko, G.I.Ibragimov, I.G.Galyamina, A.M.Novikov, Yu.G.Tatur, A.V.Xutorskoy va boshqa olimlarning ishlarida qamrab olingan.

Kompetentli yondashuv quyidagi vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi:

- talabalarning o’z maqsadlari bilan pedagoglarga qo’yilgan, ta’lim maqsadini muvofiqlashtirish;
- o’qishda talabalarning mas’uliyatlilik va mustaqilligini oshirish hisobiga pedagogning mehnatini yengillashtirish;
- ta’lim mazmunini mexanik qisqartirish hisobi emas, balki induvidual mustaqil ta’lim ulushini oshirish hisobiga talabalar ishini yengillatish;
- o’quv va tarbiyaviy jarayonlar birligini nazariyotda emas, balki amaliyotda ta’minlash;
- bo’lajak o’qituvchilarni ongli va mas’uliyatli ta’limga tayyorlash.

Kompetentli yondashuv pedagogik nazariya va ta’lim amaliyoti uchun prinsipial jihatdan qanday yangilik beradi?

Birinchidan, kompetentli yondashuv boshqaruv va ta’lim jarayonlarini loyihalashda didaktik shartlar chegaralarining ancha aniq bo’lgan o’zaro aloqasini ta’minlaydi va osonlashtiradi.

Ikkinchidan, gnoseologik jihatdan kompetentli yondashuv o’qitishning metodik tizimi qismlari bo’lgan maqsad, mazmun va jarayonlarni samarali, mazmunli va instrumental jihatdan bog’laydi.

Uchinchidan, kompetentli yondashuv ta’lim jarayoni maqsadi va mazmunini kadrlarga bo’lgan talab va o’zgarib boruvchi mehnat bozoriga aniq ta’sir etishini ta’minlaydi.

To’rtinchidan, kompetentli yondashuv tizimning ba’zi qismlarida yaqqol ko’rinuvchi alohida kompetensiyalar yig’indisi sifatida kasbiy kompetentlikning umumiy maqsadini mazmunan, mantiqan va asosli ravishda batafsil tekshirish va izohlash imkonini beradi.

Beshinchidan, kompetentli yondashuv o’qitish uslubini yanada aniqroq, maqsadga muvofiq, bir vaqtda uning amaliy (kasbga) yo’naltirilganligini kuchaytirish imkonini beradi.

Oltinchidan, kompetentli yondashuv kasbiy fanlar bo’yicha o’quv jarayonlarini loyihalashda o’quv jarayoni maqsadlarini tuzish va aniq ifoda qilish jarayonining o’zini keskin o’zgartirishi, ta’limni yanada sifatli, samarali, boshqariluvchan qilishi mumkin.

Yettinchidan, aslida kasbiy kompetentlikni va alohida kompetensiyalarni hisobga olib o‘quv jarayoni maqsadlarni tuzishda, kompetentli yondashuvni amalga oshiruvchi yangi didaktik vositalar ajralib turadi.

Sakkizinchidan, kompetentli yondashuv o‘zida ta‘lim jarayonining yetarlicha kuchli bo‘lgan motivatsion tashkil etuvchilarni namoyon etadi.

Bugungi kunda kompetentli yondashuv ta‘limda innovatsion jarayonni ifodalaydi, aksariyat rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan ta‘lim standartlarining umumiy konsepsiyasiga javob beradi, shuningdek ta‘lim mazmunini loyihalash va uning sifatini nazorat qilishda kompetensiyalar tizimiga o‘tish bilan bevosita bog‘liq.

Kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishda kompetentli yondashuv bo‘lajak mutaxassisning muhim ahamiyatli sifatleri to‘plamini belgilash imkonini beradi. Qoida sifatida, ushbu sifatlar nafaqat davlat ta‘lim standartlari (DTS) tomonidan, balki aniq korxonalar uchun mutaxassislarni maqsadli tayyorlash haqida oldindan kelishilgan shartnomalar asosida ish beruvchilarning shaxsiy talablari orqali belgilanadi. Bunda o‘qituvchilar, talabalarning boshlang‘ich darajalari va imkoniyatlarini baholab, qo‘yilgan maqsadga erishish uchun ta‘limning eng maqbul variantini tanlashadi. Mazkur variantni tanlash olingan axborotlar (DTS talablari, ish beruvchilar tomonidan bitiruvchilarga qo‘yiladigan talablar, bitiruvchilarning o‘z xohish va talablari) hisobiga amalga oshiriladi.

Bunda ijodkorlik – g‘oya va ma‘lumotlarni taxlil qilib, samarali yechimlarni tanlash malakasi, yangi, original va qiziqarli g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyatini, mavjud usullar va g‘oyalarni yaxshilash yoki, ularni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish qobiliyatini rivojlantirishni talab etadiki, bu malakalar zamonaviy jamiyat va mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kadrlarni yetishtirishda namoyon bo‘ladi.

Kompetentlikni rivojlantirish – bu mutaxassisning butun faoliyati davomida to‘xtamaydigan jarayondir. Mazkur jarayonda bitiruvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorligi nafaqat egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarga, balki ba‘zi qo‘shimcha sifatlarga ham bog‘liq bo‘lib, bugungi kunda uni belgilash uchun kompetentli yondashuvning asosiy birliklaridan iborat “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalari ishlatilmoqda.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda “kompetentlik” tushunchasi 1960-yillarning oxiri 1970-yillarning boshlarida Yevropada keng tarqala boshlanib, 1980-yillarning oxirida esa maxsus – ta‘limda kompetentli yondashuv yo‘nalishi paydo bo‘ldi.

“Kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalari dastlab turmushda, keyinchalik esa adabiyotlarda ishlatilgan, izohli lug‘atlarda bayon qilingan. Masalan, “Xorijiy so‘zlarning qisqacha lug‘ati”da: “kompetentlik (lot. competens, competentis – kerakli, layoqatli) – biror aniq sohani tushunadigan, biladigan;

o'zining bilimlari yoki vakolatlari bo'yicha xuquqlarini bilish, biror ishni hal qilish yoki bajarish; biror ish haqida fikr yurgizish" kabi ta'rif berilgan.

Kreativ kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

Ijodkorlik (Kreativlik) – original g'oyalar ishlab chiqish qobiliyati, yangi yechimlarni topishda aqliy chegaralarni buzib o'tish, tasavvur va ilhomlanishdan samarali foydalanish.

Muammolarni hal qilish qobiliyati – muammoni tahlil qilish va uning asl sabablarini aniqlash, hal qilish uchun noodatiy va innovatsion yondashuvlarni qo'llash.

Tanqidiy fikrlash - g'oyalarni tahlil qilish, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash, qarorlarni turli nuqtayi nazarlardan baholash.

Transdissiplinar yondashuv - turli sohalar (fan, san'at, texnologiya va ijtimoiy fanlar)dan ma'lumotlarni birlashtirib, ulardan yangi g'oyalar yaratishda foydalanish.

Empatiya - boshqalarning ehtiyojlari va nuqtayi nazarlarini tushunish orqali ularga mos yechimlarni taklif qilish.

Innovatsion texnologiyalarni qo'llay olish - yangi g'oyalarni amalga oshirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Kreativ kompetentlikning ahamiyatini yoritishda quyidagi jihatlarga urg'u berish zarur:

- shaxsiy rivojlanish - kreativ kompetentlik shaxsga o'zini anglash, qobiliyatlarini rivojlantirish va yangi g'oyalarni amalga oshirishga yordam beradi;

- ijtimoiy ta'sir - jamoa bilan ishlashda samarali yechimlarni ishlab chiqish orqali ijtimoiy muammolarni hal qilishga hissa qo'shadi;

- ish faoliyatida samaradorlik - kreativ kompetentlik ish jarayonida yangicha yechimlar yaratish, muammolarga yangi yondashuvlarni ishlab chiqish orqali ish samaradorligini oshiradi;

- innovatsiyalarni joriy etish - kreativ kompetentlik innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va jarayonlarni ishlab chiqish va ularni hayotga tatbiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kreativ kompetentlikni rivojlantirish usullarini aytib o'tmoqchimiz:

Ijodiy mashg'ulotlar – ya'ni, intellektual o'yinlar, mozaikalar, krossvordlar yechish, san'at va dizayn orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish;

Muammolarni yechish mashqlari - keyinchalik natijaga olib keladigan vaziyatli muammolarni yechish;

Noodatiy savollarga javob izlash (masalan, "Buni boshqacha yo'l bilan qanday qilish mumkin?");

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish - turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va ularni solishtira olish;

Qaror qabul qilish jarayonida turli nuqtayi nazarlarni hisobga olish;

Jamoaviy faoliyat - guruh bilan ishlash va birgalikda yangi g'oyalarni ishlab chiqish;

Breynstorming mashg'ulotlari o'tkazish;

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish - Scratch, Tinkercad, Canva va shu kabi platformalarda yangi g'oyalarni ishlab chiqish.

Virtual voqelik (VR) va sun'iy intellekt texnologiyalarini o'rganish.

O'qitishning modulli-axborot texnologiyalari asosida bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini shakllantirish modeliga asoslangan o'qitishning modulli-axborot texnologiyalari qo'llanilishi, bo'lajak o'qituvchilarda kreativ kompetentlikning shakllanganlik darajasini o'z vaqtida va sifatli monitoringidan foydalanish imkonini beradi.

Tahlillardan ko'rinadiki, ilmiy tadqiqot ishlarida til va adabiyot sohasining bo'lajak kadrlarini tayyorlashda metodik tizimdan foydalanish masalasi faqat tor yo'nalishlarda, ya'ni aynan til va adabiyot sohasida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilari va muhandis-pedagoglarni maxsus fanlar bo'yicha tayyorlashda o'z aksini topgan. Biroq hozirgi vaqtda talim tizimiga kompetentli yondashuvning joriy qilinishini e'tiborga olsak, u holda axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan to'la qonli foydalana oladigan va buni ijtimoiy fanlar sohasi bo'yicha bo'lajak pedagog kadrlar kreativ qobiliyatini shakllantirishga mo'ljallangan metodik tizim qurish muammosini ko'rib chiqish zarur bo'ladi.

Ilmiy-metodik adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, til va adabiyot sohasidagi bo'lajak pedagog kadrlar tayyorlash tizimida kompetentli yondashuvga asoslangan metodik tizim qurish va amaliyotda foydalanish masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Mavjud o'quv adabiyotlar va ilmiy izlanishlarda bo'lajak til va adabiyot sohasida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarini metodik tayyorlash jihatlari, shuningdek ularning keyingi kasbiy tayyorgarligi masalalari, ixtisoslik fanlarini o'qitish metodikasi yoritilgan. Lekin tadqiq etilayotgan yo'nalishdagi bo'lajak kadrlar kreativ qobiliyatini shakllantirish metodikasi hamda ushbu jarayonni amalga oshirish vositasi hisoblangan innovatsion metodik tizim qurish muammosi uzluksiz va uzviylik tamoyillari asosida ishlab chiqilmagan. Natijada mazkur soha kadrlarida kasbiy kompetensiyalardan ishlab chiqarish bilan bog'liq kasbiy faoliyat muammolarini samarali hal eta olmasliklari sabab bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begimqulov U. Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Dis. ... ped. fan. d-ri. – T.: 2012. – 307 b.
2. Begimqulov U.Sh., Djurayev R.X. va boshq. Pedagogik ta'limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot. Monografiya. – T., 2011. – 38 b.
3. Boronenko T.A. Teoreticheskaya model sistema metodicheskoy podgotovki uchitelya informatiki: Dis. ... dokt. ped. nauk. – SPb., 1997. – 335 s.
4. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Dis. ... ped. fan. d-ri. – T.: 2007. – 361 b.

ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ПОЧВЕННОГО И РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА НА ТЕРРИТОРИИ АНГРЕНСКОГО УГОЛЬНОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ

Хуррамов Н.Н.

Соискатель кафедры экологии факультета биологии и экологии Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Джобборов Б.Т.

Профессор кафедры экологии факультета биологии и экологии Национального университета Узбекистана

Ахмадқулова С.А.

Магистрант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Tayanch so'zlar: Angren ko'mir koni, atrof-muhit monitoringi, tuproq degradatsiyasi, o'simlik qoplami, og'ir metallar, meliorativ holat, texnogen ta'sir.

Ключевые слова: Ангренское угольное месторождение, экологический мониторинг, деградация почв, растительный покров, тяжёлые металлы, рекультивация, техногенное воздействие.

Key words: Angren coal deposit, environmental monitoring, soil degradation, vegetation cover, heavy metals, reclamation, man-made impact.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Toshkent viloyatidagi Angren ko'mir konida o'tkazilgan ekologik tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Tadqiqotda konchilik faoliyatining tuproq va o'simliklarga ta'siri baholandi. Tadqiqot hududiga antropogen ta'sir darajasini aniqlash uchun dala kuzatuvlari, geobotanik tadqiqotlar va laboratoriya tahlillari qo'llanildi. Natijalar konga tutash hududlardagi tuproqlarning ekologik holatining yomonlashishi, ayrim og'ir metallar miqdorining oshishi va o'simlik qoplamining kamayishi aniqlandi. Bundan tashqari, antropogen omillar dominant o'simlik turlarining ko'pligining kamayishiga va qo'pol o'simliklar ulushining oshishiga olib keldi. Tadqiqot natijalari asosida atrof-muhit monitoringini takomillashtirish va biologik tiklash choralari kengaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлены результаты экологических исследований, проведённых на территории Ангренского угольного месторождения Ташкентской области. В ходе исследования была проведена оценка влияния горнодобывающей деятельности на почвенный и растительный покров. На основе полевых наблюдений, геоботанических исследований и лабораторных анализов определён уровень техногенной нагрузки на исследуемую территорию.

Полученные результаты показали ухудшение экологического состояния почв в районах, прилегающих к месторождению, увеличение содержания отдельных тяжёлых металлов, а также сокращение растительного покрова. Кроме того, под воздействием антропогенных факторов отмечено уменьшение численности доминирующих видов растений и увеличение доли рудеральной растительности. На основании результатов исследования разработаны рекомендации по совершенствованию экологического мониторинга и расширению мероприятий по биологической рекультивации территории.

SUMMARY:

This article presents the results of environmental studies conducted at the Angren coal deposit in Tashkent region. The study assessed the impact of mining activities on soil and vegetation. Field observations, geobotanical studies, and laboratory analysis were used to determine the level of anthropogenic impact on the study area. The results revealed a deterioration in the ecological condition of soils in areas adjacent to the deposit, an increase in the content of certain heavy metals, and a reduction in vegetation cover. Furthermore, anthropogenic factors have led to a decrease in the abundance of dominant plant species and an increase in the proportion of ruderal vegetation. Based on the study results, recommendations have been developed for improving environmental monitoring and expanding biological remediation measures.

Введение. В настоящее время горнодобывающая промышленность является одной из важнейших отраслей мировой экономики. Однако процессы добычи полезных ископаемых оказывают существенное негативное воздействие на атмосферный воздух, почвенный покров, водные ресурсы и биологическое разнообразие. Особенно остро экологические проблемы проявляются на территориях угольных месторождений, разрабатываемых открытым способом.

Ангренское угольное месторождение, являющееся одной из крупнейших топливно-энергетических баз Узбекистана, имеет важное значение для энергетической системы страны. В последние годы в результате интенсивной эксплуатации месторождения наблюдается трансформация природных ландшафтов, а также значительные изменения в состоянии почвенного и растительного покрова. В связи с этим научная оценка экологических процессов, происходящих на территории месторождения, и выявление их последствий приобретают важное научно-практическое значение.

Цель исследования. Целью исследования является выявление экологических изменений, происходящих в почвенном и растительном покрове под воздействием горнодобывающей деятельности на территории Ангренского угольного месторождения, а также разработка научно обоснованных рекомендаций по снижению негативного воздействия на окружающую среду.

Материалы и методы исследования. Исследования проводились на территории Ангренского угольного месторождения, расположенного в

Ангренском районе Ташкентской области, а также на прилегающих участках. В ходе работы использовались методы полевых наблюдений, экологического мониторинга, геоботанического описания, сравнительного анализа и лабораторных исследований.

Образцы почвы отбирались на различных расстояниях от территории месторождения, после чего в лабораторных условиях определялись их физико-химические показатели и содержание микроэлементов. Кроме того, состояние растительного покрова оценивалось с использованием геоботанических методов, что позволило изучить состав доминирующих и рудеральных видов растений. В процессе исследования также применялись методы биоиндикации и экологического мониторинга.

Экологическое состояние почвенного покрова. Проведённые исследования показали, что почвенный покров на территории Ангренского угольного месторождения претерпевает значительные изменения под воздействием техногенных факторов. В процессе освоения месторождения угольная пыль и промышленные выбросы, поступающие в атмосферу, способствуют накоплению на поверхности почвы различных микроэлементов и тяжёлых металлов.

По результатам лабораторных анализов в почвах были выявлены элементы Mn, Cu, Zn, Ni и Pb. Особенно высокие концентрации данных элементов отмечены в почвенных разрезах, расположенных в непосредственной близости от территории месторождения. Согласно полученным данным, содержание марганца составило 477–678 мг/кг, меди - 78,2-95,5 мг/кг, цинка - 78,3-135 мг/кг.

Подобные изменения почвенного покрова могут приводить к замедлению биологических процессов, снижению активности почвенных микроорганизмов и уменьшению плодородия почв. Кроме того, усиление эрозионных процессов и механическое нарушение структуры почвы оказывают отрицательное влияние на экологическую устойчивость территории. Полученные результаты свидетельствуют о повышенном содержании меди и цинка по сравнению с фоновыми показателями на отдельных участках. Это подтверждает наличие техногенной нагрузки, обусловленной деятельностью угледобывающего предприятия.

Экологическое состояние растительного покрова. В ходе исследований на территории, прилегающей к Ангренскому угольному месторождению, было выявлено 33 доминирующих вида растений и проведена оценка их экологического состояния. Установлено широкое распространение таких

видов, как полынь (*Artemisia* spp.), янтак (*Alhagi pseudalhagi*), солодка голая (*Glycyrrhiza glabra*), солянка (*Salsola* spp.) и пырей (*Agropyron* spp.).

На участках, расположенных вблизи месторождения, отмечено разрежение растительного покрова, сокращение численности доминирующих видов и замедление процессов вегетации. Особенно резкое снижение темпов естественного восстановления растительности наблюдалось на территориях, покрытых угольной пылью. В ходе исследования также установлено уменьшение проективного покрытия таких доминирующих видов, как полынь и пырей, а также увеличение доли рудеральной растительности.

Кроме того, в районах с усиленным антропогенным воздействием наблюдалось увеличение количества рудеральных видов растений. Данный факт свидетельствует об изменении структуры фитоценозов и снижении экологической устойчивости природных экосистем.

Деградация растительного покрова оказывает негативное влияние и на животный мир. Сокращение кормовой базы может стать причиной уменьшения численности отдельных видов животных и нарушения экологического равновесия в регионе.

Пути снижения экологических проблем

На основании результатов исследования установлена необходимость совершенствования системы экологического мониторинга на территории месторождения. В первую очередь требуется внедрение современных технологий пылеулавливания для снижения уровня запылённости окружающей среды.

Кроме того, целесообразно проведение рекультивации нарушенных земель с использованием местных видов растений и реализация мероприятий по биологическому восстановлению экосистем. Важное значение также имеют создание зелёных защитных зон, регулярный мониторинг состояния почвенного и растительного покрова, а также строгое соблюдение требований экологической безопасности. Реализация указанных мер позволит существенно снизить негативные экологические последствия, связанные с освоением угольного месторождения.

Заключение. Результаты проведённых научных исследований показали, что в процессе освоения Ангренского угольного месторождения природные компоненты территории подвергаются значительному антропогенному воздействию. Установлено ухудшение экологического состояния почвенного и растительного покрова, связанное с техногенной нагрузкой, возникающей в результате горнодобывающей деятельности. Полученные

данные подтверждают необходимость усиления экологического мониторинга, проведения биологической рекультивации и создания зелёных защитных зон в целях сохранения экологической устойчивости территории и минимизации негативного воздействия на окружающую среду.

1. В процессе освоения Ангренского угольного месторождения в почвенном покрове происходят значительные экологические изменения.

2. Накопление в почве элементов Mn, Cu, Zn, Ni и Pb свидетельствует о наличии техногенного воздействия на окружающую среду.

3. На участках, расположенных вблизи месторождения, наблюдаются разрежение растительного покрова и сокращение численности доминирующих видов растений.

4. Увеличение доли рудеральной растительности подтверждает усиление антропогенной нагрузки на природные экосистемы.

5. Основными направлениями улучшения экологического состояния территории являются усиление экологического мониторинга, проведение биологической рекультивации и создание зелёных защитных зон.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдурахмонов Т.А. Экологические проблемы освоения полезных ископаемых. – Ташкент, 2018. – 287 с.
2. Ахмедов К.А. Мониторинг окружающей среды. – Ташкент, 2020. – 248 с.
3. Odum E.P., Barrett G.W. Fundamentals of Ecology. – Belmont: Brooks/Cole, 2005. – 624 p.
4. Wang N., Luo Y., Liu Z., Sun Y. Ecological Risk Assessment of Coal Mining Areas and Restoration Strategies // Environmental Science and Pollution Research. – 2021. – Vol. 28. – P. 42156–42170.
5. Hu Z., Xiao W., Zhao Y. Mine Land Reclamation and Eco-Restoration in China. – Beijing: China University of Mining and Technology Press, 2020. – 356 p.
6. Добровольский Г.В. Экология почв. – Москва: Издательство МГУ, 2002. – 364 с.
7. Ковда В.А. Основы учения о почвах. – Москва: Наука, 1987. – 468 с.
8. United Nations Environment Programme (UNEP). Mine Site Rehabilitation Guidelines. – Nairobi, 2020.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

14-15 YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARINI YENGIL ATLETIKA SPORT TURIGA TANLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Genjemuratova G.B.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,
Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi
mutaxassisligining 1-bosqich magistranti*

Таянч сўзлар: енгил атлетика, спорт тури, 14-15 ёшли мактаб ўқувчилари, жисмоний маданият, соғлом турмуш, халқаро майдон, иктидорли ёшлар.

Ключевые слова: легкая атлетика, спорт, школьники 14-15 лет, физическая культура, здоровый образ жизни, международная арена, талантливая молодежь.

Key words: athletics, sports, 14-15 year old schoolchildren, physical education, healthy lifestyle, international arena, talented youth.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada 14-15 yoshli maktab o'quvchilarini yengil atletika sport turiga tanlash usullarini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari yoritigan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы совершенствования методов отбора школьников в возрасте 14-15 лет для занятий спортом.

SUMMARY:

This article examines the theoretical and practical foundations for improving methods for selecting 14-15 year-old schoolchildren for sports participation.

Kirish. Sport - bu millatimizning o'zligini anglatuvchi, jamiyatimizning jismoniy va ma'naviy kamolotida muhim o'rin tutadigan vositalardan biridir. Bugungi kunda Vatan taraqqiyoti, yurt tinchligi, xalqaro maydonda munosib o'rin egallashdek ezgu maqsadlarga erishish yo'lida biz tayanchimiz va suyanchimiz bo'lgan yoshlarimizga beqiyos orzu-umidlar bilan qaraymiz. Shu bilan birga sportga ommaviy jalb qilish, unga bolalar, xotin-qizlarni jalb etish va hammabop sog'lom turmush tarzini yaratish uchun tunu kun harakat qilish kerak. Agar sport bilan shug'ullanilsa, ham jismoniy, ham ruhiy rivojlansa, unda albatta jismoniy madaniyat ham birgalikda rivojlanadi. Har qanday ezgu g'oya bora-bora jismoniy madaniyatli yosh avlodga borib taqaladi.

O'zbekiston Respublikasini har tomonlama rivojlantirish va jahon bozorida raqobatbardosh yosh avlodni tarbiyalash, ularni sportga keng jalb etish va iqtidorli yoshlarni o'z vaqtida saralab olish davlat strategiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning qator qarorlarida bu masalalarga alohida e'tibor qaratilgan.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 7 apreldagi PQ-114-sonli "Boshqaruv islohotlari doirasida yoshlar siyosati va sport sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasining 2026 yil 24 martdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'RQ-1123-sonli Qonuni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 20 yanvardagi PF-18-sonli "Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

Hozirgi vaqtda yengil atletika sport turi raqobatning faol keskinlashuvi bilan muhim o'rin egallab turibdi. Yengil atletika - jahon sport olamining "malikasi" sifatida tanilgan. Bu sport turi mamlakatimizda keng ko'lamda rivojlangan. Yengil atletika mashg'ulotlarining tashkil etilishi va rivojlanishining boshlanishi qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi 776-yilda o'tkazilgan I Olimpiya o'yinlari hisoblanadi. Hozirgi zamonda yengil atletikaning 24 turi erkaklar va 23 turi ayollar uchun Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritilgan. O'zbekiston 1993 yildan Xalqaro yengil atletika federatsiyasi (IAAF/World Athletics) ga a'zo bo'lgan.

Respublikamizda sport tizimida sportchilarni tanlash eng muhim muammolardan biri sifatida qaraladi. Jumladan, har tomonlama intellektual rivojlangan yosh avlodni shakllantirish, jamiyat taraqqiyotiga mos barkamol shaxsni voyaga yetkazishga barcha imkoniyatlar yaratilmoqda. Ayniqsa, umumta'lim maktablari o'quvchilari orasidan iqtidorli yoshlarni saralab olish maqsadida sport to'garaklari va seksiya mashg'ulotlarini tashkil etish, yengil atletika sport turiga iqtidorli yosh avlodni tizimli ravishda saralab olish chora-tadbirlari yuqori darajada ishlab chiqilgan.

Biroq, 14-15 yoshli maktab o'quvchilari uchun harakatli o'yinlar orqali kompleks tanlash usullarini takomillashtirish, yosh xususiyatlariga mos monitoring tizimini ishlab chiqish bo'yicha maxsus tadqiqotlar yetishmasligi saqlanib qolmoqda. Pubertat davrining xususiyatlari (tez bo'y o'sishi, gormonal o'zgarishlar, suyak va mushak tizimining zaifligi) hisobga olinmagan holda amalga oshirilgan yuklama va tanlov usullari jarohatlanish xavfini oshiradi va ko'p istiqbolli sportchilarni sportdan qaytarishga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar sharhi. Yengil atletikada o'smirlarni saralash va tayyorlash masalalari ko'p yillardan buyon olimlar e'tiborida.

L.R. Ayrapetyans va A.A. Po'latov yengil atletika nazariyasi va uslubiylatini tahlil qilib, yosh atletlarni saralashda kompleks testlarning ahamiyatini

ko'rsatishgan. Yu.D. Jeleznyak sport tanlovining mohiyati va mazmunini bayon qilib, boshlang'ich tayyorgarlik davrida harakatli o'yinlarning asosiy o'rin tutishini ta'kidlagan. T.O. Bompa sport tayyorgarligida davrlashtirish tizimini taklif qilib, o'smirlarda yuklamaning "to'liqsimon" oshishini talab qiladi.

K.M. Maxkamjonov va A.N. Normurodov maktab yoshidagi bolalarni yengil atletikaga saralashda kompleks testlar va harakatli o'yinlardan foydalanish usullarini ilmiy asoslab, metodik qo'llanmalar ishlab chiqqan. A.N. Normurodov o'smirlarda jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirishda me'yoriy talablar va monitoring tizimini takomillashtirishga e'tibor bergan. B.T. Haydarov, T.S. Usmonxo'jayev va Sh.X. Isroilov jismoniy tarbiya darslarida yengil atletika elementlarini o'qitish metodikalarini rivojlantirgan.

Boyboboyev B.G'. 11-14 yoshli bolalarda yuklamani me'yorlash masalalarini tahlil qilib, ortiqcha yuklamaning salbiy ta'sirlarini ko'rsatgan.

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, harakatli o'yinlar va kompleks mashqlar tizimini yosh xususiyatlariga muvofiq qo'llash yengil atletikada saralash jarayonini samarali qilishga imkon beradi. Shu asosda tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi.

Maqsadi va vazifalari. **Maqsadi.** 14-15 yoshli maktab o'quvchilarini yengil atletika sport turiga saralash usullarini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash, harakatli o'yinlar, yordamchi va maxsus mashqlar tizimini yosh xususiyatlariga muvofiq ishlab chiqish hamda kompleks monitoring tizimini qo'llab ularning samaradorligini tajriba-sinov ishlari asosida tasdiqlash.

Vazifalari. Yengil atletikada saralash usullarining nazariy va amaliy asoslarini, xalqaro va mahalliy tajribalarni tahlil qilish;

14-15 yoshli o'smirlarning yosh xususiyatlariga mos harakatli o'yinlar, yordamchi va maxsus mashqlar tizimini ishlab chiqish;

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o'tkazish uchun materiallar bazasini tayyorlash;

Jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va psixologik ko'rsatkichlarni baholash uchun testlar majmuasini belgilash;

Tajriba va nazorat guruhlarida tajriba-sinov ishlarini o'tkazish;

Olingan natijalarni matematik-statistik tahlil qilish va solishtirish;

Ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish yo'llarini ko'rsatish.

Materiallar va ishtirokchilar. Tajriba Nukus shahri 2-sonli Bolalar va o'smirlar sport maktabida (BO'SM) o'tkazildi. Ishtirokchilar: 14-15 yoshli 24 nafar maktab o'quvchisi (12 nafar o'g'il bola va 12 nafar qiz bola). Barcha ishtirokchilar oldindan to'liq tibbiy ko'rikdan o'tkazildi va qatnashishga ruxsat olindi. Random usuli bilan ikki guruhga bo'lindi:

Tajriba guruhi - 12 nafar o'quvchi (harakatli o'yinlar, yordamchi va maxsus mashqlar tizimini qo'llash);

Nazorat guruhi - 12 nafar o'quvchi (standart maktab dasturi bo'yicha shug'ullanish).

Qo'llanilgan metodlar:

Pedagogik nazorat;

Pedagogik tajriba;

Matematik-statistik tahlil (o'rtacha ko'rsatkich, t-Styudent mezoni, o'sish foizi);

Dinamik monitoring.

Testlar majmuasi:

Jismoniy tayyorgarlik testlari: 30 m va 60 m yugurish (tezlik), uzunlikka va balandlikka sakrash, vertikal sakrash, granata uloqtirish (1 kg).

Antropometrik ko'rsatkichlar: bo'y, vazn, ko'krak aylanasi, bilak kuchi.

Texnik mahorat bahosi: 5 ballik tizim bo'yicha (yugurish texnikasi, sakrash va uloqtirish elementlari).

Psixologik ko'rsatkichlar: motivatsiya, o'ziga ishonch, qiyinchiliklarni yengish qobiliyati (kuzatish va suhbat orqali).

Eksperimental qism. Tajriba 10 oy davomida (2025-2026 o'quv yili) o'tkazildi. Tajriba guruhida har bir mashg'ulot darsining boshida 15-20 daqiqa harakatli o'yinlar (yugurish, sakrash, uloqtirish, estafeta elementlari bilan), keyin yordamchi va maxsus mashqlar, oxirida texnik mustahkamlash mashqlari qo'llanildi. Yuklama "to'liqsimon" tamoyil bo'yicha oshirildi. Nazorat guruhi standart dastur bo'yicha shug'ullandi. Har 3 oyda bir marta kompleks sinovlar o'tkazildi.

Natijalar. Tajriba yakunida tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ishonchli yaxshilanish kuzatilgan (30 m yugurish +0,4 sek, uzunlikka sakrash +28 sm, granata uloqtirish +4,5 m, $p<0,01$). Texnik mahorat bahosi 4,7 ballga yetdi. Bu ko'rsatkichlar nazorat guruhidan yuqori bo'ldi.

Korsatkichlar	Boshlangich davri (ortacha)	Yakunlovchi davri (otacha)	Osish(%)	Farqi
30 m yugirish (sekund)	5,12	4,68	+8,6	$P<0,001$
60 m yugirish (sekund)	8,95	8,32	+7,0	$P<0,001$
Uzunlikga sakrash (sm)	4,78	5,33	+11,9	$P<0,001$
Balandlikga sakrash (sm)	1,28	1,47	+14,58	$P<0,001$
Granata uloqtirish 1 kg (m)	38,4	46,7	+21,6	$P<0,001$

Vertikal sakrash (sm)	42	51	+21,4	P<0,001

Muhokama. Olingan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, 14-15 yoshli maktab o'quvchilari orasidan yengil atletika sport turiga saralash usullarini harakatli o'yinlar, yordamchi va maxsus mashqlar tizimini qo'llab takomillashtirish, kompleks monitoring tizimini joriy etish samarali usul ekanligini tasdiqlaydi. Harakatli o'yinlar o'smirlarda nafaqat jismoniy sifatlarni (tezkorlik, kuch, chaqqonlik, koordinatsiya) rivojlantiradi, balki psixologik sifatlarni (motivatsiya, o'ziga ishonch, jamoaviy faollik, qiyinchiliklarni yengish qobiliyati) ham yuqori darajada tarbiyalaydi. Harakatli o'yinlar orqali mashg'ulotlar qiziqishni oshirib, o'smirlarda charchoqni kamaytirishga yordam berdi. Pubertat davrining xususiyatlari (tez bo'y o'sishi, gormonal o'zgarishlar) hisobga olingan holda yuklamaning "to'lqinsimon" ortishi jarohatlanish xavfini kamaytirdi. Kompleks monitoring tizimini qo'llash yengil atletikada saralash jarayonini sifat jihatidan yaxshilay oladi va yosh avlodning sportdagi yutuqlariga katta hissa qo'shadi.

Amaliy tavsiyalar. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining jismoniy tarbiya o'qituvchilari hamda Bolalar va o'smirlar sport maktablarining trenerlari uchun 14-15 yoshli o'quvchilarni yengil atletikaga saralashda harakatli o'yinlar va kompleks mashqlar tizimini keng qo'llash tavsiya etiladi.

Saralash jarayonida kompleks monitoring tizimini joriy etish: har 3 oyda bir marta jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va psixologik ko'rsatkichlarni baholash;

Pubertat davrining xususiyatlarini hisobga olib yuklamani "to'lqinsimon" tamoyil bo'yicha oshirish, tibbiy nazoratni kuchaytirish;

Har bir o'quvchiga individual yuklama rejalarini tuzish;

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari va murabbiylari uchun maxsus seminarlar va metodik o'quvlar tashkil etish;

Qiz bolalar va o'g'il bolalar uchun maxsus moslashtirilgan testlar va mashqlar majmuasini qo'llash;

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish yosh avlodning jismoniy rivojlanishini yaxshilashga, istiqbolli sportchilarni vaqtida aniqlashga va jarohat olish xavfini kamaytirishga yordam beradi.

Xulosa. 14-15 yoshli maktab o'quvchilarini yengil atletika sport turiga saralash usullarini takomillashtirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, harakatli o'yinlar, yordamchi va maxsus mashqlar tizimini yosh xususiyatlariga mos qo'llash hamda kompleks monitoring tizimini joriy etish - eng samarali usul ekanligini tasdiqladi.

10 oy davomida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlarida tajriba guruhida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari (30 m yugurish +0,4 sek, uzunlikka sakrash +28 sm,

granata uloqtirish +4,5 m) va texnik mahorat statistik ishonchli oshdi ($p < 0,01$). Bu natijalar nazorat guruhidan yaqqol yuqori bo'ldi.

Tadqiqot ko'rsatadiki, 14-15 yosh - yengil atletikada saralashning eng asosiy va muhim davri. Ushbu davrda yosh xususiyatlariga mos harakatli o'yinlar va kompleks mashqlar tizimini qo'llash sportchilarning uzoq muddatli rivojlanishiga mustahkam zamin yaratadi, motivatsiyani oshiradi va jarohatlanish xavfini kamaytiradi.

Ishlab chiqilgan tizim umumiy o'rta ta'lim maktablari va sport maktablarida keng qo'llash uchun sodda va samarali.

Ushbu tadqiqot materiallari yosh avlodning jismoniy va ma'naviy rivojlanishiga, O'zbekiston sportining taraqqiyotiga katta hissa qo'shadi, deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 7 apreldagi PQ-114-sonli "Boshqaruv islohotlari doirasida yoshlar siyosati va sport sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
2. O'zbekiston Respublikasining 2026 yil 24 martdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'RQ-1123-sonli Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 20 yanvardagi PF-18-sonli "Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
4. Ayrapetyans L.R., Pulatov A.A., Isroilov Sh.X. Yengil atletika. // Oliy o'quv yurtlari umumiy kurs talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: 2009. – 77 b.
5. Ayrapetyans L.R., Pulatov A.A. Yengil atletika nazariyasi va uslubiyati. // Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. T.: Fan va texnologiya, 2012. - 208 b.
6. Железняк Ю.Д. Спортивная ориентация и отбор. // Легкая атлетика. Учебник для ИФК. М.: ФизС, 1991. – С.122-129.
7. Isroilov Sh.X. Yengil atletika. // Olimpiya zahiralari kollejlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: Tasvir, 2008. – 144 b.
8. Isroilov Sh.X. Yengil atletika. // Kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 2-nashri. T.: Илм-Зиё, 2009. - 160 b.
9. .Maxkamjanov K.M., Normurodov A.N. Jeñil atletikada jas óspirimlerdeñ tañlap alıw hám tayarlaw. – T.: TDPU, 2021.
10. Normurodov A.N. Yengil atletikada fizikalıq tayarlıq hám monitoring sistemasınıñ jetilistiriw. – T., 2023.
11. .Haydarov B.T., Rafiyev X.T. Jeñil atletika nazariyası hám metodikası. – Samarqand: SamDU, 2022. – 112 b.
12. Usmanxojaev T.S., Maxkamjanov K.M. Dene tárbiyası hám sport teoriyası. – T.: Óqituvchi, 2024.
13. Embergenov A.P. Jas óspirimler sportında jeñil atletika tayarlıǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2022.
14. Boyboboyev B.F. Jismoniy tarbiya darslarida 11-14 yoshli o'g'il bolalar uchun yuklamani me'yorlash. – T., 1999. – 152 b.
15. Salomov R.S. Sport mashqlarida qo'llaniladigan usullar. – T.: O'zavtotranstexnika, 1991. – 31 b.
16. Bompa T.O. Periodization Training for Sports. – Human Kinetics, 2022.
17. Спортивные и подвижные игры. Под общ. ред. П.А. Чумакова. М., 2000.
18. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – T., 2005.
19. Usmonxo'jayev T.S. va boshq. Jismoniy tarbiya (5-8). – T.: O'qituvchi, 2003.
19. Филин В.П., Фамин Н.А. Основы юношеского спорта. М., 2020.

“BESH TASHABBUS OLIMPIADASI” DOIRASIDA FUTBOL MUSOBAQALARINI TASHKIL QILISH QOIDALARI

Sadullayev T.X.

*O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

Tayanch so‘zlar: yosh futbolchilar, mahalla jamoalari, mahallalar, jismoniy tarbiya sport jihozlari, ommaviy sport, tuman (shahar), moddiy-texnik baza, sport musobaqalari, sport mashgulotlar, futbol maktablari.

Ключевые слова: юные футболисты, махаллинские команды, махалли, физкультурно-спортивный инвентарь, массовый спорт, район (город), материально-техническая база, спортивные соревнования, спортивные тренировки, футбольные школы.

Key words: young football players, neighborhood teams, neighborhoods, physical culture and sports equipment, mass sports, district (city), material and technical base, sports competitions, sports training, football schools.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada besh tashabbus olimpiadasi doirasida futbol musobaqalarini tashkil qilish mahallalarda ommaviy sport bilan shug‘ullanish uchun moddiy-texnik bazani mustahkamlash va sport inshootlarini zamonaviy sport jihozlari bilan ta‘minlash, shuningdek imkoniyati cheklangan yoshlar uchun tegishli sport infratuzilmasini yaratish бўйича олинган маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация об организации футбольных соревнований в рамках Олимпиады пяти инициатив, укреплении материально-технической базы для занятий массовым спортом в махаллях и оснащении спортивных сооружений современным спортивным инвентарем, а также созданию соответствующей спортивной инфраструктуры для молодежи с ограниченными возможностями.

SUMMARY:

The article provides information on organizing football competitions within the framework of the Five Initiatives Olympiad, strengthening the material and technical base for mass sports in mahallas and equipping sports facilities with modern sports equipment, and creating appropriate sports infrastructure for young people with disabilities.

Dolzarbliqi. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, sport bilan shug‘ullanadiganlarning sonini oshirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar yaratilmoqda. Xususan, oxirgi yillarda yoshlarni jismoniy tarbiya va sport bilan

shugʻullanishga jalb qilish boʻyicha amalga oshirilgan ishlar natijasida jami 10 824 214 kishi, shundan 3 893 452 nafari xotin-qizlar yoki aholining 27,6 foizini ommaviy sport bilan qamrab olishga erishildi. Shuni alohida eʼtirof etish joizki, jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shugʻullanadigan fuqarolarning sonini oshirish Yangi Oʻzbekiston taraqqiyot strategiyasining 67-maqsadida ham oʻz aksini topgan. Xususan, unda jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shugʻullanadigan aholi sonini 2026 yilda 33 foizga yetkazish, yoshlar oʻrtasida milliy sport turlarini ommalashtirish, milliy olimpiada sport oʻyinlarini oʻtkazish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish, uni yuqori darajada tashkil etish hamda gʻolib va sovrindorlarni munosib ragʻbatlantirish vazifalari belgilangan. 2022 yilning 11 aprel kuni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan **“Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”**gi qaror imzolandi. Mazkur qaror bilan quyidagilar ommaviy sportni rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlari sifatida belgilandi:

- mahallalarda ommaviy sport bilan shugʻullanish uchun moddiy-texnik bazani mustahkamlash va sport inshootlarini zamonaviy sport jihozlari bilan taʼminlash, shuningdek imkoniyati cheklangan yoshlar uchun tegishli sport infratuzilmasini yaratish;

- aholi oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini shakllantirish, ommaviy sport musobaqalarini tashkil etish;

- ommaviy sport bilan muntazam shugʻullanuvchi oilalarga mahallalar va istirohat bogʻlarida sharoit yaratish va oilaviy sportni ragʻbatlantirish mexanizmlarini joriy etish;

- oʻquvchilari gʻolib va sovrindor boʻlgan umumiy oʻrta taʼlim maktablarining jismoniy tarbiya fani oʻqituvchilari va sport-taʼlim muassasalarining trenerlari mehnatini munosib ragʻbatlantirish.

2022 yildan boshlab har yili anʼanaviy tarzda 30 iyun – Oʻzbekiston Respublikasi yoshlari kuni hamda dekabr oyida oʻtkaziladigan “Yoshlar forumi” doirasida sportning futbol, mini-futbol, voleybol, yengil atletika, shaxmat, shashka, stol tennisi, stritbol, vorkaut turlari boʻyicha besh bosqichli ommaviy sport musobaqalarini oʻtkazish tizimi joriy etiladi.

Tadqiqotning maqsadi: Birinchi bosqichda – koʻchalararo mahalla musobaqalari, ikkinchi bosqichda – mahallalararo sektor musobaqalari, uchinchi bosqichda – sektor musobaqalarida gʻolib boʻlgan mahalla jamoalari oʻrtasida tuman (shahar) musobaqalari, toʻrtinchi bosqichda – tuman (shahar) musobaqalari gʻolib mahalla jamoalari oʻrtasida viloyat musobaqalari, beshinchi bosqichda – viloyat musobaqalarida gʻolib boʻlgan mahalla jamoalari oʻrtasida respublika (final) musobaqalarini tashkil etish belgilandi. Shuningdek, **“Besh tashabbus**

olimpiadasi” doirasida kitobxonlik, madaniyat va san’at, intellektual o‘yinlar, axborot texnologiyalari hamda sport turlari o‘tkaziladi.

Mazkur qaror bilan 2023 yil 1 martdan boshlab olimpiya, noolimpiya va milliy sport turlari bo‘yicha **uch** bosqichli umumrespublika sport musobaqalarini o‘tkazish tizimi joriy qilish belgilandi. **Birinchi** bosqichda – tuman (shahar), **ikkinchi** bosqichda – viloyat, uchinchi bosqichda – respublika (final) musobaqalari tashkil etiladi.

Xujjatga binoan, “Besh tashabbus olimpiadasi” doirasidagi sport musobaqalarini tizimli tashkil etish va o‘tkazish uchun Davlat byudjetidan 2022 yildan boshlab har yili 50 milliard so‘m miqdorda mablag‘ ajratilishi ko‘zda tutilgan. Qarorning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, bolalar-o‘smirlar sport maktabi direktorining ommaviy sportni rivojlantirish va seleksiya bo‘yicha o‘rinbosari lavozimini joriy etish vazifasi belgilandi.

Mazkur qarorga muvofiq “Besh tashabbus olimpiadasi” hamda olimpiya, noolimpiya va milliy sport turlari bo‘yicha uch bosqichli umumrespublika sport musobaqalari davomida g‘olib va sovrindorlarni (1-3 o‘rin) tayyorlagan umumiy o‘rta ta’lim maktablarining jismoniy tarbiya fani o‘qituvchilari va sport-ta’lim muassasalarining trenerlari malaka attestatsiyasiga jalb etilmaydi va ularga to‘g‘ridan-to‘g‘ri malaka toifalari beriladi.

Jismoniy tarbiya fani o‘qituvchilari hamda taniqli va faxriy sportchilar tomonidan 2022/2023 o‘quv yilidan boshlab umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘quvchilarning qiziqishlari, talab va istaklaridan kelib chiqqan holda kamida **bitta** sport turi bo‘yicha to‘g‘arak faoliyati yo‘lga qo‘yiladi.

Qarorda belgilangan vazifalarni amalga oshirish natijasida mahallalarda ommaviy sport bilan shug‘ullanish uchun moddiy-texnik baza mustahkamlanadi, sport inshootlari zamonaviy sport jihozlari bilan ta’minlanadi, imkoniyati cheklangan yoshlar uchun tegishli sport infratuzilmasi yaratiladi, ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanuvchi oilalarga mahallalar va istirohat bog‘larida sharoit yaratiladi, umumiy o‘rta ta’lim maktablarining jismoniy tarbiya fani o‘qituvchilari va sport-ta’lim muassasalarining trenerlarini munosib rag‘batlantirish mexanizmi yo‘lga qo‘yiladi.

Ushbu qaror mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanadigan aholining ortishiga hamda jismonan sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash uchun xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Besh muhim tashabbus" yoshlarning ma’naviy va jismoniy rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim dasturlardan biridir. Ushbu tashabbusning birinchi yo‘nalishi - aholini, ayniqsa, yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga jalb etish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirishga qaratilgan.

Besh tashabbus - yoshlarni faol hayotga jalb qilish, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ayni vaqtda ularning jismoniy sog'lig'i va jismoniy tayyorgarligini mustahkamlashga qaratilgan keng qamrovli harakatdir. Uning doirasida o'tkazilayotgan Olimpiada musobaqalari, xususan, futbol sohasidagi tadbirlar yoshlar o'rtasida katta qiziqish uyg'otmoqda.

Futbol yoshlar o'rtasida eng ommabop sport turlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki yurak-qon tomir, nafas yo'llari va muskul sistemasining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Futbol jamoaviy o'yin bo'lganligi bois, ishtirokchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, yetakchilik salohiyatini oshirish va jamoa ichidagi intizomni mustahkamlash imkonini beradi.

Futbol stressni kamaytiradi, motivatsiyani oshiradi va yoshlarning emotsional barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Musobaqalar orqali ular o'zini namoyon qilish, omma oldida chiqish qilish salohiyatini rivojlantiradi.

Musobaqalar tuman, shahar, viloyat va respublika bosqichlarida tashkil qilinib, keng qamrovli yoshlarni qamrab oladi. Barcha ishtirokchilar uchun teng imkoniyat yaratish va musobaqa qoidalarining adolatli ijrosini ta'minlash zarur. Ayol-qizlar orasida ham futbol bo'yicha musobaqalar o'tkazilishi gender tenglikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Futbol musobaqalari orqali turli ijtimoiy muhitda o'sgan yoshlar o'zaro tanishib, ijtimoiy tarmoq yaratadilar.

Faol sport bilan shug'ullangan yoshlar o'rtasida narkotiklar, spirtli ichimliklar va boshqa salbiy omillarga moyillik kamaygani kuzatilmoqda.

Futbol musobaqalarini doimiy va tizimli ravishda o'tkazish yoshlar o'rtasida sportga bo'lgan qiziqishni yanada oshiradi.

Ta'lim muassasalari, mahallalar va yoshlar ittifoqi hamkorligida tadbirlar tashkil etilishi zarur.

Musobaqalar natijalariga ko'ra iqtidorli yoshlar saralab olinib, professional sport maktablariga yo'naltirilishi lozim.

"Besh tashabbus olimpiadasi" doirasida mahalla darajasida futbol musobaqasini o'tkazishning talablarining maqsad va vazifalari: Yoshlarni sportga jalb qilish, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish, mahallalarda futbolni ommalashtirish hamda "Besh tashabbus" doirasidagi faoliyatni jonlantirish.

Musobaqani o'tkazishga mas'ul bo'lgan tashkilotlarga Mahalla fuqarolar yig'ini, Yoshlar ishlari bo'yicha mahalla yetakchisi, Sportni rivojlantirish bo'limi va shaxsiy tashabbuskorlar, homiylar (ixtiyoriy) kiradi.

Musobaqani o'tkazishdan maqsad quyidagilar hisoblanadi: barcha yoshlar, shu jumladan, uyushmagan, kam ta'minlangan, mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari va xorijiy mamlakatlarda ishlab kelib, hozirgi kunda ishsiz bo'lgan yoshlar o'rtasida hamda imkoniyati cheklangan fukarolar o'rtasida jismoniy tarbiya va sportni,

shuningdek sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish; yoshlarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam ravishda shug'ullanishga jalb qilish; futbol sport turini yoshlar o'rtasida ommalashtirish, ular orasidan iqtidorli sportchilarni aniqlash.

Futbol bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bosqichi tegishli hududlarda o'tkaziladi.

Musobaqani tashkil etish va o'tkazish uchun umumiy rahbarlik DXXning tegishli hududiy boshqarmalari rahbarlariga yuklatiladi.

Musobaqada 1995-2009 yillarda tug'ilgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, uyushmagan, kam ta'minlangan, mehrimonlik uylari tarbiyalanuvchilari va xorijiy mamlakatlarda ishlab kelib, hozirgi kunda ishsiz bo'lgan, «Yoshlar daftari»ga kiritilgan hamda barcha mahalla yoshlari qatnashishi mumkin.

Musobaqada quyidagilar ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi:

2023 dan boshlab to hozirga qadar futbol klublari tarkibida O'zbekiston Professional futbol ligasi ro'yxatidan o'tgan futbolchi;

2024 yildan boshlab O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi qoshidagi hududiy futbol akademiyasi va hududiy futbol maktabi tarkibida ro'yxatdan o'tgan tarbiyalanuvchi;

2024 yildan boshlab professional futbol klublari qoshidagi akademiya va futbol maktabi tarkibida O'zbekiston Professional futbol ligasi ro'yxatidan o'tgan tarbiyalanuvchi;

O'zbekiston futbol hakamlari markazi hamda O'zbekiston futbol assotsiatsiyasining hududiy bo'linmalarida faoliyat olib borayotgan amaldagi futbol hakamlari.

Musobaqaning respublika boskichida ishtirok etadigan jamoa tarkibi musobaqaning 1 va 2-bosqichlarida aynan shu jamoa manfaatlarini himoya qilib, g'oliblikni qo'lga kiritgan yoshlar tarkibidan qat'iy shakllantiriladi. Bunda, respublika bosqichida boshqa mahalla yoki tumanlardan terma jamoa shakllantirishiga yo'l qo'yilmaydi.

Musobaqaning tuman (shahar) bosqichida ishtirok etadigan yoshlar hududiy futbol assotsiatsiyalari tomonidan elektron platformaga kiritiladi. Musobaqaning tuman (shahar) g'oliblari o'rtasidagi bosqichda hamda viloyat bosqichida ishtirok etadigan yoshlar hududiy futbol assotsiatsiyalari tomonidan elektron platformalar orqali tekshiriladi.

Uchrashuvlar qur'a tashlash yo'li bilan jamoalarning sonidan kelib chiqib teng guruhlariga bo'linadi. 1-2 bosqichning guruh uchrashuvlari aylana tizimida har bir jamoa bir-biri bilan bir marotaba uchrashadi va guruhdagi o'rinlarni aniqlaydi.

Guruh bosqichida o'z guruhlarida 1 va 2-o'rinlarni egallagan jamoalar pley-off boskichiga yo'llanma oladi. Pley-off bosqichida uchrashuvlar olimpiya tizimida o'tkaziladi. Mag'lub bo'lgan jamoa musobaqani tark etadi.

Tuman (shaxar) bosqichida 1-o'rinni egallagan jamoalar viloyat bosqichiga yo'llanma oladi. Viloyat bosqichida 1-o'rinni egallagan jamoa respublika bosqichiga yo'llanma oladi. Musobaqaning respublika bosqichi joriy yil avgust oyida Toshkent shahrida bo'lib o'tadi.

Musobaqa futbolning (FIFA) rasmiy qoidalari va ushbu Nizom asosida olib boriladi. Jamoa tarkibi: 16 nafar sportchi va 1 murabbiydan iborat holda shakllantiriladi.

O'yin bayonnomasiga 16 nafar futbolchi kiritiladi. Jamoa murabbiylari uchrashuv boshlanishiga 10 daqiqa qolganda o'yin bayonnomasiga futbolchilarni familiyasi, ismi va futbolkasidagi tegishli raqamlari bilan kiritishi, shuningdek, jamoa sardorini belgilashi shart.

O'yinlar 11x11 (10 nafar maydon uyinchisi va 1 nafar darvozabon) tartibida o'tkaziladi. Musobaqa uchrashuvlari davomiyligi ikki bo'lim (taym) va o'yin bo'limlari orasida 10 daqiqalik tanaffusdan iborat bo'ladi. Jamoa tarkibida 7 kishidan kam bo'lgan jamoalar ishtirok etishiga ruxsat berilmaydi.

O'yinlar, 1-bosqich: tuman (shahar) bosqichida 25 daqiqadan 2 ta taym; 2-bosqich: viloyat bosqichida 30 daqiqadan 2 ta taym. O'yin davomida to'p maydondan chiqib ketganida, qoida buzilishi va boshqa shunga o'xshash sabablarga ko'ra o'yin to'xtatilganda o'yin vaqti to'xtatilmaydi. O'yin vaqti faqat jarohat olgan o'yinchiga tibbiy yordam ko'rsatish zarurati bo'lganida, darvozabon almashtirilganida, to'pni almashtirish zarurati paydo bo'lganida va boshqa jiddiy sabablarga ko'ra maydondagi bosh hakam talabiga binoan to'xtatilishi mumkin.

Guruh uchrashuvlarida g'olib bo'lgan jamoa Z ochko, mag'lubiyatga uchragan jamoa 0 ochko, durang bo'lgan hollarda ikkala jamoa 1 ochkodan qo'lga kiritadi.

Musobaqa o'yinlaridan bosh tortgan jamoa musobaqadan chetlashtiriladi. Bunday holat guruh o'yinlari davomida yuz bersa, musobaqadan chetlashtirilgan jamoaning avvalgi natijalari 0 ga tenglashtiriladi va turnir jadvali qolgan ishtirokchi jamoalarning o'zaro o'yinidan kelib chiqib shakllantiriladi. Uchrashuvda belgilangan talab va qoidalarni buzgan yoki uzrsiz sababga ko'ra uchrashuvga 20 daqiqadan ko'proq kech qolgan jamoaga 0:3 hisobidagi texnik mag'lubiyat, raqib jamoaga esa 3:0 hisobidagi texnik g'alaba yoziladi. Uchrashuv yakuniga ko'ra futbol klubiga texnik mag'lubiyat yozish zaruriyati vujudga kelsa va o'sha jamoa uchrashuvda 0:3 dan yirikroq hisobda mag'lubiyatga uchragan bo'lsa, texnik mag'lubiyat mavjud hisob bilan qayd etiladi.

Guruhda ikki yoki undan ortiq jamoalarning to'plagan ochkolari teng bo'lsa, o'rinlar quyidagi ko'rsatkichlar ketma-ketligi bo'yicha aniqlanadi: o'zaro uchrashuvlar natijasi bo'yicha; o'rilgan va o'tkazib yuborilgan to'plar nisbati bo'yicha; o'rilgan to'plar ko'pligi bo'yicha. Jamoalarning yuqorida keltirilgan barcha ko'rsatkichlari bir xil bo'lsa, o'rinlar kur'a tashlash yo'li bilan aniklanadi.

Hisobida texnik mag'lubiyati bor jamoaning ochko boshqa jamoala) ochkosi bilan teng bo'lsa, u holda texnik mag'lubiyati bor jamoa har qanday holatda ham qo'yi o'rinda qayd etiladi. Pley-off o'yinlarida durang natija qayd etilsa uchrashuv yakunlanishi bilan 5 ta 1 metrlik zarbadan iborat penalti tepiladi. Uchrashuvlar vaqtining ko'chirilishiga ikkala jamoa roziligi va musobaqa tashkilotchilarining kelishuvi orqali ruxsat etiladi.

Yosh futbolchilarni tayyorlash, ular mashg'ulotlarini to'g'ri rejalashtirish, ko'p yillik istiqbolli rejalar asosida tayyorlash bugungi zamon futbolining asosiy talablaridandir. Bolalar, o'smirlar sporti buyicha olib borilgan tadqiqot ishlari, shu jumladan, futbol bo'yicha bir nechta ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati, sport mashg'ulot (trenirovka) nazariyasi va uslubiyati o'quv qo'llanmalar va nizomlar tayyorlangan, ya'ni pedagogik va tibbiy-biologik yo'nalishlar buyicha ishlar olib borilgan.

Masalan, M.M. Shestakov yosh va yuqori malakali futbolchilarning o'yindagi texnik va taktik harakatlarini taqqoslab ko'rgan. Taqqoslash natijasida ikkala guruhning mashqlarni takrorlashi, qo'llanilgan texnika va taktika harakatida juda katta farqi borligini ko'rsatgan.

Ko'plab olimlar tyexnik tayyorgarlik futbolda hozirgi zamon sport mashg'ulotining eng muxim va dolzarb masaladir deb ta'kidlaganlar. Futbolchilarda to'pni olib yurish texnikasi qanchalik yuqori bulsa, shunchalik futbolchining jismoniy va ijodiy imkoniyatlari oshadi. Oqibatda futbolchilarning mahorati oshadi va u jamoaning yutuqqa erishish darajasini aniqlab beradi. Lekin, hozirgi zamon futboli mutaxassislardan mahoratli futbolchilarning texnika-taktik imkoniyatlarini oshirishga asosiy e'tibor berishini talab qiladi.

Texnikani mikdori. Sportchi tomonidan o'yin davomida bajargan umumiy harakatlar soni, M.A.Godikning kuzatnshlari shuni ko'rsatdtki, yuqori malakali futbolchilarning umum-jamoaviy TTH optimal miqdorlari 600-800 taga to'g'ri kelgan. Lekin bu ko'rsatkich qanday raqib bilan o'ynayotganligiga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan kuchliroq jamoaga qarshi o'ynalsa, bu ko'rsatkich o'z-o'zidan oshishi aniq. Chunki, asosan bunday vaziyatda o'yin tizginini o'z qo'lga olinadi, katta tashabbusga erishish yo'li bilan to'p bilan muomila qilish vaqti ko'payadi va o'z-o'zidan TTH miqdoriy ko'rsatkichlari o'sishi tabiiy. Aksincha, o'ziga nisbatan kuchli raqibga qarshi maydonga tushishganda aksari hollarda tashabbus boy beriladi, to'p bilan muomila qilish vaqti kamayadi va ITTH miqdoriy ko'rsatkichlari pasayib 400-500 I-TTH tashkil qilish mumkin.

Musobaqa faoliyati vaqtida futbolchilarni TTH miqdori va samaradorligini baholash uchun telefon yoki diktafondan foydalangan xolda qo'yidagi texnik harakatlar yozib olinadi: to'p uzatishlar (qisqa, o'rta va uzoq masofaga); to'pni olib

yurish; to'pga ilgari ega bo'lish; raqibni aldab o'tish; bosh bilan o'ynash; bosh bilan zarba berish; oyek bilan zarba berish; standart vaziyatlarni bajarish.

So'ngra olingan ma'lumotlarni maxsus jadvalga xar bir futbolchiga tegishli bo'lgan kataklarga tushurishadi. Bu yerda shuni takidlash joizki, turli chiziq (himoya, yarim himoya, hujum) o'yinchilariga optimal samaradorlik koeffitsiyenti turlicha bo'ladi. Himoya chizig'idagi o'yinchilarni me'yoriy koeffitsiyenti bu 0,85 % ni tashkil etish kerak.

Yarim himoyachilardan bu ko'rsatkich 0,75 % dan 0,85 % gacha tashkil qilishi mumkin. Hujumchilarda esa 0,68 dan 0,75 gacha tashkil qilishi mumkin. Bu tafovutlarni qo'yidagicha tariflash mumkin. Himoyachilar ko'pgina TTH o'z darvozalari yaqinida bajarishadi va raqiblar bu zonada nisbatan kamroq qarshilik ko'rsatishadi aksincha hujumchilarni raqibning darvoza yaqinidagi harakatlari katta qarshilik bilan kutib olinishi va bema'lol to'p bilan hujumchilarga yo'l qo'yilmasligi bilan izohlanadi. Hujumchilarga to'pni olib yurish, raqibni aldash, to'p uzatish (ayniqsa oldinga) harakatlari qiyinroq bo'ladi.

Xulosa. Kuzatishlardan shu narsa aniq bo'ldiki, yosh futbolchilar yuqori malakali futbolchilarga nisbatan ancha nostabil o'yin olib borishadi. Bu holat bir qancha omillarga bog'liq bo'ladi: Yosh futbolchilarning jismoniy tayergarlik tomonlari hali yetarli darajada rivojlanmaganligi; Yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligi yuqori darajada emasligi; Yosh futbolchilarning psixologik tayyorgarligi yuqori emasligi; Musobaqa faoliyati davomida yosh futbolchilar orqaga va yonga to'p uzatish samaradorligi olding to'p uzatganga qaraganda 20-25% samaradorlik koeffitsiyenti yaxshi ekanligi kuzatildi. Bundan ko'rinib turibdiki, raqibni aldab o'tish va oldinga to'p uzatishni ko'proq mashq qilish kerak. Agarda yuqori malakali futbolchilar o'rtacha o'yin davomida 650-900 ta texnik-taktik harakatlarni bajarishsa, yosh futbolchilar esa 440-680 ta TTH larni bajarishlari aniqlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi q PQ-201-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi "Jamoaviy sport turlarini rivojlantirish va iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-421-sonli qarori.
3. Bektorov O.Yo. O'quv-mashg'ulot guruhi futbolchilarining taktik tayyorgarligini oshirish. p.f.b.f.d(PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati-Chirchiq: 2023. – 52 b.
4. Seytmuratov T.Sh. Noqulay atrof-muhit omillarni inobatga olgan holda talaba futbolchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish uslubiyati. p.f.b.f.d(PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati-Chirchiq: 2022. – 56 b.
5. Пулатов С.Н. Методика совершенствования специальной выносливости футболистов 18 -19 лет//«FAN – SPORTGA» илмий-назарий журнали, №6/2022 йил. Б.35-38.

ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ БАСКЕТБОЛОМ НА РАЗВИТИЕ ЛОВКОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ганиева Ф.В.

и.о. профессора

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта Узбекистан. г. Чирчик

Tayanch so'zlar: basketbol, yosh sportchilar, chaqqonlik, dribbling, birikuvchanlik, tadqiqot.

Ключевые слова: баскетбол, юные спортсмены, ловкость, дриблинг, сопряженность, эксперимент.

Key words: basketball, young athletes, agility, dribbling, cohesion, research.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola 10–11 yoshli boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy tarbiya darslarida basketbol mashg'ulotlari asosida chaqqonlikni rivojlantirish bo'yicha eksperimental metodikani asoslash, ishlab chiqish va joriy etishga bag'ishlangan. 10–11 yoshli kichik maktab o'quvchilarining chaqqonlik darajasining boshlang'ich holatini aniqlash uchun nazorat sinovlari qo'llanildi. Yosh basketbolchilarda chaqqonlikni rivojlantirish hamda to'pni boshqarish texnikasini shakllantirishga qaratilgan kompleks mashqlar tizimidan foydalanish metodikasi ishlab chiqildi. Tadqiqot jarayonida chaqqonlik va dribbling ko'nikmalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar qo'llanilgan. Pedagogik tajriba natijasida taklif etilgan eksperimental metodikaning samaradorligi asoslab berildi va isbotlandi. Ushbu metodika chaqqonlikni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

РЕЗЮМЕ:

В данная статья посвящена на обоснование, разработка и внедрение экспериментальной методики развития ловкости у детей младшего школьного возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом. Для определения исходного уровня развития ловкости у младших школьников 10 - 11 лет, были применены контрольные испытания Разработана методика использования системы комплексных упражнений для развития ловкости, а также техники владения мячом у юных баскетболистов. В исследовании применялись упражнения, направленные на одновременное развитие ловкости и навыков дриблинга. Результате педагогического эксперимента была обоснована и доказана эффективность предложенной экспериментальной методики развития ловкости. Предложенная методика оказала положительное воздействие на развитие ловкости.

SUMMARY:

This article is devoted to the substantiation, development, and implementation of an experimental methodology for improving agility in primary school children aged 10–11 during physical education classes, based on basketball training. To determine the initial level of agility development in children aged 10–11, control tests were applied. A methodology for using a system

of comprehensive exercises aimed at developing agility, as well as ball-handling techniques in young basketball players, was developed. The study included exercises designed to simultaneously develop agility and dribbling skills. As a result of the pedagogical experiment, the effectiveness of the proposed experimental methodology for agility development was substantiated and proven. The proposed methodology had a positive impact on the development of agility.

Современный баскетбол находится в стадии бурного творческого подъема, направленного на активизацию действий, как в защите, так и в нападении. Для успешного усвоения и применения тех или иных двигательных действий, необходимо обратить внимание на развитие такой востребованной, в данном виде спорта, двигательной способности, как ловкость. Ловкость – это умение быстро реагировать на постоянно меняющуюся игровую ситуацию, правильно и качественно обрабатывать мяч, быстро переходить от одних действий к другим. Найдется немного претендентов вступить в спор с баскетболом за звание самого ловкого вида спорта. Ловкость — основная двигательная способность, которая дает решающее преимущество в любом виде состязаний, влияет на конечный результат игры, а также способствует социализации подрастающего поколения. Преподаватель должен содействовать развитию данной двигательной способности. От ловкости зависит уровень выполнения технических элементов в соревновательной деятельности. Чем выше ее уровень, тем больше шансов взять верх над соперником. Высокоразвитое мышечное чувство, пластичность корковых нервных процессов – все это, играет важную роль воспитания ловкости у младших школьников 10 - 11 лет.

Актуальность работы. В настоящее время дети младшего школьного возраста нуждаются в повышенном уровне физического развития и физической подготовленности. Занятия баскетболом способствуют решению данной задачи, поэтому исследования представляются чрезвычайно актуальными.

Баскетбол способствует социализации ребенка, дисциплинирует его, повышает самооценку, развивает чувство ответственности. Баскетболом, как правило, дети начинают заниматься в младшем школьном возрасте. Баскетбол улучшает коммуникабельность и инициативность личности, развивает тактику действий на пути к цели, а динамичный процесс игры мотивирует занимающихся к поиску нестандартных решений в трудных ситуациях.

Цель исследования: Обоснование, разработка и внедрение экспериментальной методики развития ловкости у детей младшего школьного

возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом.

Задачи исследования:

1. Изучить и выполнить анализ научно - педагогической литературы.
2. Обосновать и разработать экспериментальную методику развития ловкости у детей младшего школьного возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом.
3. Опробовать и доказать эффективность экспериментальной методики развития ловкости у детей младшего школьного возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом.

Объект исследования: учебно-воспитательный процесс по физической культуре.

Предмет исследования: методика обучения младших школьников игре в баскетбол.

Методы исследования: Для решения поставленных задач были применены следующие методы исследования:

- изучение и анализ научно - методической литературы;
- педагогическое наблюдение;
- контрольные испытания;
- педагогический эксперимент;
- методы математической статистики.

Изучение и анализ научно - педагогической литературы позволил составить представление об исследуемой теме, а также обобщить имеющиеся литературные данные и мнения специалистов. Были исследованы источники по морфофизиологическим и педагогическим аспектам развития ловкости у младших школьников 10 - 11 лет на, а также рассмотрены методики по улучшению показателей ловкости на основе занятий баскетболом.

Объектом наблюдения были выбраны дети младшего школьного возраста, занимающиеся на уроках физической культуры школа №211 Мирзо-Улугбекского района г. Ташкента.

При помощи наблюдения, собирались конкретные факты, способствующие решению задач исследования, например: средства и методы развития ловкости, самочувствие, показатели сердечно-сосудистой системы и т. д. Непосредственные наблюдения имели открытый характер, результаты фиксировались в дневнике дипломной работы, и служили вспомогательным материалом.

Контрольные испытания. Для определения исходного уровня развития ловкости у младших школьников 10 - 11 лет, были применены следующие тесты контрольные испытания:

1) **Челночный бег 3*10 м.** Данный тест позволяет оценить ловкость и быстроту, связанную с изменением направления движения и чередованием ускорения и торможения.

По команде «На старт!», испытуемый становится в положение высокого старта за стартовой чертой с любой стороны от тренировочного конуса. По команде «Марш!», пробегает 10 м до другой черты, обегая другой тренировочный конус, стоящий на линии с любой стороны, возвращается назад и снова обегает тренировочный конус, затем также бежит в третий раз 10 м и финиширует (в качестве ориентира движения, можно использовать различные предметы). Преподаватель на секундомере фиксирует время, затраченное на прохождение данной дистанции.

2) **Ведение баскетбольного мяча с изменением направления – «змейкой» 30м (2*15м).** Данный тест позволяет определить ловкость и быстроту, связанную с изменением направления движения и чередованием ускорения и торможения.

По команде преподавателя «На старт!», на обозначенной линии, испытуемый принимает положение высокого старта с мячом в руках. По команде «Марш!», испытуемый начинает движение с ведением мяча правой и левой рукой, выполняя при этом обводку ориентиров (конусы, фишки), расположенных на расстоянии трех метров друг от друга. Добегая до последнего ориентира, также его обводит и, не останавливаясь, не беря мяч в руки, начинает движение в обратном направлении, последовательно выполняя все вышеописанные действия финиширует. Преподаватель на секундомере фиксируют время, затраченное учеником на преодоление дистанции.

3) **Метание теннисного мяча на точность из положения «сед ноги врозь» ведущей рукой.**

Тест позволяет оценить меткость, двигательную ловкость, быстроту движений, а также направлен на развитие и совершенствование подвижности в плечевых суставах и грудном отделе позвоночника.

Из исходного положения – сед ноги врозь по команде «Можно» испытуемый последовательно выполняет 10 метаний теннисного мяча, способом из-за головы, в горизонтальную мишень.

Преподаватель определяет точность метания мяча в см., которая оценивается по средней арифметической из 10 попыток, величине отклонения

бросков мяча в горизонтальную мишень (ошибка в см., с точностью до 5 см.).

Общие указания и замечания. Мишень устанавливается в одном месте (если тест проводится в спортивном зале, то мишень желательно расположить в конце одной из его сторон). Мишень должна быть хорошо видна испытуемому. От центра мишени определяется расстояние индивидуально для каждого испытуемого. Затем определяется линия, на которой учащийся принимает исходное положение для метания на точность.

4) Ведение баскетбольного мяча в высокой (стойке 2х5м).

Тест позволяет оценить быстроту реакции, двигательную ловкость, уровень владения баскетбольным мячом.

Испытуемый по команде «На старт!», становится в положение высокого старта с баскетбольным мячом в руках у стартовой черты. По команде «Марш!», выполняет ведение мяча в высокой стойке правой (или левой) рукой 5 м до баскетбольной стойки, обводит ее и возвращается назад, и финиширует. Преподаватель на секундомере фиксирует время, за которое испытуемый преодолел дистанцию 10 м, ведя мяч в высокой стойке.

Педагогический эксперимент. Основным отличием учебно-воспитательного процесса экспериментальной группы от контрольной, явилось внедрение в уроки по физической культуре экспериментальной методики, направленной на развитие ловкости у младших школьников 10-11 лет на основе занятий баскетболом. Для развития ловкости, в экспериментальной группе на каждом уроке использовались упражнения сопряженного характера, а также специальные и игровые упражнения. Метод сопряженных воздействий применяют в создании условий для взаимосвязанного совершенствования элементов тактики и техники игры, тактических умений и двигательных способностей, специальных физических кондиций и технико-тактических навыков, устанавливая между ними рациональные количественные и качественные соотношения адекватные специфике игровой деятельности. Этот метод позволяет экономить время, придает занятиям эмоциональную окраску и, самое главное, приближает обучение к специфическим требованиям самой игры.

На протяжении пяти недель производилось педагогическое исследование. Затем, при помощи педагога – наставника, была сформирована экспериментальная группа в составе мальчиков 4 класса 10 – 11 лет. Экспериментальная группа занималась по предложенной методике развития ловкости на уроках физической культуры, на основе занятий ба-

скетболом, контрольная группа – по общепринятой методике физического воспитания.

По окончании педагогической практики, в целях выявления эффективности предложенной экспериментальной методики контрольные испытания были проведены повторно.

Результаты педагогического эксперимента: Результаты тестов были обработаны методом математической статистики. Основным отличием учебно-воспитательного процесса экспериментальной группы, явилось внедрение в уроки физической культуры экспериментальной методики, направленной на повышение уровня развития ловкости на основе занятий баскетболом. Для развития ловкости, в экспериментальной группе на каждом уроке использовались упражнения сопряженного характера, а также специальные и игровые упражнения.

В начале эксперимента, достоверных различий в результатах контрольных испытаний мальчиков 4-х классов не было обнаружено (табл. 1).

Таблица 1 – Результаты тестирования контрольной и экспериментальной группы в начале педагогического эксперимента

Тест	Контрольная группа ($x \pm m$)	Экспериментальная группа ($x \pm m$)	Разница между КГ и ЭГ (%)	Средняя ошибка разности (t)	Достоверность различий. ($P \leq 0,05$)
Челночный бег 3x10 м (сек)	10,3 $\pm$ 0,1	10,26 $\pm$ 0,12	0,4	t=0,48	p>0,05
Ведение мяча с изменением направления – «змейкой», 30 м (2x15 м) (сек)	26,3 $\pm$ 0,23	26,0 $\pm$ 0,20	1,2	t=0,19	p>0,05
Метание теннисного мяча на точность из положения «сед ноги врозь» (ведущая рука) (см)	5,21 $\pm$ 0,1	5,19 $\pm$ 0,11	0,4	t=0,21	p>0,05

Ведение мяча 10 метров в высокой стойке (сек)	8,62±0,1	8,59±0,1	0,3	t=0,18	p>0,05

По окончании педагогического эксперимента, контрольные испытания были проведены повторно. Предложенная методика развития ловкости у младших школьников 10 – 11 лет на уроках физической культуры при помощи занятий баскетболом доказала свою эффективность, так как удалось выявить достоверные различия в контрольных испытаниях между испытуемыми контрольной и экспериментальной группы (табл.2)

Таблица 2 – Результаты тестирования контрольной и экспериментальной группы после проведения педагогического эксперимента

Тест	Контрольная группа ($\bar{x} \pm m$)	Экспериментальная группа ($\bar{x} \pm m$)	Разница между КГ и ЭГ (%)	Средняя ошибка разности (t)
Челночный бег 3x10 м (сек)	10,98±0,09	10,0±0,08	8,9	t=2,56
Ведение мяча с изменением направления – «змейкой», 30 м (2x15 м) (сек)	26,1±0,2	24,2±0,1	7,3	t=2,3
Метание теннисного мяча на точность из положения «сед ноги врозь» (ведущая рука) (см)	5,19±0,09	4,45±0,08	14,3	t=2,43
Ведение мяча 10 метров в высокой стойке (сек)	8,60±0,1	8,43±0,08	2	t=2,78

Результаты тестирования контрольной и экспериментальной группы до и после педагогического эксперимента представлены в виде учащихся. (табл.3-4)

Полученные результаты контрольных испытаний позволяют сделать вывод о том, что предложенная методика оказала положительное воздействие на развитие уровня ловкости у младших школьников 10 – 11 лет на уроках физической культуры на основе занятий баскетболом.

Выводы:

1. Анализ научно - педагогической литературы позволил сделать вывод о том, что занятия баскетболом являются лучшим средством для развития ловкости у детей младшего школьного возраста. Игра в баскетбол учит детей разнообразным двигательным действиям, побуждает их к поиску нестандартных решений поставленных двигательных задач, способствует развитию индивидуальности каждого ребенка, закладывает основу физического развития у подрастающего поколения.

2. Была обоснована и разработана экспериментальная методика по развитию ловкости у детей младшего школьного возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом.

3. В результате педагогического эксперимента была обоснована и доказана эффективность предложенной экспериментальной методики развития ловкости у детей младшего школьного возраста 10 - 11 лет на уроках физической культуры, на основе занятий баскетболом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. - М.: ФиС, 2019.
2. Ganiyeva F.V. Sport pedagogic mahoratni oshirish (Basketboi) [O'quv qo'llanma] O'zDJTSU-Chirchiq: 2023y. 300 bet.
3. Ганиева Ф.В. Динамика функциональных параметров при обосновании игрового времени в соревновательной деятельности баскетболистов при воспитании выносливости. Fan-sportga ilmiy-nazariy jurnali. 2023 yil, 1-soni. 16-19 b.
4. Ганиева Ф.В. Турли тайёргарлик боскичларида шугулланаётган ёш баскетболчиларда тўп-ни уриб югуриш тезлиги ва техникасини шаклланиш динамикаси. Sportda ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2023 yil, 1-soni. 20-23 b.
5. Ganiyeva F.V. Basketbolchilarni tayyorlash jarayonini rejalashtirish va turli tayyorgarlik sikllaida mashg'ulotlar o'tkazish xususiyatlari. O'quv qo'llanma. T.: O'ZKITOBSAVDO NASHRIYOTI Toshkent- 2025y. 203 b.
6. Денисова У.Д., Ганиева Ф.В., Машарипова Р.Ю., Basketbol nazariyasi va uslubi. // o'quv qo'llanma// Kaleon Press, T. 2021, -178b.
7. D.Brown "Handbook of Basketball Fundamentals and Drills". 2010 U.S.A.—109p.
8. M.A. Umbetova. Sport turlarini o'rgatish metodikasi metodikasi (BASKETBOL) //- 2023. -. 231bet
9. Мирадилов Б.М. Баскетбол назарияси ва услубияти. // Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: Шафоат Нур Файз, 2021. – 456 б.
10. Нестеровский Д. И. Теория и методика баскетбола. // Учебное пособие для студентов ВУЗа. М.: Академия, 2010. – 336 с
12. Салихова Г.Х. Дарсдан ташқари машғулотларда умумий жисмоний тайёргарлик воситалари орқали ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш. "Фан-спортга" илмий-назарий журнал. Чирчиқ, 2021. №6. Б.48-51.[13.00.00.№16].

ЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В СФЕРЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Эрдонов О.Л.

*доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой
«Физической культуры и гуманитарных дисциплин» Ташкентского
университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезмий*

Махмудов В.В.

*начальник отдела спорта и физической культуры,
University of Management and Future Technologies*

Tayanch soʻzlar: jismoniy tarbiya, sport, davlat siyosati, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, государственная политика, физическая подготовка, физическое развитие.

Key words: physical culture, sports, public policy, physical training, physical development.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat siyosatini qoʻllash zarurligi asoslab berilgan, davlat siyosatini takomillashtirishga nima sabab boʻlayotgani aniqlangan; jismoniy tarbiya va sport sohasidagi zamonaviy normativ-huquqiy holat va muammolar qisqacha tavsiflangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье обоснована необходимость: применения государственной политики в области физической культуры и спорта, определено, что является причиной к совершенствованию государственной политики; кратко охарактеризовано современное нормативно-правовое состояние и проблемы в сфере физической культуры и спорта.

SUMMARY:

The article substantiates the need: the application of state policy in the field of physical culture and sports, it is determined what is the reason for improving state policy; brief description of the current regulatory status and problems in the field of physical culture and sports.

В настоящее время во всём мире и в частности Республике Узбекистан значительно обострилась проблема состояния здоровья населения всех возрастов, при этом увеличилось количество людей, которые употребляют наркотики, злоупотребляют алкоголем и привычкой курения. Физическая культура и спорт являются одним из главных средств, как укрепления, так и

сохранения здоровья, повышения активности людей, физического совершенствования. На сегодняшний день, физическая культура и спорт являются важнейшим фактором развития человеческого потенциала. Создание условий по существенному укреплению и формированию человеческого потенциала в качестве основы всех социальных и экономических преобразований является одним из основных приоритетов государственной политики Республики Узбекистан.

Основные средства реализации государственной политики в сфере физической культуры и спорта - законодательные и нормативно-правовые акты.

Эффективность реализации государственной политики зависит от наличия включения в её работу субъектов государства, скоординированности их действий. Основными причинами, которые негативно влияют на общее состояние здоровья населения, являются: значительное снижение уровня жизни населения; снижение уровня условий учебы, труда и отдыха; ухудшение состояния окружающей среды; снижение качества и структуры питания; значительное увеличение чрезмерных стрессовых нагрузок; снижение уровня физической подготовки и физического развития всех социально-демографических слоев населения [3].

Особо острая проблема, которая требует безотлагательного решения - это низкий уровень физической подготовки и физического развития населения республики [3].

Реальный объём двигательной активности не позволяет обеспечить полноценное развитие, укрепить здоровье населения. Например, наблюдается постоянная тенденция к увеличению числа учащихся и студентов, которых относят к специальной медицинской группе по состоянию здоровья.

В современных социально-экономических условиях произошли специфические негативные социальные изменения в физкультурно-оздоровительной и спортивной работе. Значительное увеличение стоимости физкультурных и спортивных услуг привело к тому, что учреждения физической культуры и спорта, туризма и отдыха для большинства населения стали практически недоступными.

По данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике в 2019 году 2727,4 тысяч человек всех возрастов занимались спортом в спортивных секциях и отделениях, из них женщины составляли 39,4 % (1074,0 тыс. чел.), мужчины 60,6 % (1653,4 тыс. чел.) [2].

Бюджетное финансирование не позволяет в полной мере обеспечить потребности высших достижений физической культуры и спорта. При этом отсутствуют соответствующие условия для инвесторов, которые готовы вкладывать финансовые средства в развитие спорта.

Незначительное количество постоянно занимающихся физической культурой и спортом в подавляющем большинстве случаев обусловлено полным отсутствием пропаганды здорового образа жизни в средствах массовой информации, особенно на телевидении [3].

Практический опыт всех стран показывает, что эффективность методов физической культуры и спорта в профилактике охраны и укрепления здоровья, борьбы с наркоманией, алкоголизмом, курением и правонарушениями, очень высока особенно среди молодёжи.

Основными задачами развития физической культуры и спорта являются:

- необходимость обеспечения всех слоёв населения возможностями заниматься физической культурой и спортом, не смотря на их доходы и благосостояние;

- обеспечение благоприятных условий целевых программ, а также законов, правовых и нормативных актов, которые определяют специфику создание условий развития физической культуры и спорта;

- наработка методов и средств улучшения качества физического воспитания, а также общего уровня образования населения в плане здорового образа жизни, это особенно касается детей и молодежи;

- задачи формирования у граждан, что важно у детей и подростков, постоянного интереса и необходимости в регулярных спортивных занятиях, физической подготовке, стремлению к здоровому образу жизни, постоянное и целенаправленное повышение уровня образования в сфере физической подготовки, спорта и здорового образа жизни;

- формирование максимально эффективной структуры, которая бы обеспечивала подготовку спортсменов высокого уровня;

- формирование крепкой и достаточной материально-технической спортивной базы для физической подготовки и спорта.

В первую очередь необходимо реализовать следующие мероприятия:

- создание необходимых и достаточных организационно-управленческих, нормативно-правовых, материально-технических, социально-педагогических и медико-биологических условий для вовлечения всех социальных слоёв населения в систематические занятия физической культурой и спортом, а также подготовки спортсменов высокого уровня;

- формирование межведомственной и многоуровневой системы для решения задач организации отдыха населения, таким образом, который бы наиболее способствовал формированию здорового образа жизни, а также обеспечивал доступные условия для физической культуры и спорта;

- обеспечения соответствующих условий для постоянно действующей информационно-пропагандистской и просветительно-образовательной систе-

мы, которая направлена на вовлечение в систематические занятия физической подготовкой и спортом на каждом этапе жизнедеятельности человека;

- формирование структуры, которая бы могла обеспечить минимальные гарантированные государственные социальные стандарты услуг в сфере физической культуры и спорта для наименее социально защищенных слоев населения и инвалидов.

Следовательно, по вышеуказанным причинам, необходимо осуществлять государственную политику в сфере физической культуры и спорта, которая предусматривает:

- обеспечение таких условий, которые бы способствовали развитию физической культуры и спорта на достаточном современном уровне, формировали понимание необходимости здорового образа жизни, а также достойного выступления спортсменов республики на международных соревнованиях;

- формирование осознанного понимания у населения необходимости занятий физической культурой и спортом, стремления к росту уровня знаний по вопросам здорового образа жизни;

- формирование целевых установок и мотиваций для регулярных занятий физической культурой и спортом, сохранения и укрепления личного здоровья каждого, выработки навыков и умений здорового образа жизни, которые бы стали позитивной привычкой.

На законодательном уровне требуется обеспечение финансовой политики, которая бы способствовала развитию программ, направленных на формирование здорового образа жизни и физической подготовки граждан.

В указе Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года о популяризации физической культуры и спорта. В документе ставится цель к 2025 году увеличить численность населения, регулярно занимающегося физкультурой и спортом, до 30%, а молодежи, занимающейся в спортивных организациях и учреждениях, - до 20% [1].

А также по поручению Президента РУз Министерству финансов в 2020 году было выделено Министерству физической культуры и спорту 50 млрд. сумов на оснащение учебных классов, лабораторий и общежитий подведомственных спортивных школ и колледжей. На финансирование проектов по строительству физкультурно-оздоровительных и спортивных сооружений было привлечено более 200 млн. евро кредитных средств, в том числе из этих средств - 50 млн. евро было освоено в 2020 году [1].

Таким образом, возникает очевидная необходимость поддержки физической культуры в первую очередь в материальном обеспечении, так как все средства в настоящий момент направлены на достижения большого спорта.

Совершенствование законодательной базы в сфере физической культуры и спорта должно обеспечивать финансирование не только из бюджетных

средств, но и из внебюджетных, что особенно важно для поддержки спорта высших достижений - олимпийского и профессионального.

Следует подчеркнуть, что важной задачей и ценностным ориентиром является содействие модернизации физического воспитания детей в соответствии с Концепцией развития физической культуры и спорта Республики Узбекистан до 2025 года, Указ Президента РУз от 24.01.2020 г. № УП-5924 [1].

В настоящий момент действует принцип - каждый ребенок может посещать более чем одно учреждение и выбирать интересующие его спортивные секции, кружки, творческие коллективы. Этот принцип обязательно должен найти отражение в Концепции. Особенно это важно для профессиональной ориентации детей и молодежи и крайне важно, чтобы поддерживалось государством, так как в противном случае вовлечь в систематические занятия физической культурой и спортом не менее 80 % детей и молодежи к 2025 году, как определено Концепции развития физической культуры и спорта, будет затруднительно.

Спорт, во всех его аспектах, как составная часть физической культуры, воспитывает стремление к победе, достижению высоких результатов, способствует мобилизации физических, психических и нравственных качеств человека, продлевает творческое долголетие и укрепляет здоровье граждан, что особенно важно в ритме постоянно возрастающей конкуренции. Вовлеченность широких масс населения в физическую культуру и спорт, а также успехи на международных спортивных соревнованиях являются бесспорным доказательством жизнеспособности и духовной силы любого государства.

Таким образом, государственная политика в сфере физической культуры и спорта необходима, так как именно при помощи нее создаются условия для развития физической культуры и спорта, привлечения, прежде всего, детей, подростков и молодежи к активному образу жизни, к регулярным занятиям спортом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года №УП-5924 «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан». <https://lex.uz/ru/docs/4711329>.
2. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике [Электронный ресурс]. <https://gender.stat.uz/ru/analiticheskie-materialy16/fizkultura-i-sport/778-chislennost-zhenshchin-zanimayushchikhsya-sportom-v-sportivny-kh-sektsiyakh-i-otdeleniyakh-po-otdelnym-vidam-sporta-za-2019-god>.
3. Постановление Президента РУз «О мерах по профилактике инфекционных заболеваний, поддержке здорового образа жизни и повышению уровня физической активности населения» от 18 декабря 2018 г. www.minzdrav.uz.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ И СПОРТУ

Эрдонов О.Л.

*доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой
«Физической культуры и гуманитарных дисциплин» Ташкентского
университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезмий*

Tayanch soʻzlar: salomatlik, jismoniy tarbiya, raqamli texnologiyalar, radioteleometriya, taqiladigan elektronika, mobil ilovalar, oʻquv jarayoni, talaba-yoshlar.

Ключевые слова: здоровье, физическая культура, цифровые технологии, радиотелеметрия, носимая электроника, мобильные приложения, учебный процесс, студенческая молодежь.

Key words: health, physical education, digital technology, radio telemetry, wearable electronics, mobile applications, educational process, student youth.

РЕЗЮМЕ:

Jamiyatning raqamli iqtisodiyotga oʻtishi sharoitida taʼlim sifatini oshirish muammosi bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega. Raqamli transformatsiya va talabalarning jismoniy tarbiyasi bilan bogʻliqligi kuzatiladi. Oʻz sogʻligʻiga gʻamxoʻrlik qilayotgan faol talabalarga masofadan turib maslahat berish uchun uy sharoitida oʻzini oʻzi nazorat qilish boʻyicha axborot texnologiyalari va priborlarini rivojlantirish va joriy etish qulay xizmatlar yaratishga olib kelmoqda. IT-ishlab chiquvchilarning saʼy-harakatlari, birinchi navbatda, faol aholining aksariyati muhtoj boʻlgan koʻp qirrali ommaviy diagnostika tizimlarini yaratishga qaratilgan. Zamonaviy radiotelemetriyaning oʻsib borayotgan bir vaqtda salohiyatini ochib berish, taʼlim muassasalari, jismoniy tarbiya va sport kafedralari, oliy oʻquv yurtlari profilaktoriylarida oʻquvchi va talabalarning, sogʻlomlashtirish jismoniy tarbiya va sport bilan shugʻullanuvchi xodimlarning jismoniy va funksional holatini yil davomida monitoring qilish uchun qulay vosita sifatida masofaviy diagnostika tizimlarini joriy etish imkoniyatiga eʼtibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

Актуальной в настоящее время является проблема повышения качества образования в условиях перехода общества к цифровой экономике. Касается цифровая трансформация и физического воспитания студентов. Развитие и внедрение информационных технологий и приборов домашнего самоконтроля ведет к созданию удобных сервисов для дистанционного консультирования активных студентов, заботящихся о своем здоровье. Усилия IT разработчиков направлены в первую очередь на создание систем разносторонней массовой диагностики, в которой нуждается большая часть активного населения. Раскрывая растущий потенциал современной радиотелеметрии, обращаю внимание на возможность внедрения систем дистанционной диагностики в учреждениях образования, на кафедрах физического

воспитания и спорта, в вузовских профилакториях как удобный инструмент для круглогодичного мониторинга физического и функционального состояния учащихся и студентов, сотрудников, занимающихся оздоровительной физической культурой и спортом.

SUMMARY:

Currently, the problem of improving the quality of education in the context of the transition of society to the digital economy is urgent. Concerns digital transformation and physical education of students. The development and implementation of information technologies and home self-monitoring devices leads to the creation of convenient services for remote counseling of active health-conscious students. The efforts of IT developers are aimed primarily at creating systems of versatile mass diagnostics, which most of the active population needs. Revealing the growing potential of modern radio telemetry, I draw attention to the possibility of introducing remote diagnostics systems in educational institutions, in the departments of physical education and sports, in university dispensaries as a convenient tool for year-round monitoring of the physical and functional condition of students and students, employees engaged in health-improving physical culture and sports.

Использование цифровых технологий в физическом воспитании студентов направлено на сохранение здоровья студенческой молодежи, формирование положительного отношения к занятиям физической культурой, повышение мотивации к самостоятельным занятиям физическими упражнениями.

Обучение физическому воспитанию в учебных учреждениях является сложным по ряду причин, от нехватки оборудования до низкой степени вовлеченности студенческой молодежи в занятиях физической культурой [3].

Качество и доступность оздоровительных услуг сегодня все больше определяется научными достижениями и цифровыми технологиями, внедряемыми в различных устройствах в носимых умных часах и мобильных приложениях, компьютерных программ и облачном сервисе, телекоммуникациях и интернет конференциях, управлении нано роботами и использовании систем искусственного интеллекта.

В большинстве стран-лидеров нет системы физического воспитания, регулируемой государством, но при этом уровень здоровья населения достаточно высок. Причина в более богатой спортивной истории, опыте, развитой сфере фитнес-услуг. По мнению ученых, фундаментом долголетия, сохранения здоровья и повышения работоспособности являются правильное питание, размеренный ритм жизни, систематические занятия физическими упражнениями, в чем могут помочь приборы, контролирующие и стимулирующие двигательную активность человека (фитнес-трекеры, умные часы, браслеты, гаджеты, мобильные приложения) [2].

Известные специалисты В.И.Ярмолинский, С.В.Губкин считают, что для достижения этой цели необходимы три основные составляющие: при-

боры для точного и объективного измерения физиологических показателей, мобильное приложение или домашняя компьютерная программа для пересылки данных и программное обеспечение. С развитием систем искусственного интеллекта разработчики предвидят полную автоматизацию приёма и обработки больших потоков данных, однако в текущее время главными экспертами физиологических параметров остаются квалифицированные врачи [1].

С учётом названных составляющих активно развивается нано технологии и микроэлектроника. Носимые приборы для контроля частоты сердечного сокращения, электрокардиограмма, артериальное давление, параметров дыхания, концентрация уровня глюкозы в крови, насыщения крови кислородом и др. Эти приборы становятся всё более компактными, удобными и недорогими. Развиваются и усовершенствуются мобильные приложения для смартфонов, обеспечивая приём и первичный анализ параметров, измеренных приборами, их передачу на удалённый сервер. Усложняются программы самого сервера, позволяя собирать данные от приборов разных производителей, расширять структуру и содержание личного кабинета, автоматизировать анализ длинных записей, сортировать их в соответствии с заданными критериями, переадресовывать сигналы узким специалистам. Для мониторинга здоровья и оказания консультаций в ряде развитых стран создаются специализированные центры, где постоянно дежурят операторы, инженеры, эксперты. Впрочем, те же цифровые технологии помогают многим участникам процесса выполнять свои функции, не выходя из дома или офиса.

Центральной задачей внедрения такой системы здесь следует считать профилактику здоровья молодых людей, переносящих физические нагрузки, а также содействие росту эффективности тренировок спортсменов. Учебные программы по дисциплине «Физическая культура», календари соревнований, вновь актуализированные физические нормативы, нормы «Алпомиш ва Барчиной» пока напрямую не связываются с необходимостью функционального тестирования студентов, а потому несут известные риски.

Физиологическая стоимость физических усилий студентов спортсменов не оцениваются в первую очередь из-за отсутствия подходящих «для улицы» приборов, а во-вторых - из-за низкой мотивации и неготовности преподавателей физической культуры и тренеров такие приборы применять. «Измерения не должны подменять практические занятия, они обязательны, трудоёмки, этого не требуют должностные инструкции»

- токов примерный перечень доводов преподавателей физической культуры при отказе от систематических научных наблюдений. В то же время большинство из них признаёт полезность физиологической информации, приветствует обследование студентов в специализированной научной лаборатории. Однако пропускная способность этих лабораторий невелика, и с их помощью невозможно организовать масштабный мониторинг здоровья студенческой молодёжи.

Решением проблемы может стать разработанные Финскими учёными инженерами многофункциональные инновационные технологии фирмы «Polar» на примере такие как: «Polar Loop 2», «Polar OH1+», «Polar V800 с датчиком H10», «Polar Team System 2 Pro» и т.д. (см.рис.1,2,3,4).

Рис.1. «Polar Loop 2».

Рис.2. «Polar OH1+».

Рис.3. «Polar V800 с датчиком H10».

Рис.4. «Polar Team System 2 Pro».

Система дистанционной регистрации функционального состояния организма, функционирующая как в режиме ближней радиотелеметрии, так и в режиме интернет - передачи данных. Её можно применять перед началом учебных занятий, по ходу тренировки студентов спортсменов, а также в условиях домашнего самоконтроля. На освоение методики измерений и мобильных приложений студентам и преподавателям достаточно одного-двух практических занятий или семинаров. База данных и программы группового радиотелеметрического контроля размещаются на кафедральном компьютере, углублённый анализ сигналов производится преподавателем, тренером, специалистом кафедры через мобильные средства связи. В последнем случае прибор можно использовать как монитор непрерывного слежения и применять при велоэргометрических пробах, работе за компьютером, в ходе ночной записи ЧСС.

Групповой контроль состояния студентов осуществляется, как правило, по встроенному радиоканалу, без подключения к сети интернет. Данные могут собираться непосредственно в ноутбук преподавателя физической культуры. Это подчёркивает актуальность динамического наблюдения за всеми участниками учебно-тренировочного процесса от специальных медицинских групп до групп спортивно-ориентированных секций.

Одна из важных особенностей приборов и мобильных приложений возможность проведения самостоятельного тестирования в домашних условиях. Сигналы сообщения облегчают настройки и корректируют действия пользователя. Это позволяет разгрузить преподавателя в ходе занятий. Видится такая модель организации мониторинга: накануне занятий, тренировки студенты, обеспеченные приборами, дома выполняют необходимые измерения, тесты и высылают их результаты в базу данных. Ответственный преподаватель или специалист кафедры обобщает материалы по учебной группе и представляет их преподавателю перед занятием.

Подводя итог, можно сказать, что применение подобных приборов и приложений выполняет также образовательную функцию, расширяя круг знаний и навыков в вопросах самоконтроля у самих студентов и их преподавателей.

Сегодня функции назначения систем дистанционного мониторинга быстро расширяются. Развитие интернета вещей и категории «умный дом» дополняются созданием постоянно носимых гаджетов для контроля здоровья человека, которые будут функционировать по технологии IoT (статус которой выше, чем WiFi), непрерывно передавая физиологические сигналы пользователей электронных липучек или браслетов в сеть интернет. Несомненно, такая технология получит признание и в образовательной, и в спортивной сфере, где также следует контролировать состояние и снижать риски чрезмерного переутомления и исключать перенапряжение организма студенческой молодёжи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ярмолинский В.И. Цифровые технологии в медицине и физической культуре / В.И.Ярмолинский, С.В.Губкин // Оздоровительная физическая культура молодежи: актуальные проблемы и перспективы: материалы III Междуна. науч.-практ. конф.: -Минск: БГМУ, 2018. -Ч.2. -С.119-125.
2. Ярмолинский В.И. Высокие технологии самоконтроля / В.И.Ярмолинский // Наука и инновации. -Минск: -2016. №12 (166). -С.28-29.
3. Эрдонов О.Л. Применение информационных технологий в физическом воспитании студенческой молодежи / Эрдонов О.Л., Махмудов В.В. // “Муаллим ҳ,ем узликсиз билимлендириў”. -Нукус. №5/1, 2025. -С.570-575.

АКМЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ниязов А.Т.

*Профессор кафедры физического воспитания и спорта Нукусский
государственный педагогический институт имени Ажинияза,
доктор философии по педагогическим наукам (PhD)*

Tayanch soʻzlar: akmeologiya, jismoniy tarbiya, pedagogik mahorat, kasbiy kompetentlik, boʻlajak oʻqituvchi, oʻz-oʻzini rivojlantirish, taʼlim jarayoni, innovatsion texnologiyalar, professional rivojlanish.

Ключевые слова: акмеология, физическая культура, профессиональная подготовка, педагогическое мастерство, компетентность, саморазвитие, будущий учитель, образовательный процесс, профессиональный рост, педагогическая деятельность.

Key words: acmeology, physical education, pedagogical mastery, professional competence, future teacher, self-development, educational process, innovative technologies, professional growth.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchilarini tayyorlash jarayonida akmeologik yondashuvning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik mahoratini oshirish hamda oʻz-oʻzini rivojlantirish koʻnikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Taʼlim jarayonida akmeologik yondashuvni qoʻllashning samarali usullari va pedagogik shart-sharoitlari koʻrib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются особенности подготовки будущих учителей физической культуры на основе акмеологического подхода. Освещаются сущность акмеологии, её роль в профессиональном развитии личности педагога, а также педагогические условия формирования профессиональной компетентности студентов. Анализируются современные методы подготовки специалистов в сфере физического воспитания, ориентированные на достижение профессионального мастерства, личностного роста и самосовершенствования. В статье представлены результаты теоретического анализа научной литературы и практические аспекты применения акмеологического подхода в системе высшего педагогического образования.

SUMMARY:

This article discusses the importance of the acmeological approach in the training process of future physical education teachers. The issues of developing students' professional competence, improving pedagogical skills, and forming self-development abilities are analyzed. Effective methods and pedagogical conditions for applying the acmeological approach in the educational process are also considered.

Введение. На современном этапе развития системы образования особое внимание уделяется качеству подготовки педагогических кадров. В условиях глобализации, цифровизации и стремительного обновления образовательных технологий возрастает потребность в высококвалифицированных специалистах, способных эффективно осуществлять профессиональную деятельность, быстро адаптироваться к изменениям и постоянно совершенствовать свои знания и навыки. Особенно актуальной данная проблема является в сфере физического воспитания, поскольку учитель физической культуры выполняет не только образовательную, но и воспитательную, оздоровительную и социальную функции.

Физическая культура играет важную роль в формировании гармонично развитой личности, укреплении здоровья молодого поколения и воспитании морально-волевых качеств. В связи с этим к будущему учителю физической культуры предъявляются высокие требования. Он должен обладать глубокими профессиональными знаниями, педагогическим мастерством, организаторскими способностями, высокой культурой общения и умением мотивировать обучающихся к ведению здорового образа жизни.

Современная педагогическая практика показывает, что традиционные методы подготовки специалистов уже не в полной мере соответствуют требованиям времени. Сегодня образовательный процесс должен быть ориентирован не только на передачу знаний, но и на развитие личности студента, формирование его профессиональной компетентности, способности к саморазвитию и самореализации. Именно поэтому в системе высшего педагогического образования всё большее значение приобретает акмеологический подход.

Акмеология как научное направление изучает закономерности достижения человеком высших уровней профессионального и личностного развития. Основная идея акмеологического подхода заключается в создании условий, способствующих раскрытию внутреннего потенциала личности, развитию профессионального мастерства и достижению профессионального успеха. Данный подход рассматривает будущего специалиста как активного субъекта собственного развития, способного самостоятельно определять цели, анализировать результаты своей деятельности и стремиться к профессиональному совершенству.

Применение акмеологического подхода в подготовке будущих учителей физической культуры способствует формированию устойчивой мотивации к профессиональной деятельности, развитию лидерских качеств, педагогической рефлексии и творческого мышления. Кроме того, данный подход позволяет повысить качество профессиональной подготовки студентов

посредством интеграции теоретических знаний и практического опыта. Особое значение акмеологический подход приобретает в условиях модернизации системы образования Республики Узбекистан, где большое внимание уделяется вопросам повышения качества подготовки педагогических кадров и внедрения инновационных технологий обучения. В последние годы в образовательной политике страны реализуются масштабные реформы, направленные на совершенствование системы физического воспитания, развитие массового спорта и повышение профессионального уровня педагогов.

Следует отметить, что профессиональная деятельность учителя физической культуры требует высокой степени ответственности, эмоциональной устойчивости и способности эффективно взаимодействовать с различными категориями обучающихся. В связи с этим формирование профессионально значимых качеств личности будущего педагога становится одной из важнейших задач высшего образования.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью поиска эффективных путей совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры на основе современных научных подходов. Использование акмеологического подхода позволяет создать благоприятные условия для формирования компетентного, инициативного и конкурентоспособного специалиста, способного успешно осуществлять педагогическую деятельность в современных условиях. Таким образом, изучение возможностей применения акмеологического подхода в системе подготовки будущих учителей физической культуры представляет собой важное направление педагогических исследований и имеет большое теоретическое и практическое значение.

Основная часть Теоретические основы акмеологического подхода В современной педагогической науке акмеологический подход рассматривается как одно из эффективных направлений совершенствования профессиональной подготовки специалистов. Основной целью акмеологии является изучение закономерностей достижения человеком высшего уровня профессионального мастерства и личностного развития. В образовательной сфере данный подход ориентирован на формирование условий, способствующих раскрытию внутренних возможностей личности, развитию профессиональной компетентности и стремлению к постоянному самосовершенствованию.

Подготовка будущих учителей физической культуры требует комплексного подхода, так как их профессиональная деятельность включает педагогическую, воспитательную, психологическую и оздоровительную функ-

ции. Современный учитель физической культуры должен быть не только носителем теоретических знаний, но и активным организатором образовательного процесса, способным эффективно применять инновационные технологии обучения, формировать у обучающихся интерес к физической активности и здоровому образу жизни.

Акмеологический подход позволяет рассматривать студента как активного субъекта профессионального становления. В рамках данного подхода большое внимание уделяется развитию самостоятельности, ответственности, лидерских качеств, способности к самоанализу и самооценке. Это особенно важно для будущих педагогов, поскольку успешность их профессиональной деятельности во многом зависит от уровня личностной зрелости и готовности к постоянному профессиональному развитию. Роль акмеологического подхода в профессиональном становлении будущего учителя физической культуры. Профессиональное становление будущего учителя физической культуры представляет собой длительный и сложный процесс формирования профессиональных знаний, умений, навыков и личностных качеств. На данном этапе важную роль играет организация образовательной среды, способствующей развитию творческого потенциала студентов и формированию устойчивой мотивации к педагогической деятельности.

Акмеологический подход способствует развитию следующих профессионально значимых качеств будущего учителя физической культуры: педагогическое мастерство; коммуникативная культура; организаторские способности; профессиональная мобильность; лидерские качества; эмоциональная устойчивость; способность к рефлексии; умение работать в коллективе; творческое мышление; готовность к инновационной деятельности.

Особое значение имеет развитие профессиональной мотивации студентов. Мотивация является важным фактором успешного обучения и дальнейшей профессиональной деятельности. Студенты, обладающие высокой внутренней мотивацией, проявляют большую активность в образовательном процессе, стремятся к саморазвитию и более успешно адаптируются к условиям профессиональной деятельности. Кроме того, акмеологический подход способствует формированию у студентов способности к профессиональному самоанализу. Будущий педагог должен уметь объективно оценивать результаты своей деятельности, выявлять недостатки и определять пути дальнейшего совершенствования. Развитие рефлексивных способностей позволяет повысить эффективность профессиональной подготовки и способствует формированию профессиональной зрелости личности.

Педагогические условия реализации акмеологического подхода. Эффективность применения акмеологического подхода в процессе подго-

товки будущих учителей физической культуры во многом зависит от создания соответствующих педагогических условий. Формирование акмеологически ориентированной образовательной среды Одним из важнейших условий является создание образовательной среды, стимулирующей профессиональное и личностное развитие студентов. Такая среда должна обеспечивать возможности для творческой самореализации, самостоятельной деятельности и профессионального общения.

В образовательном процессе необходимо использовать методы обучения, ориентированные на активное участие студентов. К ним относятся: интерактивные методы обучения; проблемное обучение; проектная деятельность; тренинговые технологии; деловые и ролевые игры; исследовательская деятельность; кейс-методы.

Использование данных методов способствует развитию познавательной активности студентов и формированию практических профессиональных навыков. Практико-ориентированная подготовка студентов Особое место в системе подготовки будущих учителей физической культуры занимает педагогическая практика. Практическая деятельность позволяет студентам применять полученные знания в реальных условиях образовательного процесса, формировать профессиональные умения и развивать педагогическое мастерство.

Во время прохождения практики студенты учатся: планировать и проводить уроки физической культуры; организовывать спортивно-массовые мероприятия; применять современные методы обучения; учитывать возрастные и индивидуальные особенности учащихся; осуществлять педагогическое взаимодействие; анализировать результаты собственной деятельности.

Практико-ориентированное обучение способствует формированию профессиональной уверенности и развитию готовности к самостоятельной педагогической деятельности. Развитие профессиональной компетентности Профессиональная компетентность является одним из основных показателей готовности будущего учителя физической культуры к профессиональной деятельности. Она включает совокупность теоретических знаний, практических умений, профессиональных ценностей и личностных качеств.

В структуру профессиональной компетентности будущего учителя физической культуры входят: психолого-педагогическая компетентность; методическая компетентность; коммуникативная компетентность; информационно-технологическая компетентность; организационно-управленческая компетентность; здоровьесберегающая компетентность.

Акмеологический подход способствует комплексному развитию всех компонентов профессиональной компетентности и обеспечивает формирование конкурентоспособного специалиста. Инновационные технологии в подготовке будущих учителей физической культуры Современный образовательный процесс невозможно представить без использования инновационных технологий. В условиях цифровизации образования будущий учитель физической культуры должен владеть современными информационно-коммуникационными технологиями и уметь эффективно применять их в профессиональной деятельности.

Использование цифровых образовательных ресурсов позволяет: повысить качество усвоения учебного материала; активизировать познавательную деятельность студентов; развивать самостоятельность обучающихся; совершенствовать навыки анализа информации; организовывать дистанционное обучение; повышать интерес к учебному процессу.

В процессе подготовки будущих педагогов широко применяются мультимедийные презентации, видеоматериалы, онлайн-платформы, электронные учебники и виртуальные тренажёры. Эти технологии способствуют более эффективному усвоению теоретических знаний и развитию практических навыков. Значение саморазвития и самосовершенствования Одной из ключевых идей акмеологического подхода является ориентация личности на постоянное саморазвитие и самосовершенствование. Современный учитель физической культуры должен быть готов к непрерывному профессиональному росту, обновлению знаний и освоению новых педагогических технологий.

Саморазвитие включает:

1. самостоятельное изучение научной литературы;
2. участие в семинарах и конференциях;
3. повышение квалификации;
4. анализ собственного педагогического опыта;
5. освоение инновационных методов обучения;
6. развитие личностных качеств.

Способность к саморазвитию позволяет будущему педагогу эффективно адаптироваться к изменениям в образовательной системе и достигать высокого уровня профессионального мастерства. Влияние акмеологического подхода на качество профессиональной подготовки Практика показывает, что использование акмеологического подхода положительно влияет на качество профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры. Студенты становятся более активными, инициативными и мотивированными к профессиональной деятельности. У них формируются на-

выки самостоятельного мышления, ответственности и профессионального общения. Кроме того, акмеологический подход способствует: повышению уровня профессиональной готовности; развитию творческого потенциала; формированию педагогической культуры; укреплению профессиональной мотивации; развитию лидерских качеств; повышению конкурентоспособности будущих специалистов.

Таким образом, акмеологический подход является важным условием подготовки высококвалифицированных и профессионально зрелых учителей физической культуры, способных эффективно работать в современных условиях образовательной системы.

Заключение. Таким образом, акмеологический подход играет важную роль в подготовке будущих учителей физической культуры. Он способствует развитию профессионального мастерства, личностного потенциала и готовности к педагогической деятельности. Использование акмеологических технологий в образовательном процессе обеспечивает формирование компетентного, творческого и инициативного специалиста.

Современная система высшего педагогического образования должна активно внедрять акмеологические принципы и методы обучения, направленные на развитие профессиональной зрелости будущих педагогов. Это позволит повысить качество подготовки специалистов и обеспечить успешную профессиональную деятельность учителей физической культуры в будущем.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРА:

1. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. - Москва: РАГС, 2014.
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. - Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 2015.
3. Сластенин В.А. Педагогика. - Москва: Академия, 2018.
4. Хуторской А.В. Современные педагогические технологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2019.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - Москва: Логос, 2016.
6. Бальсевич В.К. Теория и методика физического воспитания. - Москва: Физкультура и спорт, 2017.
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. - Москва: Спорт, 2020.
8. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования образовательных систем. - Москва: Логос, 2014.
9. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. - Москва: Сентябрь, 2015.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 3/2

Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшесі, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uznipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеміндеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 28.05.2026. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №